

KAMNIŠKI ZBORNIK

V JULIJU 1958

MATICNA KNJIZNICA KAMNIK

KA č i 08
KAMNIŠKI
/4

949.712 Kamnik(053)

1001718

COBISS •

*M*ed najvažnejšimi nalogami Kamniškega zbornika za leto 1958 je bila tudi ta, objaviti prispevke in gradivo za zgodovino NOB na kamniškem področju do konca 1941. leta. Uredništvo se je potrudilo, da večino tega materiala zbere in ga pripravi do take oblike, ki bi bila primerna za tisk. Vendar je zbiranje zahtevalo še mnogo nepredvidenega dela, kar je stvar zakasnilo. Z delom pa bomo nadaljevali v prepričanju, da nam v prihodnjem letniku Kamniškega zbornika uspe izpolniti našo obljubo.

Letošnji zvezek ne zajema s svojimi prispevki samo Kamnika z njegovo bližnjo okolico, ampak vse področje od Kamniških planin do Moravč in Save, kar kaže, da Zbornik le postaja publikacija, ki naj bo odsev vseh naprednih kulturnih stremeljenj življenja na tem ozemlju. To pa je bil in ostane naš cilj. Menimo tudi, da bi morali vsa taka prizadevanja v bodoče še bolj koordinirati, saj bi zlasti Mengeš in Domžale lahko dobila v Zborniku mnogo več prostora. Cepitev sil bi po našem mnenju tu ne bila koristna, če bi za to bila tudi materialna osnova.

Uredništvo čuti prijetno dolžnost, da se ob izidu četrtega letnika iskreno zahvali vsem, ki so doslej kakorkoli prispevali k rednemu izhajanju Zbornika. Posebna zahvala gre zlasti upravnim odborom delavskih svetov pri naših podjetjih, ki so krepko podprli naše delo s finančno pomočjo ter tako pokazali vse razumevanje za potrebnost in upravičenost izhajanja Kamniškega zbornika.

UREDNIŠTVO

**LEPO RAVNAJ
S KNJIGO!**

GEOLOŠKI RAZVOJ KAMNIŠKE POKRAJINE

Ivan Rakovec

Kamnik z bližnjo in daljno okolico, ali na kratko kamniška pokrajina, predstavlja sicer neko zaokroženo področje, ki mu je Kamnik prometno pa tudi kulturno središče, vendar ni ne orografsko ne geološko zaključena enota. Kamniška pokrajina je namreč sestavljena iz morfološko zelo heterogenih delov. Na severu se dviga visokogorski svet, h kateremu prištevamo vse južno pobočje osrednjih Savinjskih Alp, ki sodi k porečju Kamniške Bistrice, na vzhodu in zahodu se razteza nizko hribovje ter gričevje, ki predstavlja prednožje Savinjskim Alpam, na jugu pa se širi prostrana ravnina, to je severni del Mengeškega polja ali tako imenovano Drnovo, ki ima na jugu vsaj navidezen zaključek v Homcu.

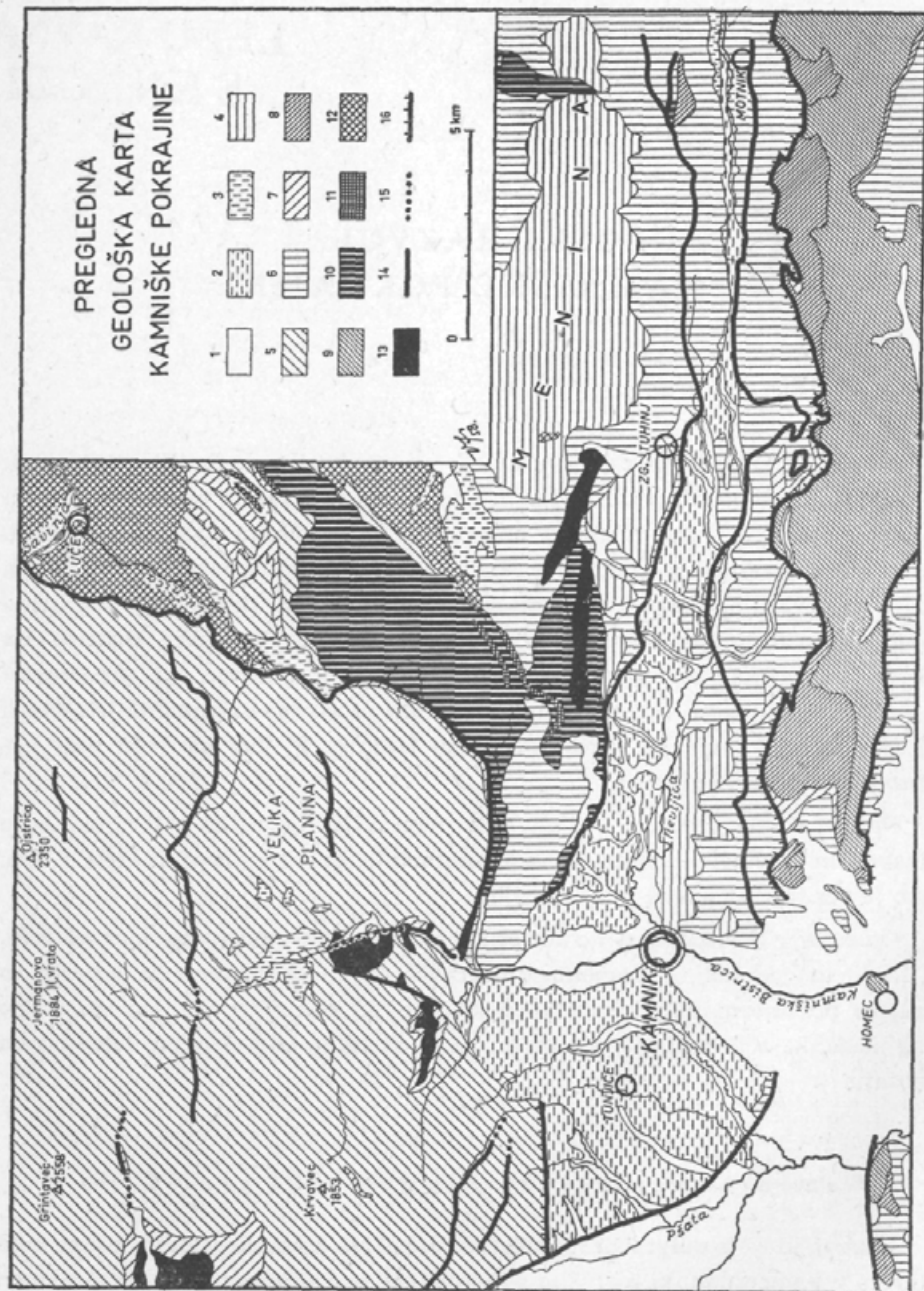
Prav ta heterogenost je tisto, kar napravi kamniško pokrajino tako mikavno in privlačno, vzbuja pa tudi zanimanje, da bi kaj več zvedeli o tem, kako je ves ta svet nastal in se razvijal.

Omenjena heterogenost ne temelji samo v reliefu pokrajine, marveč tudi, in to še mnogo bolj, v kameninski zgradbi (sl. 1). Kamenine, iz katerih so zgrajeni posamezni deli kamniške pokrajine, so namreč po kakovosti in po času nastanka zelo različne, predvsem pa se razlikujejo po svojem tektonskem položaju.

Kamenine nam razkrivajo geološko preteklost

Razvoj, ki se je odigral na prostoru današnje kamniške pokrajine, se nam odkriva v kameninah, ki zaslužijo potemtakem posebno pozornost. V ta namen je potrebno, da razvrstimo vse kamenine, ki so zastopane na ozemlju širše kamniške okolice, po njihovi geološki starosti, opirajoč se na okamenele ostanke rastlin in živali, ki so v skladih tu pa tam ohranjeni. Ko navajamo še razšir-

PREGLEDNA
GEOLOŠKA KARTA
KAMNIŠKE POKRAJINE

Silika: 1 — kvartar, 2 — miocen, 3 — oligocen, 4 — zgornja triada, 5 — zgornja in srednja triada, 6 — srednja triada, 7 — spodnja triada, 8 — perm, 9 — karbon, 10 — metamorfne kamnine, 11 — keratofiri, porfiri in porfiriti, 12 — anderitni grohi, 13 — keratofiri, delno porfiriti, 14 — prelomi, 15 — domneveni prelomi, 16 — narivni rob

jenost kamenin v območju te pokrajine, si moramo biti seveda svesti, da so pri tem mišljeni samo njih izdanki, to se pravi tista področja, kjer prihaja ta ali ona kamenina prav do površja. V resnici je njena razširjenost večinoma precej večja. Posebno velja to za kamenine, ki so nastale v prostranih morjih in leže danes v večjih globinah.

V območju kamniške pokrajine moremo med najstarejše doslej znane sklade šteti temnosive glinaste skrilavce in svetlosive kremenove peščenjake, ki prehajajo mestoma v kremenove konglomerate. Predstavljajo tako imenovane hochwipfelske sklade in pripadajo srednjekarbonski dobi. Najdemo jih samo na jugu in jugovzhodu pokrajine, in sicer na Homcu ter v okolici Volčjega potoka, od koder se vlečejo v bolj ali manj širokem pasu mimo Krašnje proti Trojanam. Kremenovi konglomerati, ki pa le poredko nastopajo, so zelo odporni. Ostali skladi so razmeroma malo odporni in hitro preperijo. Na površju so večinoma prekriti z debelo prstjo. Ker so ti karbonski skladi za vodo bolj ali manj nepropustni, se na takem ozemlju, seveda če je dovolj obsežno in primerno visoko, razvije precej gosto rečno omrežje.

Med temi in naslednjimi, mlajšimi skladi, to se pravi rdečimi kremenovimi peščenjaki, med katere so tu pa tam vloženi rdečkasti peščeni skrilavci in konglomerati, ki sodijo že k srednjemu permu, je znatna vrzel. Manjkajo sedimenti pretežnega dela zgornjega karbona in ves spodnji ter del srednjega perma. Srednjepermski ali grōdenski peščenjaki se omejujejo prav tako na posavske gube kakor zgoraj omenjeni karbonski skladi. V kamniški pokrajini jih dobimo v razmeroma precejšnjem obsegu na Velikem vrhu (638 m). Od tu se vlečejo v ozkem pasu proti vzhodu in spremljajo karbonske glinaste skrilavce in peščenjake. Tudi grōdenski peščenjaki so za vodo bolj ali manj nepropustni, so pa za spoznanje bolj odporni od karbonskih skladov.

Največ površine v gorskem svetu zavzemajo triadni skladi. Najstarejši med njimi, spodnjetriadni (werfenski) rjavkasti peščeni skrilavci, se pokažejo na površju samo na južnem obrobju Savinjskih Alp, če izvzamemo izdanek tenkoploščatih lapornih apnencev v Kokrskih vratih. Predvsem jih zasledimo na več mestih v dolini Kamniške Bistrice.

V mnogo večjem obsegu so zastopani srednjetriadni apnenci in dolomiti, ki jih prav tako nahajamo v dolini Kamniške Bistrice pa tudi na južnem in vzhodnem pobočju Velike planine. V precej širokem pasu so zastopani na južni strani Tuhinjske doline.

Na Veliki planini prihajajo v precejšnjem obsegu na površje nekoliko mlajši bituminozni ploščati apnenci in apneni skrilavci. To so wengenski skladi, ki spadajo v najmlajši oddelek srednje triade. V isto dobo štejemo tako imenovane psevdoziljske sklade, glinaste skrilavce temnosive barve in svetlosive

ploščate apnence z gomolji roženca, ki stopajo na dan na Šenturški gori ter v pasu, ki se razteza mimo Dolgega hriba in Vranje peči proti vzhodu na obeh straneh Tuhinjske doline.

Nad psevdodiljskimi skladi leže koralni in diploporni apnenci, ki so na splošno neskladoviti. Iz njih je zgrajen pretežen del osrednje skupine Savinjskih Alp, kjer zavzemajo precejšnjo debelino. Zaradi pomanjkanja drugovrstnih sedimentov pa tudi zavoljo pomanjkanja značilnih okamenin je meja tam med srednjo in zgornjo triado nejasna, in sicer predvsem zategadelj, ker rabeljski skladi v osrednjih Savinjskih Alpah niso razviti v obliki lapornih skrilavcev, kakor so na primer na Menini planini, marveč so zastopani v enakem apnenem razvoju kakor drugi skladi. Da pa prihajajo zgornjetriadni (dachsteinski) apnenci in dolomitizirani apnenci vsaj na nekaterih mestih osrednjih Savinjskih Alp na površje, sklepamo po številnih najdbah take vrste megalodontov, ki so značilne za zgornjetriadno starost.

Med triadnimi in naslednjimi mlajšimi skladi je še veliko večja časovna vrzel kakor med karbonskimi in permskimi. Sedimenti jurske, kredne, paleocenske in eocenske dobe manjkajo v celoti. Naslednje (mlajše) sklade v kamniški pokrajini predstavljajo šele oligocenske plasti. V oligocensko dobo sodijo samo sedimenti, ki so ohranjeni v dolinah Savinjskih Alp in v Tuhinjski dolini. V Predoslju v dolini Kamniške Bistrice se pričenjajo oligocenski skladi z apnenčevimi konglomerati, nad katerimi leže litotamnijski apnenci, nad njimi pa temnosivi laporni skrilavci. Pri Kopišču nedaleč od tam so ohranjeni še peščeni apnenci in klastične obrežne tvorbe. Manjše ostanke oligocenskih skladov pa imamo ohranjene tudi v suhi dolini, imenovani Dol, med Konjščico in Rzenikom, kjer leže skoraj 1200 m visoko. Plasti v Tuhinjski dolini, in sicer breče, gline, žile premoga, laporji, peščenjaki in konglomerati, pripadajo k nekoliko mlajšemu oddelku oligocenske dobe.

Veliko večji obseg kot oligocenske plasti zavzemajo miocenske, iz katerih je v glavnem zgrajeno gričevje na obeh straneh Kamniške Bistrice. Če odštejemo apnence s foraminiferami, ki pripadajo po novejših ugotovitvah še k oligocenu, se pričenja miocen z bazalnimi konglomerati in brečami. Ti prehajajo navzgor v apnene peščenjake in sivico. Nato sledijo grohasti peščenjaki in peščeni laporji z vloženim apnenim peščenjakom. Nad laporji leže bazalni konglomerati, kremenovi peščenjaki, peščena sivica z vloženim litotamnijskim apnencem in polami konglomerata. V najmlajši oddelek miocena spadajo naposled še plasti sivice, apnenca in sivice, ki se menjava s peski. Najmlajše plasti segajo kvečjemu do konca spodnjega oddelka zgornjega miocena.

Plasti, ki bi jih mogli z gotovostjo pripisati naslednji, to se pravi pliocenski dobi, niso v kamniški pokrajini nikjer ugotovljene. Pač pa je tu zastopan pleistocen, in sicer würmske morene v dolini Kamniške Bistrice,

prodne plasti pa razen v tej dolini in še nekaterih drugih predvsem v severnem delu Mengeškega polja, kjer leži pod njimi trdno sprijet konglomerat. Pod Žalami pri železniškem predoru je ohranjen ta še v taki višini, da se pokaže na površju. Razen tega so ob Nevljici in nekaterih drugih vodah zastopani sivica, pesek in prod, ki spadajo prav tako v pleistocensko dobo.

Navedene kamenine in v njih ponekod se pojavljajoči živalski in rastlinski ostanki nam predvsem razodevajo, ob kakšnih pogojih je nastajala njih sedimentacija, ali so bili odloženi v morju ali na kopnem. Iz morskih sedimentov lahko nadalje sklepamo, v približno kakšni morski globini so nastajali in v kakšni oddaljenosti od takratne obale pa tudi kakšno je bilo tedanje podnebje. Kopenski sedimenti dostikrat že nepoučenemu povedo, ali jih je nanesla tekoča voda ali pa so nastajali v jezeru oziroma močvirju.

Če našete kamenine podrobneje razčlenimo, in to v kronološkem redu, dobimo sicer sliko celotnega razvoja, toda odgovora na vprašanje, zakaj je razvoj pokrajine potekal prav tako in ne drugače, nikakor še ne dobimo. V ta namen se moramo seznaniti še s faktorji, ki so usmerjali celoten potek razvoja. Tako zadenemo na tektonske pojave raznih vrst, ki so prišli do veljave tudi na prostoru kamniške pokrajine.

Pri tem imamo najprej v mislih orogenetske sile, ki so zapustile neizbrisne sledove v skladih s tem, da so jih premaknile iz prvotne lege. Iz lege skladov na površju moremo bolj ali manj zanesljivo rekonstruirati zgradbo tal, kakršna je v globini, ki je sicer ne vidimo. Pri takih rekonstrukcijah pa mnogokrat lahko doženemo, katere dele prvotne kameninske zgradbe so eksogene sile v poznejših dobah odstranile. Iz notranje zgradbe moremo tudi razbrati, kako in kdaj so orogenetske sile delovale. Ko se dokopljemo do tega spoznanja, šele uvidimo, da se orogenetske sile niso v vseh delih pokrajine enako uveljavljale in tudi ne istočasno.

Med tektonskimi pojavi nič manj pomembne so epirogenetske sile, ki povzročajo premikanje tal večjega obsega, bodisi dviganja, bodisi pogrezanja. Pomembne pa niso samo zato, ker so trajale mnogo dalj časa in ker so se pojavljale na veliko večjem prostoru hkrati, marveč ker so prav te dale povod neštetim transgresijam in regresijam morja, ki so neposredno vplivala na razvoj pokrajine.

Kako so transgresije in regresije usmerjale razvoj pokrajine

V naslednjem ne bomo samo zasledovali, kako in kdaj so se transgresije in regresije morja med seboj vrstile in menjavale, marveč tudi, kako so usmerjale ves razvojni proces.

V geološko preteklost moremo pravzaprav poseči le do karbonske dobe, iz katere so se nam ohranili morski sedimenti. Čeprav najdemo karbonske sklade danes na površju samo v južnem delu kamniške pokrajine, skoraj ni dvoma, da so se svoj čas usedali tudi na ostalem ozemlju, a leže zdaj vsaj tu pa tam še v večji globini in so zato seveda prekriti z mlajšimi skladi. Njihov obstoj kažejo predvsem petrografski značaj kamenin pa tudi stratigrafske razmere bližnje in oddaljenejša soseščine. Upravičeno moremo torej reči, da je plitvo pribrežno morje v srednjem karbonu prekrivalo prav tako kamniško pokrajino kakor sosednje dele. Po rastlinskih ostankih, ki se ponekod pojavljajo v karbonskih skladih, smemo nadalje sklepati, da morska obala tedaj ni bila posebno daleč.

Kaj leži pod karbonskimi skladi, moremo seveda samo ugibati, toda dejstvo, da so se v južni soseščini še ohranili ostanki sedimentov, ki so bili odloženi v devonskem morju in ki kažejo, da je bila tam nekje v neposredni bližini strma obala, govori za to, da je osrednji del Slovenije v tisti dobi prekrivalo morje. Ni izključeno, da v njem odloženi sedimenti tvorijo podlago karbonskim tudi v kamniški okolici. Pripomniti pa je treba, da je med devonskimi in karbonskimi skladi precejšnja časovna vrzel, iz katere doslej še ne poznamo sedimentov na ozemlju vzhodne Ljubljanske kotline. Tudi sicer nimamo dokazov, po katerih bi mogli sklepati, ali je bilo v tistem času na tem prostoru kopno ali morje. Vsekakor pa izhaja iz omenjene vrzeli, da je v začetku srednjega karbona nastopila transgresija morja.

V začetnem delu zgornjekarbonske dobe je nastopila regresija. Morje je postajalo tudi na ozemlju kamniške pokrajine bolj in bolj plitvo, dokler se ni povsem umaknilo. To se dá ugotoviti predvsem v njeni soseščini, kjer prehajajo kremenovi peščenjaki navzgor marsikje v konglomerate. Na tako nastalem kopnu se je pričelo razvijati rečno omrežje. Vodovje je z drugimi preobrazajočimi silami začelo izoblikovati relief, in to toliko bolj, kolikor bolj se je dvigalo ozemlje. Glede na takrat nastajajoča gorovja v srednji Evropi ni izključeno, da se je kopno ozemlje tudi pri nas dvigalo in doseglo precejšnjo nadmorsko višino. To dviganje in z njim zvezano denudacijo kažejo kremenovi peščenjaki, ki jih je na več mestih odneslo, in delno tudi glinasti skrilavci. Toda dviganje je prenehalo še pred nastopom naslednje transgresije, kajti pred njo se je nujno morala začeti doba splošne izravnave. Za izravnavo je sledilo pogrezanje tal, zaradi česar se je pričelo naplavljanje v večjem obsegu.

Nekako v srednjem delu zgornjekarbonske dobe je nastopila zavoljo pogrezanja tal nova transgresija morja, ki je prekrilo skoraj gotovo tudi ozemlje kamniške pokrajine. K temu sklepu nas navaja petrografski značaj takratnih sedimentov. Iz tega nadalje izhaja, da je bilo tudi to morje plitvo. Debelina enakšnih sedimentov pa govori za to, da se je ugreznanje nadaljevalo.

Ob koncu karbonske dobe se je začela regresija. Morje se je umaknilo iz vzhodnega dela Slovenije in tudi z ozemlja kamniške pokrajine. Najstarejši permski skladi, ki jih je voda odlagala nad karbonskimi, niso tu nikjer zastopani. Verjetno je kamniška pokrajina ležala v neposredni bližini obale, ki je potekala nekje zahodno od Kamnika.

Potemtakem lahko upravičeno domnevamo, da je bila kamniška pokrajina v spodnjepermski dobi sprva nižinski svet. Največje vode so bile usmerjene proti zahodu. Kako se je rečno omrežje tedaj razvijalo, ne vemo. Reči pa moremo, da so doline zaradi aridnega podnebja, ki je začelo prevladovati nekako od sredine srednjepermske dobe, ostale povečini brez vode.

Grödenski rdeči peščenjaki, ki jih nahajamo tudi v jugovzhodnem delu kamniške pokrajine, kažejo kot pretežno kontinentalen sediment, da je bila kamniška okolica tedaj prav tako na suhem. Morska obala se je takrat raztezala nekje prav na jugu Slovenije. Podnebje je v mlajšem oddelku srednjega perma postajalo čedalje bolj suho, skorajda puščavsko.

V zgornjepermski dobi je po razmeroma dolgem času spet nastopila transgresija. Morje je začelo prodirati od zahodne strani in je prekrilo vso zahodno Slovenijo. Morda je segalo prav do kamniške pokrajine ali jo celo nekoliko zalivalo. Vsekakor je pa gotovo, da je suho podnebje vladalo pri nas z majhnimi izjemami prav do konca permske dobe.

Ob začetku naslednje, to je triadne dobe, je transgresija še napredovala. Morje je prekrilo vso osrednjo Slovenijo in tako seveda tudi ozemlje kamniške pokrajine. Po takrat odloženih sedimentih vemo, da je bilo v južnem delu te pokrajine plitvo, proti severu, in sicer že na ozemlju današnjih Savinjskih Alp pa je postalo nekoliko globlje. Na slednjem prostoru so namreč peščene skrilavce zamenjali laporji in apnenci, ki so tedaj nastajali na morskem dnu. Oolitni apnenci pa kažejo, da je bilo takratno morje precej toplo in da je znašala povprečna temperatura morske vode vsaj 20° C. Glede na to moremo reči, da je vladalo pri nas takrat tropsko podnebje.

Ob morski obali so bile tu pa tam lagune, v katerih je nastajala sadra, ki jo še danes najdemo marsikje na Gorenjskem. Zaradi suhega podnebja, o katerem pričajo prav ležišča sadre, so bile na kopnem stepe ali celo puščava.

V začetku srednetriadne dobe morje še vedno ni bilo kaj dosti globlje, kakor moremo sklepati po apnencih in dolomitih, ki jih je odložilo na dnu. Na ozemlju današnje zahodne Slovenije se je tedaj začelo morsko dno dvigati, toda samo na nekaterih mestih. To nam zgovorno dokazujejo ostanki proda oziroma konglomerata, ki so jih geologi zasledili med srednetriadnimi apnenci. Dviganje je bilo ponekod tako močno, da je na nekaterih krajih pogledalo morsko dno nad gladino. Morska obala se je zavoljo tega pomaknila nekoliko proti vzhodu. Potekala je ob vzhodnem robu zahodnih Karavank in vzhodnih Julijskih Alp. To dviganje pa je bilo, kakor danes vemo, samo nekaka predigra

katastrofalnejših dogodkov, ki so se polagoma pripravljali. V dobi, ki je kmalu nato sledila, so se namreč na ozemlju Julijskih in Savinjskih Alp, v Karavankah ter na območju med Idrijo in Cerknim pričeli silni vulkanski izbruhi. Vulkani so bruhal deloma keratofirsko, deloma porfiritsko lavo, pri plinskih eksplozijah pa so prihajali na dan še pepel in drugi vulkanski izmečki. Zdi se, da so bile največje vulkanske erupcije na obrobju Ljubljanske kotline, morda tudi v njeni sredini, kjer so pa sledovi takratne vulkanske delavnosti danes zakriti z na debelo odloženimi mlajšimi naplavinami. Potemtakem je bilo ozemlje današnje kamniške pokrajine v neposredni bližini prizorišča.

Posebno obsežno nahajališče keratofirov je danes razgaljeno v dolini Kamniške Bistrice, kjer jih izkoriščajo v razne gradbene namene. Vulkanske grohe pa, ki so nastali iz pepela in drugih izmečkov, najdemo vložene večinoma samo kot tanjše ali debelejše pole med drugimi sedimenti takratne dobe. V nekaterih plasteh so našli celo ostanke takrat živečih morskih organizmov, kar jasno dokazuje, da je vulkanski pepel padal tudi v morje, kjer se je bil nakopičil na njegovem dnu.

Na ozemlju Kranjske rebri med Kamnikom in Gornjim gradom so zastopane metamorfne kamenine, ki niso utpele visoke stopnje metamorfoze. Svoj čas so jih imeli geologi za zelo stare sklade. Toda raziskovanja v novejšem času kažejo, da gre v tem primeru verjetno za vulkanske grohe, ki so prišli na površje ob erupcijah keratofirske in porfiritske lave. Potemtakem so tu grohi prav tako wengenske starosti kakor keratofiri v dolini Kamniške Bistrice.

Proti koncu srednjetriadne dobe je transgresija še bolj napredovala. Morje je prekrilo skoraj vse takratno kopno ozemlje. V njem so nastajali apnenci, ki sestavljajo danes precejšnji del Savinjskih Alp. Enake apnenice je morje odlagalo na dnu tudi še v poznejši dobi, v zgornji triadi. Lapornati skladi, ki so bili nastali na prostoru današnje Menine planine, pa kažejo, da je bilo morje v začetnem delu zgornjetriadne dobe tam precej plitvejše kot na ozemlju osrednjih Savinjskih Alp. Ponekod, kot na primer v južni soseščini, je bila v tistem času celo kopna zemlja z močvirji, v katerih je uspevala bujna flora, iz katere je bil sčasoma nastal črni premog. Na ozemlju kamniške pokrajine takih sledov ne poznamo. Obalno področje je moralo biti tedaj nekje južno od Menine planine.

V pozni triadni dobi je transgresija dosegla višek. Morje je prekrilo še večji del slovenskega ozemlja. Kopna zemlja je povečini zginila, na ozemlju kamniške pokrajine pa je postalo morje še nekoliko globlje.

Na koncu triadne dobe ali v začetku naslednje, jurske dobe je nastopila regresija. Morje se je umaknilo s področja Savinjskih Alp, posavskih gub pa tudi iz Ljubljanske kotline. Vsaj tako sklepamo, ker ni na vsem tem ozemlju nikjer jurskih skladov. Obala je tedaj potekala od srednjih Karavank na jug

proti Julijskim Alpam in Trnovskemu gozdu, kjer se je obrnila proti vzhodu čez sredino barske kotline in se vila dalje proti Krškemu polju.

Ozemlje kamniške pokrajine torej na zahodu in na jugu ni bilo dosti oddaljeno od takratne morske obale. Spričo tega je upravičena domneva, da je bilo to področje nižinsko, posebno še, ker se je bilo komaj dvignilo iznad morske gladine.

Nekako v sredini spodnjegorske dobe se je pojavila znova transgresija, ki pa ni bila več tako obsežna kakor so bile v triadni dobi. Vzhodne Julijske Alpe so prišle tedaj ponovno pod morsko gladino, medtem ko je ozemlje vzhodno od tod ostalo še vedno kopno. Kamniška pokrajina je bila potemtakem v tistem času v celoti na suhem. Tudi v poznejši jurski dobi se ni morje nikjer pojavilo v območju te pokrajine. Najbližja morska obala na jugu je bila oddaljena od nje le kakih 20 km.

Kljub vsemu temu pa je vplivala ta transgresija na razvoj kamniške pokrajine s tem, da se je erozijska podlaga za vse vode močno dvignila, kar je imelo za posledico močno naplavljanje rečnih sedimentov.

Ob prehodu jurske dobe v kredno je nastopila regresija. Morje se je pričelo tudi z zahodnega dela slovenskega ozemlja polagoma umikati proti jugu. Zaradi znižanja erozijske baze je pričelo vodovje poglobljati svoje struge. Iz ravninskega je nastajal ponovno hribovit svet.

V zgornjekredni dobi se je pojavila transgresija. Morje je od juga polagoma prodiralo proti severu. V vzhodnem delu Ljubljanske kotline je segalo tedaj vsaj do Domžal. V tamkajšnji okolici, in to pri Gorjušah odloženi brečni in peščeni apnenci, predvsem pa školjke iz skupine rudistov in korale, ki so jih odkrili v teh apnencih, dokazujejo, da se je v tistem času razprostiralo na tem prostoru razmeroma plitvo morje s strmo obalo v bližini.

Neposredna bližina morske obale je vplivala na razvoj kamniške pokrajine s tem, da so se največje vode usmerile tedaj proti jugu in da so pričele zavoljo zvišane erozijske baze močnejše naplavljeni.

Tudi v kredni dobi je vladalo pri nas kakor v vsej ostali Evropi toplo podnebje, morda nekoliko toplejše kakor je bilo v jurski dobi.

Ob koncu kredne dobe je nastopila splošna regresija morja. Glede na to se je znašel ves prostor kamniške pokrajine v še višji nadmorski legi, kakor je bil prej. Najvišje pa se je dvignilo ozemlje v širokem pasu, ki je potekal od Julijskih Alp čez Loške hribe in Trnovski gozd proti Snežniku. Tu se je tedaj izoblikovala gorska pregrada, ki je odslej onemogočala zvezo Panonskega morja z Jadranom. Tedaj nastalo razvodje se je z malenkostnimi spremembami obdržalo prav do današnjih dni.

Ob umiku morja s skoraj vsega slovenskega ozemlja je nastala na razsežnem ozemlju nova situacija. Močna regresija tistega časa predstavlja važno prelomnico v razvoju celotnega rečnega omrežja in v zvezi s tem tudi

v izoblikovanju vsega reliefa. Zavedati se moramo namreč, da imamo odslej dalje dve absolutni erozijski bazi, ki sta z višanjem in nižanjem gladine Jadrana na eni in Panonskega morja na drugi strani vplivali na razvoj in izoblikovanje rečnih teras in seveda prav tako na izravnnavanje slovenskega ozemlja.

Kamniška pokrajina je bila odtlej pod vplivom gladine Panonskega morja. Razume se, da so epirogenetska premikanja manjšega obsega, ki so se pojavljala zdaj tu zdaj tam na tem ozemlju, modificirala označeni razvoj. Mimo tega so razvoj prekinile ali bolje rečeno preusmerile orogenetske sile, ki so se uveljavljale v terciarni dobi. S teh vidikov je treba torej motriti ves nadaljnji razvoj kamniške pokrajine.

V terciarni dobi je bil sprva samo majhen del našega Primorja pod morjem. Pozneje se je morje čedalje bolj širilo proti severu in severovzhodu, vendar v eocenski dobi ni prodrlo dlje kot do Idrije in Logatca. Kamniška pokrajina je bila torej v celoti kopno. Transgresija se je tu odražala le v intenzivnejši akumulaciji rečnih naplavin, zaradi česar so bili predvsem niže ležeči deli pokrajine kolikor toliko izravnani.

Z oligocensko dobo so se paleogeografske razmere tako spremenile, da so začele zlasti pokrajine vzhodne in osrednje Slovenije dobivati v reliefu povsem drugačne poteze. Temu so bila v glavnem vzrok orogenetska premikanja. Na ozemlju naših Alp se je namreč pojavilo močno gubanje, ki je takratno morje, predhodnika današnjega Jadrana, odrinilo daleč proti jugozahodu. Na vzhodu pa so se začeli razsežni deli slovenskega ozemlja ugrezati, kar je dalo povod novi transgresiji. Tedaj je vdrlo Panonsko morje z vzhodne strani.

Ugrezanje tal je pa zavzelo tak obseg, da je imelo precej večje posledice, kakor so jih imela podobna premikanja v prejšnjih geoloških dobah. Če primerjamo sklade današnjih Savinjskih Alp s tistimi v Julijskih Alpah, opazimo med njimi veliko podobnost. To si razlagamo s tem, da so oboji nastajali v isti kadunji, in to v enaki globini in ob enakih pogojih. Gorovje, ki je vzrastlo iz te kadunje, je bilo prvotno še enotno. Ko so se Julijske in Savinjske Alpe razklale po ogromnih prelomih v več grud, — vse kaže, da se je to zgodilo v začetnem delu oligocenske dobe ali morda še nekoliko prej, — so se začele posamezne grude premikati ob prelomnih ploskvah. Precejšnji del, ki je dotlej vezal obe gorski skupini, se je bolj in bolj pogrezal. Z udorom tega dela, ki je sestajal iz ene ali več grud, se je dokončno pretrgala zveza med Julijskimi in Savinjskimi Alpami. Zadnje ostanke nekdanje zveze predstavljajo danes samo še rodinske in brezniške Peči, a še te loči od Julijskih Alp savski prelom, ki tvori zahodnejše od tod tektonsko mejo med Karavankami in Julijskimi Alpami. Odtlej doživljajo Savinjske Alpe povsem samostojno velike orogenetske in epirogenetske spremembe, zavoljo česar se po strukturi in skulpturi čedalje bolj ločijo od zgradbe Julijskih Alp.

Na prostoru med Savinjskimi in Julijskimi Alpami je torej nastala velikanska udorina, Ljubljanska kotlina. Ta je obsegala tudi ves južno od današnjih Savinjskih Alp ležeči del kamniške pokrajine. Zahodno in južno-zahodno od Kamnika se je potemtakem razprostiral hribovit svet, ki se od Savinjskih in Julijskih Alp sprva ni ločil toliko po reliefu kakor mnogo bolj po nižji nadmorski legi, povzročeni po udoru. Zato so reke njegov relief z nanašanjem polagoma popolnoma zakrile in ga tako spremenile v ravnino. Po njej je tekla največja reka, predhodnica današnje Save, ki je sprejemala z obrobja številne pritoke.

Podobno so nastale približno v istem času še druge kotline na slovenskem ozemlju. Od teh nas v našem primeru zanima posebno Celjska kotlina, ki je bila južno od današnje Ojstrice v ozki zvezi z Ljubljansko kotlino. Tako sklepamo po oligocenskih sedimentih, ki so se ohranili v Dolu med Konjščico in Rzenikom in pri Predoslju ter Kopišču v dolini Kamniške Bistrice.

V obe kotlini, Celjsko in Ljubljansko, je s panonske strani vdrla morje, ki je preplavilo Gorenjsko nekako do Mojstrane in današnjega Bohinjskega jezera. Konglomerati in breče, ki so se na dnu tega zaliva najprej usedli, dokazujejo, da je bilo morje tod v začetku še plitvo. Pozneje v njem odložene plasti, gline in apnenci, pa nam kažejo, da je postajala globina morja čedalje večja. To si moremo razlagati z nadaljnjim ugrezanjem kopnega. Ugrezanje pa je bilo tako hitro, da je prehitevalo sedimentacijo. Posledica tega je bila, da je morje prestopilo bregove in zalilo še več ozemlja.

V odloženih sedimentih ohranjeni živalski ostanki sodijo k praživalcam iz skupine numulitov, so pa med njimi tudi še nekatere druge foraminifere (luknjičarke), dalje korale, školjke, polži, morski ježki, ribe. Usedline tega morja, ki so se nakopičile v najglobljem delu kotline v največji debelini, ležijo še dandanes, kolikor jih niso bile reke v poznejših dobah odplavile, na dnu Ljubljanske kotline, kjer so seveda prekrile z mlajšimi naplavinami. Na obrobju kotline so se ohranile najstarejše morske usedline oligocenskega morja samo še na nekaterih mestih. Med te ostanke spadajo mimo pravkar omenjenih še one pri Novi Štifti in Gornjem gradu, pri Poljšici nedaleč od Podnarta in pri Ribičevem laz u blizu Bohinjskega jezera.

Nato je ugrezanje tal prenehalo in se kmalu potem sprevrglo v dviganje. Ta preobrat se je izvršil nekako na prehodu iz starejšega v mlajši oligocen. Natančnejše dobe pa za sedaj še ni mogoče navesti, ker še vedno podrobneje raziskujemo oligocenske plasti in v njih se nahajajočo favno. Zaradi dviganja ozemlja je nastopila regresija. Morje se je začelo tedaj iz Ljubljanske kotline polagoma umikati proti vzhodu. Umikajočemu se morju je sledila predhodnica današnje Save, ki so se ji priključili mnogi pritoki. Tako je postopoma podaljševala svoj tek in hkrati širila rečno omrežje, v katerem je imela ves čas vodilno vlogo. Sprva se je izlivala nekje pri Bohinju v morje, do koder je segal

takratni morski zaliv, sedaj se je pa prvič pojavila v Ljubljanski kotlini in s tem tudi v kamniški pokrajini. Njen tek je bil namreč, o tem skoraj ne more biti dvoma, usmerjen prav mimo današnjega Kamnika proti Gornjemu gradu in dalje proti vzhodu. Tu je bila namreč zanjo najnižja pa tudi najbližja pot proti vzhodu.

Na prostoru današnjega posavskega hribovja so se začele tedaj uveljavljati orogenetske sile. Takrat sta se izoblikovali dve antiklinali, ki potekata od vzhoda proti zahodu, severna trojanska in južna litijska ter dve bolj ali manj vzporedni sinklinali, tuhinjska na severu in laška na jugu. V mlajšem oligocenu sta bili obe sinklinali hkrati poglobitni dolini, ki sta pritegnili vase vse tamkajšnje vodovje. Da pa kakega pravega odtoka iz njih sprva ni bilo, je treba vsekakor pripisati lokalnemu pogrezanju ozemlja. To je povzročilo, da je začela voda tam zastajati. Nastala so močvirja in jezera. Pa tudi v Ljubljanski kotlini se je takrat razvilo jezero, ki je dobilo na eni strani zvezo z jezerom v posavskih gubah, na drugi strani pa z onim v Bohinju. To kažejo predvsem okameneli živalski ostanki, ki so jih dobili na različnih krajih v jezerskih sedimentih in ki pripadajo prav istim vrstam.

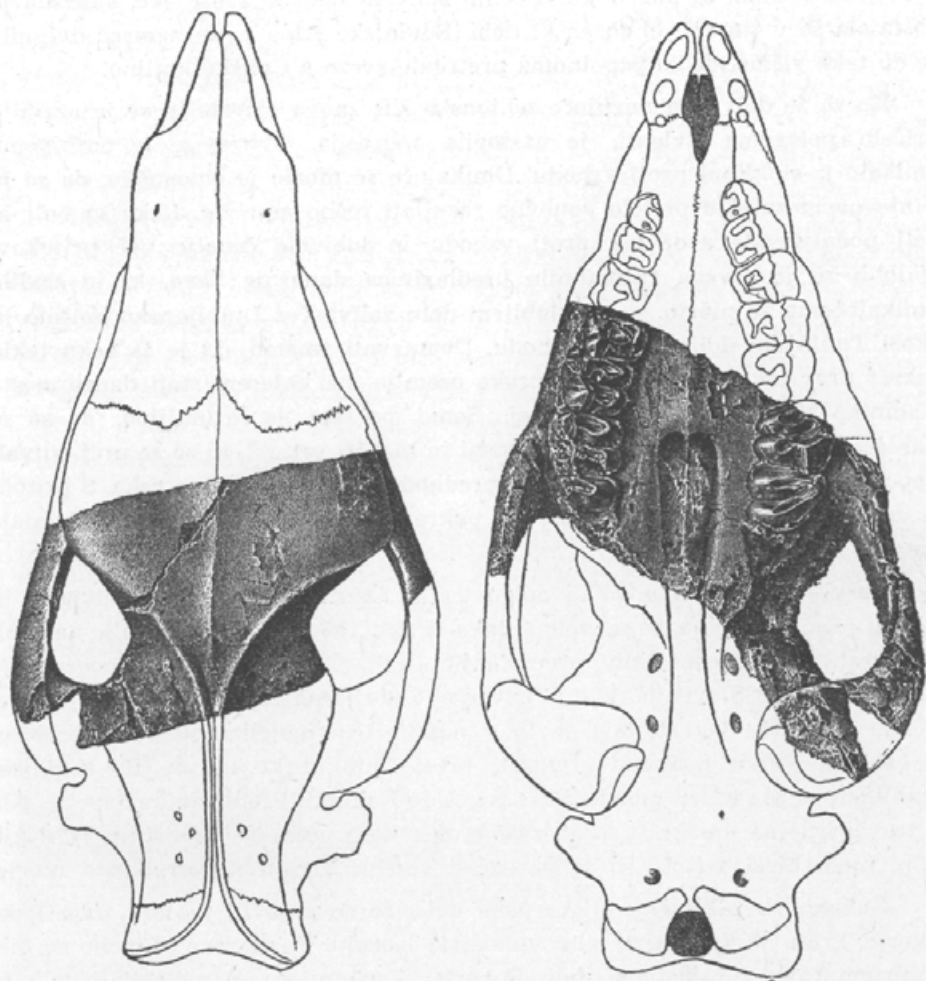
Na tem mestu je treba še posebej omeniti tuhinjsko sinklinalo, v kateri se je jezersko dno prav tako neprestano pogrezalo kakor v sosednji, laški sinklinali. Ko je ugrezanje ponehalo, so se iz plitvih jezer sčasoma razvila močvirja, ki so se deloma osušila. Tu so rastle orjaška drevesa, med katerimi naj navedem v prvi vrsti sekvoje, dalje posebne vrste borovcev in močvirske ciprese, potem razne palme, smokovce, lovorje, evkalipte in cimetovce, ki vsi kažejo na precej tople podnebje. Iz nestrohnelih ostankov sekvoj, borovcev in močvirskih cipres je v glavnem nastal premog, ki ga danes izkoriščajo na mnogih mestih obeh sinklinah.

Med takratno favno je za nas zanesljivo najpomembnejši pritlikavi nosorog vrste *Meninatherium telleri*, čigar ostanke so našli v premogovih plasteh pri Motniku (sl. 2). Ta nosorogov rod, ki je znan doslej samo iz naših krajev, je dobil ime po bližnji Menini planini. Nekaj ostankov te živali je shranjenih v Prirodoslovnem muzeju v Ljubljani, druge imajo razstavljene v muzejih v Gradcu in na Dunaju. Nosorog je bil še zelo primitiven in je bil kómaj tako velik kakor današnji oven. V premogu pa so našli tudi zobe prašiču sorodne živali *Anthracotherium magnum*, ki je bil takrat razširjen po velikem delu Evrope.

Ko se je začelo ozemlje vzhodno od Kamnika pozneje ponovno pogrezati, so se iz močvirij v sinklinalah spet razvila jezera, ki so postala zavoljo izdatnejšega pogrezanja čedalje večja in globlja, dokler ni slednjič z vzhodne strani nastopila transgresija. Morje je vdrlo v sinklinale. Sladka voda jezer se je polagoma spremenila v slano. Slanost morske vode pa v teh ozkih zalivih, ki so segali daleč na Gorenjsko, verjetno ni bila tolikšna kakor na odprtem

L. Perko --- Pogreb talca

Slika 2. Rekonstruirana lobanja pritlikavega nosoroga *Meninatherium teleri* Abel iz oligocenskih premogovih plasti v Motniku. Našli so samo srednji, temneje risan del lobanje. Pogled od zgornje in od spodnje strani. Po Abelu.

morju. V zalive so se namreč izlivala številne reke, ki so prinašale s seboj obilo sladke vode.

Po tuhinjski sinklinali je segalo morje mimo Kamnika v Ljubljansko kotlino, ki je bila tedaj docela pod morsko gladino. Proti koncu oligocenske dobe je dobil ta zaliv zvezo s takratnim Bohinjskim jezerom, predhodnikom današnjega. Predhodnica Save je bila s tem potisnjena na svoj nekdanji prostor in vse njeno porečje se je zato močno skrčilo. Severnejši zaliv, ki se je zajedal

v Celjsko kotlino, ni imel z gorenjskim zalivom nobene zveze več, kakršna je obstajala še v starejši oligocenski dobi. Savinjske Alpe so se namreč dvignile že do take višine, da so popolnoma pretrgale zvezo s Celjsko kotlino.

Ko so že dalj časa mirujoče téktonske sile znova oživele in se je ozemlje pričelo polagoma dvigati, je nastopila regresija. Morje se je postopoma umikalo iz sinklinal proti vzhodu. Umikajoče se morje je omogočilo, da se je v njegovem zaledju pričelo ponovno razvijati rečno omrežje. Reke so bolj in bolj podaljševale svoj tek proti vzhodu in dobivale čedalje več pritokov. Najbolj se je seveda razmahnila predhodnica današnje Save, ki je sledila umikajočemu se morju po najglobljem delu zaliva čez Ljubljansko kotlino in skozi Tuhinjsko dolino proti vzhodu. Domnevati smemo, da je ta reka tekla takrat prav tako mimo ali celo preko ozemlja, na katerem stoji danes mesto Kamnik, kakor je že enkrat prej. Samo po sebi je razumljivo, da so se naraščajoči Savi pridružili številni večji in manjši pritoki, ki so se prej izlivali neposredno v morje. Tako je postala predhodnica Save mogočna reka. S pritoki je zniževala in izravnavala hribovito pokrajino, ki je v prejšnji dobi obdajala morske zalive.

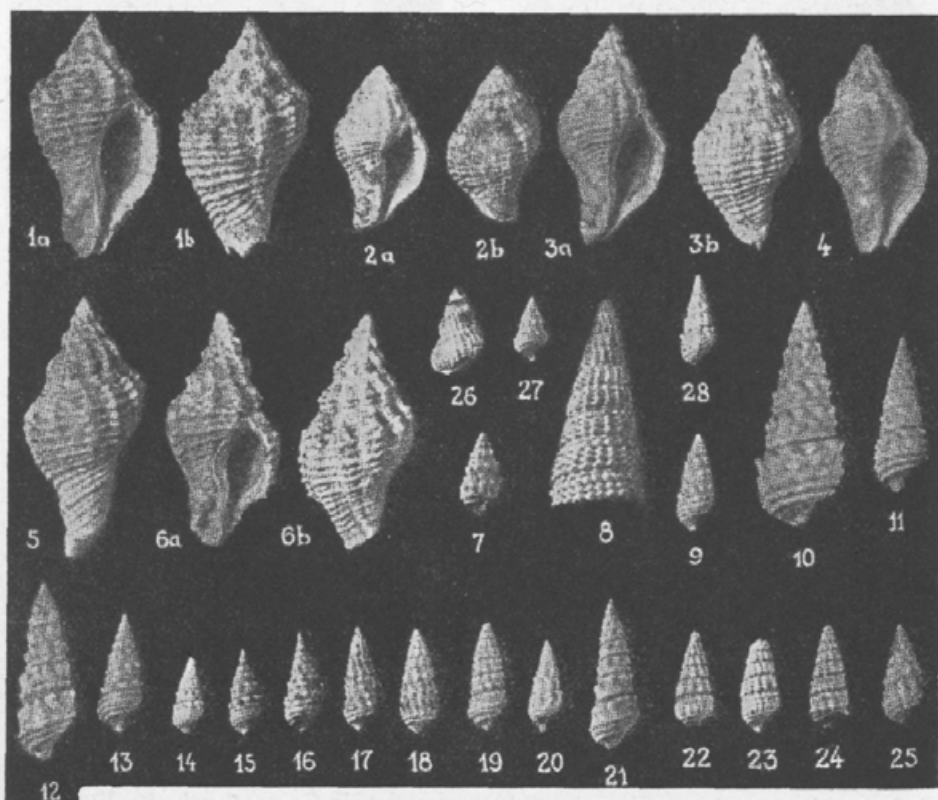
Razvoj tega porečja pa ni dolgo trajal. Ozemlje se je nehalo dvigati in komaj se je pokrajina, če se smemo tako izraziti, povsem umirila, že je nastopil preobrat v epirogenetskih premikanjih. Pojavilo se je zopet pogrezanje vzhodnega dela Slovenije, kar je povzročilo, da je nastopila nova transgresija. Morje je začelo takrat, bilo je to v najmlajšem oddelku oligocenske dobe, z vzhodne strani ponovno prodirati proti Ljubljanski kotlini. Po tuhinjski sinklinali se je razširil morski zaliv zopet do Bohinja. Predhodnica Save je bila s tem prisiljena umakniti se na razmeroma ozko področje današnjih Julijskih Alp, njeni bivši pritoki so se pa začeli vnovič izlivati neposredno v morje.

Nekako ob zaključku oligocenske dobe so se pojavili premiki zemeljske skorje, ki so jih spremljali silni vulkanski izbruhi. Poglavitne erupcije so bile v tistem času v zahodnem delu Pohorja. Verjetno so se pa nadaljevale še v naslednji, miocenski dobi, kajti daciti in porfiriti delno presekajo miocenske plasti pri Lešah.

V začetku miocenske dobe se je začelo ozemlje vzhodne Slovenije bolj in bolj pogrezati, kar je omogočilo transgresijo morja, ki je zalilo še več kopnega ozemlja kakor v prejšnji dobi. Pozneje so pričeli delovati vulkani v zgornji Savinjski dolini. Središče vulkanskih erupcij, ki so bile še hujše od prejšnjih, je bilo takrat na ozemlju današnjega Smrekovca, Travnika in Kamna. Tedaj na dan privrela lava je skrepenela v avgitske andezite. Vulkanski pepel in drugi izmečki so se usedali na dno morja in se sčasoma strdili v vulkanske grohe. Da se je ta material takrat res usedal v morju, nam dokazujejo v grohah ohranjene lupine morskih školjk, zobje morskih psov in še mnogi drugi ostanki

V poznejšem miocenu se je transgresija morja še stopnjevala. Tedanji morski zalivi so dosegli precej večjo širino kakor prej, ne pa take dolžine. Tako je skozi tuhinjsko sinklinalo in Ljubljansko kotlino segalo morje samo do Blejske Dobrave. Pač pa se je morje zajedlo daleč v stranske doline tuhinjske sinklinale in južnega dela Savinjskih Alp.

Kakšna je bila takrat kamniška pokrajina? Na severni strani ozkega morsklega zaliva, ki je prekrival vso kamniško okolico, so se vzpenjale Savinjske Alpe, ki pa še daleč niso dosegle takih višin, kakor jih imajo današnji vrhovi. Na južni strani zaliva se je razprostiralo nizko gričevje. Vse kopno je bilo prekrito z gozdovi, v katerih so rastle močvirske ciprese in sekvoje, kakršne so uspevale že v oligocenski dobi. Po ohranjenih rastlinskih ostankih vemo, da so tedaj rastle po naših krajih razen omenjenih drevesnih vrst še borovci, lovorji, vedno zeleni hrasti, orehi, kostanji, figovci, breze, jelše in še mnoga druga drevesa. Razume se, da so bile takrat zastopane popolnoma druge vrste,

Slika 3. Polževe hišice iz miocenskih plasti v Tunjškem gričevju. 1—6 različne vrste rodu *Murex*, 7—25 in 27—28 različne vrste rodu *Cerithium*, 26 *Buccinum*. Vse v naravni velikosti.

kot jih najdemo od istih rodov po današnjih gozdovih, saj je bilo podnebje v miocenski dobi mnogo toplejše od današnjega. Strokovnjaki menijo, da je vladalo tedaj v srednji Evropi skoraj tropsko podnebje.

Ostankov kopenskih živali iz teh krajev doslej še ne poznamo. Zelo verjetno je, da so takrat tudi v tem delu srednje Evrope živele enake živalske vrste, kakršne poznamo po najdbah iz oddaljenejši sosesčine. Pač pa se je ohranilo mnogo živalskih ostankov v sedimentih, odloženih na dnu takratnih morskih zalivov (sl. 3). V Tunjiškem gričevju vsebujejo peščeni laporji izredno veliko drobnih školjk vrste *Leda nitida*, *Corbula gibba* in majhnih polžev vrste *Buccinum costulatum*. Najznamenitejši med vsemi polži pa je vsekakor veliki polž vrste *Pleurotomaria carniolica* iz apne-

Slika 4. Polž *Pleurotomaria carniolica* Hilber iz miocenskih plasti v Tunjiškem gričevju. Polovico naravne velikosti. Po Hilberju.

Slika 5. Rakovica *Cancer carniolicus* Bittner iz miocenskih plasti v Tunjiškem gričevju. V naravni velikosti.

nega peščenjaka (sl. 4), ki leži nad omenjenimi peščenimi laporji in je torej iz nekoliko mlajše dobe kakor so pravkar navedne vrste školjk in polžev. Odkril ga je znani prirodoslovec Simon Robič, in sicer nedaleč od potoka Tunjščice blizu kolovoza, ki pelje iz Kamnika v Tunjice. Edini doslej znani eksemplar te vrste, ki so mu tudi tuji znanstveniki posvetili precej pozornosti, je razstavljen in vsakomur na vpogled v ljubljanskem Prirodoslovnem muzeju. Razen tega je treba omeniti še rakovico *Cancer carniolicus*, ki so jo našli v drobnozrnatem apnenem peščenjaku nedaleč od Kosiš (sl. 5). Primerkov te vrste je znanih sicer več, so pa večinoma slabo ohranjeni. Izven Slovenije ostankov te vrste doslej še ne poznamo.

Nad omenjenimi lapornimi peščenjaki ležeči konglomerati kažejo, da je morje postalo polagoma plitvejše, dokler se ni umaknilo proti vzhodu. V začetku zgornjega miocena pa je nastopila tako razsežna transgresija, da je morje prekrilo morda celo slemena antiklinal. Kljub temu je v tisti dobi segalo morje

samo do sredine Ljubljanske kotline. V takrat odloženih plasteh, predvsem v sivici in peskih, ki se z njo menjavajo, je najti veliko živalskih ostankov, toda ti pripadajo le k maloštevilnim vrstam. Na njivah severno od Kosiš ali pri Stovniku se pokažejo pri oranju na površju zemlje nešteti polži oziroma njihove hišice, ki sodijo skoraj vse v naslednje vrste: *Cerithium pictum*, *C. rubiginosum*, *C. bicinctum* in *C. disjunctum*.

Navedene plasti kažejo s favno vred na to, da je morje proti koncu miocenske dobe postalo čedalje plitvejše. V njem je bilo vedno več sladke vode, ki so jo prinašali številni pritoki z obojestranskih pobočij. V taki na pol slani ali, kakor tudi pravimo, brakični vodi niso mogli več uspevati tisti morski organizmi, ki so zahtevali za svoj obstoj določeno množino slane vode. Zato so pričeli izumirati in ostale so samo na brakično vodo prilagojene vrste školjk in polžev. Zanje je značilno, da so njihove lupine povečini majhne in da so tudi njih vrste maloštevilne. Še pred sredino zgornjemiocenske dobe je morje dokončno odteklo in se v Ljubljansko kotlino oziroma na ozemlje kamniške pokrajine ni več povrnilo.

Tedaj je postalo podnebje, ki je pa bilo pri nas še vedno subtropsko, nekoliko hladnejše. Vendar je že ta sprememba tako vplivala na razvoj takratne flore, da je mnogo vrst izumrlo in da so se pojavile nove, ki so se deloma priselile iz hladnejših pokrajin in so bile novim podnebnim razmeram mnogo bolj prilagojene. Sprememba klime in flore je seveda znatno vplivala tudi na razvoj takratne favne.

V pliocenski dobi je sicer ponovno nastopila transgresija, toda ta ni bila več tako obsežna, kakor so bile prejšnje. Morje je tedaj prekrilo samo skrajni vzhodni del slovenskega ozemlja. Kamniška pokrajina je bila potemtakem precej oddaljena od takratne morske obale. Višja nadmorska lega je dala povod, da so vode bolj in bolj poglobljale svoje struge. Tedaj so se začele uveljavljati orogenetske sile. Premikanja so postala tako silna, da so se miocenski skladi v južnem prednožju Savinjskih Alp nagubali in da so se na nagubane terciarne sklade narinile Savinjske Alpe precej daleč proti jugu. Koliko časa je trajalo to gubanje in narivanje, ni mogoče dognati, ker docela manjkajo pliocenski sedimenti, ki bi nam mogli dati odgovor na to vprašanje. Bila je to zadnja močnejša deformacija skladov v kamniški pokrajini.

Savinjske Alpe so morda s tem gubanjem postale nekoliko višje, kakor so bile prej, vendar so dosegle visokogorski značaj šele mnogo pozneje, in to edinole pod vplivom epirogenetskega dviganja, ki je sledilo v mlajšem pliocenu.

Kakšna flora je bila takrat zastopana v kamniški pokrajini, moremo soditi samo po pičlih ostankih rastlin, ki so jih doslej našli na vzhodnem Štajerskem. Skoraj ni dvoma, da so tudi v okolici današnjega Kamnika uspevala v pliocenski dobi cimetovega drevesa, oleandri, krhljike, jelše, bukke, lovorji, kasije, ki

kažejo na nekoliko toplejše podnebje, kakor je današnje, toda precej hladnejše od miocenskega.

Po najdbah ostankov sesalcev iz raznih krajev vzhodne Slovenije lahko sklepamo, da so po gozdovih v kamniški pokrajini verjetno prav tako živeli primitivni nosorogi, dalje mastodonti, ki jih imamo za slonove prednike, in dinoteriji, ki so sicer podobni mastodontom, a so imeli okla samo v spodnji čeljusti, in to navzdol ukrivljena. O kakih stepah ali stepni favni, kakršna se je pojavila v tistem času v južnovzhodni Evropi, dalje v panonskem nižavju in še marsikje drugod v srednji Evropi, v naših krajih ni sledov.

V začetku srednjepliocenske dobe so se pričele epirogenetske sile močnejše uveljavljati. Skoraj povsod v Sloveniji opazamo iz takratne dobe znake močnejšega dviganja ozemlja. Ker se je mimo tega znižala tudi absolutna erozijska baza, so bile reke prisiljene toliko bolj poglobiti svoje struge. Z dviganjem ozemlja je torej napredovalo vrezovanje dolin.

V poznejšem delu srednjega pliocena so tektonske sile polagoma pojemale. Nastopila je dalj časa trajajoča faza mirovanja, ki so jo le kdaj pa kdaj prekinila malenkostna dviganja. O tem nam govore terase, ki so se ohranile še marsikje nad današnjim dolinskim dnom. Reke niso več poglobljale svojih strug, marveč so pričele razširjati dolinska dna. Sčasoma se je hriboviti svet izravnal in nastala je rahlo valovita ravnina, ki je obsegala pretežni del slovenskega ozemlja. Nad to ravnino ali, kakor tudi pravimo, ravnikom so se vzpenjali samo tisti deli, ki so tvorili razvodje med posameznimi rečnimi sistemi. Ravnina na vzhodni strani jadransko-panonskega razvodja se je prav položno nagibala proti panonskemu območju oziroma panonskemu jezeru, ki se je tedaj razprostiralo med Vzhodnimi Alpami in Karpati.

Kje je takrat tekla predhodnica današnje Save s svojimi pritoki, ni mogoče več zanesljivo dognati, ker nam manjkajo iz tiste dobe sedimenti pa tudi teras, ki naj bi se bile izoblikovale ob njeni strugi, in na katere bi se mogli v tem primeru opirati, ne najdemo. Vsekakor je pa upravičena domneva, da se je bil ta važen preobrat smeri rečnega toka izvršil nekje na prostoru današnjega Kranjsko-sorškega polja. Lahko celo trdimo, da predhodnica Save ob koncu srednjega pliocena, ko je bila zaključena izravnava površja pri nas pa tudi drugod v Vzhodnih Alpah, ni več tekla skozi kamniško pokrajino, marveč je imela svoj tek že usmerjen nekje sredi litijske antiklinale. V njo si je odslej vrezovala bolj in bolj globoko v strugo, ko se je po končani izravnavi pričelo ozemlje spet dvigati.

Ta preobrat smeri toka pa je imel za posledico precejšnje spremembe v rečnem omrežju kamniške okolice. Predvsem si je morala Kamniška Bistrica, ki se je sprva izlivala blizu Kamnika v Savo, podaljšati svoj tek tako daleč proti jugu, da je dosegla savsko strugo. Premagati je morala prečne pregrade,

ki so bile dotlej tvorile razvodje med tuhinjsko in laško sinklinalo ter med slednjo in litijsko antiklinalo.

Tudi druge prvotno plitve in široke doline na planotastem svetu so postale hkrati z dviganjem globlje in so tako sčasoma razrezale planotasto ozemlje, h kateremu smemo prištevati vsaj južni del današnje kamniške pokrajine. To se je razvilo najprej v gričevje in pozneje v čedalje višje hribovje.

Ozemlje pa se ni dvigalo nepretrgoma in tudi ne enakomerno, marveč so se pojavljale vmes faze mirovanja, v katerih so pričele reke širiti svoje doline. Tako so se izoblikovale na obeh straneh dolin terase, ki jih zasledimo še danes na mnogih mestih visoko na pobočjih in nas prepričujejo, da so tisti deli ležali nekdam v višini rečnega toka.

O razvoju rečnega omrežja v terciaru in kvartaru

Glede na to, da je bilo slovensko ozemlje v mlajšem pliocenu v celoti kopno, se je moglo rečno omrežje takrat močno razmahniti. Epirogenetska premikanja, bodisi da so bila to dviganja, bodisi ugrezanja tal, so povzročila precejšnje spremembe smeri rečnih tokov, v tesni zvezi z njimi pa so bila seveda tudi številna pretočenja. Ker so se nam od te dobe dalje ohranile z majhnimi izjemami skoraj vse terase, ki so jih bile reke izoblikovale ob svojih strugah, nam je omogočeno zasledovanje podrobnejšega razvoja posameznih rek. Iz širine oziroma razsežnosti polic posameznih tras ter iz višin in strmine njihovih jež pa moramo hkrati sklepati na potek epirogenetskih premikanj v najmlajših dobah.

Da dobimo čimbolj zaokroženo sliko o razvoju rečnega omrežja, se pomaknimo nazaj v oligocensko dobo, ko je morje s prvo panonsko transgresijo začrtalo tiste smernice v razvoju porečja, ki so se v poglavitnih potezah ohranile še do današnje dobe.

Z nastankom Celjske in Ljubljanske kotline je bila po umiku najstarejšega oligocenskega morja nakazana smer vodam, ki so se odtekale z Gorenjskega proti vzhodu. Prva pot je vodila torej preko Dola med Konjščico in Rzenikom. Ko se je pretrgala neposredna zveza med Ljubljansko in Celjsko kotlino, je bila z nastankom tuhinjske sinklinala nakazana nova smer vodovju v kamniški pokrajini. To smer je ob regresijah morja ubirala predhodnica današnje Save. Vanjo so se stekali najvažnejši pritoki, med katere moramo šteti tudi predhodnico današnje Kamniške Bistrice.

Tako stanje je ostalo v glavnem nespremenjeno nekako do srednjega pliocena. Tedaj je Sava spremenila svojo smer in se povsem umaknila iz območja kamniške pokrajine. Dominantno vlogo je v nadaljnjem razvoju prevzela Kamniška Bistrica. Njen razvoj sega razmeroma daleč nazaj.

Ko se je osrednji del Savinjskih Alp pričel od konca miocenske dobe naprej močnejše dvigati, so bile tekoče vode prisiljene usmerjati svoj tek bolj ali manj radialno, predvsem proti jugu ali jugozahodu in proti severu. To kažejo na primer še danes ohranjene suhe doline na Dleskovški planoti. V to skupino sodi med drugim tudi Kamniška Bistrica. Njen tek je usmerjen proti jugu ob prelomnih ploskvah, ki potekajo bolj ali manj vzporedno z današnjo dolino. Da sega nastanek Kamniške Bistrice vsaj v miocensko dobo nazaj, dokazujejo predvsem prodniki keratofira, ki jih vsebujejo miocenske plasti pri Podgorju in ki jih je mogla prinesiti edinole Kamniška Bistrica. Njena erozivna sila je s časom tako narasla, da je pritegnila zgornji del Lučke Bele z njenim pritokom. Tako se je bilo premaknilo razvodje med njo in Lučko Belo na Presedljej in vzhodni rob Dola. Ta pretočitev je nastala najpozneje pred srednjim pliocenom.

Ob koncu srednjega pliocena ali v začetku zgornjega je doživela Kamniška Bistrica majhno spremembo. Poprej je tekla mimo Bistrice, sedaj si je pa utirala pot naravnost proti jugu in bila tako prisiljena vrezati si svojo strugo v trd triadni apnenec med Stahovico in Stranjami.

Pri Kamniku napravlja Kamniška Bistrica precejšnji ovinek proti vzhodu. To nas tem bolj preseneča, ker ima na jugu pred seboj razmeroma malo odporne miocenske plasti, medtem ko prereže prav na tem ovinku mnogo odpornejše triadne apnenice. Prvotno je morala teči Kamniška Bistrica tu naravnost proti jugu, to se pravi med Žalami oziroma Zapricami in Malim gradom. Drugače bi namreč ne mogli zadovoljivo razložiti, kako je bila nastala dolina med Žalami in Malim gradom. Pri tem se moremo opirati predvsem na dejstvo, da je v Šutni odložen prod, ki ga je mogla naplaviti edinole Kamniška Bistrica, saj nahajamo v njem značilne kose keratofira. Ta prod se je v poznejši dobi sprijel v trden konglomerat, ki sega v tej dolini tako globoko navzdol, da je šutinski Klanec, katerega so bili leta 1882 presekali oziroma poglobili do današnjega nivoja, samo za 3—4 m nižji od njegove baze. Iz tega smemo nadalje sklepati, da si je bila Kamniška Bistrica že poprej, preden je odložila prodne plasti, vrezala skoraj tako globoko dolino, kakršna je danes. Dolino je pozneje zapolnila s prodom vsaj do višine 400 m. Tako se je Mali grad povezal z miocenskim gričevjem.

V poznejši dobi je nastal preobrat v izoblikovanju tal. Namesto pogrezanja se je pričelo dviganje ozemlja, ki je trajalo razmeroma dalj časa. S tem je nastopila doba erozije, kakršna se je pojavila tudi v zgornjem savskem porečju. Takrat si je Kamniška Bistrica ponovno vrezala strugo v nanese material.

Iz Tuhinjske doline prihaja Nevljica, ki je v območju kamniške pokrajine najpomembnejši pritok Kamniške Bistrice. Nevljica je bila prvotno mnogo daljša reka, kakor je dandanes. Nad njenim izvirom se dviga Kozjak, ki leži v nadmorski višini 667 m in predstavlja danes razvodje med Nevljico in

Motnišnico. To razvodje pa ni drugega kakor ostanek nekdanje doline, po kateri je tekla Nevljica. Dno takratne doline pripada zadnjemu, in sicer najnižjemu pliocenskemu nivoju. Novo razvodje v sredi nekdanje doline, s katerim je bilo močno okrnjeno porečje v vzhodnem delu kamniške pokrajine, je moglo po višini nivoja sodeč nastati šele pri fazi dviganja, ki se je začelo proti koncu pliocenske dobe.

Na okrnjevanje prvotnega porečja je mnogo bolj vplivalo izdatno ugrezanje Ljubljanske kotline kot pa dviganje tal v območju Tuhinjske doline. S tem je bilo namreč zvezano zniževanje erozijske baze vseh tistih voda, ki so se izlivala v Kamniško Bistrico. Zavaljo tega se je porečje desnega pritoka Kamniške Bistrice, ki je bil predhodnik današnje Nevljice, še bolj širilo proti vzhodu na škodo prvotne sinklinalne reke. Pretok pa se je zaključil šele proti koncu pliocenske dobe, ko je nastalo razvodje, ki je obdržalo svojo funkcijo do danes.

Nevljica je v svojem razvoju večkrat spremenila pot. V neposredni bližini razvodja pod Kozjakom vidimo na zahodni in severozahodni strani Cirkuš globoko dolino, ki je za dobrih 60 m nižja od južnejše, katero uporablja danes Nevljica. Glede na to, da poteka ta dolina, ki ima samo v svojem spodnjem delu majhno vodico, natančno v isti smeri kakor začetni del neveljske doline tik pod Kozjakom, je povsem upravičen sklep, da je po njej sprva tekla Nevljica, ki je potem ubrala svojo pot po glavni dolini, po kateri teče sedaj Češnjica, njen današnji pritok. Nivo v višini kakih 480 m, na katerem stoji vas Cirkuš, govori za to, da se je ta sprememba izvršila šele v mlajši dobi, in to skoraj gotovo v starejšem pleistocenu.

V spodnjem delu Tuhinjske doline, to se pravi nekako od Podhruške dalje proti zahodu, je Nevljica prav tako večkrat spremenila svoj tek. Nivoji oziroma terase v višini 480 do 500 m, ki ležijo nad debrijo Medgore, nam kažejo, da je tekla proti koncu pliocenske dobe skoraj naravnost proti zahodu. Pozneje je ubrala svojo pot od Vira proti severozahodu, kjer je dosegla Sotesko, to je dolino, ki se vleče od Kavrana do Vrhpolj, in tekla po njej proti zahodu. Ostanek te doline predstavlja danes edinole še preval nad Virom v višini 460 m. Nad tem prevalom sta še dobro ohranjeni dve terasi, ki visita proti zahodu oziroma severozahodu, to se pravi v smeri Nevljice. To je dokaz, da je ostala Nevljica v tej smeri precej časa.

V poznejši dobi je Nevljico v bližini Vira pritegnil njen lastni pritok, ki je tekel takrat proti severu, in sicer v smeri proti Kavranu in od tam dalje po Soteski. Nevljica je bila tako prisiljena napraviti ovinek, da je mogla doseči v spodnjem delu Soteske svojo prvotno strugo. Na vprašanje, do kdaj je Nevljica tekla po tej poti, nam more odgovoriti edinole razvodje pri Kavranu. To leži 443 m nad morjem. Če primerjamo to višino z ustreznimi, to se pravi enako starimi nivoji oziroma terasami okoli Kamnika, bi prišle v poštev samo

tamkajšnje terase v višini 400—410 m. Iz tega bi izhajalo, da je Nevljica tekla po pravkar omenjeni poti verjetno že v starejšem pleistocenu.

Kakor vse kaže, dviganje na tem ozemlju ni bilo povsod enakomerno. Na južnem obrobju je bilo vsekakor intenzivnejše in se je zaradi tega močneje udeleževala globinska erozija. Prav to je bilo vzrok, da je pretočila voda, ki je tekla Medgorami, Nevljico vase, potemtakem v smer, ki jo ima Nevljica še danes. Le tako si moremo razložiti nastanek predorne doline, ki je vrezana povprečno 60—80 m globoko. Zato je popolnoma razumljivo, da ni v njej opaziti teras, razen najnižjih, ki pa sodijo že v najmlajšo, to je holocensko dobo. Na desni strani doline ali debri pa tudi teh ni, marveč so samo melišča in strme stene. Na vprašanje, kdaj se je to pretočenje izvršilo, seveda ni mogoče dati točnega odgovora, ker nam manjkajo zanesljiva oporišča, vendarle pa moremo reči, da se je to zgodilo nekako v sredi med starejšim in mlajšim pleistocenom.

Če si nekoliko natančneje ogledamo potek teras v dolini Uševka, opazimo, da so se tudi tam morale dogoditi neke spremembe. Iz nagnjenosti teras v tej dolini sklepamo, da je Uševke tekel sprva proti severu, kjer se je izlival po vsej verjetnosti v neki večji potok. Ostanke le-tega nam predstavljajo dandanes samo še zgornji deli Uševka in drugih voda zahodno od njega, ki so usmerjeni proti zahodni strani. Potemtakem je bil ta potok usmerjen od vzhoda proti zahodu, torej v sinklinalni smeri, in se je izlival v Kamniško Bistrico nekje pri Stranjah.

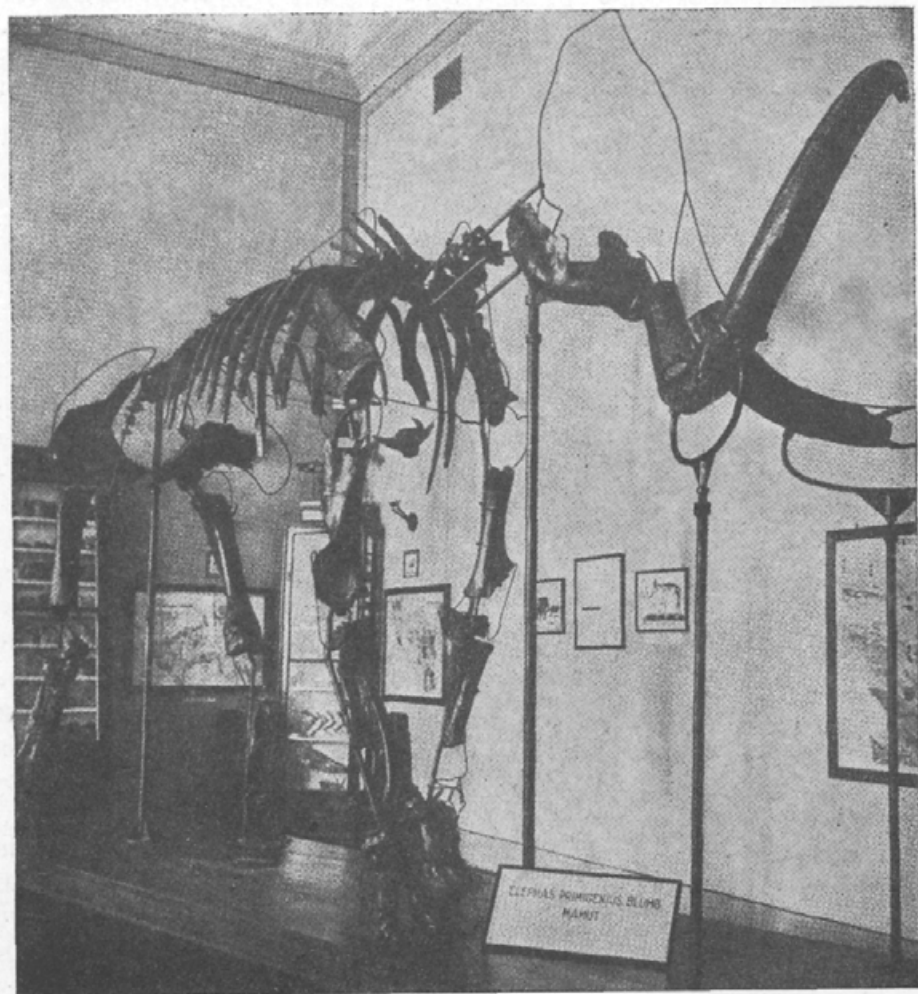
Če upoštevamo pri tem še višinsko lego nivojev in teras v dolini Uševka, moremo reči, da so omenjene hidrografske razmere obstajale v dobi starejšega pleistocena. Kakor vemo, se je Log v mlajšem pleistocenu izdatno pogrezal. Zaradi tega je seveda čedalje bolj privabljal vode z obrobja in s tem preusmeril dotedanje rečno omrežje severne sosesčine.

Marsikdo si je že zastavil vprašanje, kako je mogla nastati kratka predorna dolina med Malim in Starim gradom, ko je vendar v neposredni bližini bilo dovolj prostora za rečno strugo po znatno manj odpornem terenu. Vse kaže, da je mogla to dolino ustvariti edinole Nevljica, ki ji je nakopičeni prod onemogočil neposreden dostop do Kamniške Bistrice in je bil zavoljo tega njen tek odmaknjen proti jugu. Zaradi tega je bila prisiljena vrezati si svojo strugo in je tako polagoma ustvarila bistriški vzporedno dolino. V teku nadaljnega razvoja pa sta se Nevljica in Kamniška Bistrica tako približali, da sta se na-pослед združili. Pravzaprav je Nevljica Kamniško Bistrico pretočila vase, čeprav manjša od nje, ker je pač slednja pričela teči odslej po bivši strugi Nevljice.

Spodnji del doline med Malim in Starim gradom, in sicer nekako od višine 400 m navzdol, je nastal v starejšem pleistocenu. O tem, ali je v tistem času, preden si je Nevljica mogla napraviti pot skozi sotesko pri Nevljah, nastalo kako jezero tik pred izlivom zaradi morebitne zaježitve, ni mogoče nič

zanesljivega reči, ker nimamo za zdaj na voljo še nikakršnih dokazov. Kolikor moremo sklepati iz prodnih teras ustreznega nivoja, je bila takrat Nevljica prav tako zelo prodnata in zato bržkone ni moglo priti do zajezitve.

Prodne plasti, ki so jih naplavljal Kamniška Bistrica in druge vode v poznejši dobi in ki sestavljajo v kamniški okolici nižje terase v višini 380 do 390 m, so bile odložene v glavnem v zadnjem interglacialu, njih najmlajši del pa utegne pripadati würmskemu glacialu. Te prodne plasti Nevljici prav tako niso mogle zapreti poti, ker je tudi sama odlagala prod, čeprav mnogo manj.

Slika 6. Okostje mamuta [*Mammonteus primigenius* (Blumenb.)] izkopano pri Nevljah. Iz würmske dobe. Po Kosu.

Potemtakem je imela Nevljica takrat precejšnji strmec, s katerim je mogla premagati tudi večje ovire. Prav verjetno je, da se je v tej dobi Kamniška Bistrica, ko se je kot deroča reka pomikala zdaj bolj na levo zdaj bolj na desno stran, priključila k Nevljici že nekje zgoraj nad njenim takratnim izlivom v Kamniško Bistrico in pričela tako teči v novi smeri, in sicer po dolini med Malim in Starim gradom.

Zatem je sledila doba denudacije, kakršna je ugotovljena tudi za območje zgornjega savskega porečja. Šele tedaj so se mogle stvoriti terase v Logu ob Nevljici pa tudi ob Kamniški Bistrici, in sicer njihove ježe v višini 380—390 m.

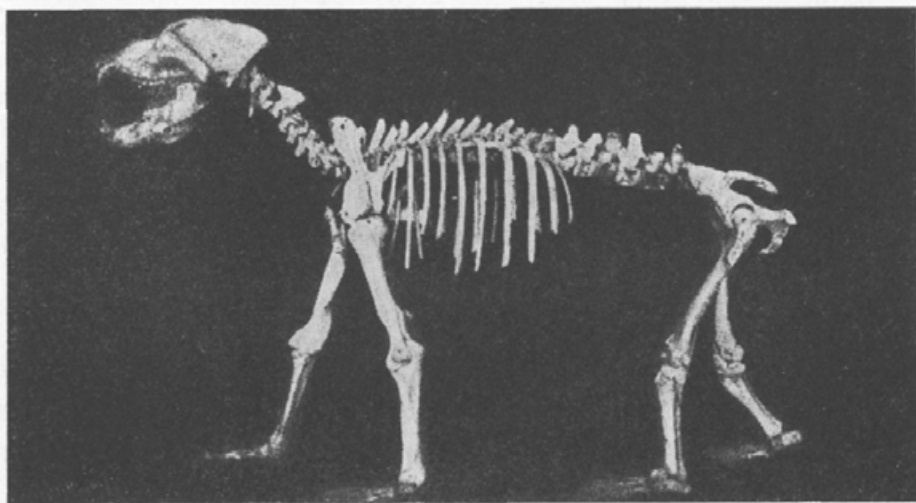
Ko so spomladi 1938 kopali pri regulaciji Nevljice precej globoke jame za opornike novega mostu, so naleteli tam na debelo plast sivice. Ta nedvomno dokazuje, da se je v Logu razvilo v tisti dobi jezero, ki je obsegalo ves nižinski prostor in se potemtakem raztezalo ob spodnji Nevljici med Vrhpoljem in Kamnikom. Iz plasti mivke, ki leži pod omenjeno sivico, moremo sklepati, da je bil strmec takratnih voda že poprej minimalen, tako da je pričela voda zastajati. Zastajanje pa je moglo povzročiti edinole pogrezanje spodnjega dela Tuhinjske doline. Pogrezanje in s tem v zvezi ojezeritev Loga se je izvršila v würmski dobi, kar dokazuje mamutovo okostje, ki so ga bili takrat izkopali in ki je danes razstavljeno v Prirodoslovnem muzeju v Ljubljani (sl. 6).

Ni izključeno, da je pričela v tistem času zastajati voda prav tako pri Viru ali nekje južno od njega in da je zaradi tega nastalo tudi tam jezero, ki je bilo seveda precej manjšega obsega kakor le-to v Logu. To bi mogli sklepati po precejšnji kotanji, ki je v sredini najgloblja, čeprav teče Nevljica danes južneje, in sicer tik ob severnem robu hriba.

Koliko časa se je vzdržalo jezero v Logu, ne vemo. Vsekakor pa moremo trditi, da je bilo v postglacialni dobi tam še plitvo jezero in da se je na njegovem dnu tedaj izločal barski ali jezerski železovec. Šele pozneje ga je Nevljica s svojimi pritoki zasula s prodom. V zgodovinski dobi je bil Log samo zamočvirjen, edinole ob večjem deževju ga je zalila voda, ki se je včasih kmalu odtekla, včasih pa obstala tudi za dalj časa. Morda misli Valvasor prav na to jezero, ko pravi, da je bilo na kraju zdajšnjega Kamnika baje jezero, ki se je odtekalo po šutinskem Klancu. Po starem izročilu naj bi to jezero segalo tja do neveljske cerkve, saj so jo zato še mnogi Valvasorjevi sodobniki imenovali Sv. Jurij ob jezeru.

Oglejmo si slednjič še spremembe porečja, ki so se dogajale v mlajšem terciaru in kvartaru v območju Tunjiškega gričevja. Tu vidimo, da so skoraj vsi potoki, ki tečejo danes po šenturški planoti, usmerjeni proti jugovzhodu. Večinoma so vezani na prelome in njih doline so iz manj odpornih psevdoziljskih skrilavcev. V srednjem pliocenu ali morda že prej so se izlivali neposredno v Kamniško Bistrico, in sicer nekje na prostoru, kjer stoji danes Kamnik. Tudi druge vode v Tunjiškem gričevju so bile, če ne prej, vsaj v začetku pliocenske

dobe glede na smer tamkajšnjih skladov verjetno enako usmerjene. Ob koncu srednjega pliocena ali v začetku zgornjega pa so se razvile in dobile zaradi dviganja južnega obrobja Savinjskih Alp ali pa morda samo zavoljo zniževanja Ljubljanske kotline erozivno premoč tiste vode, ki so tekle proti jugozahodu. Spričo mnogo nižje erozijske baze pri Mostah, ki leži v nadmorski višini 336 m, torej znatno nižje kakor mesto Kamnik (406 m), je bilo njih delo tem uspešnejše. Tako so polagoma pretočile vase vse vode, ki so tekle prvotno proti jugovzhodu, in jih speljale v Pšato. Ta jih odvaja tako daleč proti jugu, da se šele po precej dolgem ovinku izlivajo z njo vred v Kamniško Bistrico.

Slika 7. Okostje jamskega medveda (*Ursus spelaeus* Rosenm. et Heinroth) iz Mokriške jame. Iz würmske dobe. Po Kosu.

V pleistocenu, ko se je podnebje tako ohladilo, da je nastopila ledena doba, so stopili v ospredje mimo dosedanjih faktorjev še klimatični. Ti so namreč nekoliko močnejše vplivali na razvoj porečja kakor v prejšnjih dobah. Visokogorski svet je šele tedaj dobil tiste značilne poteze, po katerih se predvsem loči od sredogorskega in gričevnatega sveta.

V tej dobi se je na pozornici prvič pojavil človek. Najstarejše sledove njegovega udejstvovanja v kamniški pokrajini poznamo iz Mokriške jame v Savinjskih Alpah, ki segajo v prvi würmski interstadial. Po številnih najdenih živalskih ostankih sodeč je bil takratni človek predvsem lovec na jamske medvede (sl. 7). Nekoliko mlajšo sled pračloveka, ki sodi v würm II ali morda še celo v nekoliko mlajšo dobo, so odkrili pri Nevljah. Tudi tam izkopani mamut je bil plen takratnih lovcev.

ZAKLJUČEK

Pred našimi očmi so se tako rekoč v naglici zvrstili dogodki, ki so sicer trajali milijone in milijone let. Videli smo, da se skozi vso dolgo dobo geološke preteklosti vleče neprestano menjavanje tektonskih premikanj, in to ne samo orogenetskih in epirogenetskih, marveč tudi premikanj epirogenetskega značaja samega, to je dviganj in pogrezanj tal. Orogenetska premikanja so bila sicer kratkotrajnejša od epirogenetskih, a zato tem učinkovitejša.

Vsa ta premikanja so bile tiste gibalne sile, ki so dale povod neštetim transgresijam in regresijam morja in s tem vplivale tudi na vse ostale faktorje, ki so sodelovali pri izoblikovanju kamniške pokrajine. Prav zaradi tega so se v geološki preteklosti neprestano menjavale transgresije in regresije in v zvezi s tem je tudi neprestano menjavanje sedimentacije in odnašanja sedimentov. Vse to menjavanje pa ni morda značilno samo za to pokrajino, marveč še za marsikatero drugo na naši zemlji.

Celotni opisani razvojni proces sestoji torej iz neštetih menjavanj, pod vplivom katerih se je neprestano spreminjalo tudi lice pokrajine. Zato je razumljivo, da je pričel relief današnje pokrajine dobivati svoje prve poteze šele v najmlajših dobah geološke preteklosti.

Kameninsko gradivo, ki tvori temeljno ogrodje kamniški pokrajini, izvira pretežno iz starejših dob. Tudi deformacije tega gradiva segajo precej daleč nazaj. Kameninska zgradba je bila potemtakem že davno zaključena, medtem ko se je oblikovanje površja na kameninski osnovi nadaljevalo vse do današnjih dni.

Kdor se želi poglobiti ali kaj več zvedeti o geološki preteklosti kamniške pokrajine, in to tudi iz tistih področij geologije, ki jih je pustil pričujoči članek ob strani, najde nadaljnje podatke v naslednjih delih:

Abel, O., Kritische Untersuchungen über die paläogenen Rhinocerotiden Europas. Abh. Geol. R. A. Wien 20, 1910.

Brodar, M., Poskusno izkopavanje v Mokriški jami. Arheol. vestnik 6, Ljubljana 1955.

Brodar, M., Prve paleolitske najdbe v Mokriški jami. Arheol. vestnik 7, Ljubljana 1956.

Brückner, E., Der Savegletscher. v knjigi: A. Penck u. E. Brückner, Die Alpen im Eiszeitalter. III. Leipzig 1909.

Diener, C., Die Ostalpen und das Karstgebiet. Wien 1903.

- Duhovnik, J.**, Pregled magmatskih in metamorfnih kamenin Slovenije. Prvi jugoslov. geol. kongres, predavanja in poročila, Bled 23.—27. maja 1954. Ljubljana 1956.
- Hilber, V.**, Pleurotomaria Carniolica. Carniola, 2, Laibach 1909.
- Ilešič, S.**, Terasa na Gorenjski ravnini. Geogr. vestnik 11, Ljubljana 1935.
- Kos, F.**, Neveljski paleolitik. Glasnik Muzej. dr. za Slov. 20, Ljubljana 1939.
- Kos, F.**, Pleistoceni proboscidi Prirodoslovnega muzeja v Ljubljani. Prirodoslov. izvestja 1, Ljubljana 1944.
- Kossmat, F.**, Über die tektonische Stellung der Laibacher Ebene. Verh. Geol. R. A. Wien 1905.
- Kossmat, F.**, Die adriatische Umrandung in der alpinen Faltenregion. Mitt. Geol. Ges. Wien 6, 1913.
- Kühnel, W.**, Zur Stratigraphie und Tektonik der Tertiärmulden bei Kamnik (Stein) in Krain. Prirodosl. razprave 2, Ljubljana 1933.
- Lucerna, R.**, Gletscherspuren in den Steiner Alpen. Geogr. Jahresber. aus Österreich 4, Wien 1906.
- Lucerna, R.**, Steiner Alpen — Studien, zweite Folge. Mitt. Geogr. Ges. Wien 86, 1943.
- Melik, A.**, Slovenija. I, Ljubljana 1935.
- Melik, A.**, Slovenski alpski svet. Slovenija, II, 1, Ljubljana 1954.
- Petrascheck, W.**, Kohlengologie der österreichischen Teilstaaten. I, II, Kato-wice 1926—29.
- Rakovec, I.**, Prispevki k tektoniki in morfogenezi Savinjskih Alp. Geogr. vestnik 10, Ljubljana 1934.
- Rakovec, I.**, H geologiji in morfologiji Tuhinjske doline. Hrv. geogr. glasnik 8—10, Zagreb 1939.
- Rakovec, I.**, Geološka zgodovina ljubljanskih tal, v knjigi: Zgodovina Ljubljane, I, Ljubljana 1955.
- Rakovec, I.**, Geološka zgodovina ljubljanskih tal, v knjigi: Zgodovina Ljubljane, predavanja in poročila, Bled 23.—27. maja 1954, Ljubljana 1956.
- Schaffer, F. X.**, Geologie von Österreich. 2. Aufl., Wien 1951.
- Seidl, F.**, Kamniške ali Savinjske Alpe, njih zgradba in njih lice. Slov. zemlja, 5, Ljubljana 1907—1908.
- Sifrer, M.**, Pleistocenski razvoj Kamniške Bistrice in pritokov. Kamniški zbor-nik 3, Ljubljana 1957.

- Teller, F.**, Erläuterungen zur Geologischen Karte Eisenkappel — Kanker. Wien 1898.
- Vetters, H.**, Erläuterungen zur Geologischen Karte von Österreich und seinen Nachbargebieten. Wien 1937.
- Winkler, A.**, Ueber den Bau der östlichen Südalpen. Mitt. Geol. Ges. Wien 16, 1924.
- Winkler-Hermaden, A.**, Neuere Forschungsergebnisse über Schichtfolge und Bau der östlichen Südalpen. Geol. Rundschau 27, Stuttgart 1936.
- Winkler-Hermaden, A.**, Geologisches Kräftespiel und Landformung. Wien 1957.

Sonja Rauter-Zelenko — Alenčica

VODNEM GOSPODARSTVU PODROČJA KAMNIŠKE BISTRICE

Karel Puppis

Kolikor bolj je razvito kako področje, toliko ostreje se navadno pojavljajo vprašanja v zvezi z vodo. Eno izmed močno razvitih področij je tudi področje Kamniške Bistrice. V višjih predelih sta živinoreja in gozdarstvo že kar dobro razvita. V nižjih predelih je močno zastopano kmetijstvo, ki se spričo rastočih potreb po kmetijskih pridelkih še krepi. Zelo močan razmah pa beleži po vojni na področju Kamniške Bistrice industrija. Deloma je industrija nova, deloma pa je že obstoječa industrija obnovljena in povečana. Turizem se nevzdržno krepi, ker nudijo pač Alpe in njih predgorje vse možnosti za duševni in telesni odmor. Z razvojem navedenih gospodarskih panog postaja vprašanje prometa vedno važnejše, in to blagovnega po cesti in železnici, kot tudi osebnega.

Pri takih pogojih postane važnejše tudi vprašanje vode. Poplave lahko povzročijo razviti industriji, dobro obdelanemu polju, močnemu prometu neprimerno večjo škodo, kot jo lahko povzročijo manjšim delavnicam, pašnikom ali kolovozu, po katerem vozi komaj kak voz dnevno. Tudi nizke vode ob sušah predstavljajo zdaj za industrijo veliko gospodarsko škodo zaradi zmanjšanja energije, zmanjšanja porabne vode in zmanjšanja razredčenosti odpadnih vod. Vzporedno z napredkom splošnega gospodarstva mora napredovati tudi gospodarjenje z vodo ter njeno urejanje.

Dokler bomo kmetovali po vzorcu pradedov, v naših krajih ne bo prišlo v poštev namakanje polj — razen mogoče ob večjih sušah. Če pa bomo zemljo dobro obdelali, pravilno gnojili, če bomo uporabljali razkuženo in najboljše seme in poskrbeli za vsa potrebna zaščitna sredstva ter za obdelavo zemlje med rastjo — takrat se bo tudi v naših podnebnih razmerah splačalo redno namakanje. Kaj pomagajo vsi ukrepi, če pa v kritičnem trenutku rastlina nima dovolj vlage. Vsi drugi stroški so tedaj zaman — gospodarska škoda je velika. To so spoznali v naprednih državah, zato potreba vode v kmetijstvu po svetu nenehno narašča.

Pravilno gospodarjenje z vodo ni preprosta naloga. Vode ni na voljo v poljubnih količinah in v poljubnem času. Včasih je je preveč, včasih premalo, mnogokrat pridrvi z ogromno silo ter prinaša s seboj prod, s katerim zasiplje rodovitna polja, drugje spet ruši ceste in hiše ter odnaša zemljo. Zato je treba vodne tokove urediti in skrbeti za zmanjšanje erozijske sile vode. S primerno zarastjo in z akumulacijami skušamo zmanjšati visoke vode in povečati nizke.

Ker vode včasih primanjkuje, jo je treba razdeliti med koristnike tako, da je za celotno gospodarstvo najugodnejše.

Urejanje in gospodarjenje z vodo zajemamo s skupnim pojmom: vodno gospodarstvo. Plan, ki zajema urejanje vode, obrambo pred vodo in njeno izkoriščanje pa imenujemo vodnogospodarsko osnovo.

Vodnogospodarska osnova mora predvsem ugotoviti sedanje vodne razmere, t. j. zlasti vodne količine v vodotokih, škode zaradi vode in izkoriščanje vode ob tistem času. Na podlagi razpoložljive vode se nato določijo za bodoče vsi potrebni ukrepi oziroma možnosti za obrambo pred vodo ter njeno izkoriščanje, upoštevajoč pri tem potrebe celotnega gospodarstva področja. Taka vodnogospodarska osnova je za porečje Kamniške Bistrice že zelo nujna, da bi vse ukrepe na vodah pravočasno vskladili in da bi vsa ureditvena dela opravljali pravilno in s skupnim namenom najboljše koristi za vse gospodarstvo.

Porečje Kamniške Bistrice meri v celoti 535.5 km² in leži v nadmorskih višinah med 300 in 2500 m. Hidrometeorološka služba ima na vsem porečju okrog 10 dežemerskih postaj. Letne množine padavin so bile n. pr. v letu 1955 naslednje:

Kamniška Bistrica	2263 mm
Mala planina	2054 mm
Zgornji Tuhinj	1503 mm
Cerklje	1332 mm
Kamnik	1265 mm
Dob	1236 mm
Moravče	1106 mm

Vidimo torej, da je največ padavin na južnem pobočju Kamniških planin (v Logarski dolini je bilo v istem letu le 1499 mm padavin) in da se padavine proti jugu manjšajo ter so bile mestoma celo nižje kot v Ljubljani istega leta (1371 mm). Posebno višinski del porečja ima torej dosti padavin, zato prihajajo iz tega predela vodotoki z največ vode.

Kamniška Bistrica ima več pritokov, od katerih so najvažnejši:

Črna	s 17.8 km ² porečja
Nevljica	z 88.5 km ² porečja
Rača z Radomljo	s 165.5 km ² porečja
Pšata	s 148.2 km ² porečja

Črna in Nevljica ter Bistrica izvirajo v višjih legah, zato imajo razmeroma več vode in so močno hudournne. Rača in Pšata so pa bolj nižinski potoki, ki imajo kljub velikim področjem manj vode in bolj dolinski značaj.

Režim odtoka Kamniške Bistrice prikazuje tabela po podatkih hidrometeorološkega zavoda za obdobje 1930—1951 za vodomersko postajo v Kamniku (padavinsko področje meri pri postaji 195.7 km²), ki leži pod izlivom Nevljice v Bistrico.

	Povprečne vrednosti	Ekstremne vrednosti	
		visoke	nizke
Celoletni odtok v milij. m ³	312.33	457.58	159.40
Povprečni letni odtok v m ³ /sek	9.90	14.50	5.05
Največje letne vode m ³ /sek	102.55	224.00	35.40
90-dnevne vode m ³ /sek	11.50	17.50	5.15
152.5-dnevne vode m ³ /sek	6.30	9.40	3.30
270-dnevne vode m ³ /sek	4.20	5.80	2.20
365-dnevne vode m ³ /sek	1.93	2.76	0.84

Pripomniti je treba, da v tabeli nismo upoštevali vod, ki tečejo mimo vodomerske postaje po industrijskem kanalu ter znašajo dodatno še od 0.3 do 0.5 m³/s.

Iz pregleda izhaja, da se vodne količine Bistrice močno spreminjajo in je v tem obdobju največja voda približno 400-krat večja od najmanjše, kar dokazuje hudourniški značaj odtoka.

Za primerjavo navajam še značilne vode za Bistrico v Kamniku, za Nevljico in za Radomljo v Trnjam v letih 1954 in 1955.

Vodotok	1954			1955		
	najnižja voda	srednja voda	najvišja voda	najnižja voda	srednja voda	najvišja voda
Kamniška Bistrica v Kamniku	5.62	7.57	92.7	1.85	7.47	60.2
Nevljica pred izlivom	0.23	1.72	21.8	0.44	1.76	25.8
Radomlja v Trnjam	0.29	1.69	37.4	—	—	—

Pripominjam, da so navedeni le nekateri podatki o vodah Bistrice in to za orientacijo. HMZ opazuje vodne razmere v tem področju na 10 mestih in zbira vse potrebne podatke. Ni namreč mogoče gospodariti z vodo, dokler ne vemo, koliko je je ob določenem času. Zato so hidrometeorološke osnove temelj vsakega gospodarjenja z vodo.

Razen površinskih vod so v porečju Kamniške Bistrice tudi pomembne talne vode. Omenil bi posebno izvire talne vode južno od državne ceste Trzin—Domžale. Nekatere od teh izvirov so poglobili in regulirali, s čimer so osušili

zemljišče, ki ga danes s pridom obdeluje državno posestvo Pšata. Na drugih izvirih so pa postavili ribogojnico.

Talna voda, je zanesljivo še v drugih predelih, toda ni še preiskana. Nekatere posamezne preiskave so izvršili v zvezi z gradnjo vodovodov pri Homcu in pri Domžalah.

Navedli smo najosnovnejše podatke o vodah področja Kamniške Bistrice. Že iz tega se vidi, da je še mnogo neznanega in da bo še dosti dela, preden bomo spoznali vodno bogastvo področja.

V naslednjem bomo bežno pregledali najvažnejše vodnogospodarske probleme na področju Kamniške Bistrice. Prav je, da se tudi širši krogi seznanijo s problematiko, v kateri živijo. Lažje bodo razumeli ukrepe, ki naj zboljšajo vodne razmere na domačem področju.

a) Hudourniki in erozija.

Skoro vsi pritoki Kamniške Bistrice z gorskega in srednjegorskega področja so bolj ali manj hudourniki. Vzroki za to so v velikih strminah, v geoloških razmerah ter v padavinah pa tudi v slabi rastlinski odeji oziroma sploh v pomanjkanju rastlinstva nad gozdno mejo. Hudourniki prinašajo velike množine gramoza v Bistrico, ki ga odlaga na mestih z manjšim padcem. Mimo tega ruši deroča voda obale, odnaša zemljo pa tudi objekte. Celo med Lukovico in Krašnjo je speljana državna cesta preko vrste razsipnih stožcev, ki so jih ustvarili hudourniki.

Proti divjanju hudournikov so že izvršili nekatere ukrepe v zgornjih tokovih, posebno v okolici Kamniške Bistrice. Kdor pa pozna divje doline Sedelščka s pritoki, Kamniške Bele, Korošice in drugih, ta zanesljivo ve, da je narejenega še dosti premalo. Niso potrebna le gradbena dela za ureditev strug, ampak tudi kulturna dela za umirjenje gruščnatih ter plazljivih pobočij. Posebno pozornost bo treba posvečati rastlinstvu v višjih legah, da bi se zaradi napačne sečnje gozdov ali premočne paše ne trgala že tako skromna ruša, kar bi še povečalo naval vode v doline. — Pa tudi nedolžnejši hudourniki zahtevajo primerno ureditev, da ne bi pri vsaki večji vodi rušili ali zasipali ceste ter odlagali gramoz na zemljišča.

Geološke razmere so vzrok pogostim plazovom. V takih predelih je treba paziti, da vodotoki ne odnašajo vznožja plazov ter da ne prizadenemo plazov s tehničnimi deli. Posebno nevarni so plazovi v dolini Črne in Korošice.

b) Regulacije.

Ravno v poslednjih letih so regulacijska dela zajela že skoro ves dolinski tok Kamniške Bistrice, kjer je regulacija potrebna. S tem smo nevarnost poplav ob Bistrici že močno zmanjšali. Tudi Nevljica je v spodnjem toku že precej urejena. Ta dela bi morali le še nadaljevati do zaključka.

Drugače pa je pri Pšati in Rači z Radomljo. Njih struge so ozke, plitve in vijugaste ter mestoma močno zaraščene. Pri vsakem močnejšem deževju prestopajo bregove ter poplavljaajo obsežna zemljišča. Na Pšati so že po vojni odstranili nevarnost poplav pod Mengšem z zgraditvijo raztežilnika, ki odvaja visoke vode mimo Jarš v Kamniško Bistrico, nizke vode pa odtekajo po stari strugi Pšate. Regulacijo Pšate bo treba nadaljevati proti izviru tako daleč, da bodo obsežnejše poplave izključene.

Težavnejši je problem Radomlje. Spodnji tok ima slaboten padec, pa še tega zmanjšujejo jezovi. Smotrno regulacijo ovira prag na Kamniški Bistrici v Domžalah, ki ne dopušča znižanja struge Radomlje, rabi pa za odvod vode v desno Mlinščico. Rešitev je mogoča in nujna, ker prej ne bo izvedljiva regulacija Rače in Radomlje in s tem zavarovanje obsežnih področij pred poplavami.

c) Melioracije.

Z zgraditvijo raztežilnika smo omogočili melioracijo zemljišča okrog državnega posestva Pšata, ki je pokazala izreden uspeh. Prejšnje slabe travnike in pašnike smo spremenili v polja, ki dajejo izredno velike pridelke. Z raztežilnikom smo odpravili poplave, previsoko talno vodo pa odvedli s primernimi jarki. Le še staro Pšato, ki teče po višjem svetu med Trzinom in posestvom Pšata bo treba speljati v novo strugo. Tako bomo mogli urediti tudi odvodnike iz zahodnega dela. V tem delu bodo verjetno potrebne tudi drenaže, ker je zemlja težka. Ko bo to opravljeno, bomo dobili v bližini Ljubljane nove površine, ki jih bo mogoče dobro izkoriščati.

Drugo veliko melioracijsko področje je dolina Rače in Radomlje. Kot smo omenili že pri regulacijah, je treba ves predel najprej zavarovati pred poplavami. Pripomniti moramo, da je bil del Drtišče pri Moravčah že urejen, da pa dela še niso opravljena in da so potrebne še melioracije. Na najvažnejšem področju ob Rači in Radomlji bodo potrebna še osuševalna dela, t. j. izpeljava odvodnikov v poglobljene struge in zelo verjetno tudi drenaže, ker je zemlja precej težka.

Manjših melioracijskih področij, ki so potrebna osušitve, je še cela vrsta. Največ jih je ob manjših pritokih, posebno na področjih iz glinastih škrljavcev. Povečini bo treba usposobiti pritok, da bo brez preliivanja odvajal visoke vode, nato pa izdelati drobno mrežo jarkov ali drenaž.

Za namakanje za zdaj še ni nujnih potreb, razen morda na ravnini med Domžalami, Mengšem in Kamnikom, kjer je talna voda nizka, tla gramoznata in zemlja zelo plitva. V takih predelih se posebno pri boljšem gnojenju suša hitro pozna. Namakanje tega predela bi bilo v manjši meri mogoče iz Bistrice in Pšate, toda bilo bi združeno s precejšnjimi stroški, ker bi bilo treba vodo

pretežno črpati ter razpeljevati po ceveh, ker je teren močno propusten. Treba bo poskusiti, če bi bilo mogoče v ta namen uporabiti talno vodo.

Ko se bo pojavila potreba po obsežnejšem namakanju, bo voda postala nujno vprašanje. Ob sušah je namreč v vodotokih malo vode in še to že zdaj industrija močno izkorišča. Treba bo iskati in graditi akumulacijske bazene, ki bodo zadrževali vodo takrat, ko je je preveč in ki jo bodo oddajali, ko je primanjkuje. Primernih mest za velike akumulacije v porečju Bistrice praktično ni. Pač pa je več možnosti za manjše akumulacijske bazene tako na Bistrici v zgornjem toku (kjer pa so tereni manj ugodni zaradi močne prodnatosti), na pritokih (n. pr. na Nevljici v soteski nad Kamnikom, na Drtijsci pred izlivom v Radomljo) ter v majhnih dolinah. Posebno slednje bi bilo mogoče z uspehom uporabiti tudi za gojitev rib, ker bi bili bazeni majhni in preprosti ter bi se jih najbrž ne izplačalo graditi le za potrebe namakanja.

d) Energetika.

Kamniško. Bistrico energetsko zelo močno izrabljajo, saj je speljana po raznih mlinščicah skoraj po vsej dolžini od Stranj do izliva v Savo. Deloma jo uporabljajo za proizvodnjo električne energije, deloma pa za neposredni pogon industrijskih naprav. Tudi na večjih pritokih je bilo posebno v prejšnjih časih mnogo vodnih naprav, zlasti žag in mlinov, ki jih pa v zadnjem času opuščajo. Te naprave imajo navadno nepremične jezove, ki tvorijo posebno na hudourniških pritokih nekake pragove, da zadržujejo prod. Ker naprave opuščajo, tudi jezov nihče ne vzdržuje. Ko se bodo jele rušiti, se bo začel gibati tudi ves prod, ki ga sedaj zadržujejo. Nastala bo občutna škoda tako v strugah, kot tudi na bližnjih poljih in na objektih. — Kjer pa so taki jezovi na nižinskih odsekih vodotokov, pa z zaustavljanjem in dviganjem vodne gladine zamočvirjajo bližnja zemljišča. Take jezove je treba nujno odstraniti — toda previdno, ker je treba hkrati usposobiti strugo, da se brez škode poglobi. Večina jezov je že tako stara, da se jim je vodotok že popolnoma prilagodil.

Nova izraba vodne sile je mogoča v zgornjem toku Kamniške Bistrice od izvira do Stahovice. Mogoče so hidroelektrarne z manjšimi akumulacijami. Najvišjo s pregrado v Predoslju so že pričeli graditi, pa so bila dela ustavljena. Po ceni proizvedene energije se namreč take elektrarne ne morejo primerjati n. pr. z Dravskimi.

e) Vodna oskrba.

Urejeno vodno oskrbo ima v glavnem mesto Kamnik z okolico, kjer so stari vodovod ojačili z dočrpavanjem vode iz močnega izvira v bližini Kamnika. Urejene vodovode ima le malo krajev na tem področju. Gradijo še skupinski vodovod v okolici Homca. V pripravi je vodovod za Domžale ter vodovod v Cerkljah, ki bi segal v bodočnosti do Mengša. Drugi kraji si pomagajo s talno vodo, z vodnjaki ali pa z izvirkami.

Naselja ob Kamniški Bistrici so se tako povečala, da so že skoro v neprekinjeni vrsti. Možnost okuženja talne vode ali izvirov je vedno večja. Važna naloga v bližnji bodočnosti bo, oskrbeti vse gosto naseljene kraje z zdravo pitno vodo. Izviri talne vode pod cesto Trzin—Domžale kažejo, da je talne vode precej. V hribovitih predelih je pa tudi dosti izvirov. Manj jih je v predelih, ki so iz glinastih škrljavcev.

Kmetijstvo za sedaj ne uporablja druge vode kot tisto, ki je potrebna za ljudi in živino. Že danes je pa treba misliti na to, da bo kmetijstvo potrebovalo veliko vode za namakanje, ko bodo za to izpolnjeni potrebni pogoji.

Industrija, ki potrebuje v svojem obratu vodo, leži po večini ob Kamniški Bistrici oziroma ob njenih mlinščicah ter je tako preskrbljena s tehnološko vodo. Manj dobiva industrija vodo iz pritokov ter iz talne vode. Možnosti za oskrbo tudi še nove industrije obstoje, toda s pogojem, da vrača industrija vodo tako, da ne škoduje s tem drugim.

f) Kanalizacija in odpadne vode.

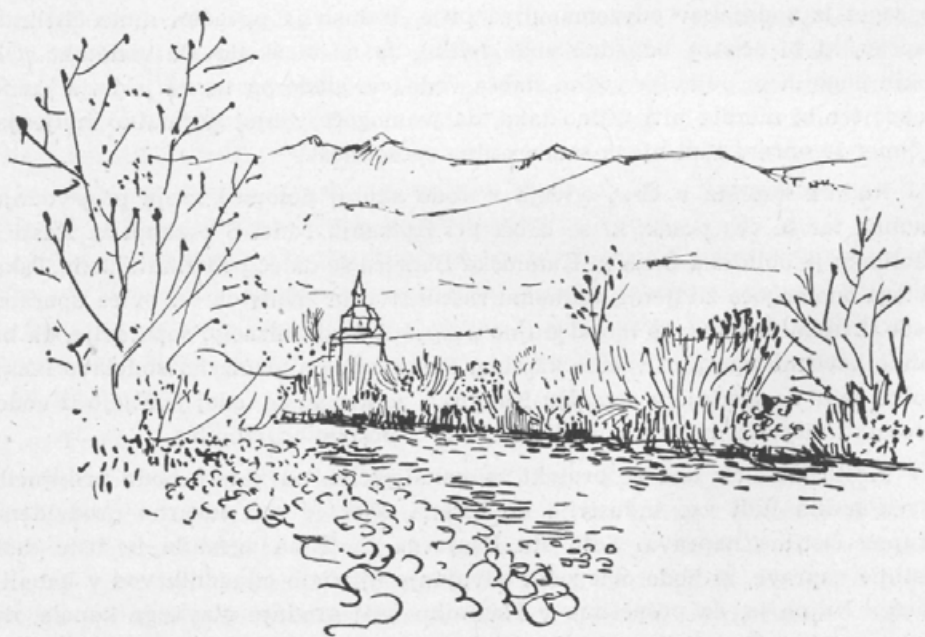
Vprašanje odpadnih vod postaja v poslednjem času na Kamniški Bistrici zelo pereče. Industrije je vedno več, obstoječa industrija se povečuje in modernizira, kraji se večajo. Delno kanalizacijo ima le Kamnik, ki se brez čiščenja izliva v Bistrico. Ogromna večina stavb ima pa greznice, in to po večini premajhne — zato pretočna voda ponika v zemljo, kjer okužuje talno vodo, ki jo zopet iz vodnjakov odvezujemo za pitje. Industrija povečini nima čistilnih naprav, ki bi očistile odpadne vode toliko, da ne bi škodovala vodotoku. Ob takih pogojih se pojavlja vedno slabša voda, ne glede na to, da je le-ta javno dobro ter bi morala biti vedno taka, da je mogoče v njej normalno življenje, s čimer se ohrani tudi njena samočistilna sposobnost.

Rudnik kaolina v Črni odvaja v vodo skoraj polovico svoje proizvodnje kaolina ter še ves pesek, ki se izloči pri izpiranju rude. S peskom in zlasti s kaolinom je obložena Črna in Kamniška Bistrica še daleč pod Kamnikom. Taka obloga onemogoča življenje vodnemu rastlinstvu in živalstvu ter ovira uporabo vode drugim. Rudnik bo moral nujno pospešiti modernizacijo separacije, da bo lahko koristno uporabil večino kaolina. Pesek bi pa s primerno obdelavo lahko dobro rabil za gradnje v območju Kamnika, za kar ga že sedaj jemljejo iz vode. Preostali material bo treba izločiti iz vode v posebnih bazenih.

Mesto Kamnik ima že projekt za kanalizacijo, na katero bodo priključili razen mesta tudi vso industrijo do Titana, kjer je pod tovarno predvidena skupna čistilna naprava. Zato sta Usnjarna in Titan zgradila le tiste dele čistilne naprave, ki bodo omogočili odvajanje njihovih odpadnih vod v kanalizacijo. Nujno je, da pospešimo v Kamniku vsaj gradnjo glavnega kanala, da bomo mogli začeti čistiti odpadne vode, t. j. graditi skupno čistilno napravo.

Ne bom navajal še drugih industrij. Treba je proučiti smotrnost gradnje ločenih čistilnih naprav ter njihove povezave, upoštevajoč tudi naselja. Posebno je treba pri tem paziti, da ne bi metali v vodo snovi, ki so koristne gospodarstvu. To je edina pot, da z gradnjo čistilnih naprav in kanalizacije čimmanj obremenimo gospodarstvo ter da bo postala Kamniška Bistrica zopet taka voda, ki bo za vse uporabna ter bo tudi sama sodelovala pri čiščenju v kar največji meri.

Bežno smo se dotaknili najvažnejših vodnogospodarskih problemov področja Kamniške Bistrice. Vendar že samo nizanje problemov kaže, da je vodnogospodarska problematika obširna in prepletena med seboj ter z drugimi gospodarskimi panogami. Ni je mogoče uspešno urejati brez globljega študija, brez dobrih podatkov. Potrebno je veliko zanesljivih podatkov, ki jih moramo zbirati delj časa in urediti v uporabno obliko. Potrebne so raziskave raznih vrst: hidrološke in meteorološke, kmetijske in gozdarske, industrijske, ekonomske, geološke in druge. Na taki podlagi je šele mogoče določiti podrobnejše ukrepe, ki bodo nudili najboljše izkoriščanje vode, najboljše varstvo vode ter najprimernejšo zaščito pred vodo v okviru celotnega gospodarstva. Vse to ureja vodnogospodarska osnova in bi bilo že zelo nujno, da bi izdelali tak elaborat. Kajti šele potem ko bomo razčistili širšo problematiko v vodnogospodarski osnovi, bo mogoče izdelati posamezne projekte, ki bodo reševali navedene probleme v okviru celote.

PREBIVALSTVO KAMNIŠKEGA PODROČJA SKOZI TRI STOLETJA

Vlado Valenčič

V številčnem razvoju prebivalstva odseva tudi njegov socialni in gospodarski razvoj. To vprašanje je bilo pri nas deloma že obravnavano, ni pa še izčrpano. Imamo študijo, v kateri je očrtan razvoj prebivalstva na vsem ozemlju, na katerem živijo Slovenci od XVIII. stoletja do časa pred drugo svetovno vojno.¹ Ta študija se ozira na večje teritorialne enote, prikazuje razvoj populacije v razdobju, na katerega je omejena, in ugotavlja glavne smernice razvoja. Sliko, ki jo daje, morejo na manjša teritorialna področja nanašajoče se razprave le izpopolniti, zlasti če segajo čez njen časovni okvir. Poleg tega je prikaz populacijskega razvoja manjšega ozemlja tudi doprinos k lokalni zgodovini. To je bil razlog, da sem si izbral razvoj prebivalstva v kamniškem okraju za predmet razprave.

Razpoložljivi in uporabljeni viri

Za dobo, ko še niso s popisi prebivalstva ugotavljali število in strukturo, smo navezani na drugotne vire predvsem cerkvenega izvora.² To so cerkvene matrice, krstne, poročne in mrliške knjige, ki so jih v naših krajih pričeli na splošno voditi v prvi polovici XVII. stoletja. Podatke o številu rojenih je mogoče uporabiti za ocenitev števila prebivalstva. V prvih desetletjih po uvedbi so bile matične knjige ponekod precej pomanjkljive. Kot je mogoče presoditi, so od srede XVII. stoletja naprej dovolj popolne, da se moremo naslanjati nanje v svojih ugotovitvah glede števila rojenih. Cerkvene matrice so tedaj obvezno zajemale vse prebivalstvo. Drug statističen vir, tudi cerkvenega izvora, so občasna poročila župnikov in župnih upraviteljev škofom o

stanju v njihovih župnijskih okoliših. Ta poročila (status animarum) so navajala med drugimi podatki število duš v župniji; za kamniški okraj razpolagamo s pogostejšimi šele po letu 1700.

Župnijske matične knjige kamniškega okraja od začetka pa nekako do srede druge polovice XVIII. stoletja, kolikor so ohranjene, so sedaj shranjene v škofijskem arhivu v Ljubljani. Nadaljnje matične knjige približno do srede preteklega stoletja hrani Državni arhiv Slovenije. Od leta 1835 naprej ima škofijski arhiv letne izpiske iz matičnih knjig.

V škofijskem arhivu so krstne knjige naslednjih župnij in vikariatov (v oklepaju začetna letnica najstarejše krstne knjige): Dob (1606), Dol (1628), Ihan (1755), Kamnik (1622), Komenda (1622), Krašnja (1621), Mengeš (1584), Moravče (1621), Nevlje (1668), Šmartin v Tuhinju (1664), Špitalič (1711), Vodice (1638) in Zgornji Tuhinj (1678).³ Iz tega obdobja ni v škofijskem arhivu matičnih knjig za župnijo Čemšenik z vikariatom Št. Gotard in vikariat Motnik. Po škofijskem letopisu za l. 1935 so za te duhovnije ohranjene matrike šele za poznejša obdobja. Z jožefinskimi cerkvenimi reformami konec XVIII. stoletja se je število duhovnij povečalo; na ozemlju velikih župnij so bile ustanovljene nove, manj obsežne.⁴ — Kakor kažejo pri posameznih župnijah in vikariatih navedene letnice, ni nikake enotnosti glede dobe, za katero razpolagamo s prvimi matičnimi knjigami. Žal se za nekatere župnije niso ohranile vse matične knjige oziroma so nepopolne. So med njimi vrzeli, zaradi katerih ni vedno mogoče uporabljati za vse župnijske okoliše podatke istih let. Kljub tej in drugim nepopolnostim so matične knjige pomemben, v mnogočem edinstven vir za raziskovanje populacijske zgodovine.

Tudi za poznejšo dobo, konec XVIII. stoletja in začetek XIX. stoletja, niso bile vse matične knjige v celoti na razpolago. V Državnem arhivu sem za navedeni čas razpolagal s krstnimi knjigami za župnije in vikariate kamniške dekanije Dob, Gozd, Homec, Ihan, Kamnik, Komenda, Mekinje, Mengeš, Motnik, Nevlje, Rova, Sela, Stranje, Šmartin v Tuhinju, Špitalič, Zgornji Tuhinj, Vodice in Vranja peč, v moravški dekaniji za Blagovico, Brdo, Česnjico, Krašnjo, Moravče, Peče, Št. Ožbolt in Zlato polje ter v dekaniji ljubljanske okolice pa župniji Dol in Dolsko. Ni pa bilo krstnih knjig za Čemšenik in Št. Gotard.

Župnijska poročila (status animarum) nam bodo mogla služiti le v omejenem obsegu. Kapiteljski arhiv v Ljubljani hrani nekaj takih poročil za župnije in vikariate Dob, Krašnjo, Motnik in Vodice. Samo te duhovnije iz kamniškega okraja so bile tedaj v ljubljanski škofiji, ostale župnije so spadale pod oglejski patriarhat oziroma pozneje pod goriško nadškofijo, ki je v avstrijskih pokrajinah nadomestila opuščeni oglejski patriarhat.⁵ Morebitna poročila župnij oglejskemu patriarhatu in goriški nadškofiji niso na razpolago. Le nekaj podatkov o stanju duš leta 1704 za župniji Kamnik in Komenda ter vikariat

Spodnji Tuhinj (Šmartin v Tuhinju), ki so se ohranili v arhivih bivšega oglejskega patriarhata, je bilo objavljenih.⁶

Od srede XVIII. stoletja naprej je država pričela ugotavljati stanje prebivalstva s posebnimi popisi. Prva štetja so bila v zvezi s terezijanskimi upravnimi zlasti davčnimi reformami. Pozneje po izvedbi reforme avstrijske vojske, ko je bila uvedena obvezna rekrutacija za večino prebivalstva, so postali odločilni vojaški vidiki. Potrebno je bilo, da dobi država pregled nad vojaškimi obvezniki. Štetje prebivalstva je bilo združeno z novačenjem. Take vojaške konskripcije so se po letu 1770 ponavljale včasih v krajših, včasih v daljših razdobjih. V naših deželah so bile 80 let način za ugotavljanje števila prebivalstva.⁷ Čeprav so bile konskripcije pogoste, so njihovi rezultati sorazmerno malo znani; zdi se, da so se ohranili le drobci. To velja posebno za manjša ozemlja; za celo deželo ali posamezna okrožja, v katera je bila nekdanja Kranjska razdeljena, imamo pregleda populacijskega stanja za razna obdobja. Pri popisih, ko še niso bili vojaška zadeva, je sodelovala cerkvena upravna organizacija. Tako je bilo leta 1754 ob prvem ljudskem štetju v naših deželah. Ravno od tega popisa so se ohranili v kapiteljskem arhivu v Ljubljani prvotni zapisi za 60 župnij in vikariatov, ki so tedaj spadali k ljubljanski škofiji. Med temi je popisno gradivo za župniji v Dobu in Vodica ter vikariata v Motniku; v tabeli, ki vsebuje rezultate popisa za vso škofijo, so navedeni razen za omenjene tri duhovnije tudi še za župnijo Krašnja.⁸ Rezultate istega popisa vsebuje tabela za stiški arhidiakonot, pod katerega so spadale župnije Mengeš, Čemšenik in Dol. Z nekaj pregledi stanja prebivalstva po župnijah razpolagamo za naslednja desetletja, niso pa vedno vsebovane vse župnije na ozemlju nekdanjega kamniškega okraja.

Na popolnoma novo podlago so bili postavljeni popisi prebivalstva z ljudskimi štetji, katerih prvo je bilo 31. oktobra 1857, drugo 31. decembra 1869, od leta 1880 pa so se ponavljala do leta 1910 v desetletnih razdobjih. V dobi med obema vojnama je bilo ljudsko štetje leta 1921 in 1931, po drugi svetovni vojni pa 1948 in 1953. Od starih vojaških konskripcij so se novejša štetja razlikovala predvsem po svojem namenu in po kritičnem terminu, to je po točno določenem dnevu, za katerega velja ob popisu ugotovljeno stanje. Za ljudska štetja in način njihove izvedbe so postali odločilni statistični razlogi. Zato je država poskrbela za objavo ob štetju ugotovljenih rezultatov; prej so največkrat čuvali zbrane podatke kot državno tajnost.

Rezultate ljudskih štetij je avstrijska statistika objavljala izčrpnije in podrobneje za večje upravne teritorije, to je za sodne in politične okraje; rezultati o stanju prebivalstva po naseljih in občinah, ločeno po spolu, so bili objavljeni za štetja od 1869 do 1910 še v posebnih krajevnih repertorijih, oziroma leta 1900 v občinskih leksikonih. Rezultati jugoslovanskega ljudskega štetja leta 1921 so bili objavljeni po tedanjih občinah, leta 1931 tudi po naseljih.⁹

Gradivo o ljudskih štetjih je torej bilo publicirano v takem obsegu, da je mogoče zasledovati razvoj prebivalstva tudi na manjšem teritoriju.

Rezultati popisa iz leta 1948 po naseljih in občinah so znani iz Krajevnega leksikona LRS; analogni podatki štetja za 1953 niso objavljeni. Številke tega štetja, ki jih navajam, je dal na razpolago Zavod za statistiko LRS.

Ljudska štetja se ne omejujejo le na ugotovitev števila prebivalstva ločeno po spolu in razdeljenega na starostne in stanovske skupine, kot je to ustrezalo vojaškim vidikom, temveč je s temi štetji združena izčrpna poklicna statistika. Popisi in obdelava rezultatov so se v tem pogledu od prvega ljudskega štetja znatno izpopolnili, tako da nam dajejo vedno več vpogleda v poklicno, socialno in gospodarsko strukturo prebivalstva.

Istočasno je državna statistika izpopolnila zbiranje in objavljane rezultatov o naravnem gibanju prebivalstva, o številu rojenih in umrlih. Sicer je državna uprava pričela te podatke zbirati že v drugi polovici XVIII. stoletja; od leta 1762 so morali župniki pošiljati poročila o številu rojenih, umrlih in poročenih v svojih farah. Na podlagi teh poročil so potem sestavljali pregleda.¹⁰ Vendar se je tega gradiva le malo ohranilo in smo navezani na ohranjene župnijske matrike, ki so sedaj v večjem številu združene v centralnih arhivih.

Zbiranje podatkov o gibanju prebivalstva je bila tudi naloga avstrijskega statističnega urada, ki je bil ustanovljen v predmarčni dobi. Njegova publikacija »Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie« je prinašala zbrane rezultate, toda le za večje upravne enote, okrožja in dežele. Objavljanje števila rojenih in umrlih po okrajih je pričelo z letom 1868; od tega časa naprej so ustrezajoči rezultati z manjšimi vrzelmi, zlasti za vojna leta, na razpolago vse do najnovejše dobe.

Obseg kamniškega okraja

Kamniški okraj je bil upravna teritorialna enota, nastala leta 1849 ob reorganizaciji avstrijske državne uprave. Bistvo te reorganizacije je bila ločitev sodstva od uprave tudi v prvi, najnižji stopnji. Politični okraj je postal osnovna teritorialna enota državne uprave, sodni okraj pa teritorialna enota v sodstvu. Nova teritorialna upravna razdelitev v naši deželi takrat ni prišla nenadoma in brez priprav. Takoj po restavraciji avstrijske vladavine v ilirskih deželah so se pričeli pojavljati načrti za reformo državne uprave in sodstva ter so se take reforme tudi uvajale. Upravne in sodne institucije v okrajih, kot so se pozneje uveljavile, so se polagoma in organsko razvijale, z malimi spremembami so bile naravnost prevzete. »Preokret l. 1848 je v ilirskih deželah le sankcioniral dotedanji razvoj v uvedbi prve inštanice v sodstvu in upravi in samo še dovršil, kar je bilo v teku.«¹¹ Na ozemlju kamniškega okraja so bili

l. 1849 trije sodni okraji, kamniški, brdski in zaloški, ki so bili rezultat dotedanjega razvoja v reorganizaciji sodne uprave.¹² Organizacija iz l. 1849 ni dolgo trajala. Ko je bila l. 1851 marčna ustava razveljavljena, so bile določene nove smernice za politično in sodno upravo. V prvi instanci naj bi bilo sodstvo zopet združeno z upravo v okrajnem uradu. Glede na te spremembe so bila okrajna glavarstva in s tem politični okraji l. 1854 opušteni. Posebna komisija je med drugim dobila nalogo, da razdeli in razmeji okrajna in sodna okrožja in določi sedeže novih okrajev. Po sklepu te komisije je bil opuščen okraj v Zalogu (pri Drtiji), del okraja je bil združen z okrajem v Šmartnem pri Litiji, ki je bil nato prenesen v Litijo, drugi del pa z brdskim. Kamniški in brdski okraj sta tedaj dobila obseg, ki sta ga kot sodna okraja obdržala do časa med obema vojnama, ko je prišlo do manjših teritorialnih sprememb. Brdski okraj je tedaj obsegal 43, kamniški pa 54 davčnih občin.¹³

Ko je v Avstriji zopet nastopila ustavna doba, je prišlo do končne ločitve sodstva od uprave. Leta 1867 so bila ustanovljena okrajna glavarstva za politične okraje, ki so združevali po več sodnih okrajev.¹⁴ V kamniškem političnem okraju sta bila združena brdski in kamniški sodni okraj v svojem tedanjem obsegu.¹⁵ Ozemlje okraja je ostalo isto do leta 1921. Tedaj so bile takratne upravne občine Dol (z davčnimi občinami Dol in Beričevo), Dolsko (z davčnimi občinami Dolsko, Kleče, Peteline, Podgora, Senožet, Sv. Križ in Vinje) ter Velika vas (istoimenska davčna občina) izločene iz kamniškega političnega okraja in priključeni prvi dve okraju Ljubljana okolica, Velika vas pa litijskemu okraju.¹⁶ Naslednja sprememba je bila l. 1924, ko so upravne občine Motnik (istoimenska davčna občina), Trojane (z davčnimi občinami Brezje, Hrastnik, Trojane in Čemšenik) ter Špitalič (istoimenska davčna občina) pripadle mariborski oblasti in celjskemu okraju.¹⁷ Toda izločitev teh občin iz kamniškega okraja je bila le kratkodobna; na lastno prošnjo so bile l. 1927 zopet pridružene kamniškemu okraju.¹⁸ Leta 1931 sta bili iz upravne občine Sv. Jeronim v celjskem okraju izločeni davčni občini Zgornji Motnik, ki je bila vključena v upravno občino Motnik, ter Zaplanina, ki je bila vključena v upravno občino Trojane.¹⁹ Teritorij okraja je bil potem še nekoliko prizadet z združevanjem občin na področju bivše Dravske banovine v letih 1933 do 1936. Po uredbi o spojitvi občin od 12. septembra 1933 je bil kraj Jesenovo z naselji Križi in Razlake pridružen občini Zagorje ob Savi v litijskem okraju.²⁰ L. 1936 je bil kraj Rašica izločen iz občine Trzin v okraju Kamnik in priključen občini Tacen v okraju Ljubljana- okolica.²¹ Istega leta je odpadla iz kamniškega okraja bivša občina Dragomelj (istoimenska davčna občina), ki je bila združena z nekdanjo občino Podgorica. Iz občine Vodice so bili izločeni kraji Skaručna, Vojsko in Povodje ter priključeni občini Šmartno pod Šmarno goro.²² V obeh primerih so izločeni kraji pripadli ljubljanskemu okoliškemu okraju. Tako je ostalo stanje okraja do druge svetovne vojne. Spremembe upravnega teritorija

med drugo svetovno vojno nas ne zanimajo, ker iz te dobe itak ni statističnih podatkov o prebivalstvu, ki bi jih mogli upoštevati. Po vojni je bil vzpostavljen kamniški okraj kot upravna enota z nekoliko spremenjenim ozemljem. Po zakonu o upravni razdelitvi Ljudske republike Slovenije od 2. aprila 1946 je obsegal 85 davčnih občin.²³ V primeri s predvojnimi stanjem sta odpadli iz nekdanje upravne občine Trojane davčni občini Brezje in Čemšenik, priključeni sta bili trboveljskemu okraju. Z novo upravno razdelitvijo leta 1952 je bil kamniški okraj ukinjen ter njegov teritorij združen s tedanjim okrajem Ljubljana-okolica, z izjemo davčnih občin Dobrava, Lahoviče in Zalog, ki so bile priključene kranjskemu okraju.²⁴ Tako je kamniški okraj prenehal biti upravna enota po dobrem stoletju, odkar je bilo njegovo ozemlje prvič združeno v upravne namene.

Ozemlje okraja je ostalo neizpremenjeno od l. 1854, ko je bil določen obseg kamniškega in brdskega sodnega okraja, katera sta od leta 1867 tvorila kamniški politični okraj, pa do l. 1921, ko so bile izločene nekdanje upravne občine Dol, Dolsko in Velika vas. V tem razdobju je bilo šest ljudskih štetij; za medsebojno primerjanje njihovih rezultatov glede na isto ozemlje ni nikake ovire. Pri primerjavi z rezultati drugih popisov bo treba te teritorialne spremembe upoštevati.

Za dobo, preden je bila država razdeljena v sodne in politične okraje, imamo podatke o prebivalstvu največ po župnijah in vikariatih. To so najvažnejši podatki, ki se dajo uporabiti za določitev števila prebivalstva za ozemlje okraja na podlagi prejšnjih popisov. Ravno tako smo navezani na cerkvene upravne teritorije s podatki o naravnem gibanju prebivalstva, o številu rojenih in umrlih. Zato je potrebno poznati tudi cerkveno upravno razdelitev ozemlja nekdanjega kamniškega okraja. V tem pogledu je naše delo olajšano, ker je bil problem predjožefinskih župnij v odnosu do politične uprave že temeljito obravnavan.²⁵ Ker hočemo zasledovati razvoj prebivalstva predvsem v okraju kot celoti, je treba poznati zlasti tiste primere, v katerih so župnije in vikariati s sedežem v okraju segali s svojim teritorijem čez njegove meje, oziroma koliko so župnije iz drugih okrajev segale na ozemlje kamniškega. Župnije in vikariati so vzeti v obsegu, ki so ga imeli pred reformami Jožefa II.

Čez področje okraja je segalo področje vikariata v Motniku. Vikariat je spadal pod župnijo Vransko, obsegal je poleg davčne občine Motnika tudi davčno občino Zgornji Motnik, ki je bila šele l. 1931 vključena v kamniški okraj. Istočasno upravni občini Trojane priključena davčna občina Zaplanina je spadala pod vikariat Št. Gotard. Vas Zapoge je bila v komendski župniji in je po upravni razdelitvi pripadla kranjskemu okraju. Področje župnije Čemšenik se je raztezalo tudi na davčno občino Ržišče (Aržiše), naselje Znojile ter davčno občino Sv. Lenart; Ržišče in Znojile sta bila v občini Zagorje litijskega,

Sv. Lenart pa v občini Sv. Jurij ob Taboru celjskega okraja. V ljubljanski okraj je segala župnija Dol z davčno občino Laze (Sv. Agata) ter župnija Mengeš z davčnimi občinami Črnuče, Nadgorica in Podgorica. Dva primera pa sta bila, da je zunanja župnija segala s svojim področjem na ozemlje kamniškega okraja. Davčne občine Dobrava, Lahoviče in Zalog so spadale pod župnijo Cerklje pri Kranju v kranjskem okraju, kraj Gora v davčni občini Peče pa pod župnijo Vače v litijemskem okraju. Ozemlje kamniškega okraja je bilo do jožefinskih reform razdeljeno med župnije Dob, Čemšenik (z vikariatom Št. Gotard), Ihan, Kamnik (z vikariati Nevlje, Šmartin v Tuhinju, Špitalič in Zgornji Tuhinj), Komenda, Krašnja, Mengeš (z vikariatom Črnuče), Moravče (z vikariatom Peče), Vodice ter končno vikariat Motnik.

Jožefinske reforme so prinesle v cerkveno upravno organizacijo znatne spremembe. Velike župnije so bile razdeljene na vikariate, lokalne kaplanije ali ekspoziture; nove duhovnije so se pozneje povečini osamosvojile kot župnije. Na ozemlju kamniškega okraja so nastale nove duhovnije, katerih okoliši so bili izločeni iz naslednjih predjožefinskih župnij (v oklepajih je navedeno leto osamosvojitve novih duhovnij):²⁶

Župnija Dob: Brdo (1787), Zlato polje (1787);

Župnija Krašnja: Blagovica (1787), Češnjice (1787), Št. Ožbolt (1787);

Župnija Kamnik: Mekinje (1787), Gozd (1792), Rova (1798), Sela (1793), Stranje (1792), Vranja peč (1788);

Župnija Komenda: Tunjice (1831), Zapoge (1781);

Župnija Dol: Sv. Helena (Dolsko, 1788);

Župnija Mengeš: Domžale (1908), Homec (1789), Sv. Jakob ob Savi (1788).

Nove duhovnije so dobile v nekaterih primerih svoj teritorij tudi iz več župnij; bili so tudi primeri, da so bili posamezni kraji iz prvotne župnije izločeni in priključeni drugi. Na srečo so bili taki primeri redki. V statističnih pregledih, ki sledijo, so podatki, kolikor ni drugače povedano, preračunani na predjožefinski obseg župnij.

Cenitve prebivalstva na podlagi natalitete

Za dobo do srede XVIII. stoletja, ko še ni bilo popisov prebivalstva, ga je mogoče na ozemlju nekdanjega kamniškega okraja le oceniti. Za XVII. stoletje je znanih nekaj podatkov o številu prebivalstva v posameznih župnijah. Škof Hren je v svojem poročilu papežu Pavlu V. o stanju ljubljanske škofije navedel za župnije približno število duš.²⁷ Prebivalstvo v dobski župniji je cenil na 1200 oseb, v vodiški župniji na 500 in v vikariatu Motnik na 150 duš. Ni znano, kako je škof Hren prišel do navedenih števil. Zdi se, da so bile rezultat zelo

približnih cenitev, kajti vse cenitve znatno zaostajajo za stanjem, ki ga dobimo na podlagi najstarejših podatkov o številu rojstev ali iz župnijskih status animarum, ki so seveda iz poznejše dobe.

Najstarejši status animarum za župnije na ozemlju kamniškega okraja, na katerega sem naletel, je za župnijo Vodice iz časa okrog leta 1660. Po tem je župnija imela tedaj 1232 duš.⁸⁸ Več župnijskih poročil s podatki za župnije, ki so spadale pod ljubljansko škofijo, je ohranjenih iz prve polovice XVIII. stoletja. Po teh poročilih je število duš znašalo:⁸⁹

	1707	1712	1715 do 1719	1726 1727	1749
Župnija Dob	3000	2648	2900	2710	3046
Župnija Krašnja	2000	?	2000	1553	2130
Župnija Vodice	2000	1425	1648	1853	2109
Vikariat Motnik	?	?	307	377	?

Kot kažejo že same številke, so bili rezultati za nekatera leta grobo zaokroženi; mogli so sloneti le na zelo površnih cenitvah in so bili navadno precej daleč od resničnega stanja. Številke, ki niso bile zaokrožene, so bile bolj skrbno zbrane in so verjetno precej ustrezale resnici. Župnijska poročila niso vsebovala skupnega števila duš v župniji, temveč so navajala število v velikonočnem času spovedanih in obhajanih oseb ter oseb, ki niso prejele zakramentov, to so bili predvsem nedorasli otroci. Število spovedanih in obhajanih so mogli župniki ugotavljati po številu izdanih spovednih listkov. Na ta način so imeli dovolj zanesljivo podlago za kolikor toliko realno cenitev prebivalstva v svoji župniji. Pri svojih cenitvah so se mogli opirati tudi na podatke v župnih matrikah. V farah, ki niso bile preveč obsežne, določitev števila župljanov ni mogla povzročati nepremostljivih težav. Vendar kaže prvi status animarum s kar na tisoče zaokroženim stanjem duš, da se sestavljavci teh poročil niso posebno trudili, kako bi prišli do pravih števil.

Podatki o stanju duš v župnijah, ki so spadale pod oglejski patriarhat, so znani le za Kamnik, Komendo in vikariat Šmartin v Tuhinju. Kamniška župnija je okrog 1704 imela približno 4000 duš, župnija Komenda do 1700 ter vikariat Šmartin v Tuhinju pa 1860 duš.⁹⁰ Tudi ti podatki so zelo zaokroženi. Ker imamo le te številke in jih ne moremo primerjati z morebitnimi podatki za druga leta, si je težko napraviti sodbo, koliko so v resnici blizu pravemu stanju. Glede na celotni teritorij kamniškega okraja so podatki o številu prebivalstva, s katerimi razpolagamo, zelo fragmentarni, poleg tega nezanesljivi. Zato nam morejo status animarum s svojimi številkami le malo pomagati pri ugotavljanju prebivalstva v XVII. in v prvi polovici XVIII. stoletja.

V tem pogledu nam veliko več koristijo krstne knjige, iz katerih moremo povzeti število rojenih v posameznih župnijah. Z izjemo župnije Čemšenik z

vikariatom Št. Gotard ter vikariata Motnik so rojstne matrike župnij kamniškega okraja, dasi z vmesnimi vrzelmi v posameznih obdobjih, za XVII. stoletje ohranjene. V matrikah ugotovljeno število rojenih bo tvorilo podlago za približno ocenitev števila prebivalstva.

Nataliteta, to je razmerje med številom rojenih in številom prebivalstva na določenem ozemlju, je pojav, v katerem se izražajo določene zakonitosti človeškega življenja. Značilno za nataliteto je, da je tudi za obdobja več let in za večje teritorije precej stalna in se spreminja le v ožjih mejah. Na manjšem ozemlju z manjšim številom prebivalstva opazamo sicer od leta do leta tudi sorazmerno večje spremembe, toda za obsežnejše ozemlje z večjim številom prebivalstva pride do veljave zakon velikih števil in se odkloni navzgor in navzdol od povprečja med seboj že bolj izravnavajo. To velja zlasti, če ne uporabljamo podatkov o nataliteti le za eno leto, temveč vzamemo povprečje več let. Ako torej poznamo nataliteto za določeno dobo in na določenem teritoriju, moremo iz natalitete sklepati na približno število prebivalstva na istem teritoriju.

Višina natalitete v naših deželah za XVII. stoletje nam ni znana. Imamo sicer iz tega časa krstne matrike, iz katerih lahko razberemo število rojstev, nimamo pa za noben del dežele tako točno ugotovljenega števila prebivalstva, da bi mogli razmerje med številom rojstev in številom prebivalstva izraziti v številkah. Zato se moramo zadovoljiti s podatki o nataliteti za poznejšo dobo. Nataliteto moremo izračunati s potrebno zanesljivostjo šele za sredo XVIII. stoletja, ko nam rezultati prvega štetja iz l. 1754 dajejo število prebivalstva za posamezne župnije. V naslednjem pregledu so navedeni znani rezultati popisa iz l. 1754 za župnije na ozemlju kamniškega okraja, povprečno letno število rojenih, nataliteta v promilih ter multiplikator, ki pove, na koliko prebivalcev je prišel en novorojenec.²¹ V številu novorojenih so upoštevani le živorojeni.

Župnija	Število prebivalcev leta 1754	Letno v razdobju	Povprečno rojenih	Na 1000 prebivalcev rojenih	Novorojenec na prebivalcev
Dob	2824	1755—1764	117.2	41.50	24.1
Dol	1703	1761—1770	64.0	37.58	26.6
Krašnja	2029	1750—1759	80.9	39.87	25.1
Mengeš	5364	1750—1759	197.2	36.76	27.2
Vodice	2067	1750—1759	80.6	38.99	25.6
	13.987		539.9	38.60	25.9

Število rojenih ni bilo na razpolago pri vseh župnijah za isto razdobje, ker se nekatere krstne matrike niso ohranile. V vseh primerih so uporabljeni podatki iz časa, ki je blizu leta, ko je bil izveden popis prebivalstva. Med najvišjo in najnižjo nataliteto je bila pri petih župnijah kar precejšnja razlika. Toda promili se povsod gibljejo v mejah verjetnosti. Župnija Dob z 41.5‰ ni

bila glede stopnje natalitete med našimi župnijami nikaka izjema; pri župniji sv. Petra v Ljubljani sem za isti čas naletel celo na višjo stopnjo natalitete. Ker se za župnijo Dob število leta 1754 ugotovljenega prebivalstva in število rojstev v splošnem skladata s podatki, ki jih imamo za prejšnjo in poznejšo dobo, ni razloga, da bi dvomili o pravilnosti ugotovljene stopnje natalitete.

Za vseh pet župnij skupno izračunana nataliteta 38.60‰ je čisto blizu številkam, ki jih je ugotovila statistika za kamniški okraj v drugi polovici preteklega stoletja. Zato jo smemo sprejeti, če ne kot popolnoma točno, pa vsaj značilno za ozemlje kamniškega okraja tudi v XVII. in XVIII. stoletju, za katera nimamo ustrezajočih podatkov. Ni verjetno, da bi bilo razmerje med številom prebivalstva in številom rojstev v drugih župnijah kamniškega okraja bistveno drugačno. Življenjski pogoji sicer morda niso bili popolnoma enaki, bili so si pa gotovo zelo podobni. Zato je upravičeno, da tudi pri drugih župnijah uporabimo za ocenitev števila prebivalstva isti količnik kot multiplikator. V vseh petih župnijah je en novorojenček prišel, kot kaže tabela, na 25.9 ali zaokroženo 26 prebivalcev. S tem multiplikatorjem bomo na podlagi znanega števila rojstev ocenili število prebivalstva v XVII. stoletju po župnijah.

Naslednja tabela vsebuje povprečno število rojenih po župnijah in vikariatih. Podatki so iz začetka, srede in konca XVII. stoletja. Vrzeli glede ohranjenih krstnih knjig ne dopuščajo, da bi bili za vse župnije podatki o številu rojstev za začetek in sredo stoletja iz istega časa kakor tudi ne, da bi se povprečje nanašalo na isto število let. V tabeli je navedeno, iz katerega razdobja so podatki, na podlagi katerih je povprečje izračunano. Po možnosti je vzeto povprečje desetih let, vendar se je treba zaradi pomanjkanja podatkov v nekaterih primerih zadovoljiti s povprečnim številom rojstev za manjše število let.³²

Župnija ali vikariat	Leta	Letno povprečje rojenih	Leta	Letno povprečje rojenih	Letno pov. roj. v l. 1696—1705
Dob	1625—1631	76.1	1645—1654	66.9	86.7
Dol	—	—	1646—1654	40.7	49.3
Kamnik	1630—1639	76.6	1645—1654	140.4	140.3
Komenda	1631—1640	63.5	1651—1660	78.3	89.1
Krašnja	1636—1644	72.5	1661—1670	70.4	73.5
Mengeš	1597—1605	119.5	1641—1649	172.2	157.9
Moravče	1622—1625	—	—	—	—
	1633—1634	130.8	1656—1665	133.7	136.4
Nevlje	—	—	—	—	32.2
Šmartin v Tuhinju	—	—	1665—1670	—	—
			1672—1674	49.9	43.4
Vodice	—	—	1641—1650	65.4	72.0
Zgornji Tuhinj	—	—	—	—	18.4

Sodeč po letnih povprečjih števila rojstev pri župnijah, za katere razpolagamo s podatki za razna obdobja XVII. stoletja, je bil razvoj v prvi polovici zelo neenakomeren. Precejšnje nazadovanje števila rojstev v dobski župniji naj bi šlo s povečanjem nad 80 % v kamniški župniji, za nekaj več kot polovico v župniji Mengeš ali za četrtino v župniji Komenda, — medtem ko je ostalo v župnijah Krašnja in Moravče približno na isti višini. Povprečja ne veljajo za isto časovno obdobje, vendar ni mogoče, da bi v tem morali iskati razloge velikih razlik. Razlike so prevelike, da bi mogle biti rezultat sprememb v razvoju natalitete, precejšen del je treba verjetno pripisati pomanjkljivosti krstnih matrik, ki so bile v svojem začetku ponekod še zelo nepopolne in niso zajele vseh rojstev v župnijskem okolišu. Števila rojstev za sredo in konec XVII. stoletja so med seboj bolj v skladu tako za posamezne župnije kot v celoti. V tem času je bilo vodenje krstnih knjig že toliko urejeno, da ni v njih večjih vrzeli, dasi pri nekaterih župnijah niso bile brez pomanjkljivosti.

Če vzamemo, da je en novorojenec prišel na ozemlju okraja na 26 oseb, daje ocenitev prebivalstva na podlagi tega multiplikatorja za XVII. stoletje naslednjo sliko (števila, ki predstavljajo itak le približne cenitve, so zaokrožena na deseticе):

Župnija ali vikariat	Okrog 1620	Okrog 1650	Okrog 1700
Dob	1980	1740	2250
Dol	—	1060	1260
Kamnik	1990	3650	3650
Komenda	1650	2040	2320
Krašnja	1880	1830	1910
Mengeš	3110	4480	4100
Moravče	3400	3480	3550
Nevlje	—	—	840
Šmartin v Tuhinju	—	1290	1130
Vodice	—	1700	1870
Zgornji Tuhinj	—	—	480

Kot ni bilo mogoče sprejeti za zanesljive vse številke o rojstvih, tako tudi ne moremo priznati pravilnost na njihovi podlagi ocenjenega stanja prebivalstva. Ne moremo predpostavljati, da bi bil razvoj prebivalstva v prvi polovici XVII. stoletja tak, kakor ga predstavljajo gornje številke. V tisti dobi je bil razvoj predvsem rezultat naravnega gibanja prebivalstva, to je rojstev in smrti. Izseljevanje in priseljevanje sta mogla imeti le malenkosten obseg. Zato je izključeno, da je prebivalstvo v kamniški ali mengeški župniji skozi tri desetletja naraslo v takem obsegu. Žal ne razpolagamo za to obdobje s podatki o številu umrlih, da bi mogli ugotoviti stopnjo umrljivosti. Mrliške knjige so pričeli voditi kasneje kot krstne. Posamezne so ohranjene za župnije kamni-

škega okraja naprej od srede XVII. stoletja. Na splošno so jih precej časa še bolj pomanjkljivo vodili kot krstne knjige, vpisi so pogosto zelo nepopolni; primerjava s številom rojstev pokaže mnogokrat nesorazmerno nizko število umrlih. Iz tega sledi, da mrliške knjige včasih niso niti približno zajele vseh smrtnih primerov. Z zanesljivimi in popolnimi podatki v mrliških knjigah smemo računati šele od srede XVIII. stoletja. Prevelike razlike med stanjem, ocenjenim za 1620 in 1650, imajo razlog v nepopolnosti podatkov rojstnih knjig.

Primerjava s podatki, ki so jih o številu prebivalstva v župnijah vsebovali status animarum, pokaže več razlik. Status animarum šestih župnij, kolikor so na razpolago, so razen za Komendo imeli za tri župnije znatno višje število duš, kot znaša po ocenitvi na podlagi števila rojstev za začetek XVIII. stoletja, za župniji Krašnje in Vodice se pa nekako skladajo z našo cenoitvijo. Ker je število rojenih, ugotovljeno po župnijskih matrikah za čas okrog 1700 na splošno popolnoma pravilno, potem moremo velike odklone od ocenjenega stanja razlagati z nenatančnostjo pri določanju števila duš za status animarum. Pri vseh vrzelih in pomanjkljivostih v podatkih se da v številkah, dobljenih na podlagi števila rojstev in iz župnijskih poročil o stanju duš ugotoviti, da je v XVII. stoletju prebivalstvo v splošnem naraščalo. Če številke za vsako posamezno župnijo tega ne potrjujejo, je sicer mogoče, da je bil razvoj v manjših župnijskih okoliših drugačen, mogoče je tudi, da so v takem primeru nepravilni podatki, na podlagi katerih delamo svoje zaključke.

Prvo štetje in vojaške konskripcije

Od prvega štetja prebivalstva, ki je bilo leta 1754, so za ozemlje kamniškega okraja znani le rezultati za župnijo Dob, Krašnje, Vodice ter vikariat Motnik, ki so spadali k ljubljanski škofiji, in za župnije Čemšenik, Dol in Mengeš iz stiškega arhidiakonata goriške nadškofije. Te župnije so predstavljale s svojim prebivalstvom komaj polovico okraja. Pomanjkanje podatkov za drugo polovico je toliko bolj obžalovanja vredno, ker je bil popis prebivalstva za tedanje razmere dobro izveden in so rezultati zanesljivejši kot pri poznejših vojaških konskripcijah. Iz dobe vojaških konskripcij so, kakor so bile pogoste, za manjše okoliše znani podatki le iz nekaterih let. Ohranjeni so pregledi hiš, družin in prebivalstva na nekdanjem Kranjskem po župnijah in vikariatih za leta 1778, ca 1780 in 1784. Seznami župnij in krajev, iz katerih so povzeti podatki za 1784, so bili sestavljeni v zvezi s pripravami za razdelitev župnij ob jožefinskih cerkvenih reformah. Ni izključeno, da so številke cerkvenega izvora in niso rezultat vojaških konskripcij. Naslednji rezultati po okrajih, glavnih občinah, davčnih občinah in naseljih so v seznamu o upravni razdelitvi ljubljanskega gubernijskega ozemlja iz leta 1817. Z upravno in sodno razdelitvijo dežele je v zvezi seznam iz leta 1854. V tem seznamu je dežela razdeljena

na okraje, krajevne in davčne občine z navedbo števila prebivalstva po davčnih občinah. Zaradi primerjave s prejšnjimi rezultati po cerkvenih upravnih področjih je v pregledu, ki sledi, na podlagi podatkov za davčne občine stanje prebivalstva preračunano na obseg predjožefinskih župnij in vikariatov. V seznamih za leto 1817 in 1854 ni povedano, na katero leto se podatki o stanju prebivalstva nanašajo. Tudi se ne vidi način, kako so bili pridobljeni. Verjetno je, da so bili uporabljeni rezultati konskripcij iz tistega časa. Seznam iz leta 1854 ima za vsako davčno občino navedeno, h kateri župniji je spadala. Ker so navadno cele davčne občine bile v isti župniji, je preračunavanje na ozemlje župnij enostavno. Le davčna občina Loke v Tuhinju je tedaj spadala pod Spodnji Tuhinj (Šmartin) in Vranjo peč, župnijo, ki je nastala po jožefinskih reformah na teritoriju predjožefinske kamniške župnije. V pregledu je cela davčna občina Loke upoštevana pri šmartinski župniji.

Župnija ali vikariat	1754 ²³	1778 ²⁴	ca 1780 ²⁵	1784 ²⁶	1817 ²⁷	1854 ²⁸
Čemšenik	1823	1101	1134	1210	1067	1167
Dob	2824 ³⁰	2908	3209	3379	3390	4544
Dol	1703	1781	1860	1621	1941	2583
Ihan	?	603	604	635	734	990
Kamnik	?	4554	4755	5027	4203	5527
Komenda	?	2963	3045	3034	2982	3309
Krašnja	2029	2025	2291	2148	1995	2675
Mengeš	5364	5417	5523	5764	5787	7566
Moravče	?	3679	4022	3852	3741	5016
Motnik	177	169	176	?	320	438
Nevlje	?	1085	1136	1173	865	1206
Peče	?	303	363	363	323	567
Šmartin v Tuhinju	?	1444	1552	1552	1636	2199
Špitalič	?	677	587	587	551	748
Št. Gotard	?	784	834	853	585	869
Vodice	2067	2132	2227	2114	1963	2378
Zgornji Tuhinj	?	602	610	725	600	949
	15.987	32.227	33.928	34.037	32.683	42.731

K podatkom za leto 1754 je treba pripomniti, da je pri župniji Čemšenik izkazano stanje tudi za vikariat Št. Gotard, ki je spadal pod čemšeniško faro. Med rezultati za leto 1754, kolikor so pač na razpolago, in rezultati za leto 1778 so majhne razlike, skoraj bi mogli govoriti o stalnosti prebivalstva. Tudi za leta ca 1780, 1784 in 1817 se je celotno stanje za vse župnije skupaj v splošnem držalo precej na isti višini. Iz leta 1784 ni podatkov za vikariat Motnik, sicer bi bilo skupno stanje nekaj višje. Rezultati za posamezne župnije iz 1778, ca 1780

in 1784 se med seboj ne bi smeli dosti razlikovati. So skoraj iz istega časa; niso verjetne znatnejše spremembe navzgor ali navzdol. Večje razlike imajo svoj vzrok le v nepopolnosti in napakah pri popisih prebivalstva. Pri večini župnij in vikariatov so si številke za navedena tri leta dovolj blizu skupaj in so najbrž precej ustrezale dejanskemu stanju. Če izločimo razlike, ki jih moramo deloma pripisati napakam pri popisovanju in obdelovanju popisnega gradiva, potem vidimo, da se stanje prebivalstva v drugi polovici XVIII. stoletja ni spreminjalo. Primerjanje rezultatov iz 1784 in 1817 kaže popolno stagnacijo, le pri par župnijah so večje spremembe. Župnija Čemšenik je leta 1817 izkazana brez kraja Sv. Lenart, ki je ležal onstran deželne meje na štajerski strani; podatek o številu prebivalstva za ta kraj ni znan. Od vikariata Motnik je bil pri prejšnjih popisih upoštevan le kranjski del, leta 1817 je bil štet tudi trg Motnik. Župnija Dol, pri kateri so bila tudi med prejšnjimi popisi sorazmeroma večja kolebanja v številu prebivalstva, izkazuje znaten prirastek. Za dobo več kot trideset let je tak prirastek mogoč, ne moremo pa preveriti, če je pravilen. Sorazmeroma močnejši padec je opaziti v župnijah in vikariatih Kamnik, Nevlje, Zgornji Tuhinj in Št. Gotard. Pri vikariatu Št. Gotard je šla razlika najbrž na račun neupoštevanja štajerskega dela.

Pravilnost podatkov o številu prebivalstva za konec XVIII. stoletja se da preceniti iz števila rojstev. V naslednji tabeli so zbrani podatki o letnem povprečju števila rojstev za leta 1780—1789 in 1795—1804 za župnijske teritorije v obsegu pred jožefinskimi reformami. Za župniji Krašnja in vikariat Zgornji Tuhinj niso bile iz dobe 1780—1789 ohranjene vse rojstne matrike. Zato je za ti dve duhovniji vzeto povprečje devetih oziroma šestih let. Upoštevana ni župnija Čemšenik z vikariatom Št. Gotard, ker ni na razpolago ustrežajočih matičnih knjig. Stanje prebivalstva je ocenjeno na podlagi multiplikatorja 26. V zadnji koloni je navedeno letno povprečje umrlih za razdobje 1795—1804. Podatki o umrlih za vikariat Nevlje niso popolni. Mrliška knjiga duhovnije Gozd, ki je nastala na delu teritorija tega vikariata, ni bila na razpolago. Tudi za vikariat Šmartin manjkajo mrliške knjige. Povprečno letno število umrlih v duhovniji Gozd cenim na 14.9, v Šmartinu na 56.1 oseb. Za vse župnije in vikariate znaša torej tako popravljeno povprečje okrog 1000 umrlih.

Župnije in vikariati	Povprečje rojstev		Stanje prebivalstva		Povprečje umrlih
	1780—1789	1795—1804	1780—1789	1795—1804	
Dob	126.4	130.6	3286	3396	114.3
Dol	64.4	70.5	1674	1833	62.6
Ihan	44.6	29.1	1160	757	22.5
Kamnik	144.3	181.5	3752	4719	151.2
Komenda	95.8	88.3	2491	2296	75.1
Krašnja	79.9	79.0	2077	2054	79.7
Mengeš	170.7	152.5	4438	3965	140.7

Moravče	136.6	137.1	3552	3566	134.9
Motnik	9.7	11.5	252	299	6.4
Nevlje	38.9	36.3	1011	944	28.1
Peče	16.1	16.0	419	416	14.6
Šmartin v Tuhinju	51.5	63.2	1339	1643	?
Špitalič	19.8	19.6	515	510	16.7
Vodice	78.3	83.7	2036	2176	57.9
Zgornji Tuhinj	22.0	28.9	572	751	25.3
	1099.0	1127.8	28.574	29.325	930.0

Rezultati cenitve po številu rojstev se skoraj za vse župnije kar dobro skladajo s stanjem, ki je bilo ugotovljeno pri popisih. Po rojstnih povprečjih za 1780—1789 ocenjeno stanje znatneje zaostaja za rezultati popisov le za župnije Kamnik, Mengeš in Šmartin. Ker je bilo pri vseh popisih okrog 1780 izkazano večje število duš, je treba številkam popisov priznati večjo pravilnost. Tudi so te številke bolj v skladu z rezultati iz leta 1817. Razlog velikih razlik more biti le nenavadno nizko število rojstev v razdobju, za katero so vzeti podatki. Sicer je bilo tudi v župniji Komenda ocenjeno stanje nižje kot pri popisih ugotovljeno, toda razlika je nastala zaradi osamosvojitve Zapog kot samostojne duhovnije. Ta duhovnija je po seznamu iz leta 1784 štela 352 duš. Manjše teritorialne spremembe so jožefinske reforme povzročile tudi pri nekaterih drugih župnijah z izločitvijo in priključitvijo posameznih manjših naselij. Vendar so take spremembe ostale povečini v mejah okraja in so se deloma med seboj izravnale. Primerjava rojstnih povprečij za desetletje 1780—1789 in 1795—1804 pove, da so mogle nastati v posameznih, zlasti manjših okoliših velike razlike. Župnija Ihan je po cenitvi imela sorazmeroma znatno večje število prebivalcev kot pri popisih. Pri manjših župnijah so večje relativne razlike razumljive; pri malem številu rojstev more že nekaj desetih novorojencev več ali manj znatno spremeniti stopnjo natalitete. Med skupnim številom za vse upoštevane župnije ni znašala razlika med cenitvijo in popisi niti 10%. V ocenjenem številu pa ni vsebovana župnija Čemšenik z vikariatom Št. Gotard, ki sta imela nad 2000 duš.

Pri cenitvah na osnovi povprečja rojstev za 1795—1804 so razlike v primeri z rezultati popisov še manjše. Pravzaprav je edina izjema župnija Komenda. Toda tudi pri Komendi je razlika dejansko manjša, kot pa kažejo številke. To je v zvezi z osamosvojitvijo Zapog. Pri župniji Mengeš izvira vsa razlika iz osamosvojitve duhovnij Črnuče in Sv. Jakob ob Savi. Po seznamu iz leta 1784 je na teritoriju, ki je odpadel na ti dve duhovniji, živelo 1668 ljudi. Če to število prištejemo k številu, dobljenem z našo cenitvijo, razlika izgine. Skupno število prebivalcev vseh v pregledu navedenih župnij in vikariatov, upoštevajoč duhovnije, ki so bile iz prvotnih župnij izločene, ter župnije Čemšenik, se skoraj

ne razlikuje od stanja, ugotovljenega pri popisih. To dokazuje, da so rezultati v glavnem pravilni.

Sodeč po stanju v osemdesetih letih XVIII. stoletja in leta 1817, je bilo prebivalstvo na ozemlju župnij kamniškega okraja v vmesnem razdobju zelo stabilno. Primerjava med številom rojstev in številom smrti kaže, da je povprečni letni prirodni prirastek, to je presežek rojenih nad umrlimi, okrog 1800 znašal približno 4 osebe na 1000 prebivalcev. Vprašanje je, če je do leta 1817 ostal na isti višini. Že pri tem prirodnem prirastku je prebivalstvo dejansko stagniralo. V posameznih razdobjih je zaradi izseljevanja morda celo nazadovalo. O obsegu izseljevanja iz okraja in o njegovih smereh nimamo podatkov. Vemo pa, da je Ljubljana takrat naraščala zaradi doseljevanja od drugod. Ni dvoma, da je del ljubljanskih priseljencev prišel iz vasi na ozemlju bivšega okraja, ki je bil gospodarsko in prometno povezan z Ljubljano. Napoleonove vojne s svojimi gospodarskimi posledicami, slabe letine, ki so jim sledile, združene z lakoto in boleznimi, so gotovo tudi negativno vplivale na razvoj prebivalstva. Zato je stagnacija, ki jo kaže stanje leta 1817 popolnoma razumljiva.

V naslednjih desetletjih prve polovice preteklega stoletja se je prirodni prirastek le malo izboljšal. Tako kaže število rojenih in umrlih v desetletju 1835—1844.⁴⁰ K tem podatkom je dodana cenitev prebivalstva na podlagi števila rojstev po že uporabljenem multiplikatorju.

Župnije in vikariati	letno povprečje 1835—1844		Število prebivalstva
	rojenih	umrlih	
Čemšenik	38.1	33.8	991
Dob	124.4	108.0	3.235
Dol	73.4	58.2	1.908
Ihan	33.0	22.7	850
Kamnik	180.3	136.4	4.688
Komenda	89.9	77.5	2.338
Krašnja	79.5	69.9	2.067
Mengeš	218.0	185.3	5.668
Moravče	138.0	114.4	3.588
Motnik	15.1	14.4	393
Nevlje	35.4	42.9	921
Peče	10.0	7.5	260
Šmartin v Tuhinju	58.6	43.9	1.524
Špitalič	19.9	18.6	518
Št. Gotard	34.1	29.6	887
Vodice	74.5	68.0	1.937
Zgornji Tuhinj	27.8	21.8	723
	1.250.0	1.052.9	32.496

Župnije in vikariati so vzeti v predložefinskem obsegu z izjemo župnije Komende, pri kateri Zapoge niso upoštevane, in primerov teritorialnih sprememb, pri katerih je šlo za manjša naselja. Absolutno je razlika med številom rojenih in umrlih znašala letno okrog 200 oseb. Okrog 1800 je povprečni letni prirastek brez Čemšenika, Št. Gotarda, Črnuč in Sv. Jakoba znašal okrog 127 oseb. To bi pomenilo, da se je prirodni prirastek zvišal od približno 4 na 6 promilov, če vzamemo za podlago ocenjeno število prebivalstva. Zdi se pa, da tega napredka ni spremljalo istočasno naraščanje prebivalstva. Vsaj ocenjeno skupno stanje za vse župnije je približno isto, kot je bilo leta 1817. Tudi po posameznih župnijah ni pomembnejših razlik. Župnija Komenda je izkazana brez Zapog. Sorazmerno večja razlika je pri nekdanjem vikariatu Št. Gotard v primeri z letom 1817, tedaj je bil upoštevan le kranjski del župnije, cenitev se nanaša na celo.

Upoštevajoč ugotovljeni prirodni prirastek in odseljevanje, četudi bolj v omejenem obsegu, je treba rezultate v seznamu iz leta 1854 že vnaprej označiti kot previsoke. Zadnje štetje po sistemu vojaške konskripcije je bilo izvedeno v letu 1850-51, toda rezultati tega popisa niso bili uporabljeni za seznam upravne in sodne razdelitve. Po tem seznamu je Kranjska imela 478.956 prebivalcev, popis leta 1850-51 je ugotovil 463.956 oseb.⁴¹ Ni znano, kako je prišlo do rezultatov, ki jih vsebuje seznam iz leta 1854. Glede na kratko razdobje, ki je preteklo od prejšnjega popisa, znatnega skoka ni mogoče razložiti z naravnim razvojem niti drugim načinom popisa. Kajti ti rezultati se tudi ne dajo vskladiti z rezultati ljudskega štetja iz leta 1857. Pri tem štetju so našteali na Kranjskem 451.941 prisotnih oseb oziroma 467.441 oseb, ki so imele domovinsko pravico na Kranjskem.⁴² Brdski in kamniški sodni okraj sta po seznamu iz 1854 imela 41.144 prebivalcev. Štetje leta 1857 je ugotovilo na ozemlju obeh okrajev 36.442 prisotnih oziroma 40.730 v občinah obeh okrajev pristojnih oseb. Sicer ne vemo za rezultate prejšnjih popisov, iz katerih so vzeti podatki o stanju prebivalstva posameznih župnij, se li nanašajo na navzoče ali na pristojno prebivalstvo. Med domačim in pristojnim prebivalstvom so bile štete osebe z domovinsko pravico v kraju, kjer so živele. Tudi v dobi podložništva, ko je bila možnost preseljevanja še omejena z raznimi predpisi in za migracije v večjem obsegu ni bilo gospodarskih možnosti, je določen odstotek prebivalstva zapustil svoj domači kraj in si iskal drugje kruha in zaslužka. Na podeželju so v glavnem kmečki posli predstavljali giblivi del prebivalstva. Izven svojega domačega kraja so bili popisani kot tujci. Tudi mesta so pritegnila nekaj ljudi iz dežele; dokler si priseljenci niso pridobili domovinstva v novem kraju, so bili pri popisih tujci. Pri tedanjem načinu popisovanja so bile osebe, ki so se iz domačega kraja izselile, dokler so imele staro domovinstvo, popisane redoma dvakrat. V kraju bivanja so jih uvrstili med tujce, istočasno so jih v domačem kraju šteli med pristojnim prebivalstvom.

Za ozemlje kamniškega okraja v času pred štetjem leta 1857 ne razpolagamo s podatki o številu odsotnih domačinov in prisotnih tujcev. Ob tem štetju je več na tem ozemlju pristojnih oseb živelo izven svoje domače občine nego je bilo tujcev v okraju. Najbrž pa v dobi pred tem štetjem, ko se je odseljevanje na splošno gibalo še v ozkih mejah, na ozemlju kamniškega okraja med številom prisotnih tujcev in številom odsotnih domačinov ni bilo tiste razlike, ki se je pozneje pokazala. Iz tega razloga razlik v številu prebivalstva okraja med 1854 in 1857 ne moremo pripisovati morebitnim različnim vidikom za določevanje stanja, temveč so po vsej verjetnosti v napakah pri obdelavi popisnega gradiva, uporabljenega za seznam iz leta 1854.

Od leta 1857 do prve svetovne vojne

Za dobo vojaških konskripcij se moramo zadovoljiti s številkami o stanju prebivalstva in še te so včasih dvomljive. Le deloma so se ohranili tudi podatki o številu moškega in ženskega prebivalstva ter število prebivalstva po posameznih starostnih skupinah, ki so bile prirojene potrebam vojaških konskripcij. Toda ti podatki so preveč nepopolni, da bi mogli na njihovi podlagi podati količkanj zanesljivo sliko strukture prebivalstva in njenih morebitnih sprememb. Obseg naravnega gibanja, število rojenih in umrlih, je bilo treba zbrati iz ohranjenih župnijskih matrik, da je mogoče vsaj približno spoznati glavne komponente populacijskega razvoja. Ljudska štetja od leta 1857 naprej prinašajo dovolj popolnih številčnih ugotovitev glede stanja prebivalstva kakor tudi glede njegove strukture. Podatki glede strukture so objavljeni le za večje upravne okoliše, največ za politične okraje. Ker so v drugi polovici prejšnjega stoletja statistične publikacije pričele objavljati statistiko rojstev in smrti, nismo od tega časa naprej več navezani na zamudno zbiranje podatkov v krstnih in mrljskih knjigah.

Ljudska štetja od 1857 do 1910, ko je bilo zadnje štetje pred prvo svetovno vojno, so ugotovila v kamniškem okraju naslednje število prisotnega prebivalstva:

Leto	Moških	Žensk	Skupaj	Na 1000 moških žensk
1857 ⁴³	?	?	37.448	?
1869 ⁴⁴	18.044	20.160	38.204	1117
1880 ⁴⁵	18.765	20.314	39.079	1082
1890 ⁴⁶	19.141	21.069	40.210	1100
1900 ⁴⁷	18.803	21.217	40.020	1128
1910 ⁴⁸	18.636	20.925	39.561	1122

Podatki iz dobe vojaških konskripcij so se nanašali na župnijske okoliše, ki se niso v celoti krili s poznejšim kamniškim okrajem. Razlike med ozemljem,

ki so ga zavzemale v naših pregledih navedene župnije in vikariati, in med ozemljem političnega okraja so bile že omenjene. Obseg okraja je bil manjši kot obseg upoštevanih župnijskih okolišev. Pri medsebojnem primerjanju je treba s tem računati.

Sredi prejšnjega stoletja so nastale v našem gospodarskem in socialnem življenju važne spremembe. Marčna revolucija leta 1848 je raztrgala zadnje vezi kmetskega podložništva, zemljiška odveza, ki ji je sledila, je ustvarila nove pogoje za kmetijsko gospodarstvo. V istem času je prva železnica dosegla slovensko ozemlje; pomenila je konec prevoznštva, ki je dajalo precej zaslužka prebivalstvu kamniškega okraja. Pridobitve tehnične revolucije so se postopoma uveljavile. Eden najznačilnejših pojavov novega gospodarskega razvoja je bilo nastajanje večjih industrijskih, rudarskih in prometnih središč, kjer so se koncentrirala pomembnejša gospodarska podjetja. Nova podjetja so potrebovala množice delavcev, ki so pričeli prihajati za delom in zaslužkom tudi iz oddaljenih krajev in dežel. Slovensko ozemlje je stalo v tem razvoju bolj ob strani, redka industrijska podjetja, ki so bila pri nas ustanovljena, so zaposlila sorazmerno malo delavstva. Pač pa je bil industrijski razvoj hitrejši v nekaterih drugih deželah bivše avstrijske monarhije in izven njenih mej. Zato so si v naslednjih desetletjih množice Slovencev iskale življenjskih možnosti v tujini, potem ko jih je doma primanjkovalo ali pa niso bile zadovoljive. Pričelo se je izseljevanje, od katerega so bili prizadeti vsi deli slovenske zemlje. Kamniški okraj je k temu doprinesel precejšen delež.

Pri avstrijskih ljudskih štetjih so ugotavljali tudi domovinsko pripadnost popisane prebivalstva. Iz statistike domovinstva moremo sklepati v določeni meri na obseg priseljevanja oziroma odseljevanja. Leta 1857 je imelo domovinsko pravico na ozemlju kamniškega okraja 40.730 oseb, od teh 4288 odsotnih izven svoje domovinske občine; 1006 v okraju štetih oseb je imelo tujo domovinsko pravico. Ker je bil tujec vsaka oseba izven svoje domovinske občine, te številke ne povejo, koliko oseb z domovinstvom v okraju je živelo drugje, kajti mnogi so bili popisani le v drugi občini istega okraja. Poleg tega so mnogi pridobili domovinstvo v kraju, kamor so se preselili, in obratno je bilo mogoče domovinstvo izgubiti brez odselitve, n. pr. s poroko domačinke s tujcem. Preseljevanje v domovinski statistiki torej ne pride vedno do izraza. Številke o odsotnih domačinih in prisotnih tujcih so zanimive v toliko, ker kažejo, kako znaten odstotek prebivalstva je bil udeležen pri preseljevanju iz domovinske občine ter, ali je bilo močnejše odseljevanje ali priseljevanje.

Štetje leta 1869 je izkazalo 5841 odsotnih domačinov od 40.177 oseb z domovinsko pravico v občinah okraja; 3868 je bilo prisotnih tujcev. Za leto 1880 nimamo podatkov o številu domačinov, ki so živeli izven kamniškega okraja; število oseb s tujo domovinsko pravico pa se je še naprej zvišalo in je znašalo 5954 oseb, od katerih jih je 1870 bilo iz drugih okrajev in dežel.

Izčrpnješe so bili obdelani podatki o domovinski in rojstni pripadnosti prebivalstva za leta 1890, 1900 in 1910. Statistika rojstne pripadnosti odkriva še več o obsegu in smereh preseljevanja in je v tem pogledu zanesljivejša od statistike domovinske pripadnosti. Domovinska pravica je bila odvisna od predpisov o njeni pridobitvi oziroma izgubi, ne pa od dejanskega porekla oseb, ki ga je n. pr. pri poročenih ženah celo zakrila, če so se poročile z možem, ki je imel drugo domovinstvo. Kraj rojstva je v večini primerov bolj značilen za človekovo domovinsko poreklo, zato moremo podatke o rojstni pripadnosti navzočega prebivalstva uporabiti za karakterizacijo notranjega preseljevanja. Razlika med krajem rojstva in krajem bivanja pomeni v največ primerih preselitev, kajti večina ljudi je rojena v kraju, kjer imajo njihovi starši svoje bivališče.

Rezultati štetij so pokazali, koliko oseb, pristojnih ali rojenih v kamniškem okraju, je živelo izven svoje domovinske ali rojstne občine, toda v avstrijskih deželah. Iz njih moremo posneti, kako se je razvijal obseg preseljevanja znotraj države. Na drugi strani pa v tej statistiki vidimo sestavo v kamniškem okraju ob štetjih navzočega prebivalstva po njegovi domovinski in rojstni pripadnosti.

Od prebivalstva, ki je imelo domovinsko pravico v občinah kamniškega okraja, je živelo:⁴⁸

Področje bivanja	1890		1900		1910	
	absolutno v %		absolutno v %		absolutno v %	
v domovinski občini	31.310	65.2	31.881	63.9	32.372	68.7
v drugi občini okraja	6.257	13.0	5.432	10.8	4.476	9.5
v drugem okraju dežele	6.495	13.5	7.095	14.3	5.656	12.0
v drugi deželi	3.950	8.3	5.483	11.0	4.609	9.8
	48.012	100.0	49.891	100.0	47.113	100.0

Od oseb, ki so bile ob štetju prisotne v kamniškem okraju, pa je imelo domovinsko pravico:

	1890	1900	1910
v drugem okraju dežele	1.843	1.841	1.714
v drugi deželi	730	808	916
v inozemstvu	70	58	83

Zakon o domovinski pravici je bil spremenjen z novelo od 5. decembra 1896. S to novelo, ki je pričela veljati 1. januarja 1901, je bila uvedena pridobitev domovinstva po desetletnem neprekinjenem bivanju v isti občini.⁴⁹ Na osnovi novele so mnogi dobili domovinstvo v okraju, kjer so živeli. Zato je štetje leta 1910 izkazalo mnogo manj oseb z domovinsko pravico v kamniškem okraju. Primerjava s prejšnjimi štetji kaže, da se je nekoliko povečalo število oseb, ki so živlele v svoji domovinski občini, nazadovalo pa je število tistih, ki so živeli drugje. Rezultati iz leta 1910 se zaradi spremenjenih pogojev za pridobivanje

domovinstva ne morejo glede obsega izseljevanja primerjati z rezultati prejšnjih štetij. Dokazujejo le, da je veliko število oseb, ki je imelo svoje domovinsko poreklo v občinah kamniškega okraja in so se pred desetletjem ali več od tod izselili, našlo novo domovino in v skladu z novelo domovinskega zakona prilagodilo domovinsko pravico kraju bivanja. Deloma je šlo tudi za osebe, katerih predniki so se izselili, pa so še vedno imele tuje domovinstvo, prevzeto od očetov.

Statistika rojstne pripadnosti s številkami nekoliko zaostaja za statistiko domovinske pripadnosti. Ker pa bolj neposredno odkriva spremembe, nastale s preselitvijo, more sliko o preseljevanju le dopolniti.

Od števila prebivalstva, ki je bilo rojeno v kamniškem okraju, je ob času štetja živelo:⁵¹

Področja bivanja	1890		1900		1910	
	absolutno	v %	absolutno	v %	absolutno	v %
v rojstni občini	32.230	72.7	28.428	62.0	28.528	63.0
v drugi občini okraja	4.451	10.0	7.900	17.3	6.879	15.2
v drugem okraju dežele	4.878	11.0	5.722	12.5	6.078	13.4
v drugi deželi	2.776	6.3	3.766	8.2	3.799	8.4
	44.335	100.0	45.816	100.0	45.284	100.0

Jasneje kot statistika domovinske pripadnosti pokaže statistika po rojstnem poreklu, kako velik odstotek v okraju rojenih se je odselil v druge kraje države. Statistika po domovinstvu je izkazala kot pristojne v okraju mnoge osebe, ki dejansko niso imele tu svojega porekla. To so bile žene in otroci tistih, ki so se odselili iz okraja, obdržali pa staro domovinstvo, ki je potem, ko so se poročili v novem bivališču, prešlo na ženo in otroke. Izseljevanje v druge države se seveda v teh številkah ne izraža.

Eden izmed glavnih ciljev odseljencev je bila Ljubljana, kjer so leta 1910 našli 2211 oseb, rojenih v kamniškem okraju. Odseljevanje je bilo usmerjeno v vsa večja avstrijska mesta: v Trstu je bilo 536, na Dunaju 399, v Gradcu 223, v Gorici 104 in v Pulju 56 oseb, ki so bile po rojstni pripadnosti iz kamniškega okraja. Precejšnje število jih je živelo v industrijskih krajih Srednje in Zgornje Štajerske; leta 1900 so tam našli 1038 oseb z domovinstvom v občinah okraja.

Sicer so se tudi v okraj priseljevale osebe, rojene drugje, toda njihovo število je bilo le del tistega, ki so ga tvorili odseljenci. Pri posameznih štetjih so ugotovili med prisotnimi:

Rojenih	1890	1900	1910
v drugem okraju	2364	2580	2731
v drugi deželi	1090	1002	1120
v inozemstvu	75	110	303

Kot se vidi iz pregleda stanja prisotnega prebivalstva, je bilo naraščanje v drugi polovici preteklega stoletja zelo počasno. Štetje leta 1890 je izkazalo najvišje stanje, potem je pričelo nazadovanje. Vzrok nazadovanja je bilo močno izseljevanje. Ves obseg tega izseljevanja nam postane viden, če upoštevamo tudi naravno gibanje prebivalstva. Primerjava med naravnim prirastkom, presežkom števila rojenih nad številom umrlih, ter dejanskim prirastkom ali celo zmanjšanjem števila prebivalstva med dvema štetjima pove, koliko razlike moramo pripisati preseljevanju. Podatki o naravnem gibanju so objavljeni nepretrgoma od leta 1871 do leta 1913.⁶² Preglede dejanskega in prirodnega gibanja prebivalstva z migracijskim saldonom so prinesle avstrijske statistične publikacije z rezultati o ljudskih štetjih. Treba je le oceniti število rojenih in umrlih za leto 1870, pa je mogoče prikazati gibanje prebivalstva z vsemi njegovimi komponentami od štetja leta 1869 naprej. Naj sledi najprej pregled števila rojenih in umrlih po posameznih desetletjih od leta 1871 do leta 1910 ter ustrezajoče stopnje natalitete in umrljivosti, izračunane na stanje prebivalstva, kot je bilo ugotovljeno pri predhodnem štetju.⁶³

V letih:	Rojenih	Nataliteta v ‰	Umrlih	Umrljivost v ‰
1871—1880	13.090	34.26	11.121	29.11
1881—1890	14.168	36.25	11.137	28.50
1891—1900	14.859	36.95	11.101	27.61
1900—1910	13.636	34.07	9.686	24.20

Pri razmeroma visoki stopnji natalitete, ki je imela do konca stoletja še tendenco naraščanja, je umrljivost v štirih desetletjih postopoma nazadovala za skoraj pol odstotka. Nazadovanje umrljivosti je posledica splošnega izboljšavanja zdravstvenih razmer. Za znaten in nenaden padec natalitete v prvem desetletju tekočega stoletja je težko navesti pravi vzrok. Deloma je gotovo v zvezi z izseljevanjem. Starostna struktura prebivalstva se je izpremenila; zredčili so se posebno letniki, ki so najbolj prihajali v poštev za sklepanje zakonov.

Rezultat dejanskega in prirodnega gibanja v kamniškem okraju med posameznimi ljudskimi štetji je bil naslednji:⁶⁴

V letih:	Prirastek (+) ali zmanjšanje (—) prebivalstva					
	dejansko absolutno v ‰		po prirod. gibanju absolutno v ‰		migracijski saldo absolutno v ‰	
1870—1880	+ 875	+ 2.3	+ 2.231	+ 5.8	— 1.356	— 3.5
1881—1890	+ 1131	+ 2.9	+ 3.031	+ 7.75	— 1.900	— 4.86
1891—1900	— 190	— 0.47	+ 3.758	+ 9.35	— 3.948	— 9.82
1901—1910	— 459	— 1.14	+ 3.950	+ 9.87	— 4.409	— 11.01

Prirodni prirastek je od desetletja do desetletja naraščal, toda vzporedno je naraščal migracijski saldo. Po letu 1891 je migracijski saldo presegel prirodni prirastek, kar je imelo za posledico nazadovanje števila prebivalstva. Izseljevanje iz okraja je imelo torej večji obseg, kot bi nanj sklepali po statistiki domovinske ali rojstne pripadnosti. Precejšen del izseljevanja je bil usmerjen čez državne meje in zato v tej statistiki ni prišel do izraza. Kot iz večine slovenskih okrajev je bil glavni izseljenski tok usmerjen v Združene države. O tem izseljevanju v obdobju 1896—1911 imamo statistiko, ki je bila objavljena.⁵⁵ Po nalogu deželne vlade za Kranjsko so morala okrajna glavarstva poročati o prekomorskem izseljevanju. Število izseljencev so glavarstva ugotavljala po izdanih potnih listih. Po tej statistiki se je iz kamniškega okraja v času 1896—1911 izselilo 2354 oseb, kar je predstavljalo 5.8% prebivalstva po stanju leta 1910. Od izseljencev je bilo 1311 samskih in 804 poročenih, s katerimi je zapustilo dom tudi 69 žen, 163 otrok in 7 drugih oseb. V prvih letih, na katera se nanaša statistika, se je iz okraja letno izselilo le po nekaj desetih oseb, leta 1902 pa jih je bilo že skoraj dve sto. Višek je doseglo izseljevanje v Ameriko v letih 1905—1907, ko je vsako leto odšlo nad 300 oseb iz okraja čez morje. Med kranjskimi političnimi okraji je imel kamniški nizek odstotek izseljevanja v Ameriko; razen Ljubljane sta nižji odstotek imela le radovljiški in kranjski okraj. Pisec, ki je objavil podatke o izseljevanju v Ameriko, misli, da so uradne številke prenizke, in da je število izseljencev bilo za 25 do 35% višje. Mnogi Slovenci se iz domačega kraja niso izselili naravnost v Ameriko, temveč so najprej šli v Nemčijo ali sosedne avstrijske dežele, zlasti na Srednje in Zgornje Štajersko, in šele od tod čez morje. Izseljenci iz kamniškega okraja, ki jih je ljudsko štetje ugotovilo v srednje- in zgornještajerskih mestih in industrijskih središčih so bili precej številni. Zato moremo domnevati, da so bili tudi med njimi taki, ki so se pozneje izselili v Ameriko.

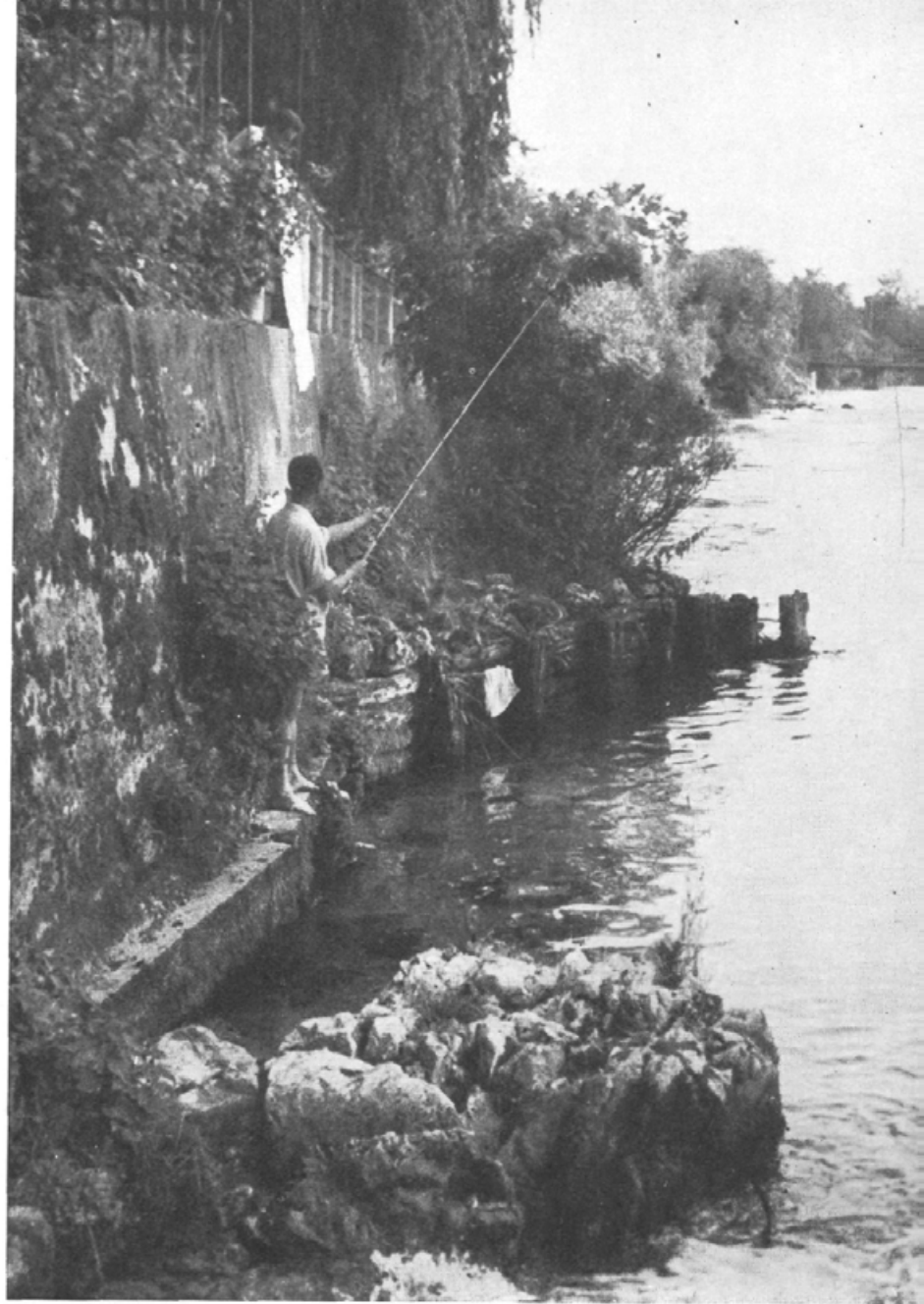
Zdi se, da imajo Domžale z okolico glavni delež pri izseljevanju iz kamniškega okraja v Ameriko. Začetek tega izseljevanja sega nazaj v leto 1882, ko je domžalski slamnikarski tovarnar v družbi z drugim podjetnikom ustanovil slamnikarsko tovarno v New Yorku. V ta namen je poslal v Ameriko dve domžalski šivalki slamnikov. Domžalski tovarnar je sicer po enem letu od podjetja odstopil in ena šivalka se je vrnila nazaj v Domžale. Toda šivalka, ki je ostala v Ameriki, je zvalila tja še tri druge. Naslednjih dvajset let Združene države za Domžale niso imele posebne privlačne sile. Le posamezniki so se podali čez morje. Leta 1905, to je bilo v času, ko je slovensko izseljevanje v Združene države doseglo višek, se je sprožilo tudi v Domžalah. Tri leta pozneje je bilo v Ameriki že 196 oseb iz Domžal, Stoba, Stude in Depalje vasi. Izseljevanje se je v naslednjih letih še nadaljevalo. Skoraj vsi so dobili delo in zaslužek v raznih slamnikarskih tovarnah. Največ jih je ostalo v New Yorku, nekaj se jih je naselilo v Clevelandu in Chicagu. Po evidenci župnega urada

v Domžalah je bilo leta 1923 v Združenih državah 384 oseb iz Domžal in navedenih okoliških vasi. Razen posameznikov so se vsi izselili že pred prvo svetovno vojno. Po vojni je bilo doseljevanje v Združene države omejeno s kvotami za poedine države. Izseljevanje v večjem obsegu ni bilo več mogoče.

Stagnacija v razvoju oziroma nazadovanje števila prebivalstva je precej enakomerno prizadelo cel okraj. Bolj vidne izjeme so bile takratne upravne občine Domžale s svojo neposredno okolico ter Šmarca, Homec, Jarše, Mengeš in Trzin. To so bili kraji, ki ležijo ob leta 1890 zgrajeni kamniški železniški progi. Mesto Kamnik je sicer v razdobju 1869—1880 napredovalo, tedaj je doseglo 2452 prebivalcev. Pozneje je število prebivalstva nazadovalo do leta 1910, ko je mesto štel 2262 oseb. Obraten razvoj je bil v sosednjih Mekinjah, kjer je v razdobju 1869—1910 prebivalstvo naraslo od 758 na 905 duš. Razen navedenih je bilo še nekaj občin, v katerih se je število prebivalstva povečalo. V nekaterih primerih je bil prirastek le malenkosten in bolj slučajnosten ter ni vidno stalno napredovanje. Pri drugih je šlo za kraje oziroma občine z majhnim številom prebivalstva, kjer je tudi sorazmerno visok prirastek pomenil le zvišanje za nekaj desetih oseb.⁵⁷ Na celoten razvoj je ta prirastek ostal brez vpliva.

Toliko bolj je bilo pomembno naraščanje prebivalstva v Domžalah. Brez tega napredka bi bile številke populacijskega razvoja v drugi polovici preteklega stoletja še dosti neugodnejše. Domžalska občina, tvorili so jo kraji Domžale, Studa, Stob in Št. Pavel, je leta 1869 štela 1120 prebivalcev. Vsako naslednje štetje je zaznamovalo povečanje za nekaj stotin, leta 1910 je domžalska občina imela 2022 oseb. Ta izreden razvoj ima le en vzrok, koncentracijo slamnikarske industrije v Domžalah.

Slamnikarstvo kot domača obrt je bilo razširjeno v vaseh Beričevo, Sv. Jakob ob Savi, Mengeš, Trzin, Stob, Studa, Dragomelj, Ihan, Domžale itd. že v prvih desetletjih XIX. stoletja. Trgovina z izdelki te obrti, slamnatimi kitami in slamniki, je sčasoma prešla največ v roke tirolskih trgovcev, ki so se v okraju naselili.⁵⁸ Slamnikarstvo le kot domača obrt je bilo raztreseno po posameznih vaseh, na razvoj prebivalstva tedaj ni moglo imeti večjega vpliva. V šestdesetih letih pa je prišlo v slamnikarstvu do značilnih sprememb. Spremembe so bile posledica političnih razmer ter uvedbe strojev z novim postopkom pri izdelovanju slamnikov. Leta 1859 je Avstrija izgubila Lombardijo, leta 1866 pa Benečijo. Dve pokrajini, kjer je bilo izdelovanje slamnikov zelo razširjeno, sta postali inozemstvo, carina ni več dopuščala uvoza teh proizvodov. Leta 1867 je prišla iz Italije nova stiskalnica za klobuke, ki je šele dala podlago za tovarniško izdelovanje slamnikov. Tej je kmalu sledil šivalni stroj za slamnike, kar je pomenilo pravi preobrat v slamnikarstvu. Dotlej je bilo čisto domača obrt. Proti koncu šestdesetih let so tirolski podjetniki Mellitzer, Oberwalder in Ladstätter, Kurzthaler in Stemberger, ki so se prej ukvarjali

v glavnem s trgovino slamnikov, izdelanih od domačinov, postavili v Domžalah slamnikarske tovarne. Tovarne so uvedle stroje in prevzele izdelovanje slamnikov, pletenje kit iz slame pa je ostalo še naprej domača obrt.⁵⁹ Tirolski podjetnik, ki je prej imel slamnikarsko podjetje v Marostiki na Benečanskem in ga je po letu 1866 opustil, je pripeljal s seboj nekaj izurjenih laških delavcev in slamnikarskih šivalk.⁶⁰

Proizvodnja slamnikov se je s tovarniškim obratovanjem znatno povečala. Domžale so postale središče slamnikarske industrije za vso avstro-ogrsko monarhijo. Uvoz tujih proizvodov je padel, domžalske slamnike so začeli izvažati v Orient, Nemčijo, na Švedsko, Norveško, v Rusijo in druge države. Po kratkem času kapaciteta tovarne ni več mogla zadostiti povečanim potrebam. Trdka J. Oberwalder & Co. je svojo leta 1870 v Domžalah zgrajeno tovarno ponovno razširila; zaposlovala je okrog 100 oseb. Tudi tvrdki J. Stemberger & Comp. je njena tovarna v Domžalah postala premajhna, leta 1870 je zgradila večjo v Mengšu ter jo opremila s stroji; leta 1890 je bila ta tovarna povečana.⁶¹

Ni znano število delavcev in delavk, ki so delali v domžalskih slamnikarskih tovarnah. Poročilo trgovske zbornice v Ljubljani za leto 1880 je navajalo za celo deželo 9 slamnikarskih tovarn (5 v Domžalah, 1 v Mengšu, 1 v Stobu, 1 na Viču in 1 v Ljubljani) s 500 zaposlenimi osebami.⁶² Ker so bile tovarne v Domžalah največje in najpomembnejše, je gotovo od števila zaposlenih odpadlo na Domžale blizu 400 delavcev in delavk. Iz tega vidimo, koliko je slamnikarska industrija pripomogla k rasti prebivalstva v Domžalah in okolici. Tudi Mengeš dolguje svoj napredek tej industriji. Slamnikarska industrija je pritegnila v kamniški okraj tudi nekaj doseljencev iz drugih avstrijskih dežel, zlasti iz Tirolske. Leta 1900 so našli v okraju 227, leta 1910 pa 276 oseb z domovinsko pravico na Tirolskem.

Domača obrt pletenja slamnatih kit je dobila z razvojem slamnikarske industrije v prvem obdobju novo izpodbudo. Leta 1875 je bilo s pletenjem slamnatih kit zaposlenih okrog 12.000 oseb, največ kmetских otrok.⁶³ Zdi se, da je ta domača obrt tudi, čeprav v manjši meri pozitivno vplivala na rast prebivalstva v občinah, kjer je bila razširjena. Domača slamnikarska obrt je nudila sicer skromne življenjske možnosti, vendar so zaznamovale nekatere občine, kjer so se ukvarjali s slamnikarstvom, n. pr. Ihan, ugodnejši razvoj prebivalstva v času uspevanja te obrti nego pozneje, ko je že prekoračila svoj višek. Verjetno je nekoliko pripomogla, da je nazadovanje prebivalstva ostalo v ožjih mejah. V osemdesetih letih je domača slamnikarska obrt že nazadovala, kakovost domače slame, iz katere so pletli kite, ni več ustrezala novim zahtevam slamnikarske industrije.⁶⁴ V začetku tekočega stoletja je bilo v slamnikarski domači obrti zaposlenih še okrog 6000 oseb.⁶⁵

Razen slamnikarske industrije je bila ostala industrijska dejavnost v okraju glede na populacijo dokaj brezpomembna. Precej razvita je bila sicer mlinska

industrija, toda zaposlovala je malo število oseb. Večje industrijsko podjetje je bila smodnišnica v Kamniku, ki je pričela redno obratovati leta 1871, vendar, kot kaže stanje prebivalstva v mestu, na razvoj ni imela posebnega vpliva. V šestdesetih letih je A. Prašnikar zgradil nasproti smodnišnice na levem bregu Bistrice tovarno za čistilni prašek in cement, ki pa ni zavzela večjega obsega; zaposlovala je tedaj okrog 30 delavcev. Manjše podjetje je bila v istem času ustanovljena tovarna Simona Smuka za izdelovanje igel.⁶⁶ Tovarni upog-njenega pohištva na Duplici, ustanovljeni leta 1908, je verjetno treba pripisati, da se je v kraju število prebivalstva dvignilo.⁶⁷

Gospodarstvo v okraju torej ni dalo novih življenjskih možnosti za prira-stek prebivalstva; tudi obstoječe življenjske možnosti so se poslabšale v primeri s tistimi, ki jih je nudil industrijski napredek v drugih deželah. Zato si je prebivalstvo v takem obsegu iskalo boljših življenjskih pogojev z izseljevanjem. Primerjava razvoja naravnega gibanja s stanjem prebivalstva je pokazala, da je pasivni migracijski saldo v zadnjih dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno znašal nad 8000 oseb, to je bilo nad 20% prebivalstva v okraju. Migracijski saldo sicer ne pove, koliko ljudi se je izselilo ali pa priselilo, temveč pokaže le, kako velika je razlika prebivalstva med dvema štetjema, upoštevajoč tudi naravni prirastek. Če je ta razlika negativna in migracijski saldo pasiven, potem jo moramo pripisati izseljevanju. Število izseljencev je moglo biti tudi višje, kot znaša migracijski saldo. Toda istočasno se je nekaj prebivalcev priselilo in s tem se je pasivni migracijski saldo nekoliko znižal. Zato smemo migracijski saldo vzeti kot najnižje število izseljevanja. Vkljub temu je treba ugotoviti, da je izseljevanje zajelo velik del prebivalstva in da je zapustile svoj vpliv tudi na njegovo sestavo po spolu in starosti.

Primerjava med številom moškega in ženskega prisotnega prebivalstva pri posameznih ljudskih štetjih kaže, da je na 1000 moških prišlo

Leto	Žensk	Leto	Žensk
1857	1098	1890	1101
1869	1117	1900	1128
1880	1083	1910	1123

Moški delež pri izseljevanju je bil, sodeč po gornjih številkah, vsaj do konca preteklega stoletja običajno večji kot ženski. Štetja so namreč pokazala, da je ženski delež med prisotnimi med dvema štetjema narastel. V desetletju 1900—1910 je ženski delež med prisotnimi nekoliko nazadoval. Mogoče je bila to posledica močnejšega ženskega izseljevanja. V tem razdobju so se v pre-cejšnjem številu izseljevale slamninarske delavke iz Domžal in okolice, kar je moglo vplivati na povečanje ženskega deleža med izseljenci in moškega med prisotnim prebivalstvom ob štetju leta 1910.

Podobno sliko dajejo številke o starostni strukturi. Od 1000 prisotnih je odpadlo na starostne skupine:⁶⁸

Leto	Moški			Ženske		
	0—14	15—60	nad 60 let	0—14	15—60	nad 60 let
1869	344	571	85	308	610	82
1880	293	619	87	291	624	85
1890	361	552	87	342	561	97
1900	375	532	93	338	562	100
1910	378	518	104	333	556	111

Od leta 1880 naprej je pri moških jasno razvidna tendenca naraščanja deleža otrok in starih ljudi, nazadovala pa je skupina za delo zmožnih. Ta skupina se je med moškim prebivalstvom bolj zmanjšala kot med ženskim, kar je bilo skoraj gotovo v zvezi z močnejšim moškim izseljevanjem. Pri stagnaciji oziroma nazadovanju števila prebivalstva je bil rezultat razvoja, da je število oseb v starostni skupini za delo sposobnih moških tudi absolutno precej nazadovalo. Pri ženskah je bil delež za delo sposobnih nekoliko ugodnejši, nazadoval pa je delež skupine do 14 let starih; to nazadovanje kaže, da je bila tudi ta skupina udeležena pri izseljevanju. Zato pa je naraščal močnejše delež nad šestdesetletnih ne le relativno, temveč tudi absolutno.

Glede razvoja prebivalstva je bil kamniški okraj v vsem razdobju od druge polovice preteklega stoletja do prve svetovne vojne med tistimi slovenskimi okraji, v katerih se je prebivalstvo ustavilo na isti višini ali med posameznimi štetji celo nazadovalo. To so bili okraji z močnim izseljevanjem, v katerih je pasivni migracijski saldo dosegal najvišje odstotke. Tak razvoj je bil pač v zvezi s stagnacijo v gospodarstvu. Mogli smo ugotoviti, da je v dobi, ko je industrijski razvoj drugje napredoval z velikim koraki, kamniški okraj dobil le nekaj pomembnejših podjetij slamnikarske industrije. Življenjske možnosti, ki so jih ta podjetja nudila domačemu prebivalstvu, so bile le tolike, da so mogle pozitivno vplivati na razvoj Domžal z okolico ter Mengša, večina okraja je ostala neprizadeta od tega gospodarskega napredka.

V novi jugoslovanski državi

Novi politični in gospodarski pogoji, nastali po razpadu avstro-ogrske monarhije in z ustanovitvijo nove jugoslovanske države, so povzročili preokret v dotedanjem razvoju prebivalstva na slovenskem ozemlju v mejah Jugoslavije. Stagnacija ali celo nazadovanje prebivalstva se je spremenilo v naraščanje.⁶⁹ Rezultati ljudskih štetij po prvi svetovni vojni dajejo tako sliko tudi za kamniški okraj. V dobi med obema svetovnima vojnama sta bili v Jugoslaviji dve ljudski štetji, 31. januarja 1921 in 31. marca 1931. Po drugi svetovni vojni

smo imeli ljudsko štetje 15. marca 1948 in 31. marca 1953. Podatki teh štetij so preračunani na obseg kamniškega okraja, kot je bil pred prvo svetovno vojno po avstrijski upravni razdelitvi. Izjema je napravljena le za davčni občini Zgornji Motnik in Zaplanina, ki sta bili l. 1931 priključeni ter sta upoštevani v rezultatih štetja l. 1931 in poznejših. Število prebivalstva na ozemlju okraja je znašalo:

Leto	Moških	Žensk	Skupaj
1921 ⁷⁰	18.011	20.987	38.998
1931 ⁷¹	20.005	22.111	42.116
1948 ⁷²	21.229	24.658	45.887
1953 ⁷³	22.469	25.861	48.330

Razdobje 1910—1921, med katerim je bila prva svetovna vojna, je bilo za razvoj prebivalstva še negativno. V vseh slovenskih okrajih je število prebivalstva nazadovalo, le mesta Ljubljana, Maribor in Celje so tudi v tem razdobju zaznamovala napredovanje. Do začetka prve svetovne vojne leta 1914 se je nadaljevalo močno izseljevanje, največ v Združene države. Na zmanjšanje števila prebivalstva je nadalje vplivala svetovna vojna s svojimi posledicami, večjo umrljivostjo in manjšim številom rojstev. Negativne strani so v rezultatih leta 1921 še prevladovale, naslednje štetje pa je pokazalo že sorazmeroma znaten prirastek. Od tega prirastka je odpadlo na novo priključeno davčno občino Zgornji Motnik 431, na davčno občino Zaplanino pa 230 oseb. Skupno je torej 661 oseb šlo na račun povečanega teritorija okraja.

Primerjava prirastka z naravnim gibanjem pokaže kljub temu pasivni migracijski saldo. V času med obema štetjima 1921—1931 je bilo v kamniškem okraju 11.153 živorojenih, umrlo pa je 6831 oseb.⁷⁴ Naravni prirastek je znašal 4322 oseb ali 11.08 % od števila prebivalstva v letu 1921. Številke o naravnem gibanju se nanašajo na vsakokratni teritorij okraja. Ker so bile teritorialne spremembe glede na število prebivalstva malo pomembne in se verjetno nataliteta in umrljivost v izločenih občinah nista dosti razlikovali od ostalega okraja, njihovo neupoštevanje ne spreminja bistveno končnega rezultata. Dejanski prirastek prebivalstva v okraju je, odštevši prebivalstvo davčnih občin Zgornji Motnik in Zaplanina, znašal 2457 oseb ali 6.3 % od stanja v letu 1921. Pasivni migracijski saldo je tedaj dosegel 4.78 %, kar je bilo manj kot polovica migracijskega salda iz desetletja 1900—1910. Še vedno je torej nekaj odstotkov prebivalstva moralo iskati življenjskih možnosti izven okraja.

Razvoja prebivalstva do izbruha druge svetovne vojne ni mogoče prikazati na isti način, ker manjka točno ugotovljeno stanje za tedanji čas. Iz podatkov o naravnem gibanju v desetletju 1931—1940 vidimo, da je naravni prirastek nazadoval, ker se je občutno zmanjšala stopnja natalitete. V okraju je bilo v letih 1931—1940 rojenih 9354, umrlo je 5534, presežek je znašal 3820 oseb.⁷⁵

Izraženi v promilih so nataliteta, umrljivost in naravni prirastek računani na stanje prebivalstva ob štetjih 1921 in 1931 znašali:

V desetletju	Nataliteta	Umrljivost	Naravni prirastek
1931—1940	22.21‰	13.14‰	9.07‰
1921—1930	28.15‰	17.35‰	10.80‰

Naravni prirastek je bil kljub nazadovanju natalitete še dovolj krepak, da bi moglo prebivalstvo naraščati v močnejši meri kot v prvem desetletju po svetovni vojni. Seveda je vprašanje, kakšen obseg je zavzemalo izseljevanje v letih pred drugo svetovno vojno in v koliki meri je potem vplivalo na dejanski prirastek.

Sodeč po gospodarskem razvoju okraja v desetletju pred drugo svetovno vojno, naraščanju števila večjih industrijskih obratov in v njih zaposlenega delavstva, se je tudi prebivalstvo v tem razdobju precej pomnožilo. Gospodarski razvoj v smeri povečanja industrializacije zaznamujemo v okraju že v prvih letih nove države. Nekatera stara industrijska podjetja so bila povečana in razvile so se nove industrijske panoge. Nasprotno je prej cvetoča slamnikarska industrija pričela propadati. Leta 1923 je v Domžalah obratovalo še deset slamnikarskih tovarn.⁷⁶ Toda vedno bolj se je krčil trg za njihove proizvode in njihovo poslovanje je postajalo vedno manj uspešno. Sčasoma so bile skoraj vse opuščene. Odpadlo industrijo v Domžalah in okolici so pa več kot nadomestili obrati drugih industrijskih panog.

Industrijska podjetja so se zbrala največ v krajih ob kamniški železnici, Kamniku, Jaršah, Mengšu in Domžalah ter v njihovi bližnji okolici.⁷⁷ Po podatkih za leto 1938 je Kamnik imel 15 obrtnih in industrijskih podjetij, katera so zaposlovala 1025 delavcev. Največje in po dobi nastanka najstarejše podjetje v Kamniku je bila smodnišnica s 438 delavci. Sledila je tovarna železninskih in ključavničarskih izdelkov »Titan« v Perovem, ki je imela tedaj okrog 350 delavcev, usnjarsko industrijo, izdelovanje galanterijskega usnja, je zastopalo podjetje z 89 delavci. Meščanska korporacija v Kamniku, kot lastnica velikega gozdnega področja v dolini Kamniške Bistrice, je za izkoriščanje lesne zaloge zgradila v Stahovici moderno žago, kateri je bil priključen obrat za izdelovanje zabojev. V tem lesnoindustrijskem obratu je bilo zaposlenih 80—100 delavcev. Največje podjetje lesne industrije v Sloveniji, ki je obdelovalo les v končne proizvode, je postala tovarna upognjenega pohištva, zlasti stolov, in drugih lesnih izdelkov v Duplici. Ta tovarnah je leta 1938 zaposlovala okrog 350 delavcev. Tekstilno industrijo v okraju je zastopala tovarna platnenih izdelkov v Jaršah, ustanovljena leta 1923. Prvotna je bila le tkalnica; podjetje je tovarniške obrate postopoma povečevalo in izpopolnjevalo. Leta 1937 je bila postavljena še predilnica za laneno prejo, tako se je podjetje v tem pogledu osamosvojilo. Tovarna je imela v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno okrog

600 delavcev in delavk. Po številu zaposlenega delavstva je bila med industrijskimi podjetji v okraju na prvem mestu.

Domžale z okolico so ostale tudi po prvi svetovni vojni močno industrijsko središče. Prej so bili za te kraje značilni slamnikarska in mlinarska industrija. Za nadaljnji razvoj teh dveh industrijskih panog gospodarski pogoji v Jugoslaviji niso bili več ugodni. Slamnikarska industrija je bila s carinskimi mejami odrezana od svojih nekdanjih trgov na ozemlju avstro-ogrske monarhije. Istočasno je zaradi modnih sprememb nazadovala potrošnja slamnikarskih izdelkov. Od številnih podjetij te stroke jih je v Domžalah ostalo dvoje. Da bi si zagotovili možnost obstoja, sta prešli tudi na izdelovanje klobukov. Svoje kapacitete kljub temu nista mogli izkoristiti. Leta 1938 sta imeli okrog 180 delavcev. Po številu delavstva sta bili obe podjetji precej enakega obsega. Podjetje usnjarske industrije v Domžalah je zaposlovalo 110 delavcev.

Več novih industrijskih podjetij je nastalo v domžalski okolici. Na Količevem je bil nekdanji mlin preurejen v tovarno lakov; po številu zaposlenih, bilo jih je par desetlin, ni bila posebno pomembna. V večje podjetje se je razvila leta 1920 ustanovljena tovarna papirja na Količevem; zaposlovala je okrog 240 delavcev. Prvotna tovarna kartonaže in papirnih izdelkov na Viru je bila po spremembi lastništva leta 1923 spremenjena v tovarno za izdelovanje vate in obvezilnega materiala. V tej tovarni je delalo približno 50 delavcev in delavk. Malo preden je bila Jugoslavija pritegnjena v drugo svetovno vojno, je bila v tem kraju dograjena velika oljarna.

Po številu delavstva so bili manjšega obsega obrati kemične industrije. Tej panogi sta pripadali dve tovarni v Podgradu pri Zalogu ter tovarni barv v Dolu pri Ljubljani in v Ihanu.

Končno je treba omeniti še dve rudarski podjetji v okraju. V Motniku in Beli je premogovnik, v katerem so pričeli kopati premog pred dobrimi sto leti. Zaradi neugodnih prometnih razmer je bilo obratovanje le slabo donosno. Leta 1873 je bilo delo v rudniku ustavljeno za dve desetletji. V devetdesetih letih prejšnjega stoletja je bilo kopanje premoga obnovljeno; v letih 1901—1903 je bil obrat v največjem razmahu, v rudniku je delalo 100 delavcev, največ domačinov, nekaj pa doseljencev iz Nemčije. Toda kmalu je podjetje, ki je imelo pri obratovanju prevelike stroške, delo omejilo. Ko je leta 1912 premogovnik prešel v druge roke, je bil popolnoma opuščen. Potem ko je ponovno menjal lastnika, so leta 1933 znova pričeli kopati premog; pri tem je bilo zaposlenih 40 do 50 rudarjev, sem in tja tudi več. Vendar je bilo delo v rudniku tokrat zelo kratkotrajno, leta 1937 je prenehalo in rudnik zaprt. Kmalu nato je zopet prešel v druge roke.⁷⁸ V Črni pri Kamniku so kopali kaolin. Obratovanje je bilo dokaj stalno; pri tem delu je bilo zaposlenih okrog 70 delavcev.

Nastajajoča in razvijajoča se industrijska podjetja so ustvarjala nove življenjske možnosti. Zato je razumljivo, da je število prebivalstva v okraju pričelo

naraščati. Ob štetju leta 1931 so se pokazali prvi rezultati začenjajoče se industrializacije. V naslednjem desetletju do druge svetovne vojne je industrializacija še napredovala. Zato je gotovo tudi število prebivalstva do začetka vojne naraščalo.

Nimamo številčnih podatkov, ki bi pokazali, kakšen je bil razvoj v okraju med drugo svetovno vojno. Gotovo sta vojna in sovražna okupacija na ta razvoj negativno vplivali. Rezultati zadnjih dveh štetij kažejo v povojni dobi ponovno naraščanje prebivalstva. K tem rezultatom je treba pripomniti, da se je kriterij glede prebivalstva, ki naj ga popis zajame, pri zadnjih dveh štetjih razlikoval od kriterija, ki je veljal pri prejšnjih popisih. Avstrijska statistika se je pri štetju leta 1869 in pozneje nanašala na prisotno prebivalstvo. Povojni štetji sta pa ugotavljali stalno prebivalstvo in tudi statistična obdelava teh štetij se nanaša nanj. Začasno prisotni v stanju prebivalstva niso upoštevani. Bistvene razlike v primeri s prejšnjimi štetji bi nastale v okoliših, kjer so bile med številom začasno prisotnih in začasno odsotnih velike razlike. Na področju kamniškega okraja tega ni bilo, zato moremo pustiti različnost kriterija neupoštevano.

Dejanski prirastek prebivalstva v razdobju 1931—1948 je znašal 3771, v razdobju 1948—1953 pa 2443 oseb. Prvi prirastek velja za dobo 17 let; letni prirastek ne dosega niti polovice letnega prirastka iz let 1948—1953. Seveda so vmes leta druge svetovne vojne z vsemi njenimi negativnimi posledicami za razvoj prebivalstva. Tudi ne vemo, koliko od prirastka v navedenem razdobju odpade na čas po koncu vojne. Skoraj gotovo je treba največji del tega prirastka pripisati še razvoju predvojnih let. To bi pomenilo, da je naraščanje najbrž le malo zaostajalo za prirodnim prirastkom. Pasivni migracijski saldo je mogel biti le še neznaten, odseljevanje iz okraja je v glavnem prenehalo. Novo močno izpodbudo je naraščanju prebivalstva dal razvoj v novih pogojih socialističnega gospodarstva. Dejanski letni prirastek med zadnjima ljudskima štetjima je znašal povprečno 488 oseb oziroma 10.36% od aritmetične sredine stanja prebivalstva v letih 1948 in 1953.

Na razpolago so podatki o naravnem gibanju v tedanjem kamniškem okraju za leta 1948 do 1951, za leto 1952 podatkov ni, od leta 1953 naprej pa ima Zavod za statistiko LRS podatke po občinah. Okrajni podatki veljajo za teritorij, kot ga je okraj imel po upravni razdelitvi iz leta 1946. Za leti 1953 in 1954 sem občinske podatke preračunal kolikor mogoče na isti teritorij, upoštevajoč občine, ki so bile v nekdanjem okraju. Do nove upravne razdelitve leta 1952 so bile v kamniškem okraju tudi davčne občine Dobrava, Lahoviče in Zalog; tedaj so bile priključene občini Cerklje v kranjskem okraju. Davčni občini Polje in Skaručna pa sta bili že pred letom 1952 v okraju Ljubljana okolica; tedaj sta bili priključeni občini Vodice. Okrajni podatki o rojenih in umrlih za leta 1948 do 1951 zato ne obsegajo teh davčnih občin, v podatkih za 1953 in 1954

pa niso zajete omenjene tri davčne občine, priključene kranjskemu okraju. Z občino Vodice združeni kraji so imeli leta 1953 449 prebivalcev, občina Cerklje pa je dobila kraje z 872 osebami. Sprememba je torej tako majhna, da ne vpliva na v promilih izraženo stopnjo naravnega gibanja.

V šestih letih 1948 do 1951, 1953 in 1954 je bilo na teritoriju kamniškega okraja, kot je bil zgoraj označen, 5961 novorojenih, umrlo pa je 2739 oseb.⁷⁹ Letno povprečje je bilo 993 rojstev, 456 umrlih in 537 naravnega prirastka. Izračunano na stanje prebivalstva, vzeto je 42.314 kot aritmetična sredina med stanjem 1948 in 1953, je nataliteta znašala 23.47, umrljivost 10.78 in naravni prirastek 12.69 ‰. V primeri s stanjem pred drugo svetovno vojno se je nataliteta nekoliko povečala, v močnejši meri je nazadovala umrljivost, rezultat je bil precej povečani naravni prirastek. Dejanski prirastek je torej kljub precejšnjemu povečanju še vedno nekoliko zaostajal za naravnim, kar kaže, da je migracijski saldo sicer ostal pasiven, da pa se je znižal na stopnjo, pri kateri je izseljevanje postalo nepomembno.

Naraščanje prebivalstva ni potekalo enakomerno po vsem okraju. Nasprotno, v precej številnih krajih je celo nazadovalo. To so bila predvsem agrarna naselja na področju bolj oddaljenem od prometa in manj prizadeta od vpliva industrijskega razvoja, tako ob Črnem grabnu ter v tuhinjskih in moravških hribih. V nekaterih krajih je mogoče govoriti le o stagnaciji. Kraje, v katerih je prebivalstvo stagniralo, dobimo tudi v ravninskem delu okraja, bila so to izrazita agrarna naselja.⁸⁰

Glavni del prirastka je odpadel na kraje, kjer so se koncentrirala industrijska podjetja in na njihovo neposredno okolico. V kakšnem obsegu se je povečalo prebivalstvo v industrijskih središčih po prvi svetovni vojni se vidi iz naslednjega pregleda. Da je mogoča primerjava s stanjem leta 1921, od kar statistika po desetletjih nazadovanja zaznamuje napredek, so podatki preračunani na obseg tedanjih upravnih občin. Poleg naziva občin so navedeni kraji, ki so tvorili občino.

	1921	1931	1948	1953
D o b : Dob, Čemšenik	567	663	751	869
D o m ž a l e : Domžale, Stob, Studa, Št. Pavel	1985	2327	3272	3594
H o m e c : Homec, Nožice, Preserje	493	607	1058	1147
J a r š e : Spodnje, Srednje in Zgornje Jarše, Rodica	638	683	929	1009
K a m n i k : Kamnik, Perovo, Zaprice, Žale, Košiče	2450	2548	3505	3945
M e k i n j e : Jeranovo, Mekinje, Podjelše, Zduša, Brezje, Godič, Kržiše, Vodice	1010	1060	1521	1694
M e n g e š : Mali in Veliki Mengeš, Pristava, Topole	1545	1762	2263	2388
Š m a r c a : Bakovnik, Duplica, Šmarca	509	740	990	989
V i r : Količevo, Podrečje, Turnišče, Vir	562	854	1316	1517
	9.759	11.244	15.605	17.152

Medtem ko je bilo napredovanje prebivalstva v letih 1921—1931 bolj enakomerno razdeljeno po vsem okraju, je v razdobju 1931—1948 naraščalo skoraj izključno v industrijskih središčih in njihovi neposredni okolici. V zgoraj navedenih krajih je prebivalstvo naraslo za več kot 4000 oseb. Prirastek v celem okraju je bil manjši, razlika gre na račun tistih krajev, kjer je prebivalstvo nazadovalo. V industrijskih krajih z okolico je živel vedno večji odstotek vsega prebivalstva v okraju. Leta 1921 je odpadlo na take kraje 25 %, leta 1931 26.7 %, leta 1948 pa 34 %; v naslednjih petih letih se je delež zvišal na 35.4 %. Opaža se, da je v letih med štetjima 1948 in 1953 naraščanje prebivalstva v industrijskih središčih nekoliko popustilo. To popuščanje verjetno ni posledica manjše privlačnosti industrijskih centrov, pač pa izboljšanja prometnih možnosti. Veliko število industrijskih delavcev se ne preseli v kraj, kjer stoji tovarna, v kateri so zaposleni, ali vsaj njeno bližino, temveč stanuje na svojem dotedanjem domu ter se prevaža na delo, uporabljajoč razna prometna sredstva. Upoštevati je treba tudi, da je določen odstotek delavstva, ki živi na področju nekdanjega kamniškega okraja, zaposlen v drugih gospodarskih središčih, n. pr. v Ljubljani in njeni okolici, kamor se dnevno vozi na delo.

Spreminjanje poklicne in socialne strukture

Pri obravnavanju številčnega razvoja prebivalstva je bilo večkrat potrebno opozoriti na gospodarske razloge, ki so nanj vplivali. Ti vplivi so se zlasti v zadnjih desetletjih izražali v močnih spremembah poklicne in socialne strukture prebivalstva. V razmeroma kratki dobi je delež kmetijskega prebivalstva izgubil absolutno večino ter so prevladali poklicni pripadniki drugih gospodarskih panog.

Manjše strukturne spremembe moremo zaslediti tudi v prejšnjih dobah. Možnost za to nam dajejo že rezultati prvih popisov iz XVIII. stoletja, nato pa poklicna statistika, ki je bila združena z rednimi ljudskimi štetji.

Od prvega popisa prebivalstva v letu 1754 je ohranjeno iz področja nekdanjega kamniškega obsega, kot je bilo že omenjeno, popisno gradivo za župniji Dob in Vodice ter vikariat Motnik.⁸¹ Pri tem popisu so popisovalci navedli poklic družinskega poglavarja, pri posameznih članih družine oziroma gospodinjstva so navedli razmerje do družinskega poglavarja. Na podlagi popisnega gradiva je sestavljen skupen pregled poklicne in socialne strukture v tedanjih okoliših dobske in vodiške župnije ter motniškega vikariata, kolikor je takrat spadal pod Kranjsko.

Stanovske skupine	Število			Skupaj	Na 1000 oseb
	Število družin	družin. članov	poslov		
Kmetje	419	2338	520	2858	564
Kajžarji	252	1103	69	1172	231
Gostači	198	799	8	807	159
Duhovniki in cerkovniki	16	69	22	91	18
Plemstvo in graščinski oskrbniki	6	26	62	88	18
Razni poklici	6	27	25	52	10
	897	4362	706	5068	1000

V poklicno skupino kmetov so uvrščeni vsi družinski poglavarji, ki so v seznamih označeni kot kmetje. Pojem je jasen in niso potrebna k tej skupini nikaka pojasnila. V skupini poslov so osebe, označene predvsem kot hlapci, dekle, pastirji in pastirice. Pastirjev in pastiric je bilo med vsemi posli 36, veliko še v otroških letih, nekateri stari komaj 8 do 10 let. Od celotnega števila poslov je bilo 355 moških in 351 žensk. Večina kmetov je imela posle, nekateri celo po več. Dobili so se posamezniki, ki so imeli 6 do 8 hlapcev in dekel. Bilo pa je 165 kmečkih gospodarjev, ki so bili brez poslov. Kot je mogoče presoditi na podlagi golih podatkov popisa, je bilo držanje poslov odvisno tudi od števila odraslih družinskih članov, ki so bili sposobni za kmečko delo. Družine z več družinskimi člani v starosti, ko so zmožni za delo, na splošno niso imele ali pa so imele manj poslov kot družine z majhnimi otroci brez dovolj delavcev-svojcev.

Naslednja skupina po številu pripadnikov so kajžarji. Večinoma so v popisnih seznamih izrecno kot taki označeni. Sem je uvrščenih 48 družinskih poglavarjev, poleg katerih je označba »s hišico« (mit einem Häusel). Včasih je pri kajžarjih označeno, da nimajo njiv in travnikov, ali tudi, da nimajo nikakega posevka. Tudi ta skupina je imela hišne posle, toda le redko. Tretjo skupino predstavljajo gostači (najemniki), v nemških popisih označeni kot »Inwohner«, v latinskih kot »inquilini«. Živel so pri posameznih kmetijah; v vodiški župniji je 43 gostaških družin stanovalo v terilnicah za lan (Brechlstuben). Svoje gostače so kmetje zaposlovali kot delavce, verjetno kot dninarje. Ostali poklici in stanovi so bili le redko zastopani. Bilo je nekaj duhovnikov, nekaj plemiških družin ter posamezni pripadniki drugih poklicev. Med raznimi poklici sta bila dva mlinarja in oskrbnik poštnega urada v Podpeči. Graščinska gospodinjstva in duhovščina so imeli sorazmeroma visoko število poslov; poštni urad v Podpeči je imel zaposlenih 14 oseb.

Preseneča, da med poklici ne zasledimo nobenega rokodelca. V tisti dobi je bilo sicer rokodelstvo vezano na cehovsko organizacijo, toda šušmarstvo se je kljub temu krepko razvijalo. Pritožbe o neupravičenem opravljanju roko-

delskih obrti na podeželju so bile pogoste. Ni pa izključeno, da so nekateri upravičeni ali neupravičeni rokodelci vsebovani med kajžarji. Število kajžarjev in njihovih družinskih članov je bilo v primeri s številom kmetov visoko. Mnogi izmed njih niso imeli obdelovalne zemlje. Kmetijski delavci so bili gotovo tudi iz njihovih vrst, toda skoraj gotovo je ta sloj vaškega prebivalstva imel še druge vire za preživljanje. Pomembnejši tak vir so mogle biti tudi razne domače obrti.

Čeprav ne vemo, koliko so bili ravno kajžarji zaposleni s kmetijstvom in koliko v drugih gospodarskih panogah, se vendar iz gornjega pregleda vidi, da je bilo prebivalstvo pretežno zaposleno v kmetijstvu. Kajti tudi posle v graščinah in župniških in skupini raznih poklicev je treba v precejšnji meri šteti v kmetijski delež prebivalstva. Razvrstitev po socialni strukturi, v kateri predstavljajo posli svojo skupino, kaže, da je od 1000 prebivalcev odpadlo 461 na kmete in njihove družinske člane, 218 na kajžarje in svojce, 158 na gostače, 139 na posle in 24 na ostale skupine.

Področje župnij v Dobu in Vodica ter kranjskega dela motniškega vikariata je predstavljalo le nekako šestino vsega prebivalstva na ozemlju kamniškega okraja. Poklicna in socialna struktura pa je značilna tudi za ostale župnije, ki so imele isti gospodarski značaj. Edina župnija z nekoliko drugačno strukturo prebivalstva je bila kamniška in del motniškega vikariata s trgov Motnikom. Mesto Kamnik se je po rokodelstvu, trgovini in fužinarstvu razlikovalo v gospodarskem pogledu od ostalega dela župnije. Isto je bilo s trgov Motnikom.

Ob vojaških konskripcijah so ugotavljali tudi stanovsko sestavo prebivalstva. Iz nje moremo razbrati približno njegovo poklicno zaposlitev. Ugotovitev stanovske strukture je bila potrebna za namen konskripcij. Pripadniki raznih stanov so bili že zaradi svoje zaposlitve izvzeti od vojaškega službovanja. Ugotavljanje in obdelava popisnega gradiva sta bila prilagojena temu namenu, zato so rezultati za prikaz poklicne strukture le deloma prikladni.⁸² Tudi je razmeroma malo rezultatov ohranjenih oziroma znanih. S podatki o stanovski strukturi je bila na razpolago le tabela prebivalstva za konec maja 1784 v okolišu polka grofa Thurna na Kranjskem.⁸³ Tabela se nanaša na gorenjsko okrožje in vsebuje podatke po kantonih, to je nabornih okrajih. Vsak naborni okraj je obsegal več župnij. Nekdanji kamniški okraj je pripadal kantonom 5, 6 in 7. Kantona 5 in 7 so tvorile deloma župnije, ki so ležale izven področja kamniškega okraja. Kanton 5 je obsegal župnije in vikariate Soro, Šmartno pod Šmarno goro, St. Vid nad Ljubljano, Smlednik, Vodice in Komendo, kanton 6 Mengeš, Kamnik, Nevlje, Dob, Dol in Ihan, kanton 7 Moravče, Peče, Vače, Zagorje, Kolovrat, Zgornji Tuhinj, Spodnji Tuhinj, Špitalič, Motnik, St. Lambert, Čemšenik, Krašnje in St. Gotard. Zato ni mogoče prikazati le področja kamniškega okraja.

Navedeni trije kantoni so l. 1784 imeli 8492 družin ter 48.849 prebivalcev. Od 1000 prebivalcev je odpadlo: na plemiče, duhovnike, uradnike, meščane v mestih in profesioniste (to je obrtnike) na podeželju (v tabeli je izkazana vsaka teh skupin zase) 6,8, na kmete 103,5, na neposredne dediče 89,2, na kajzarje ter ostale zaposlene v kmetijstvu in drugih gospodarskih panogah 92,9, na »sposobne za druge državne potrebe«, to so bili za vojaško službo določeni, 32,5, na moški naraščaj do 17. leta 170,8 ter na ženske 504,3 osebe. Ker so tudi v skupinah za druge državne potrebe in moškega naraščaja znatno prevladovali pripadniki kmetijstva, na to kaže majhno število pripadnikov nekmetijskih stanov in poklicev (duhovnikov, plemičev, uradnikov, meščanov in profesionistov na deželi je bilo 329) ter seveda tudi ženskega prebivalstva, vidimo, da je bilo področje vseh treh nabornih okrajev izrazito kmetijskega značaja.

Leta 1857 je bilo v kamniškem okraju štetih 20.422 v okraju pristojnih oseb, za katere je bil naveden poklic. Na posamezne skupine (slabše zastopane poklice sem v pregledu združil) je odpadlo:“

	Absolutno število	Na 1000 oseb
uradniki, duhovniki, hišni posestniki, prosti poklici	400	20
zemljiški posestniki	4542	222
tovarnarji, obrtniki, trgovci itd.	669	33
kmetijski pomožni delavci	9549	467
obrti in trgovski pomožni delavci	1096	54
ostali posli	980	48
dninarji	3186	156
	20.422	1000

Delež posameznih gospodarskih panog v tej poklicni razdelitvi ne prihaja v celoti do izraza. H kmetijski panogi spadajo brez dvoma skoraj vsi, ki so označeni kot zemljiški posestniki. Gotovo so dninarji bili zaposleni pretežno v kmetijstvu. V skupini kmetijskih pomožnih delavcev so vsebovani tudi pomagajoči družinski člani. Značaj skupine ostalih poslov ni čisto jasen, za izključno hišne posle se zdi njihovo število previsoko. H gornjim številkam je treba končno pripomniti, da se nanašajo na prebivalstvo, ki je imelo v občinah okraja domovinsko pravico in ne na prisotno. Upoštevani so tudi odsotni domačini, zato so mogoče v skupini ostalih poslov močneje zastopani tisti, ki so služili izven okraja.

Poklicna statistika iz l. 1869 je drugačnega značaja, nanaša se na vse prisotne. Poklicne skupine so se razlikovale od prejšnjega štetja in od naslednjih. Vendar je mogoče zaposlene v glavnem razvrstiti v štiri glavne poklicne skupine, kakor so bile uvedene z ljudskim štetjem l. 1890 in so bile obdržane pri nadaljnjih avstrijskih štetjih. Le hišni posli za osebne usluge so

izkazani skupno, pozneje so bili uvrščeni v glavne poklicne skupine svojih gospodarjev. Isto velja za vzdrževane odrasle osebe in otroke, ki jih statistika ni izkazovala posebej za vsako glavno skupino, temveč le v skupnem številu. Zato ni mogoče navesti poleg števila zaposlenih tudi število vzdrževanih oseb v posamezni skupini.

Pridobitno prebivalstvo je bilo po štetju l. 1869 razdeljeno:⁸⁸

Poklicne skupine	Lastniki, zakupniki	Uradniki	Stalni posli	Dninarji	Skupaj	Na 1000 preb.
Kmetijstvo, gozdarstvo, lov, ribolov	4293	14	9380	3797	17.484	778
Obrt, industrija, rudarstvo	771	10	—	1666	2.447	109
Trgovina in promet	151	5	—	54	210	9
Javna služba, prosti poklici, hišni posestniki, rentniki	492	—	—	—	492	22
	5707	29	9380	5517	20.633	918
hišni posli					1.833	82
pridobitno prebivalstvo					22.466	1000
osebe brez določene pridobitnosti:						
stare nad 14 let					4.738	
stare pod 14 let					11.000	
prebivalstvo skupaj					38.204	

Poklicna statistika za l. 1869 opozarja, čeprav ni v vsakem pogledu primerljiva s prejšnjimi, na nekatere strukturne spremembe. Število pripadnikov nekmetijskih poklicnih panog je naraslo absolutno in v razmerju do vsega pridobitnega prebivalstva. V kmetijstvu je brez dvoma imel zaposlitev največji del prebivalstva brez določene pridobitnosti v starosti nad 14 let. V skupini brez določene pridobitnosti je bilo 658 moških in 4080 žensk. Število žensk, ki jih niso šteli k pridobitnemu prebivalstvu, je nekoliko manjše kot število lastnikov in zakupnikov v kmetijstvu. To kaže, da gre predvsem za kmečke žene, ki jim statistika ni priznala posebne pridobitne dejavnosti, čeprav so opravljale poleg gospodinjstva tudi kmetijska dela. Kmetijska poklicna skupina izkazuje 9380 stalnih poslov. Za tuje, najete kmečke posle je to število previsoko; približno polovica je najbrž odpadla na pomagajoče družinske člane. Število hišnih poslov je sorazmeroma visoko, skoraj gotovo so vmes tudi osebe, zaposlene v poklicni dejavnosti družinskega poglavarja, n. pr. pravi kmečki posli. V industriji, obrti in rudarstvu je bilo zaposlenih 2447 oseb. Od teh je odpadlo na rudarstvo in fužinarstvo 29, na obrti, ki so obdelovale kovine, kamen in les 470, na tkalsko obrt 301, na ostalo industrijo ter obrt pa 1230 oseb. V tej skupini je bilo upoštevano slamnikarstvo, kolikor ga je statistika zajela. Veliko število samostojnih v vseh izkazanih industrijskih in obrtnih

skupinah pove, da je šlo predvsem za majhne obrtne obrate, ki so zaposlovali le malo delavstva. Razdelitev pridobitnega prebivalstva po socialni strukturi pokaže, da je na 1000 oseb bilo 254 samostojnih, 1 uradnik, 417 stalnih poslov (med temi je bila polovica svojcev družinskega poglavarja), 246 dninarjev in 82 hišnih poslov.

Poklicna statistika iz l. 1880 za primerjavo ne pride v poštev. Dninarje je združevala zase ne glede, v kateri poklicni skupini so bili zaposleni. Družinski svojci so bili navedeni sicer za vsako poklicno skupino posebej, ni pa povedano, koliko jih je pomagalo s svojim delom družinskemu poglavarju pri njegovi pridobitni dejavnosti ter koliko jih je bilo v starosti, ko še niso bili zmožni za delo. Šele z ljudskim štetjem l. 1890 je bila uvedena razdelitev poklicev, ki je v bistvu ostala enaka pri naslednjih popisih l. 1900 in 1910.⁸⁸ Poklici so bili razdeljeni v skupine; sorodni poklici so pa bili združeni v štiri glavne poklicne skupine. Tvorili so jih kmetijstvo z gozdarstvom in lovom, obrt in industrija, trgovina in promet ter končno javna služba, svobodni poklici in osebe brez poklica.

Število zaposlenih v posameznih glavnih poklicnih skupinah in število svojcev je razvidno iz naslednjega pregleda.

Glavne poklicne skupine	1890 ⁸⁷	1900 ⁸⁸	1910 ⁸⁹
Kmetijstvo, gozdarstvo in lov			
poklicno zaposleni	19.877	19.860	17.563
svojci brez poklica	10.847	10.361	10.339
hišni posli	18	24	63
s k u p a j	30.742	30.245	27.965
Industrija in obrt			
poklicno zaposleni	3034	2.874	3.273
svojci brez poklica	2.819	3.212	3.245
hišni posli	72	92	64
s k u p a j	5.925	6.178	6.582
Trgovina in promet			
poklicno zaposleni	668	444	696
svojci brez poklica	610	512	571
hišni posli	69	36	38
s k u p a j	1.347	992	1.305
Javna služba, prosti poklici,			
brez poklica	1.445	1.805	2.742
svojci brez poklica	643	629	859
hišni posli	108	171	108
s k u p a j	2.196	2.605	3.709

Bolj kot v absolutnih številkah se izraža spreminjanje poklicne strukture v relativnih številkah, ki pokažejo, koliko od 1000 zaposlenih, pri teh so upoštevani tudi hišni posli, oziroma od 1000 prisotnih je pripadalo posameznim glavnim poklicnim skupinam.

Glavne poklicne skupine	Od 1000 poklicno zaposlenih			Od 1000 vseh prisotnih		
	1890	1900	1910	1890	1900	1910
Kmetijstvo, gozdarstvo in lov	787	786	718	764	756	707
Industrija in obrt	123	117	136	147	154	166
Trgovina in promet	29	19	30	34	25	33
Javna služba, prosti poklici, brez poklica	61	78	116	55	65	94
	1000	1000	1000	1000	1000	1000

Delež poklicne skupine industrije in obrti je naraščal. Toda značilneje kot ta pojav so spremembe v kmetijski poklicni skupini. Število oseb, ki jim je bilo kmetijstvo glavni poklic, je zaznamovalo v desetletju 1900—1910 precejšnje nazadovanje. Pri nazadovanju so bile posamezne kategorije v kmetijstvu zaposlenih različno prizadete. Poklicna statistika je izkazovala kot kategorije v kmetijstvu zaposlenih pri obdelavi štetja l. 1890 samostojne, nameščence, delavce, k tem so šteli tudi kmečke posle, in dninarje. Pri naslednjem štetju so bili pomagajoči družinski člani iz kategorije delavcev izločeni in izkazani posebej. Pri zadnjem avstrijskem štetju so bili posebej izkazani vajenci, ki so bili prej v skupini delavcev; tudi zakupci, prej med samostojnimi, so tvorili svojo skupino. Skupina samostojnih se je od l. 1869 do 1890 sicer zvišala od 4293 na 4768 oseb, je pa ostala potem precej na isti višini. Pač pa so skupine kmečkih delavcev kazale tendenco nazadovanja. Predvsem je nazadovalo število najetih kmečkih delavcev in dninarjev. L. 1869 je bilo v kmetijstvu zaposlenih 3797 dninarjev, l. 1890 jih je bilo 1424, l. 1910 pa komaj 1047. Nekaj razlike je treba najbrž pripisati drugačni uvrstitvi. Dninarji na deželi so običajno obdelovali nekaj zemlje, bodisi svoje, bodisi tuje, ki so jo vzeli v zakup. Statistika iz l. 1902 je v kamniškem okraju izkazovala 5581 kmetijskih obratov, torej večje število, kot je bilo samostojnih v kmetijski poklicni skupini.⁹⁹ Verjetno so pri štetju l. 1890 in poznejših šteli kot samostojne tudi take, ki so jih pri prejšnjih štetjih uvrščali med kmetijske dninarje. Na ta način je razumljivo tudi povečanje števila samostojnih v kmetijstvu po l. 1869. Za ostalo kmetijsko delavstvo, kmečke posle in pomagajoče družinske člane, je mogoče ugotavljati razvojno tendenco šele od l. 1890. Kajti prejšnja štetja sploh niso ali pa so nepopolno zajela svojce, ki so bili zaposleni v poklicu družinskega poglavarja. L. 1890 je bilo štetih 13.673 kmetijskih delavcev, vključno družinskih članov, l. 1910 je bilo 2015 najetih delavcev (kmečkih poslov) ter 9678 pomagajočih družinskih svojcev.

Spremembe strukture v glavni poklicni skupini kmetijstva se izražajo zlasti v medsebojnem razmerju posameznih kategorij zaposlenih. Od 1000 poklicno zaposlenih je bilo:

	1890	1900	1910
samostojnih	239.9	233.1	274.2
nameščencev	0.6	0.6	0.5
družinskih svojcev		144.1	114.7
delavcev	687.9	540.8	551.0
dninarjev	71.6	81.4	59.6
	1000.0	1000.0	1000.0

Vse kategorije kmetijskega delavstva so nazadovale. Delež družinskih svojcev se je sicer v desetletju 1900—1910 nekoliko povečal, toda absolutno je tudi število zaposlenih v tej kategoriji nazadovalo od 10.740 na 9.678 oseb. Sorazmerni delež se je dvignil le zato, ker je celotno število v kmetijstvu zaposlenih in število drugih kategorij kmetijskega delavstva močneje nazadovalo kot število pomagajočih svojcev. Najznačilnejše strukturne spremembe so nastale v desetletju, ko sta pasivni migracijski saldo in izseljevanje dosegla višek. Nazadovanje kmetijskega delavstva v tej dobi kaže, da je ta del prebivalstva dajal največji delež izseljenskemu toku.

V statistiki iz časa pred prvo svetovno vojno se še jasno izraža kmetijska struktura gospodarstva. Razvoj po prvi svetovni vojni, združen z industrializacijo okraja, je že do ljudskega štetja leta 1931 strukturo znatno spremenil. Poklicna statistika je pokazala naslednjo sliko (za politični okraj v tedanjem obsegu, to je brez občin Dola, Dolskega in Velike vasi):⁹¹

Glavne poklicne skupine	Poklicno zapo- slenih	Hišna služin- čad	Na 1000 zapo- slenih	Vzdrže- vani	Skupaj	Na 1000
Kmetijstvo, gozdarstvo, ribarstvo	12.866	21	612	11.143	24.030	607
Industrija in obrt	5.621	108	273	5.666	11.395	288
Trgovina, kredit in promet	656	40	33	836	1.532	39
Javna služba in prosti poklici	576	86	31	521	1.183	30
Ostali poklici, brez poklica in brez označbe	1.008	48	51	374	1.430	36
	20.727	303	1000	18.540	39.570	1000

Absolutnih števil ne moremo primerjati z rezultati pred prvo svetovno vojno, ker se je medtem ozemlje okraja nekoliko spremenilo in je bilo tudi merilo za poklicno zaposlitev v kmetijstvu precej spremenjeno. Relativne številke dovolj jasno kažejo, kakšna je bila smer razvoja. Delež kmetijstva je občutno nazadoval, delež industrije pa napredoval. Znotraj kmetijske poklicne

skupine so se nadaljevale spremembe, ki smo jih ugotovili že na podlagi prejšnjih statistik. Med zaposlenimi v tej skupini so našli 3971 samostojnih, 22 nameščencev, 12 delavcev in vajencev, 2425 dninarjev in poslov in 6436 družinskih svojcev. Od 1000 v tej skupini zaposlenih je bilo 309 samostojnih, 500 družinskih svojcev, 189 kmetiskih poslov, delavcev in dninarjev ter 2 nameščencev. Delež samostojnih in delavcev je narasel, delež družinskih svojcev je nazadoval. Nazadovanje deleža družinskih svojcev je vsaj delno le navidezno. Leta 1910 so našli 6946 žensk med pomagajočimi družinskimi člani, leta 1931 komaj 3745; število moških družinskih svojcev se je v istem razdobju znižalo komaj za nekaj desetih. Nasprotno se je število vzdrževanih žensk v kmetijski poklicni skupini od 5323 zvišalo na 7152, število moških vzdrževancev je istočasno nazadovalo od 5016 na 3991 oseb. To kaže, da je bilo merilo za označbo poklicno zaposlenih tokrat drugo kot pri avstrijski statistiki. Leta 1931 so poročene žene šteli kot vzdrževane, če niso imele posebnega poklica izven hiše. Pri obdelavi popisnega gradiva so v kmetijski poklicni skupini eno žensko v starosti nad 14 let vedno vzeli kot gospodinjjo in jo kot tako uvrstili med vzdrževane osebe. Ker je avstrijska statistika tudi kmečke gospodinjje uvrščala med pomagajoče družinske člane, je torej sprememba njihovega deleža v kmetijski poklicni skupini le navidezna. Rezultat razvoja je bil dejansko nazadovanje nesamostojnih zaposlenih v kmetijstvu, zlasti nazadovanje najetega kmetijskega delavstva, dninarjev in poslov.

V zvezi z naraščanjem industrijskega delavstva se je v primeri s predvojnimi stanjem precej spremenila socialna struktura prebivalstva. Delež samostojnih in delež družinskih svojcev je med zaposlenimi nazadoval, narasel pa je delež nameščencev, delavcev, dninarjev in poslov.

Socialne skupine	Poklicno zaposleni 1910		Poklicno zaposleni 1931	
	absolutno na 1000		absolutno na 1000	
samostojni	8.360	341	6.609	314
nameščenci	360	15	828	39
delavci in vajenci (l. 1910 tudi posli)	4.462	182	3.292	157
dninarji (l. 1931 tudi posli)	1.137	46	3.484	166
družinski svojci	9.955	405	6.514	310
hišni posli	273	11	303	14
	24.547	1000	21.030	1000

Skupini delavcev z vajenci in dninarji je treba primerjati skupaj. Po gornjih številkah je število dninarjev trikratno naraslo. Razlog je sprememba v karakterizaciji te socialne skupine. V avstrijski statistiki je bil pojem dninarja združen z bolj ali manj menjajočo se zaposlitvijo, ki ni bila vezana na določen poklic. Dninarji so bili v tej statistiki skupina zase, socialna skupina

delavcev pa je obsegala tudi v poklicu gospodarja zaposlene posle. Pri obdelavi štetja iz leta 1931 so bili posli uvrščeni z dninarji v isto skupino. Zato je skupina delavcev nazadovala in narasla skupina dninarjev in poslov, v kateri so precejšen delež imeli kmečki posli.

V letih po štetju leta 1931 se je v zvezi z napredujočo industrializacijo poklicna in socialna struktura gotovo še naprej spreminjala v naznačenih smereh. Po naši socialni in gospodarski revoluciji se je razvoj še stopnjeval in popolnoma predružačil poklicno strukturo prebivalstva. To nam kažejo rezultati popisa iz leta 1953. Po načinu obdelave in po razdelitvi v poklicne skupine oziroma, kot jih označuje sedanja metodologija, vrste dejavnosti, se ta popis razlikuje od prejšnjih. Zaradi primerjave so posamezne skupine združene tako, da ustrezajo glavnim poklicnim skupinam popisa iz leta 1931. Podatke po krajih in občinah je dal na razpolago Zavod za statistiko LRS. Preračunani so na obseg, ki ga je kamniški okraj imel pred drugo svetovno vojno, prištevši nekdanje upravne občine Dol, Dolsko in Velika vas.

Poklicne skupine	Gospodarsko aktivno prebivalstvo in osebe z lastnimi dohodki	
	absolutno	Na 1000 oseb
Kmetijstvo in gozdarstvo	9.359	358
Rudarstvo, industrija, gradbena, proizvodna, uslužnostna in druga obrt	10.140	384
Promet in trgovina	1.105	42
Državna uprava, prosti poklici, družbene organizacije	1.088	41
Začasno neaktivni, neznana in neopredeljiva dejavnost	1.303	50
Gospodarsko neaktivno prebivalstvo z lastnimi dohodki	3.263	125
	26.258	1000

Gospodarsko aktivne so osebe, ki prejemajo za svoje delo plačo v denarju ali naravi.⁹² V glavnem se gospodarsko aktivno prebivalstvo krije z v posameznih poklicih zaposlenim prebivalstvom, kakor so ga zajele prejšnje poklicne statistike. Med gospodarsko aktivne so štete tudi osebe, ki začasno niso delale v svojem poklicu, ker so bile nezaposlene ali pri vojaki, jim je bila odvzeta prostost, so bile na bolezenskem dopustu in podobno, ter gospodinje, ki so navedle, da se preživljajo same; število teh pa je bilo neznatno. Prejšnja poklicna štetja te grupe niso poznala. Leta 1931 so vojake, ki so služili vojaški rok, šteli kot aktivne osebe, ravno tako osebe v bolnišnicah, kazenskih zavodih in drugih. Take osebe so bile torej uvrščene v poklicne skupine, ki so jim sicer pripadale. Po statistiki iz leta 1953 so skupaj z začasno neaktivnimi tudi osebe,

xaterih vrsta dejavnosti ni znana ali ni opredeljena. Tako je značaj te grupe zelo neenoten. Vsem gospodarsko aktivnim osebam je skupno, da redno opravljajo določeno delo zaradi pridobivanja sredstev za preživljanje. V grupi gospodarsko neaktivnega prebivalstva z lastnimi dohodki so osebe z dohodki, ki niso izvirali iz njihovega tedanjega, temveč prejšnjega dela. To so bili osebni in rodbinski upokoјenci, invalidi, uživalci družinskih invalidnin, rentniki, prejemniki socialne podpore itd.

Največja sprememba v primeri z rezultati iz leta 1931 je znatno nazadovanje deleža kmetijstva in gozdarstva ter povečanje deleža industrije, obrti in rudarstva. V kmetijski panogi zaposleni niso absolutno toliko nazadovali, kolikor v razmerju do vsega aktivnega prebivalstva. V istem razdobju se je povečalo število prebivalstva na ozemlju nekdanjega okraja, priraščajoče prebivalstvo pa si pridobiva sredstva za preživljanje v nekmetijskih dejavnostih. Od leta 1869 je število oseb v kmetijski poklicni skupini nazadovalo za več kot 46 %. Absolutno in relativno se je močno povečala skupina prometa in trgovine ter javnih služb. Leta 1931 so našli v tedanjem kamniškem okraju v skupini javnih služb in prostih poklicev 576 oseb, leta 1953 jih je bilo skoraj še enkrat toliko. Za gospodarsko neaktivno prebivalstvo z lastnimi dohodki za prejšnja štetja nimamo podatkov po okrajih. Upokoјenci in rentniki so bili leta 1931 izkazani v glavni poklicni skupini skupaj z osebami, vzdrževanimi v zavodih, dijaki izven družine, osebami, ki so samostojno opravljale domačo službo, dninarji in delavci brez označbe dela, ostalimi poklici, osebami brez poklica in neznanimi poklici. Tedaj je ta skupina štela 1008 oseb oziroma je prišlo 51 pripadnikov te skupine na 1000 poklicno zaposlenih. Leta 1953 pa je le del nekdanje skupine, uživalci pokojnine, invalidnine in podobnih dohodkov, štel 3263 oseb ter predstavljal 125 od 1000 poklicno izkazanega prebivalstva.

Skoraj gotovo je delež prebivalstva, ki mu industrija in obrt dajeta sredstva za preživljanje, od zadnjega štetja še narasel. Ker ustvarja industrija največ novih življenjskih možnosti, more iti vzporedno z razvojem industrije tudi naraščanje prebivalstva. Tako se s spremembo gospodarskih pogojev spreminja v pozitivni smeri tudi populacijski razvoj na ozemlju okraja.

¹ Fran Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni. Ljubljana 1936.

² Glede raznih virov za študij populacije iz dobe pred ljudskimi štetji glej Zwitter, n. o. m. str. 10 sl.

³ Letnice za najstarejše krstne knjige se ujemajo s podatki, navedenimi v Letopisu ljubljanske škofije za leto 1935, str. 270 sl. z izjemo za župniji Krašnja, Moravče in Spitalič, za katere ima Letopis mlajše letnice.

⁴ O obsegu predjožefinskih župnij glej Maks Miklavčič, Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave. Posebni odtis Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo XXV/XXVI/1944—1945.

⁵ O cerkvenih upravnih razmerah in področij gl. Miklavčič, n. o. m. str. 18 sl. in 48 sl. ter njegovi razpravi priloženi zemljevid.

⁶ Anton Koblar, Drobtinice iz furlanskih arhivov. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko II/1892, str. 54 in 56 ter IV/1894, str. 16.

⁷ Zwitter, n. o. m. str. 18 sl. in 28 sl.

⁸ KapALj. (Kapiteljski arhiv v Ljubljani), fasc. 116/4 (Motnik); fasc. 119/9 (Vodice); fasc. 128/1,5 (Dob) ter fasc. 128/8,C/10 (skupna tabela).

⁹ Zwitter, n. o. m. str. 54 sl., dva historiat avstrijskih ljudskih štetij in navaja avstrijske in jugoslovanske (str. 107) statistične publikacije, v katerih so bili rezultati objavljeni. Podatke po občinah in naseljih je objavil Splošni pregled Dravske banovine, Ljubljana 1939.

¹⁰ Zwitter, n. o. m. str. 43.

¹¹ Dr. Janko Polec, Kraljevstvo Ilirija. Ljubljana 1925, str. 249 sl.

¹² Obseg takratnega kamniškega okraja glej Deželni zakonik in vladni list za krajnsko vojvodino, IV. del II. tečaj 1850.

¹³ Deželni vladni list za krajnsko vojvodino. Drugi razdelk. III. del. VI. leto 1854, vsebuje seznam davčnih občin v posameznih sodnih okrajih, in sicer na strani 20/21 za brdski in na strani 36/37 za kamniški okraj.

¹⁴ Polec, n. o. m. str. 256 sl.

¹⁵ Zakonik in ukazni list za vojvodstvo Kranjsko. Leto 1867, str. 18.

¹⁶ Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo od 12. VIII. 1921, št. 96, str. 473 in od 31. VIII. 1921, št. 105, str. 539.

¹⁷ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti od 28. maja 1924, št. 48, str. 312.

¹⁸ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti od 21. junija 1927, št. 67, str. 432.

¹⁹ Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine od 13. januarja 1931, št. 3, str. 49.

²⁰ Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine od 12. septembra 1933, št. 73, str. 881.

²¹ Službeni list dravske banovine 1936, št. 67.

²² Službeni list dravske banovine 1936, št. 95 in 88.

²³ Uradni list LRS od 3. aprila 1946, št. 26, str. 87 sl.

²⁴ Zakon o razdelitvi Ljudske republike Slovenije na mesta, okraje in občine. Krajevni imenik LRS. Ljubljana 1952, str. 43 sl.

²⁵ Miklavčič, zgoraj citirana razprava.

²⁶ Miklavčič, n. o. m. str. 48 sl. Za ugotovitev pripadnosti krajev k posameznim župnijam sem uporabljal tudi Splošni pregled Dravske banovine. Ljubljana 1939.

²⁷ Anton Jellouschek, Bericht des Laibacher Bischofes Thomas Chrön an den Papst Paul V. enthaltend den Zustand, besonders aber eine ausführliche Beschreibung des Laibacher Bisthums am 25. August 1616. MHK IX/1854, str. 62 in 70.

²⁸ KapALj. fasc. 59, št. 28.

²⁹ KapALj, fasc. 65, št. 23; fasc. 163, št. 4; fasc. 128/2, 3, 4, 5, 7.

³⁰ Anton Kobler, Drobtinice iz furlanskih arhivov. IMK II/1892, str. 54 in 56 ter IV/1894, str. 16.

³¹ Število prebivalcev je za župnijo Dob ugotovljeno po popisu v KapALj, fasc. 128/1, 5, za Vodice v fasc. 119/9, za Krašnja pa posneto iz tabele v fasc. 128/8, C/10. Podatki za Dol in Mengeš pa so iz DAS, Breckerfeld fasc. IV Topografija Kranjske I. Conscriptiōns-Tabella deren unter dem Sitticherischen Archidiakonat wohnenden unterthänigen und anderen Seelen. Podatke o številu rojenih sem dobil iz krstnih knjig, ki so shranjene v Škalj.

³² Krstne matrike, iz katerih so podatki zbrani, so v Škalj.

³³ Gl. op. 31.

³⁴ DAS, Rokopis št. 73, Notaten oder eigentlich Materialien zu weiterer Ausarbeitung das Herzogthum Krain betreffend.

³⁵ DAS, Rokopis št. 43, Ganz kurz gefasste Beschreibung von dem Herzogthume Crain.

³⁶ DAS, Kresijski spisi, Ecclesiastica, Ureditev far in škofij.

³⁷ Haupt-Ausweis über die Eintheilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes in Provinzen, Kreise, Sektionen, Bezirks-Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser- und Seelenanzahl im Jahre 1817.

³⁸ Deželni vladni list za krajnsko vojvodino. Drugi razdelk. III. Del. VI. leto 1854, str. 19 sl.

³⁹ Gl. opombo 31 glede župnije Dob.

⁴⁰ ŠkALj. Letni izpiski iz matičnih knjig.

⁴¹ Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. N. F. I. Bd. I. Theil, 1. Heft, str. 9.

⁴² Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Oesterreich nach der Zählung vom 31. October 1857.

⁴³ Gl. opom. 42.

⁴⁴ Bevölkerung und Viehstand nach der Zählung vom 31. Dezember 1869. I. Heft.

⁴⁵ Oesterreichische Statistik I. Bd., I. Heft. Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1880.

⁴⁶ Oest. Stat. XXXII. Bd. 1. und 2. Heft. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890.

⁴⁷ Oest. Stat. LXIII. Bd. 1. Heft, Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900.

⁴⁸ Oest. Stat. Neue Folge, 1. Bd. 1. Heft. Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910.

⁴⁹ Oest. Stat. Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890. XXXII. Bd. 2. Heft, Tabelle I, in Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. LXIV. Bd. 1. Heft.

⁵⁰ Oest. Stat. N. F. 2. Bd. 1. Heft. Die österreichische Heimatsrechtgesetzgebung, str. 7.*

⁵¹ Oest. Stat. XXXII. Bd. 2. Heft, Tabelle II. — LXIII. Bd. 2. Heft. — N. F. 1. Bd. 2. Heft.

⁵² Od l. 1871 do 1880 v »Statistisches Jahrbuch«, pozneje v publikacijah Oest. Stat.

⁵³ Podatki o številu rojenih in umrlih od l. 1871 naprej so vzeti iz publikacij, omenjenih pod op. 52.

⁵⁴ Vrednosti za leta 1870—1880 so preračunane na podlagi podatkov o rojenih in umrlih, naravni prirastek za l. 1870 je ocenjen. Podatki za sledeča razdobja so povzeti iz Oest. Stat. XXXII. Bd. 1. Heft. I. Tafel, str. XXXVIII, LXIII, Bd. 1. Heft, I. Tafel, str. XLVI ter N. F. 1. Bd. 1. Heft, II. Tabelle.

⁵⁵ Ivan Mulaček, Naše izseljevanje v številkah. Čas VII/1911, str. 256—266.

⁵⁶ Fran Bernik, Zgodovina fare Domžale. 1923, str. 245 sl.

⁵⁷ Ti in naslednji podatki o prebivalstvu v posameznih krajih in občinah so vzeti iz krajevnih repertorijev (Spezialortsrepertorien), sestavljenih na podlagi rezultatov ljudskih štetij l. 1869, 1880, 1890 in 1910 ter občinskega leksikona za Kranjsko, sestavljenega po štetju l. 1900.

⁵⁸ Bernik, n. o. m. str. 227 sl.

⁵⁹ Janko Jovan, Domači obrti na Kranjskem. Slamninarstvo. Dom in svet 1903, str. 541—544. Peter Ladstätter, Die Strohhutindustrie. Die Grossindustrie Oesterreichs, IV. Band, str. 455 sl.

⁶⁰ Bernik, n. o. m. str. 228 sl.

⁶¹ Ladstätter, n. o. m.

⁶² Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach... für das Jahr 1880.

⁶³ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach... für das Jahr 1875, str. 246 sl.

⁶⁴ Obravnave deželnega zbora kranjskega od 9. IX. 1892 do 13. V. 1893, str. 347, 388.

⁶⁵ Dr. Valentin Pogatschnigg, Die Strohflechterei in den Bezirken Krainburg und Stein. Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren über die Heimarbeit in Oesterreich. Dritter Band. Wien 1901, str. 329 sl. Jovan n. o. m. str. 541 sl.

⁶⁶ Statistično poročilo trgovsko-obrtniške zbornice v Ljubljani... leta 1870, str. 297 sl., 284 in 88 sl.

⁶⁷ Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana, str. 634.

⁶⁸ Bevölkerung und Viehstand nach der Zählung vom 31. Dezember 1869, III. Heft. — Oest. Stat. II. Band, 1. Heft; XXXII. Band, 3. Heft; LXIII. Band, 3. Heft; N. F. 1. Band, 3. Heft.

⁶⁹ Zwitter, n. o. m. str. 68 sl.

⁷⁰ Definitivni rezultati popisa stanovništva 31. januara 1921 god.

⁷¹ Definitivni rezultati popisa stanovništva 31. marta 1921 god.

⁷² Krajevni leksikon Ljudske republike Slovenije. Ljubljana 1954.

⁷³ Podatke po občinah je dal na razpolago Zavod za statistiko LRS.

⁷⁴ Dr. Bojan Pirc in dr. Ivo Pirc, Zdravje v Sloveniji. I. knjiga: Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921—1935. Ljubljana 1937, tablice 52, 57 in 62. Ker je štetje l. 1921 bilo

31. januarja, 1. 1931 pa 31. marca, je upoštevano za 1. 1921 11/12, za 1. 1931 pa 3/12 od celotnega števila.

⁷⁶ Za leta 1931—1935 so podatki povzeti iz knjige Zdravje v Sloveniji, za leta 1936—1940 jih je dal na razpolago Higijenski zavod (sedaj Centralni higijenski zavod LRS).

⁷⁶ Bernik, n. o. m. str. 384.

⁷⁷ Podatki o razvoju industrije so vzeti iz razprave Mirka Novaka, Razmestitev industrije v Sloveniji. Geografski vestnik XV/1939, str. 69 sl. ter študije Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja, Ljubljana 1939. Za posamezna podjetja so uporabljeni tudi podatki iz Krajevnega leksikona Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 637 sl. in Spominjskega zbornika Slovenije, Ljubljana 1939, str. 622 sl.

⁷⁸ Pavle Urnkar, Zgodovina trga Motnika in okraja. Ljubljana 1940, str. 81 sl.

⁷⁹ Podatke je dal na razpolago Zavod za statistiko LRS.

⁸⁰ Stane Zrimec, Gibanje prebivalstva Slovenije v razdobju 1931—1948. Geografski vestnik XXII/1950, str. 61 sl. Pisec je razvoj prikazal tudi na dveh kartah.

⁸¹ Gl. op. 8.

⁸² Zwitter, n. o. m. str. 28 sl.

⁸³ Mestni arhiv, Ljubljana, Reg. I fasc. 33, list 83 in 86, Summarium des Populations- und Viehstandes, wie solcher mit Ende Mai 1784 im dem Graf Thurnischen Reg. ts Bezirk des Landes Krain befunden worden. V tej tabeli so naborni okraj (kantoni) označeni s številkami 1 do 16. Katere župnije in vikariate je posamezni okraj obsegal, je bilo

mogoče ugotoviti iz tiskane normalije »Werbs-bezirks-Eintheilung«, brez datuma, shranjene v SkALj., spisi nabornega podkomisarja palatinata v Ljubljani. Na ta spis me je opozoril in mi ga je dal na razpolago prof. Maks Miklavčič, za kar se mu na tem mestu zahvaljujem. En izvod te normalije hrani DAS, Normalienbuch de 1780 et 1781. Sodeč po časovni uvrstitvi v tej knjigi, je razdelitev na okraje iz konca 1. 1780. Razdelitev po nabornih okrajih v tej normaliji se razlikuje od razdelitve po patentu od 22. aprila 1780, ki jo je objavil Polec, n. o. m. str. 132—134.

⁸⁴ Statistische Uebersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Oesterreich nach der Zählung vom 31. October 1857.

⁸⁵ Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach der Zählung vom 31. Dezember 1869, II. Heft.

⁸⁶ Dr. Adolf Vogel, Gradivo k poklicni statistiki slovenskega prebivalstva od 1890 do 1931. Tehnika in gospodarstvo VI/1940, str. 17 sl.

⁸⁷ Oest. Stat. XXXIII. Band, 5. Heft.

⁸⁸ Oest. Stat. LXVI. Band, 5. Heft.

⁸⁹ Oest. Stat. N. F. 3. Band, 5. Heft.

⁹⁰ Oest. Stat. Landwirtschaftliche Betriebszählung vom 3. Juni 1902. LXXXIII. Band.

⁹¹ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 god. Knjiga IV.

⁹² Glede metodologije popisa od 31. III. 1953 prim. publikacijo Zavoda za statistiko LRS »Površine in prebivalstvo LR Slovenije po okrajih in občinah«. Ljubljana, junija 1956.

*P*RIVILEGIJSKA KNJIGA MESTA KAMNIKA IZ LETA 1528

Božo Otorepec

Državni arhiv LR Slovenije v Ljubljani hrani med svojimi bogatimi zbirkami tudi tri fascikle z ostanki arhiva nekdanje Meščanske korporacije v Kamniku. To je vse, kar je danes ostalo od nekdanj bogatega arhiva te ustanove. V prvem fasciklu je največja dragocenost te zbirke privilegijska knjiga mesta Kamnika iz leta 1528, edini danes ohranjeni originalni dokument iz nekdanjega mestnega arhiva v Kamniku.

Privilegijska knjiga je pravzaprav konfirmacijska listina v obliki zvezka, ki jo je na prošnjo Kamničanov izdal 9. marca 1528 kralj Ferdinand I, ko je potrdil mestne privilegije, obenem pa tudi vse privilegije svojih prednikov, izdane v korist mesta. Vsi ti starejši privilegiji, kolikor so jih seveda meščani takrat predložili v potrditev, so v celoti prepisani v tej potrditveni listini oziroma libelu, kot se dokument imenuje sam na kraju. Tako nam je danes ohranjenih 23 privilegijskih listin vsaj v takem prepisu, od originalnih listin ni več nobenega sledu, čeprav so nekoč bile shranjene v mestnem arhivu.

Privilegijska listina oziroma libel obsega deset listov pergamenta v velikosti $29,5 \times 37,7$ cm, zloženih iz petih pol. Pole so vezane s pol centimetra debelo, v avstrijskih barvah rdeče-belo pleteno svileno vrstico, ki nosi na koncu obešen velik pečat izdajatelja. Pečat je danes še ohranjen, čeprav precej okrušen in je zato zavrt v papirnat zapečaten oмот. Pergament, na katerem je dokument pisan, je finejši, iz ovčje kože. Ker zvezek ni bil vezan v trdnjše platnice, je za ovoj ves čas služila zunanja pola pergamenta, ki je zato ostala nepopisana. Tako je ostal prazen list 1 ter na koncu 9 in 10; tekst je torej pisan le na 14 straneh, približno v velikosti 21×22 cm, tako da je na vsaki strani ostal precej širok rob spodaj in ob levem robu teksta.

Ves tekst je pisala ena roka, podpisi na koncu pa so originalni. Inserirane listine si slede druga za drugo brez vmesnih odstavkov in jih je zato na prvi pogled težko ločiti. Le malo večja inicialka izdajatelja opozarja na začetek nove listine. Zato je že neka roka iz XVI. stoletja označila na robu z arabskimi

številkami 1—23 posamezne listine, kasnejša pa je ravno tam vpisala tudi kratke povzetke oz. oznake za vsebino posamezne listine, tako da je bilo mogoče iskani privilegij hitreje najti. Knjiga oz. zvezek je bil večinoma hranjen upognjen na polovico, tako da je bila zadnja stran 10' zunaj in je zaradi tega tudi precej zamazana, medtem ko so ostali listi še dokaj čisti. Na zgornji pripognjeni polovici ovoja je z roko XVII. stoletja napisana vsebina: »Confirmationsbrieff gemainer Statt Stain freyheit von König Ferdinandt Erzherzogen zu Osterreich aussgehendt, datiert Wienn den 9. Marty 1528«. Pod tem napisom sta še dve arhivski oznaki: Lit. A: in N° 112.

To Ferdinandovo potrditveno listino je kasneje v celoti znova potrdil nadvojvoda Karel dne 19. septembra 1567. Tudi ta se je nekoč hranila v kamniškem mestnem arhivu, danes pa je original izgubljen, ohranjen je le prepis iz XVII. stoletja v Državnem arhivu LR Slovenije v Ljubljani v istem fasciklu kot naš original. Karlova potrditvena listina iz 1567 je prepisana tudi v Notranjeavstrijski privilegijski knjigi iz let 1564—1568, fol. 422—446', ki jo hrani Deželni arhiv v Gradcu, njen prepis hrani Inštitut za zgodovino pri SAZU, mikrofilmski posnetek pa Mestni arhiv ljubljanski. O kasnejših potrditvah danes ni več sledu. Od listin, važnih za zgodovino Kamnika, so se pri nas ohranile le tiste iz župniškega arhiva (danes v Škofijskem arhivu v Ljubljani); njihove regeste je objavil Ant. Koblar v Izvestjih muzejskega društva za Kranjsko leta 1896.

Vsebinsko je privilegijska knjiga iz l. 1528 razdeljena nekako na tri dele. V vsakem delu teko listine po kronološkem redu. Prvi del sestavljajo listine št. 1—10, 12, 13, 15—18. To so v glavnem privilegiji glede izključnih sodnih pravic mestnega sodnika za meščane (št. 1, 3, 4, 5, 6, 9, 12, 13), dalje potrditve starih pravic in navad na splošno (št. 2, 8), dovoljenje za naseljevanje podložnikov z dežele v mesto (št. 15), zakup raznih davčnih dohodkov v mestu (št. 17), gradnja mestnega utrbenega jarka (št. 10) ter dovoljenje za volitev sodnika iz vrst meščanov (št. 18). Drugi del sestavljajo listine št. 11, 14, 20 in 22 in se tičejo lastnine mesta nad gmajnami in gozdovi v Bistrici. Tretji del obsega tri listine: potrditev privilegijev od cesarja Maksimiljana I. (št. 19), dovoljenje letnega sejma s tržno svoboščino (št. 21) in obveznost plačevanja davkov od plemiških hiš, v katerih se trguje (št. 23).

Prvi je objavil regeste nekaterih privilegijskih listin (št. 3, 8, 15, 18, 22) P. Hitzinger v svojem sestavku »Auszug aus dem Schriftenregister der Stadt Stein« v Mitt. d. histor. Vereins f. Krain XX. (1865), str. 109—111. Ta listinski register je bil nekoč v grajskem arhivu v Ravnah in je vseboval regeste različnih važnih kamniških listin, med drugimi tudi zgoraj omenjenih, ki so bili verjetno tja izpisani iz originalnih listin v kamniškem mestnem arhivu. Danes je ta register izgubljen.

Na privilegijsko knjigo je prvi opozoril, oz. jo je imel prvi v rokah J. Parapat, ko je v 70-tih letih preteklega stoletja objavljajal v Letopisu Matice Slovenske svoje »Doneske k zgodovini kranjskih mest«, prvo tako delo v slovenskem jeziku. V letniku 1876 Letopisa je objavil 168 kratkih regist za zgodovino Kamnika od začetka XIII. stoletja do leta 1845, ki jih je zbral pretežno iz literature, delno pa tudi v farnem in mestnem arhivu v Kamniku. Sam pravi v uvodu o kamniškem mestnem arhivu te dobe: »Mestni arhiv je menda v stanu, v kakoršnem ga radi ne kažejo. Prav imajo, saj o starodavni ustanovi siromašnice leta 1232 in o imenitnih pravicah do obširne Bistrice vrli Kamničanje ne vedo skoraj nič, kar je v nekterih okoliščinah menda tudi — prav.« Zato je mogel iz mestnega arhiva objaviti regeste le iz naše privilegijske knjige in iz originala št. 9. O privilegijski knjigi pravi, da je »edina na pergamentu pisana listina iz mestnega arhiva, ki mi je prišla v roke, vse druge so menda zapečatenne s sedmerimi pečati«. Objavil je iz nje kratke regeste vseh listin.

Za Parapatom je v časopisu Argo III (1894), str. 68—72, objavil Peter v. Radics v nemščini pod naslovom »Die Privilegien der Stadt Stein« krajši pregled teh listin, od katerih je obširneje navedel le vsebinsko bolj pomembne, delno z dobresednimi citati iz njih. Isto leto je izdal Lj. Stiasny svoj zemljepisno-zgodovinski opis Kamnika. Navajal je privilegijske listine v glavnem po kratkih Parapatovih registih, čeprav je uporabljal poleg mnogih, ki so se do takrat ohranile v privatnih rokah, tudi druge listine iz mestnega arhiva, v katerem se je v tistih časih hranilo še precej originalnih listin. Stiasny navaja med temi originalne listine o potrditvi mestnih privilegijev od cesarja Friderika III. iz leta 1460, Maksimiljana I. iz l. 1493 (št. 13, 19) in drugih vladarjev. Toda čas je zamedel vsako sled za njimi.

1.

1362, maj 10. Gradec

Avstrijski vojvoda Rudolf IV. odreja, naj tisti, ki hoče tožiti sodnika Marka ali koga drugega od kamniških meščanov, to stori pred njimi (t. j. pred mestnim sodiščem), kot je to stara navada.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 2, št. 1.

Reg.: LMS 1876, str. 129; Argo 1894, str. 69.

Prim.: Stiasny, Kamnik, str. 23; Otorepec, Prebivalstvo Kamnika v Kamn. zbor. 1956, str. 83, op. 618—628.

Wir Ruedolff von gots genaden hertzog ze Osterreich, ze Steyr vnd ze Kerndten. Tun khundt, das wir wellen, souer hintz Marchsen dem richter ze Stain in Crain oder hintz anndern vnnsern burgern daselbs ze Stain ichts ze

sprechen hab, das derselb von in darumb ein recht nemben soll als es von alter herkhomen ist. Mit vrkhundt dits briefs geben zu Gretz an eritag nach Johannis ante portam latinam vnnder vnnsern haimlichen zaichen, anno domini millesimo tricesimo sexagesimo secundo.

2.

1380, april 4. Gradec

Avstrijski vojvoda Leopold naroča, naj kamniški meščani ostanejo pri svojih starih pravicah in navadah, kot se glasi tudi listina brata vojvode Albrehta, njegovi uradniki pa naj jim pri tem ne delajo težav.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 2, št. 2.

Reg.: LMS 1876, str. 131, št. 41; Argo 1894, str. 69.

Wir Leopoldt von gots genaden hertzog ze Osterreich, ze Steir, ze Kerndten vnd ze Crain, graf ze Tirol etc. Tun kundt, was recht vnd gewonhait vnnser burger ze Stain in Crain habent, das wir sy mainen dabey lassen ze beleiben, nach vnnsern lieben brueders hertzog Albrechts brief sag, als lanng vntz wir verhoren, wie sy die von aller herbracht vnd gehabt habent. Dauon emphehlen wir vnnsern getrewen lieben allen haubleuten, phlegern, rittern vnd knechten vnd allen andern den diser brief gezaigt wirt vnd wellen ernnstlich, das sy den vorgenannten burgern dawider khain irrung noch hindernuss thun in khainem weg. Mit vrkhundt dits briefs geben ze Gretz an mittwochen nach dem suntag quasimodogeniti, anno domini millesimo trecentesimo octuagesimo.

3.

1382, junij 19. Št. Vid na Koroškem

Avstrijski vojvoda Leopold sporoča, da je podelil sodniku, svetu in meščanom Kamnika pravico, da se ne zagovarjajo drugje kot pred svojim mestnim sodnikom, če bi kdo hotel tožiti nje ali koga od kamniških meščanov. Če bi pa oni koga tožili, naj to store tam, kjer toženi stanuje.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 2—2', št. 3.

Reg.: LMS 1876, str. 131, št. 42; Argo 1894, str. 69; MHVK 1865, str. 109; Lichnowsky; Gesch. d. Hauses Habsburg, VIII. Bd. reg. št. 1684b (Birk).

Prim.: Stiasny, Kamnik, str. 23.

Wir Leopoldt von gots genaden hertzog ze Osterreich, ze Steyr, ze Kerndten vnd ze Crain, graf ze Tirol, marggraf ze Teruis etc. Thun khundt, das wir vnnsern getrewen n. dem richter, n. den gesworn, n. vnd den burgern ze Stain in Crain die genad gethan haben vnd thuen auch wissenntlich, wer gen in

oder dhainem irem burger ichts ze sprechen hat, das sy darumb nyndert ze recht steen sullen, denn vor irem stat richter daselbs ze Stain, hieten aber sy hintz yemand ichts ze sprechen, von den sullen sy das recht suechen vnd nemen an den stetten, da die gesessen sind, hintz den sy ze sprechen haben vnd da es billich ist. Dauon emphelhen wir vnnserm hauptman in Crain, wer der ye zu den zeiten ist, oder wer sein stat halltet vnd wellen ernstlich, das er die egenanten vnnser burger bey der vorgeannten vnnser genad hallt vnd schirm von vnnsern wegen. Mit vrkhundt dits briefs geben ze Sanndt Veit in Kernndten an phintztag nach sandt Veits tag, nach Crists gepurdt dreytzeenhundert jar darnach in dem zwayundachtzigisten jar.

4.

1382, julij 8/15. Gradec

Austrijski vojvoda Leopold sporoča Konradu Kreygu, deželnemu glavarju na Kranjskem, da je sodniku in meščanom Kamnika že preje z listinami dovolil, naj ne odgovarjajo drugje kot pred svojim mestnim sodnikom, če bi jih kdo tožil. Naj jih pri tem pusti in ščiti.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 2', št. 4.

Reg.: LMS 1876, str. 131, št. 43; Lichnowsky, Gesch. d. Hauses Habsburg VIII. Bd., reg. št. 1689b (Birk).

Wir Leopoldt von gots genaden hertzog ze Osterreich, ze Steyr, ze Kernndten vnd ze Crain, graf ze Tirol vnd marggraf ze Teruis etc. Embieten vnnserm lieben getrewen Chünraten von Kreyg, oder wer ye zu den zeiten vnnser hauptman in Crain ist, vnnser genad vnd alles güet. Wir haben vnnsern getrewen n. dem richter vnd n. den burgern ze Stain in Crain vormalen mit vnnsern briefen geguonnet, ob yemant hintz in ze sprechen hiet, das sy darumb nindert anderswa ze recht sten sullen denn in der egenant ir stat vor irem statrichter. Emphelhen wir dir ernnstlich, das du die egenantn vnnser burger also dabey beleiben lasset vnd sy auch dabey halltest vnd schirmest von vnnsern wegen, wan das gäntzlich vnnser mainung ist. Geben ze Gretz an eritag vor sant Margreten tag, anno im zwayundachtzigisten.

5.

1396, avgust 25. Dunaj

Austrijski vojvoda Viljem potrdi listino pokojnega očeta vojvode Leopolda glede sodne pristojnosti mestnega sodnika do kamniških meščanov (gl. zgoraj št. 3).

Privil. knjiga mesta Kamnika iz 1528, fol. 2', št. 5.

Reg.: LMS 1876, str. 131, št. 46.

Wir Wilhalm von gots genaden hertzog ze Osterreich, ze Steyr, ze Kernndten vnd ze Crain, graf ze Tirol etc. Bekhennen, als weilent der hochgeborn furst vnnser lieber herr vnd vater hertzog Leopoldt selliger gedechtnuss mit seinem brief den burgern ze Stain in Crain die genad gethan hat, wer gen in oder ainem irem burger ze sprechen hat, das sy darumb nyndert ze recht steen sullen denn vor irem statrichter daselbs, hieten sy aber hintz yemant ze sprechen, das sy gen den das suechen vnd von in nemen an den stetten da sy gesessen seind vnd pilleich ist. Also haben wir vnnsern guntz vnd willen auch darzue gegeben vnd bestetten in auch die gnad wissenntleich vnd mainen vnd wellen, das dieselben vnnser burger ain yegleicher vnnser haubtman in Crain, wer der ye denn wirt, vnd auch ir verweser, dabey vesstiglich schirm vnd halt von vnnsern wegen. Mit vrkhundt dits briefs geben ze Wienn an freittag nach sandt Bartholomes tag des zwelffpoten, nach Cristi geburd dreytzehnhundert jar vnd in dem sechsundneuntzigsten jare.

6.

1405, december 29. Ljubljana

Na prošnjo kamniških meščanov avstrijski vojvoda Ernest potrdi listino vojvode Leopolda glede sodne pristojnosti mestnega sodnika za meščane (gl. zgoraj št. 3).

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 2'—3, št. 6.

Reg.: LMS 1876, str. 132, št. 53; Lichnowsky, Gesch. d. Hauses Habsburg VIII. Bd., reg. št. 817b (Birk).

Wir Ernnt von gots genaden hertzog ze Osterreich, ze Steyr, ze Kernndten vnd ze Crain, graue zu Tirol etc. Bekhennen, das vnns vnnser getrewen vnnser burger zu Stain in Crain habent furbracht ainen brief, den in weilent der hochgeborne furst vnnser lieber herr vnd vater hertzog Leopoldt selliger gedechtnusse gegeben hat, daran er in die gnad thuert, wer gen in oder dhainem irem burger ichts zu sprechen hat, das sy darumb nyndert zu recht steen sullen denn vor irem statrichter daselbs zu Stain, hetten sy aber hintz yemant ichts ze sprechen, darumb sullen sy das recht suechen vnd nemen an den stetten da die gesessen sind, hintz den sy zu sprechen habent vnd da das pilleich ist. Vnd paten vnns, das wir in dieselbe gnad auch bestatten wolten, das haben wir gethan vnd haben vnnsern guntz vnd willen darzue gegeben vnd bestatten in die auch wissenntleich vnd maynnen, das ain yegleicher vnnser haubtman in Crain, wer der ye dann wirdet, vnd auch sein verweser, die selben vnnser burger zu Stain dabey vestekleich schirme vnd hallte von vnnsern wegen vor allen gewellten vnd bschwerungen, on geuerde. Mit vrkhundt dits briefs geben zu Laybach an sanndt Thomas tag des heilligen ertzbischoffs zu Kandelberg in den weinachtfeiertagen, nach Cristes gepurde vierzehnhundert jar darnach in dem sechsten jare.

1421, avgust 3. Ljubljana

Avstrijski nadvojvoda Ernest sporoča naslednje: ker so že njegovi predniki vojvoda Rudolf in Albreht ter drugi prepovedali kmečko trgovino na podeželju, prepoveduje sedaj to na prošnjo kamniških meščanov tudi on, posebno pa še taberne in točilnice, ki niso ob deželni cestah ali pri farnih cerkvah in ki niso še iz starih časov, ker ima zaradi tega škodo na mitninah in carinah, pa tudi mesta in trgi trpe zaradi tega. Zato zapoveduje kranjskemu deželnemu glavarju Ulriku Senku z Ostrovice, naj prepove trgovino na podeželju in zapleni v primeru kršitve blago; omenjene taberne in točilnice naj odpravi.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 3, št. 7.

Reg.: LMS 1876, str. 132, št. 55; Argo 1894, str. 69.

Prim.: Stiasny, Kamnik, str. 25; Zwitter, Star. kranj. mesta, str. 50; Otorepec, Donesek h gosp. zgod. Kamnika do 16. stol. v Kamn. zbor. 1957, str. 44, 56.

Wir Ernnt von gots gnaden ertzherzog ze Osterreich, ze Steyr, ze Kernten vnd ze Crain, graue zu Tirol etc. Bekhennen, als weilent die hochgeborn fursten vnnser lieb herrn vnd vettern hertzog Ruedolff vnd hertzog Albrecht gebrueder vnd annder vnnser vordern vnnser vater vnd brueder seliger gedechtnuss verpoten habent mit iren briefen, das dhain gepaur auf dem lanndt vngewöndlich khaufmanschaft nicht treiben solt. Also seind fur vnns khomen vnnser getrewen lieben n. der richter, rat vnd die burger gemainlich vnnser stat zu Stain vnd habent vnns diemuettigklich gebeten, das wir das auch geruechten ze werh, sunderlich das wir abnemen vnd verpitten solh tafern vnd schengkheuser, die nicht auf den lanndtstrassen, noch bey den pharrkirchen gelegen vnd von allter nicht gewesen wern, wann wir an vnnsern meutten vnd zollen dauon abganng hietten vnd sy auch dauon schadhafft wurden. Vnd das nu sollicher vnnser abgang an vnnsern meutten vnd zollen vnd der egenanten vnnser stet vnd mergkht schaden vnnderkhomben werde, maynen vnd wellen wir, das hinfur dhain gepawr, noch annder auf dem lanndt gesessen, wer die sein, dhainerlay khaufmanschaft treiben, hanndln noch veben sullen, sunderlich sullen solh kaufmanschaft mit kauffen vnd verkhauffen in vnnsern stetten vnd mergkhten getrieben vnd gehanndlt werden. Wir nemen auch ab all vngwöndlich tafern vnd schengkheuser, die bey den pharrkirchen noch auf den lanndstrassen nicht gelegen vnd von allter nicht gewesen sein, on geuerde. Dauon gebieten wir vnnsern lieben getrewen Vleichen dem Schengkh von Osterwitz vnnserm hauptman in Crain, oder wer kunfftigklich vnnser hauptman daselbs wirdet, dem der brief furkhumbt vnd wellen ernnstlich, das sy solch khaufmanschaft auf dem lanndt ze treiben von vnnsern wegen verpieten vnd weren. Wer aber dawider hanndlung vnd gewerb trib vnd hanndelt damit auf dem lanndt, das sy denselben oder demselben solh hab vnd kauuffmanschaft zu vnnsern hannden nemen,

sunderlich das sy all vngwondlich tafern vnd schengkheuser, die nicht auf den lanndtstrassen noch bey den pharrkirchen vnd auch von allter nicht gewesen sein, weren vnd vnndersteen. Das mainen wir. Geben zu Laybach an suntag vor sannd Oswallds tag, nach Crists geburde viertzehenhundert jar darnach im ainundzwaintzigisten jare.

8.

1444, februar 8. Ljubljana

Na prošnjo sodnika, sveta in meščanov Kamnika kralj Friderik III. potrdi privilegije vojvode Ernesta in vse ostale stare pravice in dobre navade.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 3—3', št. 8.

Reg.: Lichnowsky, *Gesch. d. Hauses Habsburg*, VIII. Bd., reg. št. 7276 (Birk); LMS 1876, str. 133, št. 67; MHVK 1865, str. 110; Argo 1894, str. 69—70.

Wir Fridreich von gots gnaden romischer kunig, zu allen zeiten merer des reichs, hertzog zu Osterreich, ze Steyr, ze Kernten vnd ze Crain, herr auf der Windischen March vnd ze Portenaw, graf ze Habspurg, zu Tirol, zu Phirdt vnd ze Kiburg, marggraf zu Burgaw vnd lanndtgraue in Elsass. Bekhennen vnd thuen khundt offentlich mit dem brief allen den, die in sehen oder horen lesen, das vnns vnnser getrewen lieben n. der richter, rat vnd die burger gemainlich vnnser stat ze Stain in Crain gepeten habent, das wir in vnd iren nachkomen all vnd yeglich ir brief, freyhait, gnad vnd hanndtvesten, so in von weilent vnnserm lieben vater hertzog Ernsten vnd anndern vnnsern vordern hertzogen ze Osterreich, zu Steyr vnd zu Crain loblicher gedechnuss gegeben weren, auch ir alte recht vnd guet gewonhait, so sy redleich herpracht hieten, gnedikleich geruechten zu uerneuen vnd zu bestetten. Vnd wann wir aber dieselben brief vnd hannduessten gantz vnd vnuermailigt funden vnd gesehen haben, haben wir angesehen sollich vleissig vnd diemuetig bete derselben richter, rat vnd burger auch die stetten trew vnd vnuerdrossen dienst, so sy vnns vnd vnnsern vordern gethan haben vnd vnns hinfuro thun sullen, vnd haben darumb denselben richter, rat vnd burgern gemainckhleich zu Stain vnd allen iren nachkomen die obgemelten ir brief, freyhait, gnad vnd hannduessten mit allen iren artigkln, puncten, innhaltungen vnd begreiffungen, auch ir alte recht vnd guet gewonhait, so sy von allter herpracht haben, vernewet vnd gnedigclich bestat, vernewen vnd bestetten in die auch von römischer küniglicher macht, volkomenhait vnd furstlicher guettigkait in craft dits briefs vnd mainen, das die gentzleich crafft vnd macht haben vnd die benanten richter, rat vnd burger vnd ir nachkomen der geprauchten vnd geniessen sullen vnd mugen ze gleicher weiss, als ob dieselben ir briefe, freyhait, hanndtuessten, gnad, recht, vnd guet gewonhait von wort zu wort

hieinn geschriben stunden von allermenigleich vngehindert, on geuerde. Dauon so gepieten wir vnnsern lieben getrewen vnnserm hauptman in Crain vnd allen andern vnnsern hauptleutten, grauen, herrn, rittern vnd knechten, vitzdomben, verwesern, lanndtrichtern, richtern, burgern, retten, ambleutten, gegenwurtigen vnd kunfftigen vnd allen anndern vnnsern vnderthanen, ernstlich vnd vesstiglich mit dem brief, das sy die benannten richter, rat vnd vnnser burger zu Stain vnd ir nachkomen bey den obgemelten iren briefen, gnaden, freyhaiten, hanndtuessten vnd allten rechten, guetten gewonhaiten vnd herkhomen von vnnsern wegen hanndhaben, schermen vnd beleiben lassen vnd sy daran nicht irren oder bekumern, noch des yemant anndern ze thun gestatten in dhain weis. Das mainen wir gar ernstleich. Mit vrkhundt des briefs, versigelt mit vnnser kuniglichen maiestat innsigel. Geben zu Laybach an sambstag nach sand Dorotheen tag, nach Cristi geburd viertzehenhundert jar vnd darnach in dem vierunduiertzigisten jar, vnnser reichs im vierden jare.

9.

1447, maj 3. Ptuj

Kralj Friderik III. sporoča grofu Dujmu Modruškemu, deželnemu glavarju na Kranjskem, da je kamniškim meščanom potrdil privilegije svojih prednikov glede njihove podsodnosti mestnemu sodniku; ker so se pritožili, da jih vabijo pred deželno sodišče v Ljubljano. Naj jih pri teh starih pravicah pusti in ščiti in ne vabi pred deželno sodišče.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 3', št. 9.

Reg.: LMS 1876, str. 134, št. 69; Argo 1894, str. 70.

Wir Fridreich von gottes gnaden römischer kunig, zu allen zeiten merer des reichs, hertzog zu Osterreich, ze Steyr, ze Kerndten vnd zu Crain, graue zu Tirol etc. Embieten dem edlen vnserm besonner lieben vnd getrewen graf Doyamen von Modrusch vnnserm hauptman in Crain oder seinem verweser daselbs vnnser gnad vnd alles guet. Als vnnser burger zu Stain von vnnsern vordern seligen vnd vnns mit sollichen freyhaiten vnd bestettungen daruber furgesehen sein, wer zu in oder ir ainem icht zu sprechen hab, das der das vor irem statrichter hintz in suechen soll, ist vnns furbracht, wie sy dawider gedrunge vnd in vnnser lanndschrann gen Laybach geladen werden, des sy sich beswert bedungkhen. Emphelhen wir dir vnd wellen ernstlich, das du sy bey sollichen iren freyhaiten von vnnsern wegen hanndthabest vnd beschermest vnd sy dawider vor dein in vnnser lanndschrann ze Laybach mit ladungen vnd recht nicht bekumrest, noch bekumern lassesst. Das ist vnnser ernstlich mainung. Geben zu Pettaw an des heilligen Creitz tag inuencionis, anno domini etc. quadragesimo septimo, vnnser reichs im achten jar.

1451, avgust 18. Dunajsko Novo mesto

Kralj Friderik III. naroča kamniškemu sodniku naslednje: ker je sedaj že večina samostanskih in drugih cerkvenih podložnikov iz kamniškega sodišča precej časa opravljala tlako pri gradnji mestnega jarka v Kamniku, ta pa še vedno ni dokončan, naj sedaj naroči tudi ostalim samostanskim in cerkvenim podložnikom, da pridejo tlačani po nekaj dni v jarek in ga pomagajo dokončati, da bodo v primeru sile imeli zatočišče v mestu.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 4, št. 10.

Reg.: LMS 1876, str. 134, št. 72; Argo 1894, str. 70.

Prim.: Zwitter, Star. kranj. mesta, str. 42.

Wir Fridreich von gots gnaden romischer kunig, zu allen zeiten merer des reichs, hertzog zu Osterreich, ze Kerndten vnd ze Crain, graue zu Tirol etc. Embieten vnnserm getrewen n. vnnserm richter ze Stain in Crain vnnser gnad vnd alles guet. Alls nun der merer tail der clöster vnd annder geistlicher leut vnd holden, die in vnnser gericht Stain gehörn, in dem statgraben daselbs bey Stain auf ettlich zeit gerobat vnd gearbait haben vnd derselb graben aber noch nicht gantz volbracht ist, als vnns ist anbracht, emphelhen wir dir ernstlich vnd wellen, das du mit der andern closter vnd geistlichen holden vnd hindersessen, die in dem selben vnnserm gericht ze Stain gesessen vnd wonnhafft sindt vnd vormalen sollich robat dahin nicht gethan haben, von vnnsern wegen ernstlich schaffest vnd darob seiest, das sy auch in demselben vnnserm graben auf ettlich tåg arbaiten vnd den helffen zuezurichten, als dann die anndern gethan haben, damit sy, ob des hinfur not beschech, mit irem leib vnd guet dahin ir zueflucht gehaben mugen vnd wir lanndt vnd leut daran nicht schaden emphahen. Daran thuest du gantzgleich vnser mainung vnd wir wellen das gen in gnedigleich erkennen. Geben zu der Newnstat an mittichen nach vnnser lieben frawen tag assumptionis, anno domini etc. quinquagesimo primo, vnnsers reichs im zwelfften jare.

1451, oktober 28. Dunajsko Novo mesto

Kralj Friderik III. naroča sodniku in svetu v Kamniku, naj dajo Žigi Lambergu, oskrbniku na Starem gradu, za gradnjo dvora v Črnelem po potrebi stavbni les iz mestnega gozda.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 5', št. 17.

Reg.: LMS 1876, str. 134, št. 73; Argo 1894, str. 70.

Prim.: Stiasny, Kamnik, str. 57-8, Valenčič, Bistriški gozd in kamniški meščani v Kam. zbor. 1957, str. 72.

[illegible]

Wir Fridrich von gots gnaden römischer künig, zu allen zeiten merer des reichs, hertzog zü Österreich, ze Steyr, ze Kernten vnd ze Crain, graf zü Tirol etc. Embieten vnnsern getrewen lieben n. dem richter vnd rat zü Stain in Crain vnnser genad vnd alles güet. Als vnnser getrewer Sigmundt Lamberger, vnnser phleger zü Oberstain an seinem hof zü Rottenpüchel ain paw angefangen hat, begern wir mit vleiss, das ir im aus dem waldt vnd holtz, so zu vnnser stat daselbs gehört, zimerholtz nach nottürften gebet vnd nemen lasset vnd in darinn fürdert durch vnnsern willen, damit er dasselb sein paw desster pass aufbringen mug. Daran erzaigt ir vnns guet gefallen. Geben zu der Newnstat an sanndt Simon vnd sanndt Judas tag, anno domini etc. quinquagesimo primo, vnnser reichs im zwelfften jar.

12.

1454, marec 22. Dunajsko Novo mesto

Cesar Friderik III. naroča grofu Štefanu Modruškemu, deželnemu glavarju na Kranjskem, naj ne vabi kamniških meščanov pred deželno sodišče v Ljubljano, ker imajo stare privilegije, da jih sodi le mestni sodnik, in so se zaradi tega pritožili.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 4, št. 11.

Reg.: LMS 1876, str. 134, št. 74.

Wir Fridreich von gots gnaden römischer kaiser, zu allen zeiten merer des reichs, hertzog zu Osterreich, ze Steyr, ze Kerndten vnd ze Crain etc. Embieten dem edlen wolgebornen vnnserm besonner lieben vnd getrewen graf Steffan von Modrusch vnnserm haubtman in Crain oder n. seinem verweser daselbs vnnser gnad vnd alles güet. Alls vnnser burger zu Stain daselbs in Crain von vnnsern vordern seligen vnd vnns mit solhen freihaiten vnd bestettigung

daruber furgesehen sein, wer zu in oder ir ainem icht zu sprechen hab, das der das vor irm statrichter hintz in suechen sull, ist vnns furpracht, wie sy dawider gedrunge vnd in vnnser lanndschrann zu Laibach geladen werden, des sy sich beswert bedungken. Emphelhen wir dir ernstlich vnd wellen, das du sy bey solhen iren freyhaiten von vnnsern wegen hanndhabest vnd beschirmest vnd sy dawider vor dein in vnnser lanndschrann ze Laybach mit ladungen vnd recht nicht bekhumerst noch bekhumern lasset. Das ist vnnser ernstliche mainung. Geben zu der Neustat an freytag vor dem suntag oculi in der vassten, anno etc. quinquagesimo quarto, vnnsers kaiserthumbs im dritten jare.

13.

1460, maj 30. Dunajsko Novo mesto

Na prošnjo kamniških meščanov cesar Friderik III. potrdi privilegije vojvode Ernesta in Leopolda glede njihove izključne podsodnosti mestnemu sodniku v Kamniku.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 4—4', št. 12.

Reg.: LMS 1876, str. 135, št. 79.

Wir Fridreich von gots gnaden römischer kaiser, zu allen zeiten merer des reichs, ze Hungern, Dalmatien, Croatien etc. kunig, hertzog ze Österreich, ze Steyr, ze Kerndten vnd ze Crain, graue ze Tyrol etc. Bekhennen vnd thuen khundt offentlich mit dem brief, das vnns vnnser getrewen lieben n. vnnser burger gemaingleich zu Stain in Crain furbracht haben ein brief von weilent dem hochgebornen fursten vnnserm lieben vater hertzog Ernten ausgangen, darinn er in ein brief, von etwan vnnserm enen hertzog Leupolten beder seliger gedechtnuss gegeben, daran er in die gnad hat gethan, wer gen in oder ir ainem zu sprechen hab, das sy darumb nyndert zu recht steen sullen denn vor irem statrichter daselbs zu Stain, hietten sy aber zu yemanden icht zu sprechen, darumb sullen sy recht suechen vnnnd nemen an den stetten, da die gesessen sind vnd da das pilleich ist, bestet hat vnd vnns diemüeticlich gepeten in desselben vnnsers enen brief auch zu bestetten vnd ze confirmiern, haben wir angesehen der obbemelten von Stain vleissig pette vnd haben in dadurch des bemelten vnnsers enen brief vnd gnad bestätt vnd confirmiert wissentlich mit dem brief, was wir zu recht daran bestetten sullen oder mugen, mainen, setzen vnd wellen, das der genntzleich bey krefftten beleiben vnd gehalten werden sol vngeuerlich. Vnd gepieten darauf den edlen vnnsern lieben getrewen n. allen vnnsern haubtleutten, grauen, herrn, rittern vnd knechten, lanndtschreibern, vitzdomben, phlegern, burggrauen, burgermaistern, lanndtrichtern, richtern, räten, burgern, gemainden vnd allen anndern vnnsern ambleutten, vnnderthanen vnd getrewen, gegenwurtigen vnd künfftigen,

ernnstlich vnd wellen, das sy die obgenanten vnnser burger zu Stain bey den obberuerten iren gnaden vnd diser vnnser bestättigung gänztlich beleiben lassen vnd in daran khain irrung noch hindernuss nicht thuen, noch des jemannds anndern zu thuen gestatten in khain weiss. Das mainen wir ernstlich. Mit vrkhundt des briefs geben ze der Newnstat an freytag vor dem heilligen phingstag, nach Crists geburde im vrtzehenhundert vnd sechzigsten, vnnser kaiserthumbs im neunten, vnnser reich des römischen im ainundzwaintzigsten vnd des hungerischen im anndern jarn.

14.

1478, februar 16. Gradec

Cesar Friderik III. naroča Zigi Sebiachu, deželnemu glavarju, in Gašparju Hawnspeckhu, vicedomu na Kranjskem, naj ščitita sodnika, svet in meščane Kamnika pri njihovih pravicah in pri lastništvu paš, gmajn in gozdov.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 5'—6, št. 18.

Reg.: LMS 1876, str. 135, št. 86; Argo 1894, str. 71.

Prim.: Stiasny, Kamnik, str. 58.

Wir Fridreich von gots gnaden römischer kaiser, zu allen zeiten merer des reichs, zu Hungern, Dalmacien, Croacien etc. kunig, hertzog zu Österreich, zu Steyr, zu Karndten vnd zu Crain etc. Embieten vnnsern lieben getrewen Sigmunden von Sebiach, vnnserm rat vnd haubtman vnd Casparn Hawnspeckhen, vnnserm vitzdomb in Crain vnnser gnad vnd alles guet. Wir emphehlen euch ernstlich vnd wellen, ob yemannds, wer der wer, vnnsern getrewen lieben n. dem richter, rate vnd vnnsern burgern zu Stain in Crain an iren freyhaiten vnd rechten, auch an iren alben, gemain vnd gehültz irrung oder ingriff thun wolt vnd ir von in darumb angelanngt werdet, das ir des nit gestattet, sonnder sy von vnnsern wegen vnd an vnnser stat dabey hanndhabet vnd halltet vntz an vnns. Daran thuet ir vnnser ernstlich mainung. Geben ze Gretz an montag nach dem suntag reminiscere in der vassten, anno domini etc. septuagesimo octauo, vnnser kaiserthumbs im sechundzwaintzigsten jar.

15.

1478, oktober 2. Gradec

Da bi bilo mesto bolje zasedeno in zavarovano, podeljuje cesar Friderik III. sodniku, svetu in meščanom Kamnika privilegij, da jim ni treba vračati tistih podložnikov z dežele, ki bi se naselili v mestu.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 4', št. 13.

Reg.: MHVK XX (1865), str. 110 (napačna letnica 1474); LMS 1876, str. 135, št. 87; Argo 1894, str. 70.

Prim.: Dimitz, Gesch. Krains I, 306; Stiasny, Kamnik, 24; Zwiter, Star. kranj. mesta, 26.

Wir Fridreich von gots gnaden romischer kaiser, zu allen zeiten merer des reichs, zu Hungern, Dalmatien, Croacien etc. kunig, hertzog zu Österreich, zu Steyr, zu Kerndten vnd zu Crain etc. Bekhennen, das wir vnnsern getrewen lieben n. dem. richter, rate vnd vnnsern burgern zu Stain in Crain, damit dieselb vnnser stat dessterpass widerumb besetzt vnd behuet mug werden, die sunder gnad gethan haben, thun auch wissentlich mit dem brief, was sich lewt oder holden von dem lanndt in die bemelt vnnser stat setzen vnd daselbs wesennlich beleiben wellen, das sy die aufnehmen vnd dieselben niemanns aus derselben vnnser stat zu antwurten schuldig sein sullen. Dauon gepieten wir den edlen vnnsern lieben getrewen n. allen vnnsern haubtleuten, grauen, freyen, herrn, rittern vnd knechten, verwesern, vitzdomben, phlegern, burg-grauen, lanndtschreibern, burgermaistern, richtern, räten, burgern, gemainden vnd allen anndern vnnsern ambtleuten, vnnderthanen vnd getrewen ernstlich vnd wellen, das sy die bemelten richter rate vnd vnnser burger daselbs zu Stain in Crain bey disen vnnsern gnaden genntzlich vnd berueblich beleiben lassen vnd in daran khain irrung noch hinndernuss thun, noch des yemands anndern ze thun gestatten in khain weiss. Das mainen wir ernstlich. Mit vrkhundt des briefs geben zu Gretz am freytag nach sanndt Michels tag, nach Cristi gepurde vierzehenhundert vnd im achtundsiebzestigsten, vnnser kaiserthumbs im sibenhundzwaintzigsten, vnnser reiche des römischen im neünunddreissigsten vnd des hungerischen im zwaintzigsten jare.

16.

1482, avgust 13. Dunaj

Na pritožbo kamniških meščanov zapoveduje cesar Friderik III. Erazmu Jamskemu, oskrbniku v Kamniku, naj ne pobira od Kamničanov mitnine od trgovskega blaga, ki se po navadi plačuje šele »an der Gumpel« (Klanec?).

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 4'—5, št. 14.

Reg.: LMS 1876, str. 136, št. 89; Argo 1894, str. 71.

Prim.: Stiasny, Kamnik, str. 49; Otorepec, Donesek h gosp. zgod. Kamnika do 16. stol. v Kam. zbor. 1957, str. 56; K. Trotter, Die Burgrafen von Lienz und zum Lueg, str. 61—62, op. 1.

Wir Fridreich von gots gnaden römischer kaiser, zu allen zeiten merer des reichs, zu Hungern, Dalmatien, Croatien etc. kunig, hertzog zu Österreich, zu Steyr etc. Embieten vnnserm getrewen lieben Erasmen Luger vnserm diener vnd phleger zu Stain in Crain vnnser genad vnd alles guet. Vnns haben vnnser getrewen lieben n. vnnser burger daselbs zu Stain anbringen lassen, wie du von iren phenwerten vnd kaufmanschafft die meut, so man an der Gumpel phligt ze nemen, erfordrest vnd ze haben mainest, des sy sich, nachdem

sy die vormalß nie geben haben vnd wider alts herkhomen sey, beswert bedungkhen. Emphelhen wir dir ernnstlich vnd wellen, das du die bemelten vnser burger vmb die beruert maut von sollicher irer kaufmanschafft vnd phenwerten vnangelanngt vnd vnbeckhumert lasset, sy deshalben halltest als vormalß damit gehalten worden vnd von allter herkhomen ist vnd daruber nicht dringest, damit die sachen nit weiter in klagweis an vnns gelanngen. Daran thuest du vnnser ernnstlich mainung. Geben zu Wienn an eritag nach sanndt Larenntzen tag, anno domini etc. im zwayundachtzigisten, vnser kaiserthumbs im ainunddreissigisten jar.

17.

1489, februar 26. Innsbruck

Cesar Friderik III. daje sodniku in svetu v Kamniku do nadaljnega v zakup dohodke od mitnine, prehoda, mestnega davka, mesnega davka in miznega krajcarja v Kamniku za letnih 130 ogrskih dukatov.

Istodoben prepis v DAD, Ms. B 532, fol. 5'—6 in v Arhivu dvorne komore, MS. 44, fol. 9; Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 5, št. 16.

Reg.: LMS 1876, str. 136, št. 94; Argo 1894, str. 71.

Prim.: Sliasny, Kamnik, str. 25, 43.

Wir Fridrich von gots gnaden römischer kaiser, zu allen zeiten merer des reichs, zu Hungern, Dalmacien, Croacien etc. kunig, hertzog zu Österreich, zu Steyr, zu Kernten vnd zu Crain etc. Bekhennen, das wir vnnsern getrewen lieben n. dem richter vnd rate zu Stain in Crain vnnser nutz vnd rennt vnnser maut, durchfahrt, statstewr, hofffleisch vnd tischphenyng daselbs zu Stain, vntz auf vnnser ferrer gescheft vnd beuelhen, in bestandsweis der sich zu sannd Jacobs tag im schnidt schierist komenndt anfahe, gelassen haben wissentlich mit dem brief. Also, das sy die innemen, hanndeln vnd verwesen vnd das richterampt daselbs zu Stain dauon aushalten vnd vnns vnd vnnsern erben daruber all, dieweil sy die von vnns innhaben werden, järlichen hundert vnd dreissig guetter hungrischer vnd ducaten gulden zu quottembern, alls sit vnd gewonhait ist, zu vnnsern hannden on abgang herausraichen, antburten vnd vnnser burger vnd inwonon zu Stain mit den vorbemelten diensten auch die, so mit irer waar vnd khaufmanschafft an die bemelt vnser maut komen, mit derselben maut nicht beschwern, sonnder die wie von allter herkhomen ist von in nemen vnd inbringen, auch derselben vnnser maut, nutz vnd rännt mit iren zuegehörungen auf vnnser brieflich oder vnnder augen erfordern lediglich abtretn vnd vnns, oder wem wir das beuelhen, zu vnnsern hannden vberantworten sullen, als sy sich dann des gen vnns verschriben haben vngeuerlich.

Mit vrkhundt des briefs geben zu Ynsprugg an phintztag nach sanndt Mathias tag des heilligen zwelffpoten, nach Cristi geburde viertzehenhundert vnd im neunundachtzigisten, vnnser kaiserthumbs in sibenunddreissigisten, vnnser reiche des romischen im newnundiertzigisten vnd des hungerischen im dreissigisten jaren.

18.

1489, februar 26. Innsbruck

Ker je doslej oskrbnik sam upravljal oziroma podeljeval mesto sodnika, cesar Friderik III. dovoli kamniškim meščanom do preklica, da odslej sami vsako leto volijo izmed sebe sodnika, ki naj ga pošljejo na dvor, da prejme pravico do krvnega sodstva in priseže.

Istodoben prepis v Arhivu dvorne komore na Dunaju, Ms. 44, fol. 9'; Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 5—5', št. 15.

Reg.: MHVK XX (1865), 110; LMS 1876, str. 136, št. 95; Argo 1894, str. 71.

Prim.: Zwitter, Star. kranj. mesta, str. 32.

Wir Fridreich von gots gnaden romischer kaiser, zu allen zeiten merer des reichs, zu Hungern, Dalmatien, Croatien etc. kunig, hertzog zu Österreich, zu Steyr, zu Kerndten vnd zu Crain etc. Bekhennen, alls vnnser phleger zu Stain in Crain, wer der ye zu zeitten dieselb vnnser phleg von vnns ingehabt, das richteramdt daselbs zu Stain durch ainen, der in darzue guetbedungkht, verwesen hat, das wir von vleissiger bete wegen vnd sonndern gnaden vnnsern burgern daselbs zu Stain vergunt vnd erlaubt haben wissenntlich mit dem brief, das sy nu hinfur, vntz auf vnnser widerrueffen, alle jar ainen richter vnnder in furnemben vnd erwellen mugen vnd denselben alsdann an vnsern hof, pan vnd acht von vnns zu nemen vnd vnns desselben gericht halben gewondlich glubdt vnd aid zu thuen, wie von allter herkhomen ist, senden sullen. Dauon gepieten wir vnnserm getrewen Hannsen Lamberger, vnnserm drugessen vnd phleger daselbs zu Stain oder wer kunfftiglich vnnser phleger daselbs sein wirdet ernstlich vnd wellen, das er die benannten vnnser burger bey disen vnnsern gnaden vnd vergunnen berueblich beleiben lasse, sy dawider nicht dringe noch beswere, noch des yemannds annderm ze thuen gestatte in khain weis, doch nur vnntz auf vnnser widerrueffen als vorsteet. Das mainen wir ernstlich. Mit vrkhundt des briefs geben zu Ynsprugg an phintztag nach sanndt Mathias tag des heilligen zwelffpoten, nach Cristi gepurd vierzehenhundert vnd im newnundachtzigisten, vnnser kaiserthumbs im sibenunddreissigisten, vnnser reich des römischen im neunundiertzigisten vnd des hungerischen im dreissigisten jaren.

1493, december 17. Dunaj

Na prošnjo sodnika, sveta in meščanov Kamnika, kralj Maksimiljan I. potrdi privilegije, ki so jih le-ti dobili od njegovih prednikov.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 6'—7, št. 21.

Reg.: LMS 1876, str. 137, št. 100; Argo 1894, str. 71.

Wir Maximilian von gots gnaden römischer kunig, zu allen zeiten merer des reichs, zu Hungern, Dalmacien, Croacien etc. kunig, ertzherzog zu Österreich, hertzog zu Burgundi, zu Lotharich, zu Brabant, zu Steyr, zu Kernten, zu Crain, zu Lymburg, zu Lutsemburg vnd zu Geldern, graue zu Flanndern, zu Habsburg, zu Tirol, zu Phirdt, zu Kiburg, zu Arthois vnd zu Burgundi, phaltzgraue zu Heingow, zu Holanndt, zu Seelanndt, zu Namur vnd zu Zutphen, marggraue des heiligen römischen reichs vnd zu Burgaw, lanndtgraue in Elsass, herr zu Frislanndt, auf der Windischen March, zu Portennaw, zu Salins vnd zu Mecheln etc. Bekhennen vnd thun khundt offentlich mit disem brieff, das vnns vnser getrewen lieben n. der richter, rat vnd vnser burger gemainlich vnser stat zu Stain in Crain durch ir erber potschafft diemuettiglich anrueffen vnd pitten haben lassen, das wir inen vnd iren nachkomen all vnd yeglich ir brief, freyhait, gnad vnd hanndtuessten, so in von weillenndt vnnsern vordern hertzogen zu Österreich, zu Steyr vnd zu Crain gegeben vnd durch vnser lieben herrn vnd vater herrn Friderichen römischen kaiser löblicher gedechtnuss bestettet weren, auch ir allt recht vnd guet gewonhait, so sy redlich herpracht hetten, gnediglich geruechten zu uernewen, confirmiren vnd zu bestetten, haben wir angesehen derselben richter, rat vnd vnser burger zu Stain vleissig bette, auch die stätten trew vnd vnuerdrossen dienst, so sy vnns vnd vnnsern vordern gethan haben vnd vns hinfur thuen sollen, vnd haben darumb inen vnd allen iren nachkomen die obgemelten ir brief, freyhait, gnad vnd hanndtuessten in allen iren puncten, artikeln vnd begreifungen, auch ir allt recht vnd guet gewonhait, so sy von allter herpracht haben, gnediglich verneut, confirmirt vnd bestät, vernewen, confirmiren vnd bestetten in auch die von römischer kuniglicher macht vnd alls regierunder herr vnd lanndsfurst der obbenannten furstenthumb vnd lannde, wissenntlich in craft dits briefs vnd mainen vnd wellen, das sy die genntzlich bey iren krefften beleiben vnd die benannten richter, rat vnd burger zu Stain vnd ir nachkomen der geprauchten vnd geniessen sullen vnd mugen zu gleicher weiss, als ob die von wort zu wort hierinn begriffen weren von allermeniglich vngehindert vngeferlich. Dauon gebieten wir den edlen vnsern lieben getrewen n. allen vnnsern haubtleuten, grauen, freyen, herren, rittern, knechten, vitzdomben, verwesern, lanndtrichtern, richtern, räten, burgern, gemainden vnd

allen anndern vnnsern ambtleutten, vnderthanen vnd getrewen ernstlich vnd wellen, das sy die benannten vnnser burger von Stain vnd ir nachkhomen bey den obgemelten iren briefen, gnaden, freyhaiten, hanntuessten, allem löblichem herkhomen vnd guetten gewonhaiten von vnnsern wegen vestiglichen hanndhaben, schirmen vnd sy der berueblich gebrauchen vnd geniessen lassen vnd dawider nicht dringen noch besweren, noch des yemannds annderm zu thun gestatten in khain weis, alls lieb in allen vnd ir jedem sey vnnser schwere vngnad vnd straff zu uermeiden. Das mainen wir ernstlich. Mit vrkhundt dits briefs, besigelt mit vnnserm anhanggennden insigel, geben zu Wienn an eritag nach sant Lucien tag nach Cristi gepurde viertzehenhundert vnd im dreyundneuntzigisten, vnnser reiche des römischen im achten vnd des hungrischen im vierden jaren.

20.

1496, junij 27. s. l.

Viljem Turjaški, deželni glavar na Kranjskem, izreka na cesarjevo povelje razsodbo v sporu med Kamničani in okoličani zaradi gmajne in gozdov v Bistrici. Le-ti pripadajo samo mestu Kamniku, toda s privoljenjem mesta lahko okoličani gonijo le čez dan svojo živino tja na pašo, divjačina pa je pod nadzorom cesarskega lovskega mojstra.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 6, št. 19.

Reg.: LMS 1876, str. 137-8, št. 105; Argo 1894, str. 71-72.

Prim.: Stiasny, Kamnik, str. 58; Valenčič, Bistriški gozd in kamniški meščani v Kamn. zbor. 1957, str. 72.

Ich Wilhalm von Awrsperg lanndshaubtman in Crain bekhehn, alls von der gemain vnd gehultz wegen in der Feustritz bey Stain gelegen, darumb die stat zu Stain von den vmbessen darinnen irrung vnd eingriff gehabt haben, darumb ich bed tail auf beuelhen romischer kuniglicher maiestat vnnsers allergenedigisten herrn mit irer kuntschafft vnd weisung fur mich erfordert, da sich alsdann in gegenwurttigkhait der bemelten vmbessen anweldt vnd herrschafft erfunden hat, das die bemelt stat zu Stain innhalt irer brief vnd khundschaftt genuesamblich geweist haben, das die benannt gemain vnd gehultz in der Feustritz niemannds als der stat allain daselbst zu Stain zuegehört, noch annder niemannds rechtlich ir suechung, weder mit halt oder gehultz, darinnen haben. Doch hab ich mit sambt den anndern anwelden vnd herrschafften souil vleiss ankhert, das die benannten von Stain iren willen darzue geben haben, damit die beruerten vmsessen ir vich des morgens daselbst in die Feustritz treiben vnd des abents widerumb heraus nemen vnd bey der nacht darinnen nicht bleiben lassen sullen. Es sullen auch dieselben vmbessen

mit hackhen in dasselbig gehultz nicht geen, noch darinnen gerewt vnd hutten machen, sonnser (!) sich allein vnd plösllich betragen, das sy ir viech in dem bemelten gehultz bey dem tag vnd nicht weitter hallten mugen, vnuergriffenlich kunigclicher maiestat vnnserm allergenedigisten herrn etc. vnd seiner gnaden jägermaister von des wildpans wegen, ob von hierschen oder annderm wildt daselbst in die Feystritz tretten vnd darinne sein wurde, damit sullen dieselben von Stain nichts ze thun, sunder seiner gnaden jägermaister daruber gewallt haben. Welher aber zwischen den obberuerten vmbessen dawider thet vnd mit seinem viech daruber begriffen oder sunst an tag gepraecht, das sy in der obberuerten Veystritz gerewt oder hutten machen wurde, die mugen die obgenannten von Stain darumb phenndten, das sy alls oft mit der haubtman-schaft vmb zehen march schilling, die sy alsdann mit disem brief vnlässlich verfallen sein, stellen vnd abkhumen. Alles getrewlich vnd vngeuerlich. Zu vrkhundt vnnder meinem anhanngunden insigel der geben ist nach Cristi gepurde viertzehenhundert vnd darnach in dem sechsundneuntzigisten jar am montag vor sanndt Peters vnd sanndt Pauls tag.

21.

1501, december 22. Innsbruck

Na prošnjo sodnika in sveta v Kamniku, dovoli kralj Maksimilijan I. mestu sejem na dan sv. Primoža in Felicijana (9. junij) s tržno svoboščino tri dni pred sejmom in tri dni po njem.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 7—7', št. 22.

Reg.: LMS 1876, str. 138, št. 110 (napačna letnica 1500, dec. 23.); Argo 1894, str. 72.

Prim.: Otorepec, Donsek h gosp. zgod. Kamnika do 16. stol. v Kam. zbor. 1957, str. 56.

Wir Maximilian von gots gnaden römischer kunig, zu allen zeiten merer des reichs, zu Hungern, Dalmacien, Croacien etc. kunig, ertzherzog zu Österreich, hertzog zu Burgundi, zu Brabant vnd phallenntzgraf etc. Bekennen, das vnns vnnser getrew lieb richter vnd rat zu Stain in vnnserm furstenthumb Crain gelegen, haben diemuettiglich anrueffen vnd pitten lassen, das wir innen daselbst zu Stain ainen jarmargkht, nemblich auf sanndt Primus vnnd sanndt Felicien tag, zu geben vnd sy damit zu begnaden gnediglich geruechten, das haben wir angesehen solh ir vleissig diemuettig pette vnd darumb vnd vmb aufnemens willen derselben vnnser stat, von sonndern gnaden den gemelten jarmargkht mit furstlicher freyung drey tag vor vnd drey tag nach, alls regierunder herr vnnd lanndsfurst in Crain gnediglich gegeben vnd geben auch wissenntlich mit dem brief, also das sy, ir erben vnd nachkhomen nun

hinfur zu eewigen zeiten den beruerten jarmargkht jarlich an dem gemellten sanndt Primus vnd sanndt Felician tag mit allen den eeren, gnaden, freyhaiten, rechten vnd gueten gewonnhaiten, wie obstet, hallten vnd gebrauchen sollen vnd mögen, wie annder jarmärkht in vnnserm furstenthumb Crain von recht oder gewonnhait wegen gehalten vnd gebraucht worden sein, on menigclichs irrung vnd hinndernuss, doch anndern an iren jarmergkhten vnuergriffen vnd vnschedlich. Vnd gebieten darauf allen fursten, geistlichen vnd weltlichen, prelaten, grauen, freyen, herrn, rittern, knechten, haubtleuten, vitzdomben, vogten, phlegern, verwesern, ambtleuten, lanndtrichtern, burgermaistern, richtern, räten, burgern, gemainen vnd sunst allen anndern vnnsern vnnderthanen vnd getrewen in was wurden, stats oder wesenns die sein, ernstlich vnd wellen, das sy die gemelten von Stain, ir erben vnd nachkhomben bey disen vnnsern gnaden des beruerten jarmarkhts beleiben vnd sy den gerueblich gebrauchen vnd geniessen, auch die, so denselben jarmargkht mit irer waar khauffmannschafft vnd guet besuechen werden, darzue vnd daruon on irrung vnd hinndernuss khomen lassen vnd daran nicht irren noch hinndern in khain weiss, alls lieb in allen vnd ir yedem sey vnnser schwär vngnad vnd straff zu uermeiden. Das mainen wir ernstlich. Mit vrkhundt dits briefs, geben zu Innsprugg am mittichen nach sant Thoman des heilligen zwelffpoten tag, nach Cristi geburde funfftzehenhundert vnd im ersten, vnnser reiche des römischen im sechtzehennnden vnd des hungerischen im zwelfften jaren.

22.

1507, april 29. Ljubljana

Jurij z Brda, vicedom na Kranjskem, in Vid Turnski, oskrbnik Starega gradu v Kamniku, izdajata na kraljevo povelje razsodbo v sporu med mestom Kamnikom in podložniki v Godičah in Zagorica, zaradi gmajne ob Bistrici. S pomočjo drugih razsodnikov, ogleda in na podlagi listine iz 1496 razsodita, da je gmajna last mesta.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 6—6', št. 20.

Reg.: MHVK XX (1865), str. 110; LMS 1876, str. 133, št. 114; Argo 1894, str. 72.

Ich Jorg von Egkh vitzdomb in Crain vnd ich Veit vom Thurn phleger vnd ambtman auf Oberstain, bekennen vnd thun khundt mit disem offnen brief allermenigclich. Als die römisch kuniglich maiestat vnnser allergenedigister herr vnns aufgelegt vnd beuolhen hat, die irrung vnd zwittrecht, so sich zwischen der stat Stain vnd den vnnderthanen zu Goditsch vnd Sagoritzo von wegen der gemain an der Feystritz hinder Stain, welhe gemain dieselbigen von

Goditsch vnd Sagoritze mit irem viech, auch mit aufrichtung der hutten prauchen haben wellen, sollich in aber dieselbigen von Stain wider iren allten gebrauch nicht gestatten, sunder daraus getriben vnd sollicher irer gemain enntwert haben sollten, haben wir an heut dato die partheyen fur vnns erfordert, sy in beywesen Sigmunden Pierssen, haubtman in der Mettling, Gregorn Gumppler, Steffan Rengkhen vnd annder aigentlich gehört vnd durch geschriftliche vrkhundt durch herrn Wilhalbm von Awrspergkh seligen ausganngen, der datum tausent vierhundert vnd in dem sechsundneuntzigsten jar funden, das sollicher obangezaigten irrung halben beschaw gehalten vnd in beywesen der armen leut, herrschafft vnd anwelt die weisung sollicher Feystritz vnd der gemain halben, was yeder tail furpracht, hat eigenntlich gehort, durch welhe zeugen gruntlich verstanden vnd angezeigt ist worden, das die Feystritz mit irer zuegehörung niemandt alls der stat Stain zuegehoren soll, wie dann solh geschrift herrn Wilhalms selligen, durch die von Stain furpracht, vermag, dieweil nu sollicher irrung halben vormals gehandelt vnd enntschidt aufgericht, ist erfunden vnd erkhanndt, das die von Stain bey irer brieflichen khundschaft, durch benannten herrn Wilhalm selligen aufgericht, gehalten vnd von niemandt dawider gedrungen werden sullen. Alles treulich vnd vngeuerlich. Vrkhundt vnnder vnnsern anhängunden insigeln vnd petschaftten verferttigt. Beschehen zu Laybach den phintztag nach sanndt Jorgen tag, anno im funfftzehnhundert vnnd sibenden jar.

23.

1510, marec 18. Augsburg

Cesar Maksimilijan I. zapoveduje tistim plemičem, ki stanujejo v svojih hišah v mestu Kamniku in tam trgujejo, da od teh hiš plačujejo davke in opravljajo druge obveznosti mestu kot ostali meščani, razen tistih, ki imajo oprostila pisma, ker so se Kamničani zaradi tega pritožili.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 7—8, št. 23.

Reg.: LMS 1876, str. 139, št. 116; Argo 1894, str. 72.

Prim.: Stiasny, Kamnik, str. 28; Zwitter, Star. kranj. mesta, str. 42.

Wir Maximilian erwellter von gots gnaden römischer kaiser, zu allen zeiten merer des reichs, in Germanien, auch zu Hungern, Dalmacien, Croacien etc. kunig, ertzherzog zu Österreich, hertzoze zu Burgundi, zu Brabant vnd phallentzgraue etc. Embietenn allen vnd yeglichen vom adl vnd denen, so hewser in vnnser stat Stain in Crain haben vnd diser vnnser brief gezaigt oder verkundt wirdet, vnnser genad vnd alles guet. Vnns haben vnnser

getrewen lieben richter, rat vnd burger gemaindlich gedachter vnnser stat zuerkennen geben, wiewol ettlich aus euch in beruerten iren hewsern personndlichen wonnen vnd daselbs allen geprauch mit khauffen vnd verkhauffen, wie annder vnnser burger beruertter vnnser stat haben, so sollet ir doch von denselben euren hewsern khain mitleiden in stewern, wachen, robaten oder anndern auflegen mit gedachter stat tragen, sonnder dafür gefreyt zu sein vermainet, das in vnd sonnderlich in den verganngen vnd gegenwurtigen kriegsleuffen zu gedulden schwere vnd vnleidenlichen sey, vnd vnns demnach hierinn vmb vnnser hilff diemuettiglichen angerueffen vnd gepeten. Vnd so vnns nu alls herrn vnnd lanndsfursten in sollich vnd dergleichen beswerung, nachdem die vnnsern burgern nicht zu klainem nachtail vnd verderben raichet, zu sehen geburt vnd zu gestatten nicht gemaint ist, emphelhen wir darauf euch allen vnd eur yedem ernstlich gebiettund vnd wellen, das ir obangezaigt eur vngebürlich furnemen absettel vnd euch derselben nicht mer gebrauchet, sonnder von obbestimbtten euren hewsern, haben vnd guettern mit obbemelten vnnsern burgern zu Stain in stewern, wachen, robaten vnd anndern iren auflegen, wie sich geburt, mitleiden traget. Wellich aber aus euch des gefreyt zu sein vermainet, sollich ewr freyhait vorgenannten vnnsern burgern furbringet, der wissen zu haben vnd euch hierinn gehorsamblich vnd nicht annderst halltet. Daran thuet ir zusambt der pillichait vnnser ernstliche mainung. Geben in vnnser vnd des heilligen reichs stat Awgspurg am achtzehenden tag des monats marcy, anno domini etc. im zehennden, vnnser reiche des römischen im funfundtzwaintzigsten vnd des hungerischen im zwaintzigsten jaren.

24.

1528, marec 9. Dunaj

Na prošnjo sodnika, sveta in meščanov Kamnika kralj Ferdinand I. potrjuje (z inseriranimi št. 1—23) privilegije svojih prednikov mestu.

Privil. knjiga Kamnika iz 1528, fol. 2 in 8—8'.

Reg.: LMS 1876, str. 140, št. 127; Argo 1894, str. 72.

Wir Ferdinannd von gottes genaden zu Hungern vnd Behaim etc. kunig, infannt in Hispanien, ertzherzog zu Osterreich, hertzog zu Burgundi, zu Brabant, zu Steyr, Kernndten, Crain vnd Wirtemberg etc., furst zu Schwaben, gefürster graue zu Habsburg, zu Tirol, zu Phierdt, zu Kiburg vnd zu Gortz etc., lanndtgraue in Elsass, marggraue des heilligen reichs ob der Enns vnd zu Burgaw, herr auf der Windischen March, zu Portennaw vnd zu Salins etc.

Bekennen vnd thuen khundt offennlich mit disem brief, das vnns vnser getrew lieb n. richter, rate vnd vnser burger gemainklich vnser stat zu Stain in vnserm furstenthumb Crain durch ir erber potschafft, irer priuilegien vnd freyhait halben, ettliche brief, so ir vorelltern, sy vnd gemaine vnser stat daselbst zu Stain von vnsern vorfaren romischen kaisern, kunigen vnd ertzherzogen zu Osterreich, Steyr, Kernndten vnd Crain erworben vnd herbracht vnd die inen jungst durch weilent vnsern lieben anherren kaiser Maximilian derselben zeit romischen kunig hochloblicher gedachtnuss confirmiert vnd bestatt waren vnd darzue die gnad vnd freyhait so inen jetzbemelte kaiserliche maiestat nachmals mit dem jarmarghkt vnd desselben furstlichen freyung von newen gegeben vnd gethan, vmb confirmirung vnd bestattung derselben furbringen lassen, die mit irer innhalt von wort zu wortten lauten wie hernach uolgt (slede inserti listin št. 1—23). Vnd vnns darauf diemuettiglichen angerueffen vnd pitten lassen, inen die vorbestimbtten brief, freyhait, priuilegia, gnad, hanndtuesst, recht, allt herkhomen vnd guet gewonhait, damit sy von vnsern vorfaren, kaisern, kunigen, ertzherzogen vnd fursten von Osterreich, löblicher vnd seliger gedechtnuss begnad vnd furgesehen sein in allen iren innhaltungen vnd begreiffungen alls regierunder herr vnd lanndsfurst zu uernewen, zu confirmiren vnd zu bestätten genediglichen geruechten, haben wir angesehen solh der gedachten richter, rate vnd vnser burger zu Stain vleissig pete, auch die stätten trew vnd vnuerdrossen dienst, so sy vnns vnd vnsern vorfaren gethan vnd vnns hinfuran thuen sollen vnd mugen vnd inen dardurch vnd von sonndern gnaden die vorberuerten brief, freyhait, gnad, hanndtuesst vnd allt löblich herkhomen genediglichen vernewt, confirmiert vnd bestätt, vernewen, bestätten vnd confirmiren inen die auch wissenntlich mit dem brief, was wir von recht daran bestetten sollen vnd mugen. Also das die in allen iren Worten, puncten vnd artigkln darinnen begriffen, gentzlichen vnd volkumenlichen bey iren krefftten beleiben, sich der gebrauchen vnd geniessen mugen vnd dawider von niemannds vnpillicher weis gehandelt noch gethan werden solle in khain weise, vngeuerlich. Dauon gebieten wir den edlen vnsern lieben getrewen n. allen vnsern haubtleutten, grauen, freyen, herrn, rittern, knechten, verwesern, vitzdomben, phlegern, lanndtrichtern, richtern, räten, burgern, gemainden vnd allen anndern vnsern ambleutten, vnnderthanen vnd getrewen, ernnstlichen vnd wellen, das sy die beruerten vnser burger von Stain vnd ir nachkhumen bey den obbemelten iren briefen, freyhaiten, priuilegien, gnaden vnd diser vnser confirmation vnd bestattung berueblichen vnd on irrung beleiben, derselben gebrauchen vnd geniessen lassen, auch von vnsern wegen dabey vesstiglichen hanndthaben, schirmen vnd dawider nicht dringen noch besweren, noch des yemannds

annderm zu thun gestatten in khain weise, alls lieb in allen vnd ir yedem seye vnser swäre vngnad vnd straff zu uermeiden. Das ist genntzlich vnnser ernstliche mainung. Mit vrkhund dits libells, verfertigt mit vnnserm anhanngennden insigel, geben in vnnser stat Wienn am neunten tag des monats marcy, nach Cristi vnnser lieben herren geburde funffzehenhundert vnd im achtundzwaintzigisten, vnnserer reiche im anndern jaren.

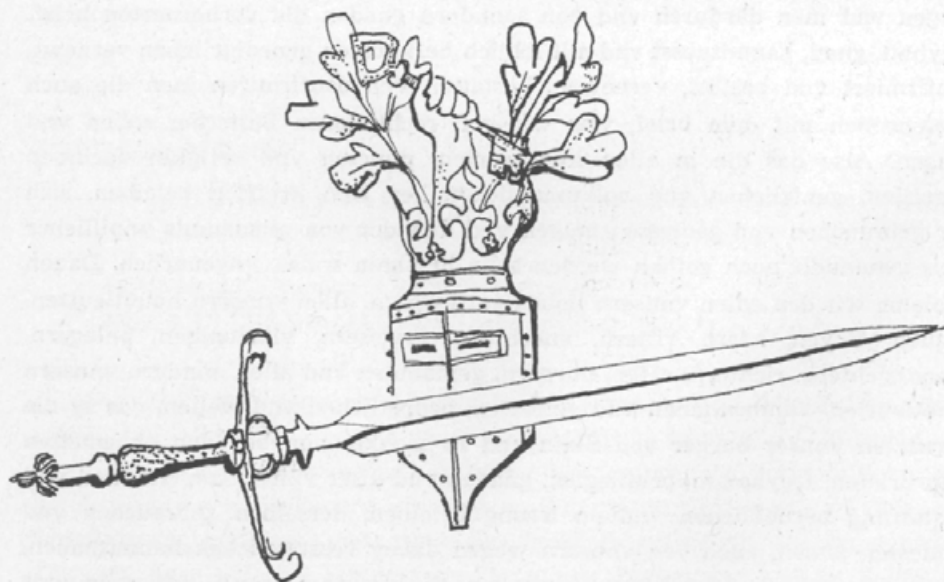
Comissio domini
regis in consilio

von Pucham
stathalter

R. Rabnich
o. canntzler

Ruedolffh von Hohenfeld
C. von Räkchnicz
Hanns von Greysnneckh
Achatz Schratt
M. v. Lamberg
S. Kollonitsch

Registrata I. Khnauss

VERONIKA Z MALEGA GRADU

Emilijan Cevc

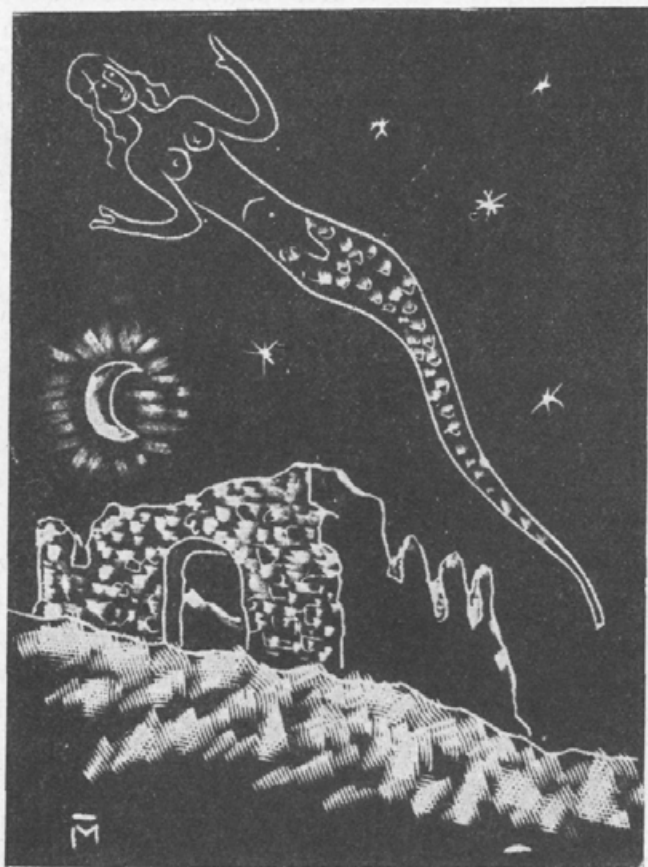
Mali grad s svojimi strmimi stenami, z grajskimi razvalinami in z romansko, za naše kraje nenavadno dvojno kapelo in še s šumečo Bistrico, ki se prebija med njegovimi skalami in pobočjem Starega gradu na drugi strani, je pač že od nekdaj mikal ne samo Kamničane, ampak tudi okoliške prebivalce, da so ga opletli z vencem zgodb in legend. Tam, kjer teče zdaj Bistrica, naj bi se nekoč prelilo v ravnino kamniško jezero, na Malem gradu naj bi stalo v davnih dneh svetišče poganskega enookkega božanstva, na gradovih so baje prebivali sovražni bratje, in na samem Malem gradu čaka ob bogatem zakladu odrešitve zakleta grajska deklica Veronika.

Kolikokrat smo otroci poslušali zgodbo o ukleti malograjski gospodični in sanjali o bogastvu podzemeljskih kleti! Ta pripovedka je spremljala že mladost očetov prav tako kot našo lastno in neločljivo se je strnila s podobo rodnega mesta. Mnogokrat je bila že zapisana, neštetokrat pripovedovana — torej je prav, če si jo danes še nekoliko podrobneje ogledamo in poskusimo razbrati njene zapletene prvinske sestavine, saj bo ljubo izročilo pri tem razkrilo celo nekaj bajeslovnega utripa.

Menda nima nobena naša pripovedka redke sreče, da bi se ohranila kar v dveh skoraj tri sto let starih zapisih kot Veronikina. Najstarejši značaj kaže varianta, ki se je v italijanskem zapisu ohranila v rokopisnem snopču z naslovom »Relatio notabilium Conventus Camnicensis data Illustro Domino Baroni Ioanni Waikiardo Valvasor Die 27. augusti 1684«. Na žalost je original, ki je bil shranjen v arhivu frančiškanskega samostana v Kamniku, med drugo svetovno vojsko izginil, ohranil pa se je njegov prepis z dne 7. 11. 1922 v beležnici štev. XVIII. dr. F. Steleta. Po tem prepisu, ki pa sam ne izključuje nekaterih manjših napak — dr. Stelè je teže prebrana mesta sam opremil z nekaterimi vprašaji! — objavljamo zgodbo tudi mi:

Varianța I.

La Città di Camnik è antichissima è in tempo de Gentili furno tre castelli non la Città ma in luogo doue è hora la città, era un gran lago, qual si extendeua da Camnik sino le montagnie circumuicine, delli quali castelli uno era sopra il monte maggiore et il altro sopra il minore della città, et il terzo sopra il monte di Monspurg et quelli erano inhabitati da tre fratelli idolatri li quali mai si poterano accordare et sempre tra loro furno molte strage è scaramuzi, ma finalmente in detto luogo si generò un dragone il quale per gran suo moto, et concauità del monte rupe quella montagna, che tense il lago, e se estense (?) per la campagna, che circumdaua quel monte, et il dragone priuò della aqua, crepò nella campagna, dipoi in quel luogo doue era il lago, fatta bella amaenita (?), si fabrico la città, e uegnuti i discepoli di

Miha Maleš, Kamniška Veronika

SS. Hermagoro et Fortunato, conuertirno quella gente alla fede christiana et uisto questo bel miraculo â essemplio della citta di Berito per esser liberati del dragone, ellessero per padrone la gloriosa S. Margaretha è hora la citta mena l'arma et insigne di S. Margaretha.

Si ritrouono uestigie di deti castelli, et doi stano anchora in piedi, il terzo di Monspurg affato è distrutto. In minore che hora è in citta è pieno di uolti et concauità, et molti thesori, et in tempo che si estense (?) il lago era rimasta una sola figliuola in questo castello con nome Veronica, et per auidita di thesori, et tema di fratelli di suo padre, ha detto queste parole, piùosto uoglio caminare come serpente con uentre per terra che abandonare questi thesori, è per permissione di dio, Li era auenuto, come dessideraua, è si era fatta meza insù donzella, et altro in giù serpente et in quel tempo molte uolte compariua strigariua con sua praesenza la gente, che causaua molte infirmità, et particolari alle donne li aborti, et per tali cause era da religiosi con santi huomini di quel tempo scomunicata è prohibita a uschire del suo luogo, doue erano riposti li thesori e di quel luogo per un piccolo uscio in alcuni tempi del anno sogliono comparire alcuni lumi, che molti li uedono.

Qui fui (?) poco anni che sei anelli di ferro, alli quali si ligauano le barche del lago, dalle muraglie de castello sono uia leuati.

Non sono ancor anni 50, et questi uechi tutti si ricordonó, che un signor di Camnik, chiamato Zantina, qual si propose a leuar qualche thesoro di quel castello, qual zapando, arriuò et ritrouo tante caldare di denari, quale uolendo leuare, uense il Daemonio in forma di sua filiuola maggiore, quale le disse, padre uenite â desinare a casa. Il padre adirato li disse, non ti iò espressamente commandai, et a tutti di casa, che niuno per qual si uoglia causa me deue uenire a chiamare, et non tosto fermato queste parole, che quel thesoro in un tratto si profondo in terra, senza speranza di riuederlo mai è questa fossa compare ancor adesso.²

* * *

Rokopis je, kot smo že rekli, datiran z letom 1684 in je bil namenjen v uporabo kranjskemu kronistu Valvasorju. Ne vemo, kdo ga je sestavil, niti ne, če je Valvasorju kdaj prišel pred oči, kajti niti Valvasorjevo poročilo o kamniškem samostanu niti njegova zgodba o Veroniki ne kažeta nobenega spomina na naš rokopis. Vzbuja se nam celo vprašanje, če ni zapis naše variante I. starejši od leta 1684, kajti ko je ob istem času obiskal Mali grad Valvasor, ni našel o grajski razvalini skoraj nobenih sledov, ker so njeno kamenje porabili za zidavo meščanskih hiš, naš poročevalec pa omenja na Malem gradu še oboke. Vsekakor frančiškanska varianta mikavno povezuje odtok jezera in Veronikino zgodbo.

V začetku osemdesetih let 17. stoletja, ko je Valvasor nabiral blago za XI. knjigo svoje »Slave vojvodine Kranjske«, je zgodbo o Veroniki pač slišal, toda sporočil nam jo je le v okrnjeni obliki, ki nam ne pove, zakaj se je Veronika spremenila.* Najprej popiše Mali grad in pove, da je stal tam svoje dni poganski tempelj, potem pa preide k zakladu in ukleti Veroniki.

Varianata II.

Man sagt, es sey an diesem Ort Kleinfest ein Schatz verborgen. Daher ein alter Bader, Nahmens Martin, sich unterstanden, auf Vergünstigung der Herren von Stein auf diesem Hügel hin und wieder, auch so gar in der untersten Capellen zu graben. Allein, da er vermeinte, einen Schatz zu erhalten, hat er das Gesicht verlohren und also in höchster Armseligkeit sein Leben geendet. Velches sich vor ohngefähr funfzehn Jahren zugetragen.

Sonst weil uns die Erzehlung auf den Kleinfestlichen Schatz gebracht, erzehlt man auch diese Fabel von einer heidnischen Jungfrauen, Veronica benamst, so öftters vor diesem sich sehen lassen in Gestalt eines wolgezierten schönen Frauen-Bildes, meistens theils gegen dem Abend und Morgen an dem Wasser bey der Kleinfest, mit dem Fürgeben, wie sie ein heidnisches Fräulein von dem Geschlecht derer, so die Kleinfest innen gehabt, und bis auf den jüngsten Tag allda zu leiden verbannt wäre, woferrn sie nicht ein reiner Junggesell mit einem dreymaligem Kuß erlösen würde, dem auch nach geschehener Erlösung Sie mit samt dem in diesem Schloß Kleinfest enthaltenen Schatz (so sie öftters durch eiserne Gitter, in Lägeln und Häfen aufbehalten, Neugierigen Personen gezeigt) zufallen würde.

Endlich hat sich nach so langem Suchen ein Jüngling gefunden, der auf Zureden seiner Mutter, die ihm den Schatz und die daran hangende Glückseligkeiten mit lebendigen Farben abgemahlt, sich entschlossen, diese nicht unliebliche Jungfrau zu küssen; da er aber zum andren Mal den Kuß abgestattet, ward sie sehr abscheulich und wild, veränderte auch die untere Leibs-Gestalt in einen Schlangen-Schweiff, also daß der Jüngling vor Entsetzung dieses Monstrum weiter zu berühren, sich nicht mehr getraute, sondern die Flucht ergriff.

Worüber sie erbärmlich zu schreyen und ihre nunmehr biß an den Jüngsten Tag unmögliche Wieder-Erlösung zu beklagen angefangen, auch hierauf verschwunden und biß auf diesen Tag nicht mehr gesehen worden.

Dem seye, nun, wie ihm wolle, so führet dennoch die Stadt Stein in ihrem Wapen ein Weibsbild mit einem Schlangen-Schweiff zwischen einem Thor.*

* * *

Čudno bi bilo, če bi motiv kamniške Veronike ne odmeval tudi v delu pisatelja iz bližnjega Mengša, Janeza Trdine; vendar je Trdinova pripovedka tako samostojno predelana, da jo komaj lahko še prištejemo med prave variante. Če to kljub temu storimo, nas opravičuje le to, da skozi tenčico pisateljeve domišljije kljub vsemu lahko še slutimo nekaj prvinskih elementov, ki pričajo, da je Trdina poznal motiv, ki je še spominjal na varianto I.⁸

Varian ta III.

Na visokem hribu pri Kamniku, kjer zdaj podrtija »Mali grad« stoji, se je vzdigovalo enkrat poslopje nekega slovenskega vojvoda. Ta vojvoda je imel zalo hčerko. Zapisregel se je, temu je v zakon dati, ki bi se v prihodnjem prvem boju najbolj junaško obnašal. Boj je bil blizu. Rathis, lombardski kralj, veliko armado na noge spravi in v slovenske dežele vihra. Vse se vzdigne, sovražnika nazaj pahniti. Pri Trbižu se vname bitva; po dolgem boju Slovenci zmagajo.

Prvi junak bitve je bil mladi Črtovit. Temu tedaj oni vojvoda hčerko obljubi. S sabo ga tedaj vzame, da bi ju poročil. Ali nov sovražnik se vzdigne. Komaj so bili tukaj Lahi potolčeni, začnejo onkraj Nemci žugati.

Tisti vojvoda tedaj zakon na konec vojske odloži. Poda se s Črtovitom zopet v boj.

Nekaj časa po odhodu vojvoda pride na grad neznan star mož. Bil je neki kristjanski menih.

»Ali sem varen tukaj?« pobara hčerko. Ona: »Ste! S čim vam morem postreči?« On: »Menih sem, tvoji rojaki me preganjajo. Ali mi daste tukaj zavetje?« Ona se sicer ustraši, pa mu vendar zavetje obljubi.

Čez pol leta pride Črtovit v grad. »Kje so pa oče?« ga vpraša devica. On: »Pri očetih in dedih s slavo obdani. Prva bitva jim je življenje vzela. Njih zadnje besede so bile: »Črtovit! Pojdi na moj dom in vzemi hčerko!«

Devica pravi: »Ne morem, ne morem. Obljubila sem vedno devištvo. Vedi, jaz sem kristjana.«

Črtovit: »Čuj dalje, kar so oče rekli. Dejali so z grmečim glasom: »Ako te pa neče v zakon, naj jo prekletje očeta zadene. Pokoja naj nima tudi po smrti ne!« —

Devica se ustraši, pa obljube neče prelomiti. Žalosten se poda Črtovit proč. Devica pa, katero je tisti menih spreobrn timer, je do smrti v gradu živela. Po smrti jo je pa zadelo prekletje očeta. V kačji podobi je po kleteh gradu okoli lazila in še zdaj lazi. Tri kadi denarja je noter; tistemu je namenjeno, ki bi jo rešil. Rešnik zamore biti le otrok, ki je manj kot sedem let star.

Le kvatrne večere ima ona pravo deviško podobo. V Bistriški potok se ta čas umivat pride.

Vsa Trdinova pripovedka je kljub naslovni »Veroniki« prežeta s historiziranjem, saj je vsiljena celo v zgodovinski okvir bojev Slovencev z Langobardi in Bavarci. Obenem pa ne moremo prezreti tudi zelo očitnega naslona na Prešernov »Krst pri Savici« s Črtomirom, Bogomilo in menihom.

Čudno je, da je podgorski rojak Josip Ogrin, ki je moral pripovedko o Veroniki poznati iz živih ljudskih ust, le to objavil leta 1870⁶ popolnoma po Valvasorju (prištejmo jo kot varianto II. a). Tudi Ogrinova Veronika je ukleta grajska gospodična, ki mora trpeti do sodnega dne in se je prikazovala ob vodi pod Malim gradom. Fant, ki jo je na materino prigovarjanje hotel s tremi poljubi rešiti, je zbežal. Poslej je ni bilo več videti.

Pomemben pa je zapis pripovedke župnika Jurija Humarja, rojaka z Vodic nad Mekinjami, ki ga je objavil v Kukuljevičevem »Arkivu za povjestnico jugoslavensku«.⁷

Varianata IV.

Kjer zdaj mesto Kamnik stoji, je bilo nekdanje veliko in globoko jezero. Nad jezerom sta bila dva gradova: na Križki gori veliki grad, zdaj Stari grad imenovan, ki so ga same razvaline, spodaj na robu ob jezeru pa je bil Mali grad. Ribištvo sta imela oba graščaka, nazadnje je pa Starograščak malograjskemu branil ribe loviti, zato mu je iz sovraštva rob prekopal in jezero je steklo. To se je zgodilo ob 3 popoldan, zato še zmiraj v Nevljah ob 3 popoldan z malim zvonom v spomin te prigode zvoni.

V Kamniku na Šutni so hoteli farno cerkev zidati; brali so v ta namen denarje in pridejo h gospej na Mali grad vbogajme prosit. Gospa je imela edino hčer, ki jo je močno ljubila in ni nič dala. Rekla je: »Moja hči bo na denarjih sedela.« Bog spremeni hčer v kačo in kača se usede na sode denarjev in vse vkup se pogrezne v zemljo.

Rešil bi to gospodično, ko bi jo kdo, ko se prikaže, s tremi leskovimi šibami udaril, z vsako enkrat. Srečen, kdor jo reši; kača se bo spremenila v lepo gospodično, bogata bo tudi in v zakon bo z njim stopila.

Prikazovala se je bila večkrat ta kača in neki mladenič bi jo bil kmalu rešil; udaril jo je bil že dvakrat. Pa mu je rekla: »Ko me prvič udariš, bom hudo strašna, v drugič boš mislil, da te bom požrla, ko me v tretjič udariš, dobim človeško podobo.« Udaril jo je mladenič dvakrat, v tretjič ne, je zbežal. Rekla je: »Srečen bi bil ti in jaz, da me še v tretjič udariš. Preden bom rešena, bo to: ptica bo prinesla jelkino seme v Križko goro, iz semena bo zrasla jelka ali hoja, iz nje bodo dile, iz dil zibel in oni mladenič se bo v oni zibelki zibal, ki bo mene rešil.«

Gospod dekan so spoznali iz tega, da to ne more kmalu biti in so jo panali na toliko let in toliko let, da ne bo izven pečin hodila in ljudi nadlegovala; kajti pred tem ni dala ljudem miru. Pa gotovo so jo gospod dekan na veliko let panali; še zdaj je ni nič videti, ne glave ne repa od zaklete kače.

* * *

Prihodnjo varianto, ki jo je objavil p. Florentin Hrovat leta 1882,⁸ lahko zaznamujemo spet kot varianto II. b, kajti spet gre le za obnovo Valvasorjevega poročila od iskalca zaklada Martina do fanta, ki je pred tretjim poljubom pobegnil in bo morala Veronika trpeti do sodnega dne. Isti avtor je tri leta kasneje v ponatisu svojih mestopisnih črtic (Kranjska mesta, Novo mesto 1885, št. 31 sq.) po Valvasorju povzeti motiv odrešitve s poljubom nadomestil že z motivom treh udarcev z leskovo šibo.

Nove momente prinaša varianta, ki jo je neznan dopisnik objavil leta 1885 v Slovenskem narodu.⁹ Tudi ta sloni na živem izročilu, čeprav je nekoliko prešerno prikrojeno.

Varianta V.

... Zopet drug zanimiv spomin z nedolžnih dob našega Kamnika je spomin na Veroniko, zakleto gospo, ki že čez sto let sedi na brezmerih zakladih sredi skale malograjske.

Ta gospa Veronika bila je silno bogata, zato jo poprosi tedanji prošt, da daruje nekaj od svojih zakladov za zidanje farne cerkve, a ošabna Veronika zagrozi se in zakolne, da rajši zleze v gladko kačo, nego da bi žrtvovala le pol vinarja za cerkev. In zlezla je v kačo.

Toda njen mir bil je izgubljen po onem trenutku. Ker ponoči ni mogla spati, prihajala je doli v mesto in nadlegovala ljudi na čudne načine. O polnoči bila je najhujša. Gorje onemu, ki se je zamudil predolgo z doma ter korakal čez klanec! V znamenji svetega Jožefa¹⁰ ali na stopnicah pred »kovačnico« je čepela in z viška planila na mimogredočega, da je isti strahu mrtev obležal na tleh.

Posebno veselje imela je s pijanci in ponočnjaki; ali resnično zaljubljenim ni storila žalega nikoli.

Ker je pijančevanje baje že tedaj, četudi ne v tolikej meri ko danes, se gojilo, ko imamo v vsakej drugi hiši krčmo, imela je Veronika zlasti ob nedeljah ponoči mnogo opravka; tu je divjala, kakor obsedena gor in dol in napadala čistilce vinskega boga. Kmalu so se odvadili ljudje ostajati čez postavno uro v krčmi in mnogo pijancev bilo je vsled tega izpreobrnjenih.

Ali zdaj je ni več! V skali je zaprta; kajti sveti dekan Vojska so jo »pánali«, da ne sme več na svitlo.

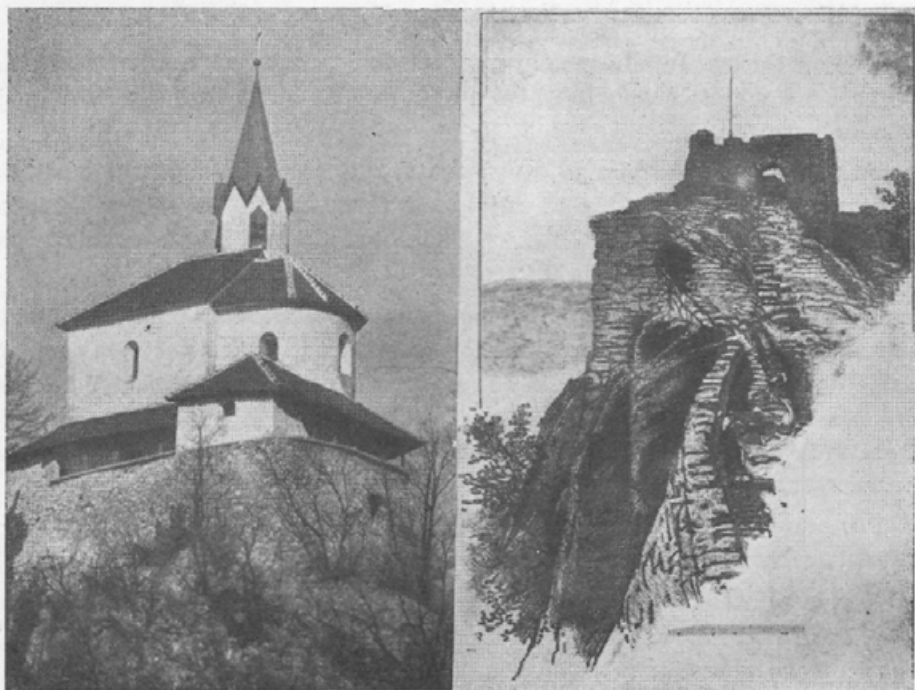
Le kdor bi bil tako pogumen in celo svoje življenje nedolžen, bodisi že duhovnik ali ne, da gre k njej v temno skalovje skozi okno, ki se vidi v strmi skali ter jo trikrat udari z blagoslovljeno šibo — oni bode jo rešil iz zakletja, in njegovi bodo vsi neizmerni zakladi.

* * *

Dve leti kasneje je prinesel Vrtec¹¹ ob popisu Malega gradu novo, vsebinsko najbolj enovito, toda stilno literarno obarvano Veronikino pripovedko izpod peresa Josipa Benkovića, kamniškega domačina.

Varian ta VI.

Po uvodnem opisu Malega gradu in njegove kapele, o katere začetkih »ne pove zgodovina nič gotovega, a govorica narodova je ohranila o tem mično pripovedko«, prične avtor pripovedovati:

Malograjška kapela od juga in razvalina »gradu« (zadnja po risbi L. Benescha iz časa okoli 1890)

Pred sila davnim časom so živeli v Kamniku trije bratje trojčki. Vse mesto je je ljubilo in skrbelo za nje, da so se izučili za duhovnike. Prišel je veseli čas, da bi morali prvič stopiti pred žrtvenik (oltar) in darovati presveto daritev. Kamničanje so sklenili nalašč za to slovesnost sezidati tako cerkev, da bodo mogli vsi trije bratje hkrati peti novo mašo. Kmalu so nabrali toliko novcev, da se je začela cerkev zidati. Hitro je bila dovršena, a troški niso bili še popolnoma pokriti.

V tej stiski se zateko pobožni Kamničanje k bogati grofici Veroniki, ki je v onem gradu poleg cerkve stanovala. Obče znana je bila njena prevzetnost in skopost, zato je doslej še nikoli niso prosili za kako pomoč. Ta zadrega prisili torej Kamničane, da se drznejo prestopiti prag mogočne graščine in stopiti pred mlado gospo. Veronika je sprejme z navadno mrzloto; slišavši pa njih ponižno prošnjo, zadere se na ves glas, rekoč: »Poberite se, berači! Raje se pri tej priči izpremenim v kačo, kakor da bi dala samo en vinar za vaše prazno delo!«

In pravično nebo je čulo grozno kletev mlade gospe.

Komaj izreče te besede, spolni se jej želja. Pred prosilci leži grda pošast pol žene pol kače. Grozno vpijoč in kolneč se vali iz grada. Pod neko skalo se zemlja odpre in jo požre. Predno pa izgine nesrečnica pod zemljo, udari s pestjo tako močno po skali, da se pest vtisne vanjo.

Še danes se vidi jama, v katero se je Veronika pogreznila. Tik nje pa leži skala, koder sta vtisnjeni pest in dlan.

Takoj se stemni nebo; strela udari v grad ter ga poruši. Samo štiri stene so ostale do danes kot spomenik pravične kazni božje.

Novomašniki so brali kmalu potem kljub grofičinemu nasprotovanju prve sv. maše vsak v eni kapelici.

Zakleta Veronika leži še danes pod »Malim gradom« in čuva tri kadi zlatnikov onemu, ki jo reši.

Nekdaj so se igrali otroci na zeleni grivi (trati) blizu one cerkve. Kar prileze do njih ostudna pošast: ženska do pasu s kačjim repom. Vsi zbeže, samo neki sedemletni deček počaka. Njega poprosi zakleta deklica, naj jo udari trikrat s šibico. Pogumni deček jo res udari; po drugem udarcu pa postane pošast tako ostudna, da otrok preplašen zbeži. Veronika zavpije tako močno, da se hrib potrese in tožeč, da ne bode še kmalu zelenela smreka, katera bo dala les oni zibelki, kjer bode spal njen rešitelj, izgine pod zemljo. Še danes pričakuje uboga zakleta deklica pod Malim gradom rešitve.

Pred kakimi dve sto leti je neki Nemec Martin, čuvši o velikem bogastvu Veronike, prišel iz daljnih krajev v Kamnik in začel zaklad kopati na Malem gradu. Ali neka skala je siromaka tako po glavi udarila, da je oslepel in kmalu potem umrl.

Pripoveduje se, da je pozneje Veronika prišla večkrat na dan. Ponoči je ležala vrhu klanca pred kovačnico na stopnicah in se zagnala na vsakega

pijanega človeka, ki se je tod mimo plazil. Sedaj pa, ko so Klanec prekopali in vse hiše na oni strani podrli, tako tudi kovačnico, in mesto lesenih stopnic lepšo pot na hrib naredili, ne prikaže se Veronika nič več.

Bodi s to Veroniko kakor hoče, to pa je vendar resnično, da se kamniški mestni grb, odkar ljudje pametijo, slika tako, da pod velikimi mestnimi vrati leži ženska podoba s kačjim repom.

* * *

Seveda je Veronikina zgodba zamikala tudi kamniškega pesnika Antona Medveda. Prelil jo je v verze, ki so sicer gostobesedno razvlečeni, toda kot bomo še videli, za nadaljnjo usodo pripovedke ne brezpomembni.¹² Zato smemo upravičeno tudi Medvedovo pesnitev na tem mestu navesti kot posebno varianto.

V a r i a n t a VII.

Poglej kapelo na gorici —
tako mi del je stari ded —
pod njo se v zemeljski temnici
globoko skriva strašna klet.

Vrh holma na planjavi ravni,
kjer klet grozi na temnem dnu,
se dvigalo je v dobi davni
židovje Malega gradu.

Zivela v dvorih je devica,
nečuvence krasote cvet,
Veronika, gradu kraljica,
stražec si zlatov broj neštet.

Sprejel je deve grad bogate
nekoč v blesteči kras dvoran
pobožne tri duhovne brate,
tri brate, rojene en dan.

Ob jezeru, ki oblivalo
ta hrib je daleč na okrog,
jih oče je pod kožo malo
skrbno gojil — čolnar ubog.

A ko so vzrasli dečki zali,
ostavil je roditelj svet,
vsi božjo službo so izbrali,
učili se več dolgih let.

Domov vrnivšim pa velelo,
hvaležno je srce jim vsem,
da trinadstropno naj kavelo
Bogu zgrade na holmu tem.

Povelju božjemu pokorni
povsod prosili so darov,
v iskrenih prošnjah neumorni
prišli so pod bogati krov.

A ne izide glas proseči
iz ust duhovnim bratom še,
zadene že pogled preteči
jih iz oči Veronike.

»Mar menite li, glupci smeti,
da zbiram vam imetek svoj,
in da zlato cvete kapeli,
ki holm bi omejila moj?

Na mah se rajše zvijem v zmaja,
ki polni žrelo mu otrov,
kot da od svojega sijaja
najmanjših dala bi darov!«

In glej! — Iz grla oddonelo
brezbožno komaj je slovo,
ko kazen ji telo v odelo
zagrne črno in temno.

In kači-dekllici nadene
luskinast na telo oklep,
v greben lase nabere njene,
a nogi v dolg ji strne rep.

Ko bratje izbeže iz grada,
za njimi zemlja zaziija,
in v žrelo temnega prepada
pogrezne kača se do dna.

Ob letu pak so svečeniki
na mestu tam zidali hram.
Trije blesteli žrtveniki
so nad prekletstvom temnih jam.

Še danes se na holmcu dviga
kapelica v nadstropjih treh.
Gradu ošabnega — več ni ga,
le v kleti spira deva greh.

anwideraden sammer und dander nicht eringen noch belernen oder des verma und
ander in wunne zu treiben. Also nicht als in den alten und ydeltis die er
sint vngut und nicht siner vnter. Das ist gewislich einer eitel
narrung. An demselben tag. Der ander tag. Wir in demselben tag
wunne. Der in wunne die. Der ander tag. Der ander tag. Der ander tag.
Der ander tag. Der ander tag. Der ander tag. Der ander tag. Der ander tag.
Der ander tag. Der ander tag. Der ander tag. Der ander tag. Der ander tag.

✓ *permanens* L.
Strobilata

[Handwritten signature]

O. Canopus

Am 1. Jan. 1800
Bischof von Constanza

Knoblochschensfeld

Handwritten text: *Handwritten text, possibly a signature or name, partially obscured by a horizontal line.*

III. V. — ~~Amberg 2~~
G. R. — 1/19. R.

Handwritten signature

Motiva odrešitve Medved ne pozna ali bolje, ne upošteva ga, ker bi mu porušil enotno zgradbo pesnitve. Gotovo je Medvedovo pesem pobudil bolj Benkovičev članek v Vrtcu 1887 kot pa spomin na dedovo pripovedovanje. Da je vanjo vpletena tudi podoba ribiča, ni nič čudnega, saj je ta priljubljen Medvedov rekvizit,¹³ obenem pa spominja tudi na izročilo o nekdanjem kamniškem jezeru.

Ker je Medved pesem ponatisnil v mohorski izdaji »Slovenske legende«, ¹⁴ je postala znana tudi med preprostimi bralci.¹⁵ Tako si lahko razložimo tudi sicer iz ljudskih ust zajeto, pa nekoliko posnaženo varianto Veronike, ki jo je po besedah dvainosemdesetletnega Čehovega Luka s Kulovca zapisal in objavil dr. R. A n d r e j k a.¹⁶ Popis gradu in njegovih zakladov, pojav ribiča kot očeta novomašnikov in posebno podrobni popis Veronikine metamorfoze v zmaja (!) zelo očitno pričajo o Medvedovem botrovanju. Dodal pa je Čehov oče konec o rešitelju in opombo o roki, vtisnjeni v kamen.

V a r i a n t a VIII.

Kjer se zdaj dviga trinadstropna kapelica v Kamniku, dvigalo se je v starih časih zidovje Malega gradu. V tem gradu je živela edina potomka stare plemiške rodovine, Veronika po imenu. Bila je silno lepa, a tudi silno ošabna. Imela je ogromne zaklade zlata in biserov. Okroginkrog gradu se je razprostiralo tedaj obširno jezero.

Nekoč pridejo prosit v grad miloščine trije pobožni bratje, trojčki. Bili so mašniki in so hoteli zidati cerkev, a niso imeli denarja. Njihov oče je bil ubožen ribič. Ko je Veronika začula ponižno prošnjo ubogih bratov, se je tako razsrdila, da jih je preklela in je rekla: »Naj postanem rajši zmaj, kot da bi dala vinar za vašo cerkev.«

In glej! Komaj je izgovorila te besede, že se je spremenila v zmaja. Preko hrbta ji je zrasel luskinast oklep. Njeni dolgi, črni lasje so se ji spojili v greben, a noge so se ji zvile v rep. Ko pa so ubogi bratje preplašeni zbežali z gradu, se je počrnilo nebo, bliski so švigali in strele so udarjale v grad, da je bil v hipu razvalina. Odprlo se je tudi žrelo, kamor se je pogreznil zmaj z vsemi svojimi zakladi. V razvalinah se vidi sedaj odtisk roke, kamor se je graščakinja v svoji jezi takrat uprla.

Ob letu so pa pobožni bratje sezidali tronadstropno cerkev nad mestom, ondi, kjer ječi pogubljena Veronika, čuva svoje ogromne zaklade ter čaka odrešenja. Rešena pa bo takrat, ko se porodi junak, ki pojde z mečem nad hudobnega duha, ki ima Veroniko v oblasti. Odsekati mu mora glavo. Veliko jih je že šlo reševat jo, pa so dosedaj še vsi žalostno končali. Junak rešitelj pa dobi v plačilo za svoje junaštvo vse njene zaklade in še Veroniko za ženo.

V »Etnologu XI.«¹⁷ je objavil dr. F. Stelè med drugim izročilom tudi pripovedko o Veroniki, kot jo je pred letom 1903 slišal od deda Tomaža Steleta v Tunjicah pri Kamniku. To je edini zapis, kjer grajska gospodična nima imena.

Varianata IX.

Neka francèzna — sam (ded) razlaga, da to pomeni gospa — na Malem gradu v Kamniku je rekla, da ne bo na Šutino v cerkev hodila. Spremenila se je v pol deklico pol kačo. Vsak dan je pretepala mežnarja s ključi, ko je prišel dan zvonit. Neki zelo pobožen prošt jo pana na sto let...

Neki vojak jo je imel rešiti in jo je dvakrat udaril, pa vsakokrat je skočila vanj; v tretje se je tako ustrašil, da je zbežal in ostala je še ukleta. Pod zemljo ima vse zaklade zakopane. Nekdo je hotel na Šutino v cerkev, pa je bil ubogvav (gologlav), kar zagleda vrata, katerih navadno ni bilo. Radoveden jih odpre in bil je v podzemeljski duplini, kjer je videl lepo ženo in kup zlata. Žena mu pravi, naj nabere zlata, kolikor hoče. Da bi več lahko vzel, gre domov po klobuk. Ko pride nazaj ni bilo ne vrat ne nič.

Rešil jo bo oni, ki bo spal v zibki, narejeni iz trovrhate smreke, ktera zraste na sto let.

* * *

Ko sem hodil še v ljudsko šolo — morda okoli leta 1928 — in sem skozi okno stanovanja videl naravnost malograjsko kapelo in skalovje, mi je oče pripovedoval zgodbo o Veroniki takole:

Varianata X.

Tamle gor na Malem gradu je živela lepa in bogata gospa. Ime ji je bilo Veronika. Bila je zelo skopa. Denarja je imela cele kadi, ki jih je skrbno varovala v podzemeljski kleti. Enkrat pa je potrkal na grajska vrata berač in poprosil vbogajme. Veronika pa se je zelo razjezila, udarila s pestjo po zidu tako močno, da se je v kamnu naredila luknja in zavpila: »Raje se pri priči spremenim v kačo, kakor pa da bi ti dala en sam krajcar!« Še danes se pozna v kamnu odtis pesti. Toda komaj je Veronika to spregovorila, že se je spremenila v grdo pošast. Postala je pol žena pol kača. Berač je izginil, grad pa se je kmalu nato porušil.

Še zdaj hodi ukleta grofica poležavat na stopnice pred kapelo in čakati rešitelja. Pri tem rožlja s ključi do zakladov.

Rešil jo bo samo deček sedmih let, ki ni storil še nobenega greha. Opolnoči mora iti v razvaline tri dni zapored in jo vsakokrat udariti s šibo, ki je bila na cvetno nedeljo blagoslovljena. Enkrat se je tak fantič že našel. Veronika ga je

prosila, naj jo trikrat udari z blagoslovljeno leskovo šibo, toda ne sme se ustrašiti, ker bo ob vsakem udarcu bolj grda in divja. Deček jo je udaril prvi dan. Veronika je postala kar se da grda in divje je pihala vanj. Drugi dan opolnoči se je le opogumil in spet prišel. Udaril jo je drugič. Tedaj pa je postala Veronika tako grda, da je deček prestrašen pobegnil. Veronika je zajokala od žalosti. Tako še danes zaman čaka na rešitev. Kdor jo bo rešil, bo dobil vse bogate zaklade, ki so skriti v kletih pod Malim gradom. Večkrat so že kopali, da bi našli zaklad, pa niso nič našli. Veronikina podoba je še zdaj v kamniškem grbu.

* * *

Tudi še danes bi bilo hvaležno in potrebno delo poizvedeti, koliko in v kakšni obliki še živi spomin na Veroniko v mestu in okolici. Meni na žalost čas tega ni dopuščal, dvomim pa, da bi ob že znanih variantah mogli najti še kakšno motivno novo. Pri dosedanjih zapisih pa lahko opazujemo, kako se v njih pravično jedro vedno bolj zabrisuje in kako dobiva vsebina vedno večji etični in religiozni poudarek. Prvotna grajska gospodična, ki je bila še poganka (var. I. in II.) se spremeni končno v graščakinjo, ki odkloni dar za kapelo ali za zidanje župne cerkve ali pa noče na Šutino k maši, končno pa zadobi socialen poudarek v skopi graščakinji, ki odreče beraču denar — torej motiv, ki ga poznamo iz številnih zgodb o kaznovanih hudobnih graščakih.

Motivna analiza

Preden si ogledamo analogno domače in tuje pripovedno gradivo, poskusimo najprej analizirati glavne motivne sestavine naše pripovedke:

1. Ime Veronika — nastopa v vseh variantah razen v var. IX.
2. Vzrok ukletja — ta manjka le pri var. II.
 - a) skopost in strah pred strici — var. I.
 - b) zavrnitev ženina — var. III.
 - c) odklonitev daru za zidanje malograjske kapele — var. VI., VII., VIII.
 - d) odklonitev daru za zidanje župne cerkve na Šutini — var. IV., V.
 - e) ker Veronika ni hotela v cerkev na Šutino — var. IV.
 - f) odklonitev daru beraču — var. X.

3. Metamorfoza v pošast:

A. Takoj ob ukletju:

- a) v pol ženo pol kačo — var. I., VI., VII., IX., X.
- b) v kačo — var. III., IV., V.
- c) v zmaja — var. VIII., (navidezno tudi var. VII.).

B. Šele po prvem udarcu s šibo ali po prvem poljubu — var. II.

4. Prikazovanje pošasti:

a) kot pošast — var. I., IV., V., VI., IX., X.

b) kot dekle — var. II., III.

c) ukleto dekle tiči samó v kletih — var. VII., VIII.

5. Omenjanje zaklada:

a) Veronika varuje zaklad — vse variante, zabrisano pri var. VII.

b) Veronika zaklad razkazuje — var. (I.), II., IX.

6. Način rešitve:

a) s trikratnim udarcem šibe — var. II. b, IV, V., VI., IX., X.

b) s trikratnim poljubom — var. II.

c) hudobcu je treba odsekati glavo — var. VIII.

d) način rešitve ni podrobneje določen — var. III.

e) rešitev ni omenjena — var. I., VII.

7. Rešitelj zbeži pred tretjim udarcem ali poljubom — var. II., IV., VI., VIII., IX., X.

8. Trajanje ukletja:

a) pravi rešitelj se še ni rodil — var. IV., VI., VII., IX., X.

b) ukletje bo trajalo do sodnega dne — var. II.

9. V skalo utisnjena roka — var. VI., VIII., X.

10. Veronika »panana« — var. I., IV., V., IX.

11. Veronika je izginila — var. II., VI.

12. Kopanje zaklada — var. I., II., VI., X.

13. Veronika poganska deklica — var. I., II., (III.).

14. Veronikina zgodba povezana z jezerom — var. I., IV., (VII.), VIII.

15. Zmaj prekoplje breg jezera in pogine — var. I.

16. Veronika v kamniškem grbu — var. II., VI., X.

17. Sv. Marjeta v kamniškem grbu — var. I.

Analogne pripovedke o ukletih dekletih in Melusini

Prvi, ki se je Veronikinega motiva kritično dotaknil, je bil že Valvasor oz. njegov sodelavec in korektor Erasmus Francisci v opombi na koncu poročila o Malem gradu.¹⁸ Z značilno skepso, ki pa vendar ne izključuje vere v nadnaravne pojave, postavlja komentator zgodbo v kraljestvo pripovedk (»... es sol eine Fabel seyn dörfte...«), češ da človeški poljub duše ne more odrešiti razen poljuba Sina božjega. Ker pa poznajo podobno pripovedko tudi v švicarskem Baslu — objavil jo je Stumpfius,¹⁹ — bi bilo kaj verjetno, da je le ta vplivala tudi na nastanek kamniške.

Blizu Basla je votlina, v katero je l. 1520 neki baselski krojač tako globoko zašel, da je prišel skozi železna vrata na lep vrt s palačo na sredi. Tu je srečal lepo dekle, ki pa je bilo od pasu navzdol kača, na glavi pa je imelo krono. Popeljal ga je do drugih vrat, ki sta jih varovala dva psa, toda nista se zganila. Dekle je vzelo sveženj ključev z vratu in odklenilo omare polne denarja in krojača obdarilo. Pripovedovalo mu je, da je kraljevskega rodu in ukleto v pošast; rešil jo bo le nedolžen fant s tremi poljubi. Krojač jo dvakrat poljubi, v tretje pa se je ni več upal, ker se je dekle tako grozno obnašalo, kot bi ga hotelo v kose raztrgati. Pozneje ni krojač več našel vhoda v votlino.

Nekaj let kasneje je neki drugi baselski meščan hotel dvigniti v votlini zaklade, našel pa je samo človeške kosti. Zbežal je, padel in od poškodb tretji dan umrl.²⁰

Kazno je, da je deklica-kača izposojena iz Ovidovih Metamorfoz. Le stežka bi se našel človek, ki bi se upal na samotnem kraju tako pošast poljubiti. Toda čeprav to ne ustreza krščanski resnici, nadaljuje komentar, se hudič lahko posluži tudi takih zvijač, da bi preslepil ljudi.

Tako sta Valvasor in Francisci prva našla in poudarila kamniški Veroniki soroden motiv v srednjeevropskem folklornem zakladu. Značilno je, da tudi naša var. IX. baja podobno kot baselska pripovedka o možu, ki je skozi vrata zašel v votlino z lepo ženo ob kupih zlata, s katerih bi si lahko po mili volji nagrabil bogastva.

Seveda pa baselska zgodba ni osamljena. Ne samo po alpskih deželah, tudi drugod po Evropi srečamo podobne pripovedke, kot bomo kmalu videli. Pri nas je najsorodnejša pripovedka iz Cerkelj:²¹

»Živela je ohola graščakinja v poženški graščini na Milharjevem hribu prav tedaj, ko so v Šmartnem — blizu gradu — faro odpravili ter jo predstavili v Trnovlje, sedanjo vas cerkljansko. To plemenito gospo tako užali, da priseže, da ne gre prej v Trnovlje, dokler ji ne pogrnejo pota s škrlatom. Ker se je vse treslo pred njo in se je balo, uredi ji kmalu pot, kakor je želela. Toda še bolj se užali in zagrozi: »Rajši takoj v kačo zlezem, nego da bi šla v Trnovlje!«

Strašna kazen ji je za petama. Da bi si jezo ohladila, gre na sprehod v bližnji gozd Stražo in pride do studenca Zatrèp. Zelo žejna se skloni, da bi se napila dobre, mrzle vode — toda pri tej priči spremeni se zala gospa v kačo in zleze v votlino, a grad njen se razruši in pogrezne. Prikazuje se ukleta gospa često med sv. mašami in na sveti večer med 11. in 12. uro. Tedaj je votlina čarobno razsvetljena. Obležena je gospa črno in nosi na vratu ključke nekdanjega gradu. Najprej spreha se okrog studenca, potem se usede in prešteva ogromno vsoto zlatov. Polnoč se približa in zakleta se izpremeni najprej v levinjo, nato v medvedko in naposled v kačo ter zleze zopet v votlino.

Rešil'jo bode sedemleten sin Flegarjev, če bode toliko pogumen, da jo bode trikrat udaril z enoletno leskovko. V plačilo dala mu bode rešena graščakinja vse bogastvo svoje, rumenjake in graščino.«

Cerkljanska pripovedka v mnogočem soglaša s kamniško, le skopost je nadomestila oholost in trma in kletev se uresniči šele pri studencu. Vzrok za kazen pa je motivno zelo blizu onemu v naši tunjiški varianti (IX.): graščakinja noče v župno cerkev. Tunjice so namreč s Cerkljami prav tako povezane kot s Kamnikom. Ključne na vratu poznata tudi naši var. IX. in X., razsvetljeno votlino z zakladi pa var. I.

Pri razvalinah kanjskega gradu med Obirjem in Staro goro je nekoč mimoidoči mladenič videl lepo zakleto devico, ki je sušila tri rjuhe zlatov na soncu. Dekle mu je obljubilo te in še zaklad iz kleti, če jo reši, ker je namreč v kačo ukleta kraljična. Pride naj drugi dan ob enajstih dopoldne in jo udari s tremi šibami enoletnicami, z vsako po trikrat. Po prvi šibi se bo spremenila v grdo kačo in se mu zapodila do kolen, po drugi bo še huje zazijala in se mu pognala do pasu, po tretji pa se mu zvila okoli vratu — in rešena bo. — Drugi dan je fant res prišel, toda še preden jo je udaril z drugo šibo, je pobegnil. Dekle je zajokalo, vsadilo šibe v zemljo, da bodo zrasle v debla, ki bodo dala zibel za njenega rešitelja.²²

Podobna je pripovedka iz Roža:

Za Pošino v Rožu je stal nekoč grad. Zaradi pregreh je zadnja graščakinja postala kača. V mesečini suši na rjuhah zlatnike... Rešiti bi jo moral neki Podnar. Poučila ga je, naj se nikar ne boji, pa če bo še tako strašna; s tremi leskovkami naj jo trikrat udari po glavi. Podnar je prišel z leskovkami in graščakinja se mu je prikazala kot kača. Mož je zbežal, žena pa je zajokala. Rešil jo bo šele otrok, ki bo ležal v zibki iz lesa borovca, ki ga bo zasejala ptica na Grlovcu...²³

Motiv reševanja v kačo zaklete deklice se torej vedno ponavlja: udariti jo je treba s šibo, navadno z leskovo. Leska je že od pradaavnine posvečen grm tako pri Germanih kot pri Slovanih. V germanskih deželah je imela čaroven in pogosto tudi kultni ter apotropičen značaj.²⁴ Udarec s šibo lahko začara ali odčara.²⁵ Tudi pri Slovencih ima leska veliko moč: pod njo je Marija počivala, na Dobrovi so našli Marijino podobo v leščevju, z leskovo palico otepejo otroka, ki ga je zamenjal Škopnik, z njo začrtujejo ris, rešujejo zaklete duše, iščejo skrite zaklade, krote kače itd.²⁶ Zato je rešilni udarec s šibo gotovo starejši motiv kakor poljub, ki ga srečamo pri nas samo v Valvasorjevi varianti.²⁷ Pogostejša pa je rešitev s poljubom v raznih nemških pripovedkah, od katerih si oglejmo samo nekatere, ki so v naši zvezi najzgovornejše.

O gradu Ravenstein na južnem Tirolskem ve pripovedka, da se je nekemu nosaču iz Sarntala prikazala tam ukleta gospa in ga prosila, naj jo opolnoči trikrat poljubi in vsi grajski zakladi bodo njegovi, ona pa bo rešena. Ko je

mož prišel opolnoči h gradu, se mu je ukleta prikazala v podobi zmaja, ki je po drugem poljubu tako zdivjal, da je reševalec prestrašen pobegnil.²⁸

Pripovedka o Uršuli iz Urschulaberga²⁹ pripoveduje o mladeniču Friederju, ki je v gozdu srečal lepo dekle. Popeljalo ga je v goro pod visoke oboke, ga tam pogostilo in mu pripovedovalo, da je stal nekoč tam velik grad in da je bila ona edina kneževa hči. Po očetovi smrti je zagospodovala v gradu, ki pa so se ga kmalu polastili hudobni sorodniki. Toda sprli so se med seboj in grad ukleli, da se je z njo vred udril v tla... Frieder da jo more rešiti, če pride trikrat v goro in jo trikrat poljubi. Nič se mu ne bo zgodilo, čeprav se mu bo vsakokrat prikazala v hujši podobi. — Frieder je ubogal. Prvič se mu je dekle prikazalo kot kača, drugič kot zmaj, še pred tretjim poljubom je mladenič pobegnil...

Ta pripovedka je za nas še mikavnejša, ker pripoveduje kakor naša var. I. o dekletovem sporu s sorodniki, v trikratnem Friederovem obisku pa je analogija z našo var. X.

Ključ za nadaljnje raziskovanje nam ponuja pripovedka iz Stollenwalda v Durbachertalu:³⁰

Mladega Sebalda je zvabilo nekoč v gozd čudno lepo petje. V grmovju je našel lepo dekle, ki ga je prosilo, naj jo odreši s tremi poljubi. Vprašana po imenu je odgovorila: »Jaz sem hči Himmel-Stollena, ime pa mi je Melusina...« Rekla je še, da ima bogato doto in da bo odrešena, če jo Sebald tri jutra zapored poljubi na usta in lici. Ničesar naj se ne boji, posebno tretji dan ne. — Bila je zelo lepa, toda na nogah je imela nekakšne trobe, namesto nog pa kačji rep. Kljub temu jo je Sebald prvi dan trikrat poljubil. Drugi dan je imela krila in zmajev rep, tako da se je Sebald ni upal poljubiti. Melusina je žalostna zavpila in spet dobila človeško podobo. — Ko se je Sebald poročil z drugim dekletom, mu je Melusina skozi luknjo v stropu kanila strup v krožnik, da je umrl.

Ime uklete deklice »Melusine« nas spominja na pripovedko, ki se je v srednjem veku razširila po vsej Evropi in gotovo mnogokrat botrnila zgodbam o pol ženi pol kači. Doma je v ljudski tradiciji Poitoua, kjer jo je med leti 1387—1394 zbral v pravljичni viteški roman Jean d'Arras.

Rajmund, sin bretonskega kralja, je ubil svojega strica, poitierskega grofa in pobegnil v gozd, kjer je srečal lepo vilo, večjo Melusino. S pogojem, da je ob sobotah ne bo iskal, se je z njim poročila. Srečno sta živela. Žena je rodila Rajmundu deset krepkih otrok in mu pomagala sezidati več gradov. Rajmundov brat pa je v moževo srce vsejal sum o ženini zvestobi. Neke sobote je Rajmund Melusino zasledoval do kopeli in videl, da se je spremenila tam v pol ženo pol kačo. Ob tem odkritju ga je obšla velika žalost, Melusina pa je zavpila od žalosti in obupa ter izginila, z njo pa sta se zrušila tudi Rajmundovo bogastvo in sreča.

Nemški prevod romana je oskrbel leta 1456 Thüring von Ringoltingen in leta 1474 je izšel v Strassburgu že v knjižni izdaji; med Nemci se je tako pri ljubil, da ga je Hans Sachs kasneje celo v dramo prelil.²¹ Od Nemcev je zašel roman tudi k Čehom, Poljakom (l. 1569) in Rusom (1677).

Motiv metamorfoze žene v kačo ali polkačo je prišel v srednjeevropsko folklorno zakladnico najbrž po precejšnji zaslugi pripovedke o Melusini. Tudi ena od komponent malograjske Veronike se gotovo vsaj posredno, če ne direktno hrani tudi ob napoju Melusininega vira. Vendar se nam s tem razkriva šele eden od sestavinskih drobcev naše pripovedke. Drugo pomembno kontaminacijo pa nam razodeva že sama usoda Melusininega motiva, ki se je v ljudski fantaziji svobodno in dinamično razraščal. Enega takih primerkov, v katerem je od Melusine ostalo le ime in metamorfoza, smo spoznali že v pripovedki iz Stollenwalda. Za nas še pomembnejša pa je njena združitev z motivom »farao-nove ribe«. To nam lepo kaže n. pr. estonska poljudna predelava Melusine, ki je leta 1893 izšla z naslovom »Illus Melusina« (Lepa M.). Seveda je knjižica zajela vsebino Melusine že v kontaminirani obliki, kakršna se je pač že zdavnaj pred natisom izoblikovala med ljudstvom; povezala se je s starejšimi domačimi motivi, ki so kar sami klicali po zlitju s sicer novo, a motivno sorodno vsebino. Že podpis pod naslovno podobo, ki kaže Melusino kot pol ženo pol ribo, plava-jočo na morskih valovih, ji polaga v usta besede: »Ma olen Waarae tütär

Naslovna podoba estonske izdaje »Melusine« iz leta 1893

punaseset merest« — »Jaz sem faraonova hči iz Rdečega morja«. In Melusina ob ločitvi z možem Rajmundom med drugim toži: »Jaz sem faraonova hči iz Rdečega morja; do sodnega dne bom morala po tvoji krivdi trpeti na duši in telesu...«³²

S tem pa se nam razkriva najpomembnejša bajeslovna sestavina naše pripovedke.

Poglavje o ribi Faroniki

Kakor estonska Melusina — faraonova hči — pol žena pol riba (kača), joka tudi Veronika ob neuspeli rešitvi in prav tako bo (var. II.!) morala trpeti do sodnega dne. Seveda med obema ni direktne zveze, toda kontaminacijski proces kaže mnogo sorodnih črt. Glavno pa je, da se nam v motivu pol žene pol ribe (kače) in v imenu Veronika razkriva kot eno prvotnih jeder motiv ribe Faraonike-Faronike!

Prvi je skušal razrešiti Veronikino ime V. Steska³³ kot odmev žalostne usode Veronike Deseniške, žene celjskega grofa Friderika II., ki jo je dal grof Herman II. v kopeli zadušiti. Preprosto ljudstvo si usmrtnice ni znalo razlagati, pa je Veronikino zgodbo po svoje prikrojilo. — Ta misel nas seveda ne more zadovoljiti. Pač pa je bistro zaslutil zvezo med Veroniko in ribo Faroniko F. Stelè,³⁴ češ da gre za predelavo bajeslovne ribe-žene v pol ženo pol kačo.

Pa tudi pri Faroniki moramo razločevati dva tipa: klasičnega in tistega, ki ga pozna naša ljudska pesem. Ikonografsko določljiv je samo prvi.

Severna ljudstva — Islandci, (Danci), Norvežani, Laponci, Švedi, Finci, Estonci itd. verujejo, da so morski psi — tjulni faraonovi vojščaki, ki jih je ob preganjanju Izraelcev zagrnilo Rdeče morje in so se spremenili v ribe:³⁵

Švedsko izročilo n. pr. poroča, da faraonovi vojščaki, ki so preganjali božje ljudstvo in zato propadli v Rdečem morju, niso nikoli dosegli blaženosti, ampak so se zaradi svojih grehov spremenili v tjulne in so obsojeni, da do sodnega dne žive v vodi in kličejo: »Fa-ra-o! Fa-ra-o!«³⁷ Estonci pravijo, da so iz enega dela faraonove vojske nastali tjulni, iz drugega pa morske deklice, ki so nato zašle v vsa morja. Včasih se drže do prsi iz vode in kličejo: »Farao!«³⁸ V nekaterih pripovedkah pa tjulne že popolnoma nadomeste morske deklice, pol žene pol ribe,³⁹ v katere se je spremenil ali sam faraon ali tudi njegova žena. Tudi naj bi živele v morju Faraonove hčere, ki so pol ribe pol ljudje.⁴⁰

Pogosto vprašujejo tjulni in Faraonike, kdaj bo konec sveta in bodo odrešene. Ob odgovoru, da še ne kmalu, žalostno jokajo. To vpraševanje poznajo posebno slovanske variante.⁴¹ Pri poljskih Letoncih prete morski ljudje prevrniti ladjo, če jim rečeš, da konca sveta še ne bo.⁴² Belorusi poznajo morske princeze — »Jadzierke« in »Sirene«, ki posedajo po bregu morja in pojejo ali

jokajo ter vprašujejo po koncu sveta.⁴³ V okrožju Sokolka so »Faraonki, Faraoni« ženske, ki so do pasu ljudje, navzdol pa ribe. Prihajajo iz vode in z lepim glasom pojejo, da jih ljudje poslušajo in se učijo peti od njih. Tudi ta bitja so nastala iz potopljene faraonove vojske in bodo trpela do sodnega dne.⁴⁴ Belorusom okoli Wilne so se faraonovi vojščaki spremenili v sirene ali rusalke.⁴⁵ Manj znan je faraonov mythos pri Velikorusih, Ukrajinci pa poznajo faraone-sirene, žene, ki so od pasu navzdol ribe.⁴⁶ Morski ljudje plavajo naokrog po morju in pesnijo ter pojo vsakovrstne pesmi.

Lahko bi nadrobno naštevati mnogotere variante in sporočila o faraonovih ribah, toda tudi teh nekaj primerkov nam lahko zadostuje. Poleg izvora imena »Faraonika-Faronika« je za nas pomembna tudi ugotovitev, da morske deklice pri Slovanih pojo, pri čemer je seveda treba upoštevati tudi vpliv antičnega sporočila o pojočih Sirenah.

Tunjiško izročilo pripoveduje,⁴⁷ da so »morske deklice pol ribe pol ženske. Žive v morju in tako lepo in glasno pojo, da čeprav s štukom (topom streljajo, ne morejo prebuditi tistih, ki so zaspali ob njih pesmi in jih bodo požrle.« — Torej te deklice soglašajo z ukrajinskim sporočilom o faraonih-sirenah, ki pojo in s petjem mamijo mornarje; če jih ne prepodijo s topovskimi streli, jim tako omamijo uho, da vsi na ladji pozaspe, nakar morski ljudje ladjo prevrnejo.⁴⁸

Tudi na Štajerskem poznajo morske deklice, ki se prikazujejo poleg rek iz morja svojim ljubim, najraje ob mesečini. Na pol so ribe, na pol ženske. Drugič spet prihaja morska deklica vsakih sedem let na breg prepevat.⁴⁹

V tej luči nam postane razumljiva tudi pesem o »Mariji, tici pevki in zamorski deklici«, ki jo je K. Š t r e k e l j v različnih variantah objavil v Slov. narodnih pesmih I.⁵⁰ k Marijini cerkvi — kraj se menjava ali ni podrobneje določen — prileti ptica in prepeva Mariji v čast. Marija jo vpraša, kdo jo je naučil tako lepo peti — ali mati ali sestra ali pa si je pesem sama izmislila. Ptica pa odgovarja: »Jaz je nisem sama zmisla. / Jaz sem peti slišala: / Pele so jo zamorske dekcle, ki po morju plavajo.« itd. — kljub temu, da se je motiv »(za)morske deklice« ponekod izpremenil resnično v pravo »zamorsko« ali recimo »saracensko« deklico, ki se vozi v čolnu in prepeva ali zviija rdečo žido (glej n. pr. štev. 544, 551, 560 itd.),^{50a} tudi sama riba še ni pozabljena. Tako v pesmi štev. 568 (iz Roža) ptička odgovarja, da je pesem »riba pela, k je po morji plavalas«; enako tudi pri štev. 570. In vprašanje je celo, če ni »krvavo morje« v pesmi štev. 552. spomin na »Rdeče morje«!

V teh pesmih se nam kaže torej motiv morske deklice že v pokristjanjeni obliki, toda mitološke korenine so še opazne. Seveda ne bomo mogli nikoli dokazati, da segajo te res do faraonove ribe, pa čeprav so analogne petju vzhodnoevropskih faraonovih rib. Toda naš izlet v to smer je bil kljub vsemu koristen, ker nas je prepričal, da je motiv morske deklice na slovenskih tleh

bil vendarle bolj znan, kot pa bi se na prvi pogled zdelo in da pesem, ki ribo Faroniko s pravim imenom omenja, vendar ni mogla biti popolnoma osamljena.

Pesem o ribi Faroniki ali, kakor jo je naslovil K. Štrekelj, »Jezus in svet noseča riba«, se nam je ohranila v treh zapisih, ki pa izvirajo vsi iz Murovčevega doma v Podmelcu.⁵¹

*Jezus po morju plava,
(Po morja globočini).
Riba za njim priplava,
Riba Farónika.
»Čakaj, čakaj riba,
Riba Farónika!
Te bomo kaj vprašali,
Kak se na svet godi.«
»Ce se bom na hrbet zvrnila,
Ves svet pogubljen bo;
Če bom z mojim repom zvila,
Ves svet potopljen bo.«
»Nikari, nikari riba,
Riba Farónika!
Zavolj teh mladih otročičev,
zavolj porodnih žen.
Pekel se j že napolnil,
Svet raj pa prazen je!«*

Ime samo pove, da imamo opraviti s faraonovo ribo, torej z bitjem, kakršnega smo zgoraj spoznali kot pol ženo pol ribo in ki nas vsaj z imenom še spominja na potopljeno faraonovo vojsko. Pa tudi ob motivu Jezusa, z katerim plava riba, se nam zbuja spomin na poljsko-letonsko varianto, ki jo objavlja Loorits:⁵² »Ko je bil Jezus rojen, je ukazal car mnogo otrok pomoriti. Car je hotel Jezusa pokončati, ker je ta oznanil, da bo vladal čez vse. Angel pa je rekel Jezusovim staršem, naj spravijo otroka v Egipt. Ko so bežali skozi morje, so jih faraoni preganjali. Bog pa je pred njimi zaprl morje in obtičali so do polovice v morju. Tisti del telesa, ki je ostal v vodi, je kakor pri ribi. Od pasu do glave so pa čisto kakor ljudje...«

Podobno pripovedujejo Belorusi,⁵³ da je rekel poglavar faraonov: »Preč z njim!« Tedaj je vzel Simon Jezusa, zbral ljudstvo in prišel do Črnega (!) morja. Poglavar je videl, da mu je ostalo le malo ljudstva in dohitel je Hebrejce. Toda Simon je popeljal svoje ljudstvo skozi morje. Nato pa se je zgrnilo morje in poglavar je ostal s svojo vojsko v njem...«

Najbrž smemo tudi v naši pesmi domnevati neko podobno kontaminacijo Jezusovega bega v Egipt in faraonovega zasledovanja Izraelcev skozi Rdeče morje.

Nov in popolnoma bajesloven pa je dvogovor med Jezusom in ribo, ki grozi, da bo uničila svet. Ta z ribo Faroniko nima ožje zveze.

Problem je prvi osvetlil že K. Štrekelj.⁴⁴ Malorusi v vzhodni Galiciji in na Gornjem Ogrskem verujejo, da počiva svet na ribi, Velikorusi pa pravijo ob potresu, da se je stresla riba kit pod zemljo ali da se je prevrgla na drugi bok.⁴⁵ In spet: svet počiva na treh kitih.⁴⁶

Slovenska pesem o ribi Faroniki ima po Štreklju enak kozmogonični značaj. Imena Faronika pa si Štrekelj še ni znal razložiti; mislil je, da gre najbrž za neko tujo, slovenskim ustom prikrojeno besedo.

J. P a j e k se je iz otroških let spominjal, da je slišal: »Naša zemlja leži na veliki ribi. Kadar se ta riba zgane (pomigne), nastane potres.«⁴⁷ Enako vero poznajo tudi na nemškem Štajerskem, n. pr. okoli Obdacha, kjer svet počiva na štirih ribah, ali v Fohnsdorfu, v južnotirolskem Traminu pa nosijo svet štirje kiti. Na Švabskem leži zemlja na eni sami ribi, ki spi do konca sveta; če se premakne, nastane potres, ko pa bo švignila v svetovno morje, se bo svet potopil v valovih. Na evropskem zahodu in severu ta predstava niznana.⁴⁸

Poljaki vedo, da je Bog ob stvarjenju utrdil zemljo na dve velikanski, navzkriž položeni ribi, ki jima je vrgel zrnice peska na hrbet. Ukrajinci, da je Bog peti dan ustvaril dve orjaški ribi, ki nosita svet.⁴⁹ Tudi slovanski sosedje v Sibiriji poznajo ta motiv. Pri Burjatih opira zemljo riba, ležeča na morski gladini in če se zgane, nastane potres. In tako bi lahko zasledovali to sporočilo h krimskim Tatarom (zemlja na biku, bik na ribi), v Altaj (tri ribe) — in končno celo v vzhodno Azijo, v Indijo, na Sumatro in k arktičnim ljudstvom Severne Amerike, posebno pa na Japonsko (otok nosi velika riba) itd.⁵⁰ Gre torej za mit, ki je značilen posebno za potresno ozemlje vzhodne Azije. Vendar pa bo treba iskati njegove korenine v slovanskem in slovenskem bajeslovju bliže, verjetno v iranskem kulturnem žarišču. Že Štrekelj je opomnil na pesnitev perzijskega pesnika Férid-Eddina Attarja, naslovljeno »Ptičji razgovor«,⁵¹ kjer srečamo n. pr. takole mesto: »Od hrbita ribe, ki nosi veselje do lunine krogle, ni niti atoma, ki ne bi pričal o resničnosti njegovega bivanja...« In malo kasneje, ko govori pesnik o stvarjenju sveta: »... Ko je bila zemlja utrjena na hrbtu bika, je ta počival na ribi in riba na ozračju...« Žrebec junaka Sohraba v epu Šahnameh udarja s tako močjo ob tla, da v strahu vztrepeta bik-riba...

Srbi pravijo, da počiva zemlja na vodi, voda na ognju in ogenj na »zmajo-gorčevom ognju« (Vuk K a r a d ž i č, Rječnik). Pravijo tudi, da počiva na biku in kadar ta zgane z ušesom, se zemlja strese. Tudi pri Slovencih je D. T r s t e n j a k (Slov. Glasnik VI., 1860, str. 89) slišal, da »svet na biku stoji«.

V. J a g i č je ob koncu omenjene Štrekljeve študije dostavil opombo, da poznajo ribo kot oporo sveta tudi apokrifne kozmogonije, ki jih pogosto srečamo tudi v cerkvenoslovanski literaturi, čeprav v teh ponajvečkrat nastopajo kot oporniki štiri apokaliptične živali (simboli štirih evangelistov).

Ne smemo pa prezreti še nekega pomembnega vira — bogomilske kozmogonije, kakršna se je na temelju iranskega gnostičnega nauka izoblikovala proti koncu 11. stoletja. Površina zemlje je pokrita z vodo. Pod zemljo ležita dve ribi, ki sta speti kakor vola pred plugom in držita zemljo na povelje nevidnega Očeta od sončnega zahoda do vzhoda...⁶² Ne samo med balkanske narode, tudi med srednjeevropske je zašel ta nazor, saj srečamo v 13. stoletju n. pr. v tako imenovanem »Münchener Nachtsegen« ribo imenovano »Zehebrant«, ki nosi svet.⁶³

Tako se slovenska riba Faronika, ki nosi svet, vključuje v veliki svetovni kozmogonični kompleks. I. Grafenauer je strnil problem⁶⁴ v podobo Najvišjega bitja, ki je vzelo za osnovo zemlje ribo velikanko in jo naredilo za »hrbtenico sveta«; ta riba z gibanjem povzroča potrese. Da pa bi zemlje ne razvalila, ji postavi ob stran dve mogočni Višji bitji, da jo mirita. Ta obrazec stvarjenja naj bi nastal v tipičnem potresnem ozemlju na obrežju Pacifičnega oceana, pač v Aziji. — Konkretnije je isti avtor zapisal za našo ribo Faroniko v Narodopisju Slovencev II.,⁶⁵ da pesem v sporočeni obliki ne spada več v poglavje o stvarjenju, ampak o koncu sveta. Na mesto prakulturnega Najvišjega bitja, plavajočega pred ustvarjenjem po praveškem morju, je stopil Jezus, ki plavaje prosi ribo, naj zaradi otrok in porodnih žena še ne uniči sveta. Nekoliko porušene, dvodelne dolge vrstice naj bi pričale o starosti te legende, ki po drugi strani navezuje tudi na sporočilo o potopljeni faraonovi vojski.

Kakor pa se je kasnejši, krščanski motiv ribe Faronike vcepil na prakulturno bajeslovno predstavo svet noseče ribe, tako lahko opazimo včasih tudi nasprotno kontaminacijo, n. pr. v izročilu o ribi Faraoniki pred Rigo:⁶⁶ Pri Rigi se je pokazala nekoč neka Varava, pol človek pol riba, in vprašala, če je Riga že dozidana. Rekli so, da ne. Če bi rekli, da je že končana, bi takoj z repom Rigo poplavela.

Ali ni ta motiv kakor odmev naših verzov: »Če bom z mojim repom zvila, ves svet potopljen bo...«

Kakor v naši pesmi o ribi Faroniki iz motivnega kroga o koncu sveta prosi Jezus ribo, naj zaradi otrok in porodnic sveta ne konča, tako srečamo podobno prošnjo tudi v drugih pesmih istega kroga, kjer se Jezus sam pripravlja k sodbi, priprošnjica pa je Marija. Nekatero variante, ki jih K. Štrekelj objavlja pod skupnim naslovom »Marija prosi za porodnice«, ⁶⁷ zvene na moč podobno kot konec pesmi o Faroniki. Marija je zaspala pod zeleno lipo in sanjala o nebesih, kjer sedi Kristus kot mladi kralj na sodnem stolu (štev. 477) in drži v rokah celo (sodni) meč.⁶⁸ Marija prosi Jezusa:

*»Ljubi sin, ljubi sin,
Ne delaj soda,
Naj žene sporodijo,
se grešnik spokori.«*
(štev. 477 — z vzhodnega Štajerskega)

Še zgovornejša je pesem iz Frama, le da je tu Jezusa zamenjal sv. Florijan, ki ga Marija prosi, naj ne zažge sveta:

*»Če se ne šonaš drugih ljudi,
Porodnih žen šonaj se
No drobnih otrok,
ki v zibki počivljejo.«
(štev. 481)⁶⁶*

Seveda se pri tem odpira vprašanje, ali je starejša Marijina prošnja do Jezusa ali Jezusova do Faronike. Jaz bi se odločil za prvo! Verjetno se opira sočustvovanje s porodicami ob koncu sveta na znani evangelijski tekst o razdejanju Jeruzalema in koncu sveta, kjer Jezus oznanja: »Gorje pa nosečim in doječim v tistih dneh...« (Mt. 24, 19; Mr. 13, 17.)

Sveti Krištof in morska deklica

Ne kaže pa prezreti motivnega pobudnika iz likovne umetnosti — morske deklice na freskah sv. Krištofa!

Po pobudi podmelške pesmi o ribi Faroniki, je dr. F. Stelè duhovito imenoval morsko deklico s krono na glavi, ki se ji nogi spreminjata v dva ribja repa, Faronika.⁷¹ Med najzgovornejšimi primerki naj omenim n. pr. morsko deklico med stopali sv. Krištofa na južni zunanjščini cerkve v Crngrobu: zgornji del telesa je oblečen v rdečo suknjo, z rokama drži dekle rep, na glavi ima krono. — V lopi cerkve v Prilesju pri Plaveh je upodobljena morska deklica podobno, datira pa iz časa okoli 1500. — Na zunanjščini cerkve sv. Filipa in Jakoba na Valtarskem vrhu nad Poljansko dolino mrgole ob nogah sv. Krištofa razne morske pošasti: pol konj pol človek kaže na Krištofa in ima na hrbtu golo žensko; druga ženska jezdi na veliki ribi, povodni mož igra na dude, zraven je morski rak, med svetnikovimi stopali pa spet plava gola pol riba pol žena z dvojnimi repom in s krono na glavi. Freska je delo slikarja Jerneja iz Loke iz časa okoli leta 1522. — Enako je poživljena tudi voda pod sv. Krištofom na Bregu pri Kranju: tu so pol riba pol mož, ki trobi na trobento, rak, polkonj polčlovek z dudami, riba Faronika s krono. Tudi tu smemo računati z Jernejevim čopičem. — Proti sredi 16. stoletja srečamo ob sv. Krištofu na Vrzdencu pri Horjulu spet ribo, raka, žabo, vodne ptice in kronano morsko deklico. Tako bi lahko podobne primerke naštevati še naprej in jim pridružili še druge s Koroškega in Tirolskega. Od najlepših naj na Koroškem omenim le sv. Krištofa na znamenju pri Sv. Štefanu na Zilji iz časa okoli 1525, ali fresko v Trefflingu (okoli 1530), na vzhodnem Tirolskem pa v Obermauernu iz leta 1468.⁷² Sv. Krištof iz Trefflinga je še posebno zgovoren, ker je posnet po Dürerjevem lesorezu,⁷³ ki ribe med stopali ne pozna, medtem ko jo je koroški

*Morska deklica na freski sv. Krištofa na Valtarskem vrhu. Slikal Jernej iz Loke
okoli 1522*

Morska deklica na sliki sv. Krištofa na Vrzdencu (okoli 1540)

slikar dodal, ker je spadala v ljudski predstavní svet.⁷³ Značilna je v prvi vrsti za Kranjsko, Koroško, Štajersko, Tirolsko in Švico, srečamo jo pa tudi v Srednji Nemčiji. Dosedanji avtorji⁷⁴ imenujejo te morske deklice Sirene in jih tolmačijo kot simbole hudega in skušnjav, kot zapeljive pevke, ki ovirajo Krištofu pot. Vendar bi ob vedno ponavljajočih se kronah na glavi lahko pomislili tudi na metamorfiranega vladarja — faraona in bi z neko mero upravičenosti res smeli govoriti o ribi Faroniki, seveda v njenem prvotnem pomenu, ne pa še o Faroniki, ki nosi svet. Toda še celo ta kombinacija ni popolnoma izključena, kajti naša morska deklica-kraljica je navadno postavljena v morje prav pod sv. Krištofa, ki nosi Kristusa, Kristus pa nosi svet. In končno lahko še dodamo, da srednjeveška latinska vagantska pesem poje:

*»Ave magne Christophore!
Qui portasti Iesum Christum
Per mare rubrum...«⁷⁶*

V Rdečem morju pa je potonila faraonova vojska!

Za razširjanje motiva ribe Faraonike — Faronike — morske deklice so torej prav te upodobitve gotovo mnogo pripomogle in tako vsaj delno prispevale tudi k izoblikovanju podobe naše Veronike.

Za osrednji motiv kamniške Veronike torej lahko zaključimo:

V temelju gre za enega številnih izročil v polutansko pošast uklete deklice, ki jo predstava pol ribe (kače) pol žene veže z zgodbo o lepi Melusini. Podobnost med luskinastim ribjim in kačjim repom je pač pripomogla, da je počasi kača popolnoma izpodrinila ribo. Že ob Melusini pa smo poudarili kontaminacijo z motivom faraonove ribe, ki jo pozna tudi slovenska ljudska pesem kot ribo Faroniko. Seveda pa kozmogonični značaj Faronike kot svet noseče ribe pri Veroniki ni opazen. Ker pa je med ljudstvom sčasoma spomin na pol ribo zamrl, je postalo nerazumljivo tudi prvotno ime Veronika, posebno v trenutku, ko je v svoji metamorfozi izgubila svoj prvinski značaj in se je Faronika-Veronika združila z mnogo mlajšo zgodbo o kaznovani graščakinji. Faronika se je pokristjanila v Veroniko! Vse to se je moralo zgoditi že precej pozno, najbrž ne pred 16. stoletjem, ko je bil Mali grad že v razvalinah in so ljudje pozabili že na njegov nastanek, še bolj pa na funkcijo nekdanje grajske kapele. To je bil obenem čas razkroja srednjeveške fevdalne družbe in uporov proti grajski gospodi. Tako so kot odločujoči faktor nastopili še družbeno pogojeni elementi etično korekturnega značaja, božje pravičnosti (protestantizem!) in kazni. Poseben socialni poudarek zveni iz zadnje — X. — variante, kjer nastopa odgnani berač (verjetno sam Kristus).

Toda čeprav je v svoji dokončni verziji Veronikina zgodba mladega datuma, je v svojih motivnih sestavinah vendarle častitljiv spomenik: z imenom Veronike priča o starejšem, pozabljenem pravičnem motivu, z motivom

kaznovane gospe pa o družbenih trenjih poznosrednjeveškega meščanstva in fevdalne gospode.

Dokler je Mali grad še stal, je morala biti meščanom tudi nenavadna oblika njegove kapele razumljiva, čeprav je za naše kraje nenavadna, saj je najjužnejši spomenik svojega tipa, ki je bil sicer po srednji Evropi dokaj razširjen." Prvotno kapelo s kripto, ki je nastala okoli srede 12. stoletja, je prva polovica 13. stoletja dvignila za eno nadstropje. Zgornja kapela je bila namenjena gospodi in za razne pravne akte, spodnja pa služinčadi. Obe sta bili med seboj povezani z odprtino v stropu oziroma v tleh, tako da so iz spodnje lahko spremljali obrede v zgornji in iz zgornje v spodnji. V trenutku pa, ko je grad propadel in je kapela obstala kot samostojno stavbno telo ter je prešla v poznem 15. stoletju celo v meščanske roke, je postala njena nenavadna oblika meščanom uganka, ki so si jo skušali razložiti z novo mašo treh bratov. In prav ta stavba je postala vodilni motiv cele Veronikine pripovedke v večini variant. Ker je odklonila dar za zidavo kapele, je Veroniko zadela kazen.

Toda tudi na Malem gradu samem srečamo sireno — morsko deklico — ribo Faroniko, kakršno smo spoznali na freskah sv. Krištofa. Na južnem kapitelu v slavoloku spodnje (Eligijeve) kapele je bila v reliefu upodobljena sirena, ki dviga dvojni ribji rep. Ta ikonografski motiv je v arhitekturni romanski plastiki v 12. stoletju precej pogost posebno v krogu severnoitalskih kamnosekov, ki so verjetno delali tudi na Malem gradu. Baročni čas, ki je kapelo predelal in obokal, je to figuro odklesal in kapitel obdal z ometom. Danes lahko figuro opazimo le v šibki konturi.

Posebno preglavico je delal vrlim meščanom tudi odtis pesti v podboju poznogotskega grajskega portala, ki ga je videti še danes na desni strani poti

Mali grad, ostanek podboja grajskih vrat z vtisnjeno pestjo

tik pred dohodom na grajsko planoto. Odtis je kar preveč realističen, da bi ga lahko pripisali slučajnemu naravnemu pojavu, recimo izluščenemu kamnu. Morda je pri odtisu sodelovalo kamnoseško dleto? Pripovedka si ga je preprosto in duhovito razložila z udarcem Veronikine pesti ob zid, saj je morala zavrniti prosilce že na grajskem pragu. — Tudi temu odtisu bi lahko navedli več analognih primerov, kjer si je ljudstvo naravne razpoke v kamnu razlagalo z legendarnim dogodkom. Pri nas je najbolj znana skala na Ljubečnem pri Poljčanah, v kateri se pozna odtis Marijinih stopinj, ko je hotela oditi z Ljubečnega. Ob poti z Ljubečnega proti Lembergu pa je druga, na kateri je Marija sedela in zraven sled hudičevih nog." Taki sledovi so pogosti na božjih poteh kot odmevi ali pobudniki raznih legend, mnogokrat pa potrjujejo ali podkrepljujejo kakšen pravni rek, prisego, krivdo in podobno." Malograjska pest spada torej v to drugo vrsto kot priča neke zarotitve. Najstarejši zapisi je še ne omenjajo.

O iskalcih zakladov nam ne kaže izgubljati preveč besed, saj so stalni spremljevalec podobnih pripovedk. Omenim naj samo princip, da kopač zaklada ne sme spregovoriti besede, ker se sicer zaklad še globlje pogrezne. Kakor je v naši var. I. hudič v podobi kopačeve hčerke očeta zapeljal h govoru in ga s tem pripravil ob zaklad, tako pripovedujejo n. pr. okoli Podsrede, da je kmet kopal zaklad v Orlici, pa se je pripeljal mimo hudiča in ga vprašal, če ni videl gospoda, ki je šel pred njim tam mimo. Kmet je odgovoril samo »Ne!« — in že se je zaklad pogreznil."

Kdo ve, kako in kdaj se je spočela pripovedka o kamniškem jezeru, o jezeru, ki ga nikoli ni bilo, kot pričajo vsa novejša geološka raziskovanja." Verjetno je tudi to izročilo plod poznejšega srednjega veka. Pobudo zanj je utegnili dati zaseka med skalami Malega in Starega gradu, po kateri teče Bistrica in pa prodnata tla kamniškega polja — Drnovega. Najbrž je bilo meščanom tudi nerazumljivo, da je župna cerkev sv. Jurija v Nevljah starejša od kamniške župne cerkve na Šutni, čeprav gre pri tem samo za dvojno naselje, kmečko in mestno, pri čemer je bilo prvo starejše. Pomagali so si torej z jezerom, ki naj bi prekrivalo tla današnjega mesta. Že Valvasor⁴¹ poroča, da se je nekoč utrgal oblak in je voda razdružila pobočji obeh gradov, preplavila mengeško polje in odnesla tudi samostan (ki ga seveda nikoli ni bilo!) med Mengšem in Homcem. Z Veronikino pripovedko pa kranjski kronist odtoka jezera ne povezuje.

Pač pa naša var. I. pripoveduje o jezeru in gradovih sprtih poganskih bratov in da se je končno (pač ob viru hudega) zakotil v jezeru zmaj, ki je predrl goro, zadržujočo jezero. Voda je odtekla, zmaj pa je na suhem poginil.

Tudi to sporočilo je z Veroniko v kaj rahli, komaj časovni zvezi. Lahko pa bi za tak odtok jezera navedli spet precej podobnih pripovedk. V Matkovem

kotu za Logarsko dolino je bilo n. pr. nekoč jezero, v katerem je živel zmaj in žrl živino, ki se je približala vodi. Končno je zmaj (lintvern) prekljuval »Ribčo peč« in nastala je taka povodenj, da je segla voda do cerkvenega praga v Solčavi. Ko se je jezero razlilo, je odnesla voda tudi zmaja in ubil ga je macesen s tremi vrhovi.⁸² Tudi tam so menda še vidni klini za privezovanje čolnov.

V Melski dolini na Koroškem, blizu kraja Rangersdorf, je stal grad Rangersburg. Ob njem je bilo lepo jezero, v katerem je bival grd zmaj, pol človek pol žival. Ko ni našel hrane, je prežrl hrib pri današnji vasi Zlapp. Vode so se razlile in zalile vas Št. Peter in več kmetij.⁸³ — Okoli vasi Amberg v Dravski dolini na Koroškem je bilo nekoč veliko jezero. Zmaj v njem je strahoval vso okolico. Neki krojač ga je z dolgo iglo tako dolgo zbadal v njegovi votlini, dokler ni zmaj zdivjal in preklal skale, da je jezero odteklo v Dravo. Zmaja je potegnila voda s seboj, da se je ubil.⁸⁴

V teh pripovedkah čutimo še rahlo sled upora narave same proti grozni pošasti; ubijejo jo skale ali drevo.⁸⁵

Končno moramo izpregovoriti še nekaj besed o Veroniki v kamniškem grbu.

Nekateri naši zapisi (var. II., VI., X.) trdijo, da je še danes znamenje kamniškega mesta, njegov grb Veronikina podoba. Čudno je, da je že

Kamniški mestni grb po Valvasorju (povečano)

Valvasor podlegel tej netočnosti, kajti malo starejši frančiškanski zapis (var. I.) določno pove, da je v grbu sv. Marjeta kot premagalka zmaja. V novejši literaturi je isto pribil že V. Steska (o. c.) in F. Stelè.⁸⁷ Najstarejši ohranjeni kamniški pečati iz 14. stoletja so nekoliko nerazločni,⁸⁸ vidimo velik stolp, v stolpu človeško figuro, pod njo dva zmaja, ob straneh stolpa pa polmesec in zvezdo. Razločnejši je grb na reliefni plošči v hodniku stare kamniške šole. Relief je delo lokalne kamnoseške delavnice iz časa okoli 1490.⁸⁹ Med polmesecem in zvezdo se dviga stolp, v stolpu je dopasna sv. Marjeta z molitveno sklenjenima rokama, pod stolpom pa se previjata dva zmaja. Enak grb izpod dleta iste kamnoseške delavnice najdemo tudi na sklepniku na oboku ladje cerkve sv. Primoža. In celo grb, ki ga objavlja Valvasor,⁹⁰ obeh zmajskih pošasti še ni organsko združil s človeško figuro v stolpu. Nobenega dvoma torej ni, da je Veronika šele kasneje zašla v mestni grb, ker se je počasi zameglila predstava o sv. Marjeti in zmajih in se je svetničina figura zlila z zmajema v eno; k temu zlitju je pač pripovedka o Veroniki mnogo pripomogla.

Toda od kod sv. Marjeta v grbu? Od zmaja v kamniškem jezeru, kot bi rada vedela naša var. I., menda vendar ne! Razlaga je preprosta: v Nevljah je bila cerkev sv. Jurija, patrona, ki je značilen za mnoge naše prafare. Še preden je bila sezidana prva, Mariji posvečena cerkev na Šutni,⁹¹ je stala že kapela na Malem gradu, za katero smo rekli, da v spodnjem delu datira že iz srede 12. stoletja. Ker je bil v Nevljah patron sv. Jurij, je razumljivo, da je prva kamniška kapela bila posvečena sv. Marjeti, njegovi legendarni družici. Sv. Marjeti kot premagalki peklenskega zmaja, so radi postavljali svetišča tudi na krajih starejših poganskih kulturnih mest⁹² — in ne kaže kar na kratko zavreči Valvasorjevega sporočila, da je stal nekoč na Malem gradu poganski tempelj. Danes sicer nobena od malograjskih kapel ni posvečena več sv. Marjeti, njen spomin pa se je ohranil v primitivni slikariji iz leta 1828 na oboku Eligijeve kapele. Značilno je tudi, da so volili mestni zbor nekoč vedno na dan mestne patrone sv. Marjete.⁹³

Razumljivo je, da je kamniška Veronika vabila tudi likovne oblikovalce, da bi jo zajeli v sliki. Eden prvih je bil menda Maksim Gaspari, ki je v Kamniku preživel več let svoje mladosti in že tedaj ga je Veronika zamikala, da jo je prelinil v svoje prve slikarske poskuse. V kasnejših letih se je k temu motivu vedno znova vračal in ga upodabljal kot lepo dekle, pol ženo pol kačo, ki se pred ozadjem malograjske kapele ogleduje v zrcalu ali si češe lase. Na pobudo insp. Nika Sadnikarja je izrisal Veronikino silhueto kamniški slikar Stane Cuderman; ena teh iz pločevine izrezanih Veronik krasi še danes dohod na Mali grad, druga je v Sadnikarjevem muzeju, tretja v lasti slikarja Miha Maleša. — Miha Maleš sam je leta 1938 naslikal oljnato podobo Veronike, ležeče pred malograjskim ozadjem; v rokah dviga nad glavo velik ključ do podzemskih

kleti z zakladi. Bolj simbolično pa je upodobil Veroniko na nekem Ex librisu: Veronika, pol žena pol kača, plava pred zvezdnatim nebom nad malograjsko razvalino. Med zadnjimi slikarji, ki so se doslej lotili Veronikinega motiva, pa je Marijan Pogačnik, ki je še v svojih študijskih dneh v lesorezu zapel pesem o ukleti deklici, ki otožno sanjari med vodnimi rožami, labodi in ribami, za njo pa se dviga pod oblaki in letečimi divjimi gosmi malograjska kapela.³

OPOMBE:

¹ F. Stelč, Politični okraj Kamnik, Ljubljana 1928, str. 69.

² Prevod: Kamniško mesto je zelo staro, v poganskih časih pa so bili (tod) trije gradovi, mesta pa ni bilo; na kraju, kjer je danes mesto, je bilo veliko jezero, ki se je raztezalo od Kamnika do okoliških hribov. Od omenjenih gradov pa je bil eden na večjem, drugi na manjšem hribu nad mestom, tretji pa na mengeškem hribu. V njih so prebivali trije malikovalski bratje, ki niso bili nikoli složni; vedno so se klali in spopadali med seboj. Končno se je v tem kraju zakotil zmaj, ki se je tako močno premikal, da je razbil razvotljeno goro, ki je zadrževala jezero in to se je razlilo po polju okoli hriba, zmaj pa, ki mu je zmanjkalo vode, je na polju poginil. Nato je na mestu, kjer je bilo jezero, nastal lep in prijazen kraj, kjer so zgradili mesto in ko so prišli učenci sv. Mohorja in Fortunata, so spreobrnili tamošnje prebivalce h krščanski veri. Ko so ti videli lepi čudež, so po vzoru mesta Berita izbrahi za zavetnico sv. Marjeto, da bi bili rešeni zmaya; še danes ima mesto v grbu sv. Marjeto. — Se je videti ostanke teh gradov; dva še stojita, tretji, Mengeški grad, pa je do tal porušen. Mali grad, ki je danes v mestu, je poln obokov in votlin in mnogih zakladov. V času pa, ko se je razlilo jezero, je ostalo v tem gradu le eno dekle z imenom Veronika. Ker je hlepela po zakladu in se je bala očetovih bratov, je rekla takole: »Raje se kakor kača plazim s trebuhom po tleh, kakor da bi zapustila zaklade.« In z božjim privoljenjem se ji je zgodilo, kot je želela in postaja je v zgornji polovici dekleta, v spodnji pa kača ter se je tiste dni mnogokrat prikazala. S svojo navzočnostjo je strašila ljudi, da so mnogi zboleli, posebno pa ženske, ki so zaradi tega spovijale. Zato so duhovni in sveti možje tistih dni (Veroniko) izobčili in ji prepovedali izhod iz njenega domovanja, kjer so počivali zakladi. Od tamkaj skozi majhno odprtino nekatere dni v letu navadno svetijo luči, ki jih mnogi vidijo. — Pred nekaj leti je bilo tu tudi sedem obročev za prikлеpanje jezerskih čolnov, ki pa so jih z grajskih zidov odstranili. — Pred manj kot 50 leti, stari domačini se še spominjajo, je neki kamniški gospod po imenu Zantina, ki je hotel dvigniti nekaj grajskih zakladov, šel kopat in naletel na mnogo kadi denarja; ko jih je hotel vzdigniti, je prišel hudobec v podobi njegove starejše hčerke, ki mu je rekla: »Oče, pojdite jest!« Oče se je razjezil in rekel: »Ali nisem tebi in vsem domačim posebej naročil, da me ne sme nihče priti klicat, pa karkoli bi se zgodilo!« In ni še zgovoril teh besed, ko se je zaklad na mah pogreznil v tla in ni bilo več upanja, da bi ga še kdaj videli; jama pa je videti še danes.

³ Ehre des Herzogtums Krain XI., str. 543 sq.

⁴ Prevod: ... Pripovedujejo, da je na tem kraju, na Malem gradu, skrit zaklad. Zato je neki padar Martin začel s privoljenjem kamniških gospodov kopati tu pa tam in celo v najspodnejši kapeli. Toda ki je že mislil, da je dobil zaklad, je zgubil vid in tako v največji revščini končal življenje. To se je zgodilo pred kakšnimi petnajstimi leti. — Sicer pa, ker nas je pripovedovanje že pripeljalo do malograjskega zaklada, pripovedujejo tudi zgodbo o poganski deklici, imenovani Veronika, ki se je pred tem pogosto prikazovala v podobi lepe, čedne ženske ponajvečkrat proti večeru in jutru ob vodi pri Malem gradu in trdila, da je poganska gospodična iz rodu tistih, ki so bili nekoč lastniki Malega gradu in da je do sodnega dne obsojena na trpljenje, če je ne odreši nedolžen mladenič s trikratnim poljubom; temu bi po odrešenju tudi sama pripadla z vsem zakladom, ki leži na Malem gradu skrit v čebrih in loncih in ga je skozi železno rešetko radovednejšem pogosto pokazala. — Končno se je po dolgem iskanju našel mladenič, ki mu je mati prigovarjala in mu s tako živimi barvami opisovala zaklad in z njim povezano srečo, da

se je odločil to nikakor nelepo deklico poljubiti; ko jo je poljubil drugič, je postala na moč gnusna in divja in spodnji del telesa se ji je spremenil tudi v kačji rep, tako da se prestrašeni mladenič ni upal pošasti več dotakniti, ampak je pobegnil. Nato pa je začela (Veronika) žalostno vpiti in tožiti, da vse do sodnega dne ne bo odrešena, potem pa je izginila in se do današnjih dni ni več pokazala. Naj bo temu kakor že hoče, mesto Kamnik ima v svojem grbu vendarle med vrati stoječo žensko s kačjim repom.

⁵ »Narodne pripovedke iz Bistriške doline«, Slovenija 1849, II., šte. 15, str. 56. Pripovedko ponatiskujem po objavi v Trdinovih Zbranih delih IV. (v redakciji dr. J. Logarja), Ljubljana 1952, str. 13. — Trdina sam je svoje pripovedke karakteriziral takole: »Malokatero dete zna toliko narodnih pravljič, kakor sem jih znal jaz; mnoge sem dal pozneje natisniti, ali večkrat bolj ali manj spremenjene, kakor mi je prišlo ravno na misel: nekaka prirojena subjektivnost mi ni dala pripovedovati le to, kar sem zvedel iz narodovih ust.« (ZD I., str. 39.)

⁶ Kamnik, Zgodovinsko-mestopisni obraz, LMS za leto 1870, str. 227.

⁷ Letnik XI., Zagreb 1872, str. 235 sq. — Ponatiskujem jo z nekaterimi pravopisnimi popravki in dodajam tudi zgodbo o odtoku jezera, čeprav pri Humarju obe vsebini nista povezani.

⁸ Zgodovinsko-mestopisni obraz, Kamnik, Vrtec 1882, str. 27.

⁹ Pismo iz Kamnika, SN XVIII., 1885, šte. 40 in 41, 19. in 20. februarja.

¹⁰ Znamenje je stalo na vrhu Klanca, ki ga je pozneje predril Samčev predor. Kip iz znamenja so prenesli nato v malograjsko kapelo, danes pa je v župni cerkvi na Sutni.

¹¹ Vrtec XVII., 1887, str. 186 sq. Ponatisnil jo je tudi L. Stiasny v: Kamnik, Zemljepisno-zgodovinski opis, Ljubljana 1894, str. 146 sq.

¹² DS II., 1889, str. 190; »Veronika z Malega gradu«.

¹³ Prim. n. pr. Medvedovo pesem »Zakleto jezero« (DS 1890, str. 174), ki pa je spet posneta po Trdinovi pripovedki »Drnovo« v že omenjenih »Narodnih pripovedkah iz Bistriške doline«, ZD IV., str. 14 sq.

¹⁴ Celovec 1910, str. 97 sq.

¹⁵ Prav ta knjiga je tudi sicer zapustila med ljudstvom mnogo sledov. Sam sem slišal več tamkaj natisnjenih umetnih pesmi recitirati kot ljudske pesmi, n. pr. Hicingerjevo o sv. Marjeti itd.

¹⁶ Nekaj narodnih pripovedk iz kamniške okolice, Vrtec XLVIII., 1918, str. 94.

¹⁷ Ljubljana, 1939; Izročilo Tomaža Steleta — Narodno blago iz Tunjic pri Kamniku (»Žena-kača«), str. 329 sq.

¹⁸ O. c. str. 544.

¹⁹ Johannes Stumpf (Stumpfius), švicarski zgodovinar, je leta 1554 izdal v Zürichu »Schwytzerchronik«. Najbrž se opomba pri Valvasorju nanaša na to delo.

²⁰ To in večino prihodnjih analogij navajam samo v povzetkih.

²¹ I. Lavrenčič, Zgodovina cerkljanske fare, Ljubljana 1890, str. 3 sq.

²² J. Kelemina, Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva, Celje 1930, šte. 71. str. 121 sq.

²³ V. Möderndorfer, Koroške narodne pripovedke, Celje 1946, str. 117 sq. — Prim. tudi pripovedko iz St. Janža v Rožu o pastirju, ki bi moral s tremi leskovkami rešiti v kačo ukleto dušo (G. Graber, Sagen und Märchen aus Kärnten, Graz 1944, str. 167 sq.

²⁴ Prim. pod geslom »Hasel« (obdelal ga je H. Marzell) v Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, passim.

²⁵ Ibid. pod geslom »schlagen«, posebno poglavje II. (avtor P. Sartori). Leskova šiba je služila pogosto tudi kot »Wünschelrute« (ibid. passim.).

²⁶ Prim. V. Möderndorfer, Verovanja, uvere in običaji Slovencev, Celje 1946, str. 218, šte. 1654 do 1657; prim. tudi J. Kelemina, o. c. šte. 87, str. 138 sq.; F. S. Finžgar, Makalona, Ljubljana 1944, str. 81 (Kačja dolina). Tudi v Bosni kroti leskovka kače (glej op. 24).

²⁷ Odsekanje glave hudobcu v naši var. VIII. nas ne zajema podrobneje, ker ni samo enkratno, ampak kontaminira iz drugih pravljič, n. pr. iz legende sv. Jurija in predstav sv. Mihaela,

²⁸ Irmgard Prestel, *Der unheimliche Grund*, Freiburg i. B. 1937², str. 245 sq. (Das Ravensteiner Fräulein). Zal so vse pripovedke v citiranem delu literarno prirojene in brez opomb, kar knjigi občutno zmanjšuje vrednost.

²⁹ Ibid. str. 42 sq; lokalizirana: Schwarzwald — Schwaben.

³⁰ Ibid. str. 10 sq. Lokalizirana: Schwarzwald — Schwaben. Naslov: »Melusine«.

³¹ J. Kohler, *Der Ursprung der Melusinensage*, Leipzig 1895.

³² O. Loorits, *Pharaos Heer in der Volksüberlieferung*, Commentatitones archivi traditionis popularium Estoniae, Tartu 1935, str. 45 sq.

³³ Veronika z Malega grada, IMK IV., Ljubljana 1894, str. 255.

³⁴ F. Stelè, *Politični okraj Kamnik*, o. c. str. 106.

³⁵ O. Loorits, o. c., str. 3 sq.

³⁶ Ibid. str. 9.

³⁷ Ibid. str. 31.

³⁸ Ibid. str. 39 sq.

³⁹ Ibid. str. 41 sq.

⁴⁰ Ibid. str. 64 sq., 98 sq.

⁴¹ Ibid. str. 109.

⁴² Ibid. str. 111.

⁴³ Ibid. str. 112.

⁴⁴ Ibid. str. 113.

⁴⁵ Ibid. str. 127 sq.

⁴⁶ F. Stelè, *Izročilo Tomaža Steleta*, o. c. str. 336.

⁴⁷ O. Loorits, o. c. str. 129.

⁴⁸ J. Pajek, *Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev*, Ljubljana, 1884, str. 33.

⁴⁹ Štev. 544 do 570. Pesmi zajemajo vse slovensko ozemlje.

⁵⁰ a I. Grafenauer, *Zamorci in zamorske dekllice v narodnih legendah* (2. Marija, ptica pevka in zamorska dekllica), DS 1939, str. 409 sq. Avtor domneva, da nimamo opravka z morsko, ampak z zamorsko — saracensko dekllico in da je pesem slavospev molitvi angelskega pozdrava; nastala naj bi v 12. ali 13. stol. — J. Kelemina, o. c. štev. 146 pa se odloča kakor jaz za pravo morsko dekllico. Enako J. Pajek, *Črtice* ... o. c. str. 34.

⁵¹ Slovenske narodne pesmi I., str. 500, štev. 492 in 493. Prvo je zapisal Ivan Murovec, pela jo je njegova mati. Drugo pa je iz spomina zapisal J. Kokošar po petju Murovčeve matere. Štev. 492 je zapisana z diakritičnimi znamenji. Glavni razloček med obema je v prvih dveh in v zadnjih dveh verzih. Pri I. Murovčevem zapisu plava riba za Jezusom, pri Kokošarjevem pa: »Rima po morji plava, / riba faronika. / Jezus za njo priplava / po morja globočini...« Drugemu zapisu manjkata tudi zadnja dva verza o peku in nebesih. — Tretji zapis je zapisala Tončka Maroltova l. 1952 po petju 1867 rojenega Jožefa Murovca (Podmelec), Ivanovega mlajšega brata. (Zapis hrani Inštitut za glasbeno narodopisje v Ljubljani, ki mu dolgujem zahvalo, da sem dobil rokopis na vpogled.) Značilno je, da tudi ta zapis enako kot prvi Murovčev poje o ribi, ki plava za Jezusom. — Tu objavljam prvi Murovčev zapis (492), toda transkribiran v pogovorni jezik.

⁵² O. c. str. 109 sq.

⁵³ Ibid. str. 114.

⁵⁴ Zum Volksglauben, dass die Erde auf einem Fisch ruhe, Archiv für slavische Philologie, XII., Berlin 1890, str. 316 sq. Podrobnejšo komparativno literaturo glej tam.

⁵⁵ V. Dal', *Tolkovyj' slovar' živogo velikoruskogo jazyka*, Moskva 1956, pod geslom »ryba«.

⁵⁶ Ibid. pod geslom »kit«.

⁵⁷ Vestnik (priloga »Zore«), Maribor 1873, str. 176. — Na to notico me je napotila opomba dr. J. Glonarja v njegovem izvodu *Strekljevih SNP I.*, ki ga hrani Inštitut za glasbeno narodopisje.

⁵⁸ L. Kretzenbacher, *Ein Fisch trägt die Erde*, Neue Chronik zur Geschichte und Volksunde der innenösterreichischen Alpenländer, štev. 20, (priloga Südost-Tagespost štev. 72), 28. marca 1954. — V nadaljevanju objavlja avtor tudi slovensko ribo Faroniko.

- ⁵⁵ O. Dähnhardt, *Natursagen I.*, Leipzig — Berlin 1907, str. 49 in 56.
- ⁵⁶ L. Kretzenbacher, o. c.
- ⁵⁷ O. c. — Naslonil se je na francoski prevod Silvestra de Sacy »Pendnamèh ou le livre des conseils de Férid-Eddin Attar«, (Paris 1819).
- ⁵⁸ O. Dähnhardt, o. c. str. 40; L. Kretzenbacher, o. c.
- ⁵⁹ Ibid. — »Zeibrant« od: Cete grande — kit.
- ⁶⁰ Prakuilturne bajke pri Slovencih, *Etnolog XIV.*, Ljubljana 1942, str. 1 sq., posebno pa str. 22.
- ⁶¹ Ljubljana 1952, (Narodno pesništvo, str. 31). — Prim. tudi opombo N. Kureta v zbirki ljudskih epskih pesmi »Peli so jih mati moja« (Ljubljana 1943), str. 161 sq.
- ⁶² O. Loorits, o. c., str. 100.
- ⁶³ SNP I., šte. 477 do 481.
- ⁶⁴ V celoti in v ikonografski podrobnosti se lahko spomnimo na ikonografski tip Marije zavetnice s plaščem, ki prosi za ljudi milosti pri Bogu, ki meče puščice jeze na zemljo ali drži v roki meč (prim. n. pr. fresko pri Sv. Primožu nad Kamnikom!). Več o tem glej: F. Stelè, *Monumenta artis Slovenicae I.*, str. 34 (s podrobno literaturo).
- ⁶⁵ Zajemljivo je, da ta motiv v čistejši obliki nastopa v hrvatski ljudski pesmi, kot n. pr. v Strekljevih SNP I. pod šte. 478, 479, posebno pa v pesmi iz Dolnjega Zagorja, kjer Marija moleduje: »Moj sinek, ne čini ti / Sad suda božjega; / Pomiluj, pomiluj / tu drobnu dečicu, / Naj ženke sporodiju, / grešniki spokore.« (Hrvatske narodne pjesme I., Junačke pjesme, Zagreb 1895, str. 501 sq.) Po napotilu dr. J. Glonarja (glej op. 57).
- ⁶⁶ F. Stelè, *Monumenta I.*, o. c., str. 38.
- ⁶⁷ W. Frodl, *Die gotische Wandmalerei in Kärnten*, Celovec 1944, sl. 83, 87, 68.
- ⁶⁸ E. K. Stahl, *Die Legende vom hl. Riesen Christophorus in der Graphik des 15. und 16. Jahrhunderts*, München 1920, tab. XXXVIII.
- ⁶⁹ Prim. Hahn, *Sirenen — Darstellungen auf kärnten. Christophorusbildern*, Carinthia I., 1894, str. 38.
- ⁷⁰ Hahn, o. c.; Stahl, o. c., str. 73 sq.; P. Grueber, *Die Wandbilder des hl. Christoph (in Kärnten)*, MDZK 1898, str. 89.
- ⁷¹ P. Grueber, o. c., str. 88. — »Pozdravljen, sv. Krištof, ki si nosil Jezusa Kristusa čez Rdeče morje...«
- ⁷² Prim. O. Schürer, *Romanische Doppelkapellen, Eine typengeschichtliche Untersuchung*, Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft, V., 1929, str. 99 sq.
- ⁷³ Avg. Stegenšek, O nekaterih starinskih kipih, Voditelj po bogoslovnih vedah XI., Maribor 1908, str. 337 sq. in slike 2—4.
- ⁷⁴ Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, o. c. pod »Stein II.«, posebno poglavje VIII. — Prim. tudi A. Kuhn, *Märkische Sagen und Märchen*, izdaja iz l. 1937, Berlin. V prepiru med dvema kmetoma za mejo, je eden zavpil: »Naj bo ta kamen takoj kot maslo, če njiva ni moja!« Takoj se je krivičnemu kmetu stopalo globoko ugreznilo v kamen (str. 27, šte. 25). Pri Salzwedelu je kamen z odtiskom konjskega kopita in udarca sablje. Neki general je pred bojem izgubil vero v zmago, češ »kakor ne more moj konj stopiti v ta kamen in ga sablja ne razklati, tako gotovo ne moremo zmagati«. Udaril je s sabljo, ki se je zasekala v kamen in konju se je udrlo vanj kopito. General je bitko dobil (str. 39, šte. 40). — Prim. tudi A. R. v. Perger, *Über Fusstapfen, Händedrücke u. s. w.*, MDZK XVI., Wien 1871, str. XXXVII.
- ⁷⁵ J. Kelemina, o. c. str. 132 sq., šte. 80.
- ⁷⁶ Prof. M. Sifrer, ki se je podrobneje ukvarjal z morfologijo kamniškega kota, mi je zatrdil, da nikjer ni naletel na jezerske sedimente. Za informacijo se mu toplo zahvaljujem.
- ⁷⁷ Ehre... XI., str. 541.
- ⁷⁸ F. Koehek, *Storije, Savinjske Alpe*, Celje 1926, str. 240, šte. 7.
- ⁷⁹ H. Graber, *Sagen aus Kärnten*, Graz 1944, str. 63 sq.
- ⁸⁰ Ibid. str. 65.

⁸⁵ Prim. I. Grafenauer, Zmaj iz petelinjega jajca, Razprave Razreda za filološke in literarne vede Slov. akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana 1956, str. 318 sq.

⁸⁶ F. Stelè, Polit. okraj Kamnik, o. c. str. 106.

⁸⁷ B. Otorepec, Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku, Kamniški zbornik II., 1956, str. 74.

⁸⁸ F. Stelè, Polit. okraj Kamnik, o. c. str. 106; E. Ceve, Poznogotsko kamnoseštvo v okolici Kamnika, Kamniški zbornik I., 1955, str. 114.

⁸⁹ Ehre... IX., str. 121.

⁹⁰ Prvi kamniški župnik »Ulricus plebanus de Stein« se omenja v virih leta 1207.

⁹¹ Prim. Avg. Stegenšek, Dekanija gornjegrajska, Maribor 1905, str. 209; prim. tudi G. Gugitz, Das Jahr und seine Feste im Volksbrauch Oesterreichs II., Wien 1950, str. 16 sq.

⁹² L. Stiasny, o. c. str. 39.

⁹³ Reprodukcijsko glej v Tovarišu III., 1947, str. 479.

V prijetno dolžnost mi je, da se zahvalim vsem, ki so mi z nasveti in z literaturo pomagali. Posebna zahvala velja univ. prof. dr. Leopoldu Kretzenbacherju (Graz), ki mi je posredoval O. Looritsevo razpravo, članom Inštituta za slov. narodopisje pri SAZU akad. dr. I. Grafenauerju, dr. N. Kuretu, dr. M. Matičetovu in A. Strubljevi ter dr. Zmagi Kumrovi iz Inštituta za glasbeno narodopisje v Ljubljani.

KAMNIK IN OKOLICA V SLOVENSKI KNJIŽEVNOSTI

Emil Cesar

Dela večine pisateljev, ki so zajeti v tej razpravi, so ljudem še v živem spominu. Vzrokov, da niso utonili v pozabi, je več — navedem naj jih samo nekaj: priljubljenost med ljudstvom, ki ponekod sicer ne presega ozkega kroga domače občine; poznejše ponatiskovanje ali pa, kar velja zlasti za pisatelje sodobnike, da so dela ljudem še danes dostopna, snov znana in zato bližja. Teže je s pisatelji, katerih dela so bila prilagojena čustvovanju in okusu bralca — avtorjevega sodobnika. Taka dela niso preživela svojega časa. Nemalokdaj je bil vzrok temu pomanjkanje avtorjeve izvirnosti, še večkrat pomanjkanje pripovednih sposobnosti, s tem pa so bile njihove stvaritve že obsojene na pozabo. Doslej še ni bilo pregleda, ki bi vse, kar je bilo v umetniški besedi napisano o tej pokrajini in o življenju ljudi, povezal in s tem pokazal delež Kamnika in okolice v naši književnosti. Prizadevanj, opozoriti slovensko javnost na Kamnik in njegovo preteklost pa je bilo več. Tu naj omenim le Stiasnyev Kamnik,¹ pisan z namenom, da poda kar najvernejšo podobo tako preteklosti kakor tudi tedanjega življenja. Tako je med drugim zbral avtor tudi nekaj imen najvidnejših kamniških rojakov. Vendar njegov prikaz po eni strani ni popoln, po drugi strani pa bi marsikaj lahko brez škode izostalo, saj se je z razpadom stare avstroogrske monarhije pozabilo marsikatero prej blesteče ime. Drug tak poskus, zbornik Ob bregovih Bistrice se je pojavil mnogo pozneje. Nastal je v času močne družbene diferenciacije, in to kot moralna opora gibanju, ki ni bilo nikdar naklonjeno prizadevanjem množic, temveč je vedno varovalo le lastne koristi. Zato, razumljivo, je bilo napisano in zbrano tako, da je podpiralo izdajateljeva stremljenja, prikazovalo pot strankinih zmag, in to v podobi, ki je bila močno popačena in enostranska. Zbornik prikazuje med drugim tudi delo pomembnejših kulturnih mož.² Namesto bežnega pregleda bi kazalo že tedaj zbirati gradivo za čimobširnejše študije posameznih ustvarjalcev, zlasti tistih, katerih podoba je bila v naši slovstveni zgodovini dokaj medla. — Kamniški zbornik je tako zastavil plug s svojim kulturnim progra-

mom na rodovitni, toda povsem neobdelani ledini, saj se problemi ponujajo kar sami. Mesto hrani še obilo gradiva o reformaciji in protireformaciji, zanimivo bi bilo slediti delu kamniške čitalnice in kulturnemu udejstvovanju Simona Jenka, ki je bil za službovanja v Kamniku društveni tajnik. In naposled, pred nami je še popolnoma neraziskano področje kulturne razgibanosti v narodno-osvobodilnem boju,⁸ kajti vse, kar je bilo napisano o tem, še zdaleč ni izčrpalo bogatega kulturnega življenja v osvobodilnem boju.

V svojem sestavku sem zajel vidnejše pisatelje, ki so od srede devetdesetih let prejšnjega stoletja pa do danes ustvarjali v tem delu Gorenjske. Razprava je le skromen prispevek, ki se ponekod zaradi nekaterih informativnih zapisov naslovu oddaljuje. Nastala je v želji, da le-to ustvarjanje približa sedanjosti, osvetli nekatera dela ali dopolni njihovo razlago, hkrati pa strnjeno poda pregled velikega dela leposlovne žetve ter poudari pomen za slovensko literaturo, ki ni bil neznaten. Vse to pa zahteva drugačen način pisanja, kar učinkuje dokaj neenotno. Zanimivo je, da niso opisovali Kamnika z okolico samo ljudje, ki so tu rasli in živeli ter bili z njegovim življenjem močno povezani (Kersnik). Lepota pokrajine, zgodovinska dejanja in podobno so pritegovali tudi druge pisatelje, in to prav do najnovejših dni. Omejil sem se le na najvidnejše ustvarjalce, na tiste, ki jim Kamnik z okolico v njihovem delu ni pomenil le pojem za oznako kraja, temveč so v svojem delu upodobili dobršen del dobe, ljudi in pokrajine.

Kot prvega bomo zajeli v našem opisu Luka Svetca-Podgorskega, ki je v svojem prvem spisu *Kazen radovednosti* v sliki božičnega večera na kmetih uporabil kot motiv včasih močno priljubljeno vedeževanje. Dogodek, pripetil se je v okolici Homca, je Svetec dobil v Valvasorju in se v slovenskem prevodu glasi takole: »V neki vasi med mestom Kamnikom in gradom Volčjim potokom sta se dve dekli dogovorili, da bosta šli v sveti noči k studentu, ki teče skozi bližnji gozdič, in o polnoči pogledali v vodo, da bi v njej uzrli svojega bodočega ženina. Prisluškoval pa je čvrst mlad kmečki hlapec in slišal njun načrt, ne da bi ga bili niti najmanj opazili. Ker bi bil rad imel eno le-teh dveh, se mu je zdelo, da bi bil imeniten pomoček, če bi jima mogel svojo podobo pokazati v vodi in s tem prikrojiti prerokbo. Zato je šel pred njima v gozd k omenjenemu studentu, se vzel na drevo in sédel na vejo, ki jo je drevo molilo precej daleč od sebe, prav nad studenec. Tako je sédel in hrepeneče čakal, da bi dekleti prišli. Med drugim je bil slišal, kako sta druga drugi predpisali postavo in pravilo, da ne bo nobena pogledala ne kvišku ne nazaj in da ne bo nič govorila, zakaj navadno je pri takih praznoverskih rečeh zapovedan molk, po mojem mnenju zato, da ne bi radovednim raziskovalcem morda nehote iz strahu ali začudenja ušlo iz ust božje ime, ki ga satan nerad sliši. — Noč je bila precej svetla in jasna, tako da sta naši dve moža željni

galatej upali čimjasneje ugledati podobo svojega ljubčka; tudi zaljubljeni kranjski koridon je domneval, da se mu bo obraz čim popolneje zrcalil iz studenca.

Ko sta dekli zaverovani prišli do studenca, sta natančno in pazljivo pogledali v vodo. Kmečki hlapec, ki je to opazil, je iztegnil glavo bolj naprej, da bi se njegovo obličje kar najbolje videlo v vodi, ki je stala tam kakor široka luža ali mlaka. Toda glej! Mlaka je kmalu oživila, zakaj preden se je vaški kurtizan zavedel, se je veja odlomila in ga izpustila, tako da je z velikim hrupom in šumom štrbunknil v vodo. Obe amarili ali vaški nimfi, ki nista nič drugega mislili, ko da se je živi hudič zagnal v vodo, sta prepadeni zbežali, a zaljubljenemu kmečkemu zvitorepcu, je mrzla kopel brez dvoma precej ohladila ogenj. Mladi kmetici sta nato smrtno zboleli in ena je čez nekaj časa tudi umrla, kar je — kakor menijo — povzročil prestani strah.«⁴

V družbi mladoslovencev vseučilišnikov, ki jo je zbral okoli sebe Josip Stritar, z namenom, da bi se izobraževali in vadili v književnosti, je bil mimo Josipa Stritarja, Josipa Jurčiča, Frana Celestina in Frana Levca tudi Josip Ogrinec,⁵ Svetčev rojak, ki se je poskušal v povesti in dramatiki. Kakor pred njim Svetec tako je tudi Ogrinec posegal v svojih povestih v rodno okolico, predvsem v rojstno Podgorje, razlika med obema pa je bila v tem, da je Ogrinec skoraj vse povesti lokaliziral, ni posegal toliko v zgodovino, kot v oblikovanje svojega časa. Med najpriljubljenejše njegove povesti sodi povest *Čarovnica s Starega grada*, ki je doživela na Kamniškem celo več izdaj, zadnjo 1920. leta.⁶ V tej povesti je posegel pisatelj v čas, ko je grad razpadel.⁷ Pri tem se je naslonil na zgodovinske vire, zgodbo pa je pisal in razpletal v duhu in čustvovanju dobe, v kateri je živel. Kakor je razvidno iz opombe v prispevku Ivana Zike *Kamniški Stari grad* v lanskem Kamniškem zborniku, je Ogrinec kaj rad zahajal na ta izredno lepi razgledni vrh; po zatrdilu avtorja je tu zasnoval tudi omenjeno povest.⁸ Kako so Kamničani to delo sprejeli, nam zgovorno dokazujejo poznejši ponatisi povesti. Poslednjič je izšla v založbi A. Slatnarja, ki jo je v svoji tiskarni tudi natisnil.

Zanimivo je vedeti, kako so Ogrinčevi rojaki spremljali njegovo delo. Josip Benkovič, pisateljev nečak, je ohranil v pisateljevem življenjepisu tale zanimiv drobec: »V vsaki povesti je narisal kakega Podgorca ali Podgorko in vselej je tako dobro pogodil dotični značaj, da so vaščani, beroči spis, takoj spoznali »od katerega« je napisal. Potem pa so se smejali, češ, da bodo radovedni ljudje brali o njih, ko njih samih že davno ne bode na svetu.« Kljub temu pa je prišlo nekoč do zamere, in to tedaj, ko je pisatelj umetniško obdelal dogodek, ki se je bil pripetil v Podgorju komaj pred letom dni. Neljuba zadeva, s katero se je zameril posebno svojim vrstnikom, pa je bila še pred prvimi počitnicami, pred povratkom z Dunaja v domovino, pozabljena.

V zahodnem ravninskem delu Kamniške kotline, se je razvil Mengeš, rojstni kraj Janeza Trdine. Tudi njegovo mladostno literarno delo je zajemalo iz bogate zakladnice ljudskega izročila in zgodovinske preteklosti v svoji rodni okolici in Bistriški dolini. V prvi pripovedki Pričetek Mengša v Narodnih pripovedkah iz Bistriške doline postavlja nastanek Mengša v čas boja za pokristjanjevanje Slovanov, kar skuša tudi znanstveno podpreti. Nastanek pripisuje slovanskemu vojvodi Mengu, ki se je iz bojov za pokristjanjevanje zatekel v odljuden kraj sredi prostranih gozdov in se s tem rešil. Po čudnem naključju pa se je pozneje tudi sam pokristjanil. Trdina je posnel zgodbo po Valvasorju.⁹

Naslednja zgodba Ogrinovo znamenje je iz časov turških divjanj po Slovenskem. Zgrajena je na ljudskem motivu. Trdina je snov le po svoje obdelal. O nastanku obeh zgodb pripoveduje tudi sam v svojih spominih: »Ljubezen mi pokaže novo pot tudi v tem; hodil sem mnogokrat mimo Staretovega grada na hrib k razvalinam, ki se imenujejo »Ogrinovo znamenje«. O gradu in razvalinah sem slišal nekaj malega pripovedovati, kar je manjkalo, sem pa dodal sam in poslal te in druge take »narodne« pripovedke »Sloveniji«, ki jih je rada sprejela.¹⁰

V Veroniki¹¹ obravnava v ljudskem izročilu še danes živo pripovedko o kamniškem Malem gradu in zakleti Veroniki.

Iz snovi, zajete v Podgorju pri Kamniku, je pripovedka Drnovo.¹²

V čas turških napadov postavlja Trdina pripovedko o nastanku imena Jermanova vrata, naziv za preval v Kamniških Alpah med Brano in Planjavo. Pripovedka Jermanova vrata je morda nastala po ljudskem izročilu.¹³

Iz istega časa je tudi pripovedka Gradič,¹⁴ in to na podlagi ljudskega izročila. Napisal jo je z namenom, da proslavi svojega botra Andreja Daniča.

Poslednja pripovedka v zbirki Hudamos pa je iz rašiških gozdov.

V četverokotniku Črnuče—Dol—Homec—Kamnik se odvija Trdinova povest Arov in Zman. Nastala je v velikih počitnicah 1850 na razpis urednika Slovenskega Glasnika Antona Janežiča za najboljšo novelo. Trdina pripoveduje o njenem nastanku takole: »Prišedši ravno domov v Mengeš, ogledujem nekaj dni okolico in grem tudi na hribček »Homec«, kamor hodijo o Marijinih praznikih romarji na božjo pot. Sede na vrhu pri cerkvi, si osnujem v glavi pripovedko »Arov in Zman« in jo potem v dveh dneh napišem in pošljem v Celovec.¹⁵ — Delo je bilo nagrajeno, nagrado pa je moral deliti s Svetcem, ki je poslal Janežiču Vladimira in Kosaro. Zgodovinski okvir zgodbe je dobil Trdina v Valvasorju, in sicer v zapisu, da so osmega julija 1528 pridrli Turki do Ljubljane, ker pa mesta niso mogli premagati, so prodrli do Mengša. Več o tem napadu poroča Trdina v svoji Zgodovini slovenskega naroda, kjer omenja med drugim tudi veliko zmago nad Turki pri Homcu.¹⁶ — V delu skuša

pojasniti nastanek krajevnih imen Groblje, ki so po njegovem nastale zaradi velike zmage brambovcev nad napadajočimi Turki, in Trzin. Nastalo iz Terzenj (= trezen), zmagali so trezni vaščani nad napadajočimi pijanimi Turki.

Najpomembnejši upodabljavec Kamnika in okolice v pesmi pa je bil Anton Medved, čigar delež tudi v slovenski kulturni tvornosti ni bil neznaten. O njegovi pesmi in življenju je prinesel Kamniški zbornik že več prispevkov. V njih je skušal pisec osvetliti Medvedovo pesniško tvornost, hkrati z njo pa pokazati nekatere značilnosti v njegovem življenju, ki so se nujno kazale tudi v pesmih. Vezi, ki so ga skraja vezale na Kamnik, so bile dom, pozneje pa predvsem poglobljeno prijateljstvo z vrstniki. Medvedovo pisanje o rodnem mestu, ki je spočetka nastajalo zavoljo zanimive snovi, se je z leti močno spreminjalo. Vse to ni bilo le sad zrelega in poglobljenega gledanja na življenje, ki se počasi preoblikuje in dozori v človeku, temveč posledica pretrde življenjske šole, ki upogiba celo realnejše ljudi, kaj šele takega človeka, uglašnega na najnežnejše in najobčutljivejše tone v človeškem značaju, kot je bil Medved. Pesem poznejših let ni toliko namenjena pokrajini in njenim zanimivostim, kot življenjskim dognanjem in pristrčnim vezem tovarštva z nekaterimi vrstniki, ki se jih je zlasti oklepal v letih, ko je strt, z voljo, ki mu je še ostala, da bi se spet dvignil, iskal pomoči v iskreni prijateljski besedi. To ni prikazovanje navzven, prizorišče je neznatno, podano v nekaj črtah. Pesnik toži o svoji življenjski nesreči, ki je bila v glavnem sad stanovskih spletk. Kljub temu, da danes bolj cenimo Medvedovo leposlovno ustvarjanje v zreli moški dobi, pa ni ostal neopažen in brez priznanja tudi Medvedov mladostni delež. Medtem ko se je že v njegovem času delo marsikaterega leposlovnega oblikovalca Kamnika in okolice bližalo pozabi, čeprav je bilo sodobnikom še dokaj blizu, so Medveda močno cenili. Ob Medvedu je zatonilo prenekatero manj pomembno ime; a tudi njemu čas ni prizanesel. Mnogo nedognanih pesmi je pozabljenih, vendar jih je še dosti preživelo svoj čas. Njegovi zbirki Poezij sta že dokaj redki, zato bomo morali lepoto in vrednost teh pesmi ljudem znova približati. Kaj je Medvedovo delo pomenilo Kamničanom, je najlepše pokazal njegov pogreb, saj je bil ta dan za mesto dan splošne žalosti. Medvedova pot se je končala na Žalah, katerih ime je v življenju tolikokrat izrekel — včasih s hrepenenjem, včasih z bridkostjo. Spomin na pesnika pa je v Kamniku kakor tudi v krajih njegovega službovanja še tako živ — dokaz osebnosti — kot se je na zajetem področju ohranil morda le še spomin na Kersnika.

O vplivih na Medvedovo pisanje sem že govoril. Tu še splošna ugotovitev o njegovem ustvarjanju. Medved je ustvarjal predvsem v pesmi in dramatiki. V prozi so se ohranile neznatne drobtine; ta delež je leposlovno nepomemben in se ni povzpел nad anekdoto v mohorjanskih koledarjih; namenjena je bila

bolj kmetu v zabavo in razvedrilo, ne dosega pa Medvedovih duhovitosti, po katerih pesnik še danes slovi.

Za nas je zanesljivo največje vrednosti droben rokopisni zvezčič z naslovom *Opevane slike Kamnika in okolice*. Rokopis je zanimiv dokument pesnika začetnika, ki dokazuje njegove precejšnje risarske zmožnosti. Obsegal je dvanajst listov, od katerih je zadnji nepopisan. Ta zvezek je pozneje, verjetno preden ga je podaril, dal vezati v črne platnice, velikosti $16,5 \times 20$ cm, na katerih je bil vtisnjen naslov v srebrni barvi V spomin na Kamnik; ima pa tudi notranji naslov, ki ga je napisal Medved: *Opevane slike Kamnika in okolice*, izdelal Anton Medved. — Na vsakem naslednjem listu je popisana samo prva stran, druga je prazna. Vsaka stran ima okvir iz črt, v levem gornjem kotu je v posebnem okviru po ena risba s svinčnikom, ob njej na desni pa naslov pesmi. Spodnjo polovico prostora v okviru izpolnjuje skrbno spisana pesem, ki opeva narisani predmet. Pesmi so brez večje literarne vrednosti, saj ne zapuste v bralcu posebnega vtisa. Vrednost delu daje posrečena oblika s slikami in pa dejstvo, da je bilo to delo nadpovprečnega slovenskega umetnika. Slik in pesmi je bilo enajst, bile so naslednje: Koča na planini, Kalvarija, Mekinjska cerkev, Stari grad, Cerkev v Podgorju, Cerkev sv. Primoža, Curhaus, Izvir Bistrice, Grad Zaprice, Mali grad in Graščina na Zdušah. Datuma nastanka knjižice ni mogoče ugotoviti. Po vsej verjetnosti je nastala med počitnicami v osmi šoli, lahko pa tudi nekoliko pozneje, v prvem ali drugem letu bogoslovnih študij. — Knjižico je Medved podaril sestrični Juliji Goršičevi, pozneje poročeni Bartl, le-ta pa jo je pred svojo smrtjo z drugimi Medvedovimi rokopisi izročila pesnikovemu prijatelju Finžgarju, z namenom, da se z ostalo Medvedovo zapuščino shrani v ustanovi, kjer bi se ohranila zanamcem. Na delo je prvi opozoril prof. dr. France Stele,¹⁵ nato prof. dr. France Koblar.¹⁶ Danes knjižica ni ohranjena v celoti. Pri bombnem napadu na Ljubljano 1945. leta, ko je bomba razdejala Finžgarjevo hišo ter močno poškodovala pisatelja samega, je bil med drugim prizadet tudi rokopis. Po opisu dr. Franceta Steleta v Domu in svetu in ob primerjavi z ohranjenim rokopisom kaže, da sta bila uničena lista s slikama Malega gradu in graščine na Zdušah, poškodovan pa je bil tudi ovoj.

Drugi, nič manj pomemben zvezčič pesmi, je zbirka *Venec*, ki jo je pesnik prav tako kot *Opevane slike Kamnika in okolice* podaril Juliji Goršičevi; tudi to zbirko hrani pisatelj Finžgar. Ko človek lista po njej, ga izredna skrbnost v opremi in v prepisovanju prepričata o veliki ljubezni in zavzetosti. Ob tej zbirki se je Medved prvič dalj časa pomudil pri misli, da bi zbral svoje mladostne pesniške proizvode in jih pozneje tudi natisnil v posebni knjižici. Je prerez njegove dotedanje pesniške žetve in združuje po pesnikovem mnenju vse najboljše, kar je do tedaj ustvaril. Zbirka *Venec* je nastala med kaplanovanjem v Semiču. Zanimivo je, da je pesnik v ta izbor sprejel tudi opesnjeno

pravljico iz kamniške zgodovine, ki je nastala mnogo prej,¹⁷ za Medvedovega bivanja v semenišču. Pesem, vzeta iz ljudskega izročila, se je rodila iz močne zaverovanosti v narodne starine in v želji ohraniti jih pred pozabo, kar se je ujemalo s podobnimi prizadevanji tudi ostalih udov Cirilskega društva (Hribar in drugi) ter v skladu z njihovo nacionalno zavestjo. Mimo gornje pa je nastalo v tem času še nekaj drugih pesmi, ki jih moremo prav tako postaviti v okolico rodnega mesta. Tako je Medved na peti seji v šolskem letu 1890/91 bral svoje prve pesmi, ki so izhajale pozneje v Domu in svetu z naslovom Spomini s planin, v Cirilskem društvu, naslovljene Popotni spomini, in to Na sedlu in Slepec. S Spomini, ki so jih navdihnili izleti po kamniški okolici v šolskih počitnicah, verjetno 1890. leta, je nadaljeval še na štirinajsti seji, ko je bral pesmi Srni, Mir in Slovo od planin.¹⁸

Nič manjše vrednosti kot pesem, zanesljivo pa nič manj značilna od nje, je Medvedova dramatika. Medved jo je gojil že v gimnaziji, pozneje pa se je je oklepal zlasti v času, ko je v pesnjenju nastopil daljši premor;¹⁹ vzrok naj bo že kakršenkoli. Preokret v dramatiki pomenja Medvedov odhod v Pranthof. Tu se je začel zanimati za Ibsena, ki pa ga je pritegnil samo s svojim dialogom, medtem ko se njegovi nazori o drami in uporabi motivov niso mnogo spremenili.²⁰

V zgodovinsko preteklost rodnega mesta,²¹ je postavil prvi del zgodovinskega triptiha Cesar Friderik na Slovenskem, in sicer V Kamniku 1444, medtem ko drugega dela V Celju 1456 in tretjega dela V Ljubljani 1461 ni dokončal. Delo so v Ljubljani 1898. leta dvakrat uprizorili.

Iz Domžal vodi cesta po nekdam močno prometnem Črnem grabnu, ki pa je izgubil svoj pomen z zgraditvijo železnice do Ljubljane in dalje do Trsta. Na te čase živega prometa še dandanes spominja veliko število furmanskih domov z obsežnimi gospodarskimi poslopji. Dolina je dala slovenski kulturi vrsto pomembnih znanstvenikov, pesnikov in pisateljev. Naj omenim le najvidnejše: Janka Kersnika, Jožeta Podmilščaka-Andrejčkovega Jožeta, Frana Maslja-Podlimbarskega in dr. Frana Detelo.

Najpomembnejši ustvarjalec med njimi je bil Janko Kersnik. Področje njegovega pisateljjevanja je bilo predvsem rojstna okolica; vanjo se je vračal tudi takrat, ko je postavil dejanje drugam (n. pr. na Dolenjsko). Podrobnosti v opisu, prav tako pa tudi osebe, moremo iskati predvsem v svetu, ki ga je poznal, saj so nastajale iz zgodb, ki jih je slišal ali jim bil sam priča. Od vseh tu omenjenih pisateljev je bilo v slovenski literarni zgodovini Kersniku posvečeno največ pozornosti, zato se bom v sestavku omejil le na nekaj popravkov v komentiranju Kersnikovega zbranega dela. Podatki, ki mi jih je rade volje odstopil dober poznavalec Kersnikovega dela gospod Vinko Lavrič, se

opirajo na izjave pisateljevih sodobnikov, ljudi, ki se še spominjajo posameznih podrobnosti vaškega življenja, nastali pa so tudi iz razgovorov Vinka Lavriča s pokojno Rahnetovo, Kersnikovo sorodnico, in iz razgovorov s Kersnikovim drugorojencem Jožetom Kersnikom. — Popravki so razvrščeni po vrstnem redu del, objavljenih v Zbranem delu (DZS). Zaradi razumljivosti navajam ponekod stavek, na katerega se popravek nanaša, v celoti, kjer to ni potrebno pa samo odlomek, kar sledi za naslovom dela in navedbo strani, na katero se opomba nanaša.

Na Žerinjah.

Str. 9. Stari krčmar Zabrdnik — Tomaž Breznik iz Rafolč, lastnik gostilne pri Martinčku, kamor je zahajal zelo pogosto tudi Kersnik.

Str. 11 Ali ne veš, Mihec, kaj vse se je govorilo ono leto. — Franc Kralj iz Rafolč št. 31, po domače Mihec z Griča, bil je Martinčkov sosed.

Str. 21. Bil je elegantno oblečen mlad gospod na čilem konju. — Po pripovedovanju pokojne Gabrijele Rahnetove rojene Höffern in Kersnikovega drugorojenca Jožeta, je imel pisatelj v mladosti dva intimna prijatelja — Franca Andrejaka (več o Andrejaku v pripombi h Gospodu Janezu) in svojega bratranca Ernesta Höfferna, v ožjem prijateljskem krogu so ga imenovali tudi Nestl. Razlika v letih med njimi je bila precejšnja. Tako je bil Andrejak (1844) osem let starejši od Kersnika, Nestl pa je bil od pisatelja celo šest let mlajši (1858). V gornjem opisu je mislil Kersnik svojega bratranca. Ernest Höffern je bil pozneje sodnik, služboval je med drugim tudi v Kočevju. Ker pa je Höffern služboval v Kočevju v času, ko je delal Andrejak v Muzlju, sta se tam z Andrejakom tudi večkrat sestala, iz opisa pokrajine v Gospodu Janezu pa izhaja, da je Andrejaka moral obiskati med njunim službovanjem na Kočevskem tudi Kersnik. Höffern je umrl 1908. leta. Iskrenost med Kersnikom in njegovimi prijatelji je vidna tudi iz te pisateljeve izpovedi, ki jo je položil na usta slikarju Vinku Rogulinu: »Odpusti mi, Gernau, da sem ti to razmero zakrivil! Vem, da ni bilo prav, saj tebi smem in ti bi moral vse povedati. Pa ti veš, kako težka bi mi bila v tem slučaju ravno tebi nasproti taka odkritosrčnost.« Nič manj zanimiva pa ni primerjava slednje izpovedi s podobno izpovedjo v Gospodu Janezu. — Družila jih je velika medsebojna iskrenost: »Poslušaj me, Janez! Ti me moraš slušati! Vse moje življenje skoraj leži odprto pred teboj, samo enega, najbridkejšega dogodka ne veš. Pa danes ne smem več molčati o njem — vsaj tebi ne, samo tebi ne!«

Str. 79. »Ogenj — v Radovljah gori.« — V Rafolčah, gorelo je leta 1868.

Str. 306. V prvotnem izdelanem prvem poglavju je omenil Kersnik tudi Godinčka in njegovega brata. Pod tem imenom poznajo Zlatopoljci Luko

Stegnarja iz Trnovč. Stegnar je umrl na Vrhu pri Gradišču v krašnjiški župniji.

Gospod Janez.²⁹

Gospoda Janeza je postavil Kersnik v kočevsko vas Mozelj, v kraj službovanja Franca Andrejaka. Opis pokrajine kaže, da jo je Kersnik moral poznati, tem prej, ker je v malo oddaljenem Kočevju služboval tudi drugi Kersnikov mladostni prijatelj Ernest Höffern. Tako bi bil Kersnikov obisk v Mozlju tem verjetnejši.

Str. 188. Od tu se odpira razgled čez daljno ravnino, po kateri se vije srebrnemu traku enak širok potok in poleg njega bela, prašna cesta. — Natančen opis pokrajine. Potok, ki se vije po dolini, je Rinža, cesta poleg njega pa je cesta Kočevje—Črnomelj.

Str. 189. Pred njo sloni nocoj ob trdni leseni ograji visokoraščen mož, čigar oprava nam kaže njegov stan: grmski župnik gospod Janez. — V gospodu Janezu je Kersnik upodobil svojega prijatelja župnika Franca Andrejaka (prim. opombe k romanu Na Zerinjah), za kar imamo izpovedi več prič, tako Gabrijele Rahnetove, Alojzija Brecljnika, Ivana Kogovška, prav isto pa zatrjuje tudi pisateljev drugorojenec Jože, ki mu je to povedala stara mati. V času, ko se povest dogaja, je bil Andrejak malo prek trideset let, visokoraščen in skoraj suh in bi se kljub podobnim lastnostim Pavlič z njim ne mogel meriti. Vsi ti podatki pa drže tudi po Kersnikovem približnem računu o letih, ki so ločila mladostna prijatelja, odkar sta se zadnjič videla.

Str. 189. »Ah, Peter — gospod Peter! Ni vas moč spoznati!« — »Kajne — brada, brada?« — Po vsej verjetnosti je to Kersnik sam.

Vrsto zanimivih podatkov o Andrejaku hrani pismo Ivana Kogovška zbiratelju teh podatkov gospodu Vinku Lavriču, zato ga tu objavljam v celoti:

»Dragi gospod!

S podatki o Andrejaku Ti rad postrežem. Mož je bil doma Podutikom »pri Fezajnarju«, pol ure daleč od moje rojstne vasi Dravlje. Sigurno je on tisti kaplan v Kersnikovih spisih. Kozma Pavlič ni v svojem rojstnem kraju nikdar služboval, pač pa je bil med drugim tudi kaplan v Št. Vidu nad Ljubljano (1875—1877), prej je bil pa od 1871-75 župni upr. na Rovih, 1868-71 pa kaplan v Šk. Loki, torej ni ta čas mogel biti na Brdu. Bil je tudi velik, a Andrejaka ni dosegel.

O Andrejaku, ki sem ga tudi sam poznal, imam zapisano tole: Rojen je bil 12. 11. 1844 Podutikom »pri Fezajnarju«. Oče je bil Janez, mati Neža roj. Režen. Imeli so precejšnjo kmetijo. Novo mašo je pel 17. 7. 1870 v domači farni cerkvi v Št. Vidu nad Ljubljano. Od 1. 1870—1875 je

kaplanoval na Brdu. Tega leta je odšel za kaplana v Črni vrh nad Idrijo, 30. 11. 1877 je prišel za župnika v Mozelj na Kočevskem, kjer je služboval 24 let. Tu je prenovil cerkev. Obenem je upravljal Zdihovo. Od 23. 9. 1901 je bil župnik v Banja Loki. Ker je opešal na nogah, je stopil v pokoj in se nastanil za dve leti v Stari cerkvi, l. 1906 pa se je preselil v Št. Vid. Hudo ga je mučil protin, ki se ga je nabral na lovu v mrzlih zimah. Umrl je 25. 6. 1911 v Št. Vidu 56. Po telesni postavi je bil tedaj največji duhovnik v škofiji, visok je bil 193 cm. Bil je velik lovec; l. 1892 je ustrelil dva centa težkega medveda.«

Str. 190. »Pa vrane in kavke in zajce tudi še streljaš!« — Prim. citirano pismo.

Ciklamen.²⁴

Str. 87. Nedaleč od mesta, kjer sta se stikali cesta in ona steza, stala je ob potokovem bregu lesena kovačnica. — Opisana kovačnica je bila last Karla Penclja iz Rafolč. Pencelj se je preselil v Rafolče iz Tuhinjske doline. Posestvo Mihca z Grča in Pencljevo kovačijo je kupil Jope Štirn iz Šentčurja, obe hiši podrl, sezidal v rebri novo hišo in privzel hišno ime Kovač.

Str. 88. Proti večeru tretjega dne po prihodu Ilovskih na pristavo je pilil Tileh velik sveder, katerega je bil zdelal na Boletovo naročilo za vrtanje lesenih cevi za vodomat. — Pravilno za vodovod. Na Brdu so imeli po lesenih ceveh speljan vodovod iz hriba Žganc.

Str. 96. Hrast je krenil po stranski stezi proti Borju ter meril urnih nog svoj pot. — Pot je opisana po naravi. Imenuje se Skrhanija.

Ponkrčev oča.²⁵

V Ponkreu je upodobil Kersnik Pankracija Osredkarja iz Vrha št. 2 v krašenjskih hribih.

Mohoričev Tone²⁶

Mohorič, z rodbinskim imenom Lukman, je bil doma v vasi Vrba št. 10. Anton je bil knap.

Kmetska smrt²⁷

Str. 67. »Sto goldinarjev za rimske maše pa za cerkev tudi petdeset goldinarjev.« — Pravilno gregorijanske maše. Te se morajo opraviti v tridesetih dneh, vsak dan po ena. Ker pa je bilo toliko maš na podeželju zaradi drugih del težko opraviti, so jih župniki po navadi odstopali samostanom.

Str. 68. Cerkvi je tri sto goldinarjev. — Cerkve so nekako do devetdesetih let prejšnjega stoletja posojale tudi denar, in to ustanovni

denar, ki ga je imela vsaka cerkev — tega denarja je bilo na Brdu sedem tisoč goldinarjev. Mimo tega denarja pa je imela vsaka cerkev še denar od ustanovnih maš, ki so ga župniki prav tako posojali. Za posojila so dobivali petodstotne obresti. V arhivu brdske župnije se je do današnjih dni ohranilo nekaj takih zadolžnic, ki jih je podpisal kot notar tudi Janko Kersnik. Ohranjena pa je še tudi knjiga dolžnikov.

Str. 68. . . . pa Juretovemu Pavlu za usnje. — Pri Juretu je v Krašnji gostilna še dandanes.

Testament²⁸

Str. 81. Po zdravnika poslati ni bila lahka stvar. Na Vranskem in na Prevojah — povsod je stanoval po eden. V Prevojah je bil zdravnik dr. Ruprecht.

Rošlin in Vrjanko.²⁹

V gospodu Tomažu je upodobil Janeza Urbančka. Janez Urbanček se je rodil 23. decembra 1833 v Spodnji Beli pri Preddvoru na Gorenjskem in je služboval kot župnik v Krašnji od 1869. do 1883. leta, nato je bil premeščen in imenovan za dekana v Trnovo na Notranjskem. Umrl je 1885. leta. Ime Tomaž pa v Kersnikovem delu odtod, ker je patron krašnješke župnije apostol Tomaž.

Jara gospoda³⁰

Str. 270. Na Veselki, tako imenujejo ta gradič. — Pristava pri Krumperku.

Str. 272. Namenili so se danes na Kremen, dokaj visok hrib na vzhodu domače doline, čigar vrhunec diči majhna podružnična cerkev. — Izlet, kakršnega je opisal Kersnik v Jari gospodi, so imeli v Kersnikovih časih vsako leto. Po navadi so se zbrali vsi uradniki z Brda in Lukovice z ženami in otroki ter odšli v Zlato polje.

Str. 271. »Odšel je že! Napové nas gori pri Slamarju, da bode mogoče kaj skuhati!« — Pravilno Slapar. Slapar je imel majhno branjarijo. Pri njem so puščali izletniki vso odvečno robo, ki so jo prinesli s seboj.

Str. 272. Tudi kaplan je bil naprošen, da jim bere mašo tam gori. — Maševal je Leon Lotrič, župnik na Zlatem polju.

Str. 278. »Tine, kje pa je sedaj Julka?« — Mišljena je učiteljica Leopoldina Rozman, rojena 1858. leta v Ljubljani. 1876 je bila praktikantka na osnovni šoli na Brdu, 1877. leta sprejeta v državno službo. 1888 je službovala v Radovljici.

Str. 280. Gospod Blaž je bil menda in sedaj pase ovčice tam v idrijskih hribih. — Pravilno France Andrejak, ki je bil iz Brda prestavljen za kaplana v Črni vrh nad Idrijo.

Str. 284. Ti, Minče, čuj. — Kračev sin Minče se je pozneje ponesrečil. Padel je v apnenico.

Str. 284. »Mir tej hiši in vsej fari!« — Ta napis je bil na slavoloku, ki so ga postavili pred župniščem ob stoti obletnici brdske fare. Kersnik ga je prenesel na veliko cesto Ljubljana—Maribor.

Str. 285. »Saj ta napis ni odločen sodniku, to je za župnika, ki se nocoj pelje tu skozi v Babino polje!« — Pravilno Zlato polje.

Str. 287. Novi župnik, »Gospod Frančišek«, kakor ga je nazival oče Krača. — Zlatopoljski župnik Leon Lotrič, pomemben sadjar. V Zlatem polju si je uredil vrt v treh terasah. Bil je tudi pesnik. Lotrič je umrl 1908. leta.

Str. 312. Ko se je vršil osnovni zbor gasilskega društva. — Leta 1887 so sklenili v Lukovici ustanoviti gasilsko društvo. Ustanovili pa so ga šele naslednje leto.

Str. 312. Osnovalci so bili razdeljeni v dva tabora, v spodnje in gornje Grobljane, in vsaka teh strank je hotela vse gospodstvo v društvu. — Kersnik je tu opisal nasprotja, ki so bila med Šentvidčani in Lukovčani. Na te spore še danes spominja gasilski dom, ki stoji na sredi poti med Lukovico in Šentvidom.

Str. 294. Matižarjeva Katra. — Katarina Smerajc (1814—1894) s Prevoju št. 23.

Str. 295. Učitelj, ki je oskrboval službo organistovsko. — Na Brdu je služboval od 1880 do novembra 1887 Janez Janežič. Po zapisu v farni kroniki, je prišel na Brdo učitelj Marolt (oče Franca Marolta, ki se je rodil na Brdu) 1. decembra 1887.

Kako je stari Molek tatu iskal.⁸¹

Molek je bil doma iz Zgornjega Tuštanja, ni pa bil resnični nosilec dogajanja v povesti. Kakor se spominja gostilničarka Kokaljeva iz Lukovice, doma na Molkovini, je opisal Kersnik v Molku Molkovega soseda Polka.

Za čast.⁸²

Str. 55. Ob Peregrinovem je in pri podružnici v Zagorici slovesen shod. — V Zagorici je Kersnik upodobil Brdo, kjer je tudi res na Peregrinovo, 27. aprila, velik shod in semenj.

Str. 56. Dva moža stopata počasi po stezi navzdol proti vasi, drug poleg drugega, in vžigata svoja lepo okovana vivčka. — Kmeta, ki ju Kersnik v nadaljnjem imenuje Vida in Šimona, sta bila Jurij Kralj in Janez Tonin. Jurij Kralj se je priženil v Čeplje, poročil je vdovo po Jakobu Stražarju Cervi Ciriako (bila je tržaška rejenka), drugi je bil Janez Tonin iz Čepelj, Kraljev sosed s hišnim imenom spodnji Dolinšek.

Str. 56. Edina sta v svojem sklepu in tako edina kreneta, iz vivčkov pušeč, dol čez breg v vas in tam koj — v krčmo starega znanca in prijatelja Kavke. — Prizor se dogaja v Lukovici v gostilni pri Belcu.

Str. 57. »Alo, **Keberček!**« — vzklikne Vid večkrat — Simon Mihevc iz Vrhovelj št. 13, poročen s tržaško najdenko Corre Klaro. Po poklicu je bil čevljar. Živela sta v Špeharjevi kajži, ki pa so jo pozneje podrli.

Str. 59. Malo pod cerkvenim ozidjem teče njegova steza zopet v drugi breg in nekaj sto korakov pred domačo hišo skozi gosto zaraščen gabrov gozd. — Pot je opisana natančno po naravi. Pot iz Lukovice do Čepelj vodi čez Brdo in zavije pred župniščem za pokopališkim zidom v breg.

Rejenčeva osveta³³

Po pripovedovanju Ivane Mav iz Rafolč se zgodba godi pri Lorberju v Dobu.

Str. 72. Prav ob veliki ljubljansko-dunajski cesti, v Dobu je stala tedaj — in nekaj je še danes stoji — ta prostorna, v enem koncu zidana, v drugem lesena kmet-ska hiša. — Hiša, ki jo opisuje Kersnik in kakršno je tudi sam poznal, še danes stoji.

Str. 82. »Rihtar« je dobil ukaz, da treba nekaj vojakov-novincev postaviti k domačemu polku. — »Rihtar« je še danes hišno ime v Dobu.

Str. 86. Okoli 1865. leta je bilo, ko se pripelje poletnega dne star gospod v Dob, ustavi voz v krčmi pri »Mesarju«. — Hiša stoji v kotu pri cestah Ljubljana—Maribor in Dob—Kamnik. Lastnik je Vilar.

Očetov greh.³⁴

Kakor pripoveduje Peregrin Štrukelj, se dogaja povest na Kopi nad Kompoljami v krašnjiški okolici. Štrukelj je še videl na Kopi razvaline velikega posestva. Sèm, k razvalinam je hodil tudi Kersnik na lov, tu je bilo pripravno stojišče.

Iz ljudstva v svoji rojstni vasi in okolici je zajemal tudi Josip Podmilščak-Andrejčkov Jože, ki so ga v letih, ko so dela nastajala in še tudi pozneje v dolini ravno zaradi njegovih lokaliziranih zgodb, močno brali. Spričo tega, da je hodil po stopinjah svojega vzornika Jurčiča, ne presenečajo naslednje njegove zapisane besede (Slovenski Glasnik 1869, str. 373): »Reči moram, da sem vedno veliko rajši zahajal med stare kmetske očake in čvrste fante, nego med one šaljive množice, ki nosijo nekako obleko, ki ni suknja ne »pruštof« in ji Slovenci še pravega imena ne vémo. Pečal sem se rajši s prostim

ljudstvom, ker so mi narodni običaji in jezik bili bolj ljubi, nego tista mešanica, ki jo govore po mestih in ker so me pripovedke starih mož in žen vedno zelo zanimale.« Kakor pa so včasih Podmilščakove zgodbe močno brali, je zdaj zaradi težke dostopnosti njegovih del zanimanje zanj v dolini zelo upadlo in je večini njegovo delo skoraj neznano.

Kot pripovednik in opisovalec krašnje okolice zavzema vidno mesto tudi Fran Maselj-Podlimbarski, ki je vnesel v naše dotedanje umetniško ustvarjanje v močnih avtobiografskih črtah svet, ki ga je dodobra spoznal med svojim službovanjem v avstroogrski vojski. Močan pa je bil v njegovih opisih tudi spomin na dom in mladost, saj naletimo pri prebiranju njegovih del nekolikokrat nanj, bodisi, da so to drobci ali celo večji opisi.

V krašnje okolico je postavil črtico Plaznik in Kirasir Martin, ki jo je napisal v Dolnji Tuzli 12. marca 1889.³⁵ V njej je združil Podlimbarski spomine na dom z vojaškimi doživetji. Tako je v Plazniku opisal značaj svojega očeta, zelo skrbnega gospodarja, ki je z leti prigospodaril toliko, da je kupil gozd, veliko njivo in dva travnika. Obnovljena gospodarska poslopja, nova hiša iz prvotno lesene in ometane ter nov hlev so njegovo delo. Iztrebil pa je tudi hosto, napravil iz nje rodovitno njivo ter uravnal Radomljo. Za očetom ni zaostajal tudi njegov sin, pisateljev brat Grega.³⁶ — Po življenju posnet je tudi lik kirasirja Martina (Martin Urbanija), ki ga je Maselj spoznal 1888 v Lukovici. Urbanija je bil eden izmed dosluženih vojakov, kakršne si srečaval tudi pozneje in katerih življenjska pot se je v starosti po razburkanem vojaškem življenju najpogosteje končala v rojstni občini. Tudi pogovor med Martinom, Plaznikom in pisateljem je zajet iz življenja: O Bosni ga je spraševal oče, se zanimal, kakšna je zemlja in kakšni so ljudje. Notranjost Plaznikove hiše je močno podobna opisu neke kmečke gostilne, ki se je ohranil v Masljevem dnevniku, v nemško-madžarski vasi Dobrovcu, v kateri se je mudil 19. in 20. oktobra 1888. Prav tako pa je porabil v kirasirjevem pripovedovanju o svojem kapetanu zapis o posebnosti, ki ga je spoznal za svojega službovanja v aneksirani Bosni, generalu Galgociju.

V zgodnjo mladost je posegel v črtici *Kako sem prvič prišel v Romal*.³⁷ Romanj na Limbarsko se je Podlimbarski v tujini večkrat spominjal, saj mu je bila misel na mladost pravzaprav v tujini edina vez z domovino. Posebno rad se je spominjal časov, ko so bili na gori shodi, in to na binkoštni ponedeljek; ta shod je bil največji, drugi v nedeljo pred telovim in tretji 1. septembra. Tako je zapisal ob spominu na tako praznovanje: »Da bi bil danes tam na oni višavi med slovenskim ljudstvom!«

Kot uvod v avtobiografsko povest o Lazarjevem Vidu, ki jo je okoli 1884. leta pripravljaj, a je pozneje ni nadaljeval, je tudi prvi odstavek v gornji črtici, ki govori o Dimki.³⁸

Iz potresnih dni, ki so zajeli naše kraje, je *Potresna povest*,³⁹ prvotno naslovljena *Potresna noč*, ki se tudi v resnici v glavnem dogaja v potresni noči. Ogrodje za povest je pisatelj zajel iz podrobnih opisov potresnih dni v Ljubljani v Slovenskem narodu, združil pa jih je s pripovedovanji in vtisi o razdejanju, ki ga je videl še isto poletje, ko je prišel na dopust v domovino.⁴⁰ Prizorišče — Krašnja in bližnja okolica, Planjava, Kranje brdo. Po živih modelih je posnel tudi nekaj oseb. Iz opisa z lahkoto izluščimo podobo krašenjskega župnika in pisatelja Jurija Varla. Ker je bil Varl tudi pisatelj, objavljam tu njegov zapis o svojem življenju, ki ga je napisal v župno kroniko. Zapis doslej ni bil objavljen: »Jurij Varl rojen 23. aprila 1812 v Kropi na Gorenjskem. Sim ko otrok doma v Kropi v šolo hodil, potem v Celovec peljan, se nemškega jezika izučiti. Drugi in tretji nemški klas izdelal in na to v Ljubljani latinske šole nastopil in v letu 1833 z osmo šolo dovršil. Podal sim se duhovski stan izvolivši v Ljubljansko duhovščnico ali alumnat v jeseni 1833. in sem bil vse štiri leta bogoslovstva dokončavši v leti 1837., 13. avgusta, v mašnika posvečen. Bil sim narpoprej v Cerklah od leta 1837. do jeseni 1839, potem dve leti kaplan v Ipavskem tergu, 2 leti v Spodnji Idriji ali pri Fari; na to od januarja do avgusta 1848 kaplan v Kranjski gori, od avgusta 1848 do 15. januarja 1850 pa zavoljo bolehnosti predragiga gospoda fajmoštra Šimna Wilfana administrator Barovške fare.«⁴¹ Izvoljen v Krašnjiškega fajmoštra v Decembru 1849 sem zapustil Kranjsko goro v drugi polovici Januarja 1850., in sim 27 tiga ravnotege mesca in leta faro sv. Tomaža v Krašnji slovesno nastopil, vpeljan od svojega ljubega součenca in sosedu gospoda Matija Broliha, fajmoštra Češniškega. Pastiroval sem tukaj...« (njegov naslednik je pozneje dopisal: do 18. Oktobra 1869 odkoder sem se 19. Oktobra zjutraj na svojo novo službo v Velesovo preselil).⁴² — Uvodno poglavje Gabrovčani je objavil Podlimbarski v Slovenskem listu 1897.⁴³

V Krtini se odcepi od velike ceste Ljubljana—Maribor cesta v podnožje Zasavskega hribovja v Moravško dolino, ki je dobila svojega upodabljavca v Franu Deteli. Hribovita okolica, ki obkroža dolino z njenimi vasm, daje pokrajinski okvir mnogim Detelovim delom. Našel jih bom le nekaj: v rojstno okolico je postavljeno prvo večje delo, povest *Malo življenje* — zgodba o vojaškem begunu, ki je nastala po pripovedovanju domačinov, saj je bilo v času avstrijskih vojsk z Italijo v moravških hribih mnogo vojaških beguncev — opis pa kaže, da je pisatelj svojo rojstno vas Moravče prenesel globlje ob Drtišico in Goro (698 m). Vzrok za nastanek prve povesti je bilo Detelovo domotožje, ko je kot mlad profesor bival v Dunajskem Novem mestu, in želja, da bi v svoji osamljenosti opisal domače kraje in ljudi ter tako zadostil lastnemu hrepenenju po domovini. Pobuda več pa sta mu bila še Levstikov

literarni program in Jurčičevi leposlovni zgledi.⁴⁵ — Povest je izhajala v LZ v nadaljevanjih vse leto 1882.

Po opisu in še živem sporočilu so gojili v vaseh Vinje in Hrib, ki ležita v zelo sončni dolinici, zavarovani proti severu, vinsko trto. Zato moremo sklepati, da je ta pokrajina zajeta v humoreski Kislo zelje, temprej ker so trto gojili tudi v oddaljenejših Kompoljah pri Krašnji in celo v okolici Lukovice.⁴⁶

Omenim naj še povesti Prihajač in Pegam in Lambergar. Medtem ko je postavil prvo delo v vas Dramlje-Moravče, »ki leži precéj od velike ceste«, mislil je na cesto Ljubljana—Maribor, sam se je skril za psevdonim Dolinar,⁴⁷ se dogaja začetek druge povesti v okolici Domžal. Krajevni okvir je zelo medel (n. pr. opis Gornjega grada), prizadeval pa si je podati čimbolj verno literarno upodobljene zgodovinske dogodke. Tako je posegel celo po ljudskem izročilu, po katerem so napadli kmetje Vitovčevo vojsko, ki se je vračala izpred Radovljice, med Blagovico in Trojanami. — Zamisel, obdelati določeno obdobje zgodovine Celjanov v Detelovih časih ni bila nova. Pred Detelovim Pegamom in Lambergarjem je poznala slovenska književnost že zgodbo o Veroniki Deseniški Josipine Turnograjske — Urbančičeva Nedolžnost in sila,⁴⁸ nato spev ljudskega pevca Jožeta Iskrača - Frankolovskega Veronika Deseniška,⁴⁹ pred smrtjo pa je dokončal svojo dramo Veroniko Deseniško tudi Jurčič. Detela je bil potemtakem četrti literarni upodabljevalec celjske zgodovine.⁵⁰ O vzrokih, ki so vplivali na nastanek dela, o borbi za oblast med Celjani in Habsburžani moremo le ugibati. Najbližje resnici bi bile morda naslednje domneve šest sto letnica habsburške vladarske hiše, na izbiri snovi pa je vplivalo Dunajsko Novo mesto samo, ki je bilo najvažnejše prizorišče bojov, zanesljivo pa tudi domotožje in osamljenost, ki ju Deteli ni mogel pregnati niti Dunaj s pestrim kulturnim življenjem.

Med najpomembnejše upodobitve takratnih razmer na Slovenskem, ki jim zlasti po umetniški plati ni kaj oporekati, sodijo Jurčič-Kersnikovi Rokovnjači. Pred bralcem zaživi močno razgibana pokrajina, zaman pa bi v delu iskali odgovora na vrsto vprašanj politične in socialne vsebine, ki si jih je moral bralec zastaviti že takrat, ko je delo izšlo, še bolj pa si jih zastavlja dandanes. Vzroki, ki so pritegnili Jurčiča romantika, so znani — v delu je združil pripovedovanja ljudi z njemu lastnim umetniškim prijemom. Jurčičev pogled se ne razlikuje mnogo od pogleda njegovih sodobnikov, zato pomena uporov slovenskih kmetov ni dojel. Vsebina teh uporov proti Francozom je bila demokratična, uperjeni so bili proti fevdalnim odnosom, saj so nastali z namenom, da revolucionarno rešijo vprašanje zemljiške odveze, avstrijskim agentom pa se je ponekod posrečilo, da so dali tem bojem avstrofilsko vsebino.⁵¹ Tako bi morala napredna literarna zgodovina oceniti to gibanje, ne smela pa bi se omejiti le na naštevande virov ali citiranje odstavkov iz njih. Le-ti so pač

zanimivo branje, ustrežajoče piščevemu namenu in vzrokom, ki so ga privedli do pisanja, izkrivljajo pa resnično podobo tistih časov. Tako mnenje je nastalo po ponovnem avstrijskem prevzemu Ilirskih pokrajin, ko vladi to gibanje ni bilo več potrebno, še več, s svojimi upravičenimi zahtevami po socialnih reformah je bilo vladajoči družbi celo nevarno.

Povest se skoraj v celoti razvija v okolici Kamnika, Kamnik sam je pisatelj vpel v povest le v prvem delu, uporabljajoč pri tem podatke, ki mu jih je posredoval Kersnik, prav gotovo pa je bilo za Kamnik najdragocenejše tisto, kar mu je zbral Kersnikov sošolec in prijatelj sodni pristav Julij Polec. Skupno so si ogledali mesto, tu »si je Jurčič iz neposredne bližine pogledal prostor, kamor bo postavil sramotilni oder za rokovnjača-berača Tomaža Velikonja, izbral si je hišo, kjer bo nastanil krčmarja Jošta Vlagarja.«⁵² Dokumentacija povesti je znana, spomin na začetek devetnajstega stoletja, ki je še danes močno živ, pa bi še marsikateri drobec otel pozabi.

Svoj delež pri oblikovanju Kamnika pa je prispeval tudi Jakob Aleševček. Med prvimi njegovimi deli je bila ljudska igra *Die Franzosen in Stein*, ki je nastala poleg *Sichel*, vulgo *Dimež*, *der Schrecken von Krain* v letih 1863 do 1864;⁵³ pri slednji je nastopil kot igralec v tedanjem nemškem gledališču tudi pisatelj sam. Pod vplivom Lovra Pintarja, Josipa Marešiča in Blaža Potočnika, predvsem pa pesnika in skladatelja Miroslava Vilharja, se mu je kot petošolcu odprl nov slovenski umetniški svet. Tako je tri leta za svojim prvcem v slovenskem jeziku⁵⁴ in prvo knjižico 1867 izdal povest *Vrtimirov pristan ali zmaj v bistriški dolini* (1869). Omeniti pa moramo tudi Aleševčeve spomine *Kako sem se jaz likal*; v katerih je zajel kamniške razmere med svojim šolanjem v kamniškem frančiškanskem samostanu.

Zaprice, Vrtaljša nad Zarpicami, kjer je bilo včasih kamniško javno plesišče, Bistrica, Perovo in pokrajina na razpotju Rudnik-Volčji potok, so upodobljeni v Staretovi povesti *Vanda*. V delu, ki je po umetniškem izrazu dokaj medla slika ljubljanskega življenja po 1858. letu, na splošno pa mu manjka psihološke poglobitve in toplejše umetniške obdelave, je zanesljivo nekaj najboljših opisov okolice Kamnika, pogled iz zapriškega gradu in pisateljevo razmišljanje ob tem, presajeno v Vandino čustvovanje pa so najmočnejši opisi v knjigi. — Povest je 1888. leta v nadaljevanju objavljala LZ.⁵⁵ Svojo rojstno vas Radomlje pa je opisal v svojem mladostnem delu tudi Anton Koder.⁵⁶

Kamnik z okolico pa je bil prizorišče povestim tudi v novejšem času. Pisatelji so zajemali iz zgodovine preteklosti pokrajine (Pregelj, Pahor), ali pa so nas seznanjali s povsem novim življenjem, ki mu je v sredini devetnajstega stoletja z zanimanjem prisluhnil tudi meščan, v novejšem času pa mu je postal ta svet bližji, jel je v vse večjem številu zahajati vanj. Prvi, ki nam je

z umetniškim hotenjem odkril ta svet je bil pravzaprav Jurčič z Rokovnjači, ki je pred začetkom pisanja v Kersnikovem spremstvu prehodil kraje med Rovami, Kolovcem in Kamnikom, podobo o svetu v gornjem toku Bistrice in njenem izviru pa si je ustvaril le po pripovedovanju drugih. Resnično lepoto gorskega sveta Kamniških Alp in zemlje v njihovem vznožju nam je odkril šele Juš Kozak v povesti *Beli mecesen*.⁸⁷ V tej pesmi planinam je zajeta pokrajina od Tunjic, Prapretnega in Stranj pa do Mokrice, Zeleniških Špic, Konja, Rdeče peči, Dola, Kalc in Planine.

Povest se opira na doživljanje med počitnicami 1920. ali 1921. leta, ko je, kot pripoveduje pisatelj sam, pogosto zahajal na Planino, večkrat pa prehodil vse Kamniške Alpe. »Najmanj trikrat, štirikrat sem vsako poletje napravil večdnevne ture. Nekoč sem zagledal nad sabo mecesen oziroma samo še golo drevo, ki je še vedno kljubovalo vsem viharjem in tako rekoč brez življenja vendarle živel. Ta mecesen mi je postal doživetje neznane sile, ki se izraža tudi v mrtvi naravi. S tem mecesnom se je družilo doživetje v planinah. Na svojih turah sem se seznanil z različnimi ljudmi, divjimi lovci in tudi s starim lovcem Bosom. Na Veliki planini sem bil kar domač, spoznal sem se s pastirji in bil priča tudi precej divjega pretepa. Poznal sem tudi Reveža, ki je bil menda — kolikor se še spominjam, v Palovčah doma. Iskal je rudo in hotel napraviti perpetuum mobile. Neke vrste posebnež...«⁸⁸ Povest je nastala pet ali šest let pozneje, in to v dveh mesecih. V njej je hotel pisatelj pokazati svojstveno življenje, na katero vpliva gorski svet, njegovo lepoto ter lastno življenje v tem svetu. Povest je pozneje izhajala v podlistku na Koroškem, doživela na Češkem v enem letu dve izdaji, prevedena pa je tudi v nemščino, vendar v knjigi ni izšla. — Ni pa bil *Beli mecesen* prvo Kozakovo delo s pokrajinskim okvirom in s snovjo, vzeto iz Kamnika in okolice. Pred njim so nastale *Rdeče lise*; za motiv si je pisatelj izbral čas, ko je v Kamniku močno razsajala griža, posebno med otroki. O pglavitnih junakih v Belem mecesnu, lovcu Bosu in ljudskem originalu samouku Revežu, v naslednjem nekaj njunih življenjepisnih podatkov: Valentin Slatner, znan pod imenom Bosov Tine, se je rodil 1852. leta v Bistričici pri Bosovih. Kot štirinajstletni fant je stopil v službo k meščanski korporaciji za splavarja in drvarja, 1. oktobra 1872 pa ga je vzel kot zapriseženega lovskega čuvaja v službo takratni zakupnik lova v Kamniški Bistrici. Zaradi vestnosti in velikega poguma je bil pravi strah divjih lovcev.⁸⁹ Umrl je 1942. leta.

Hišno ime Revež ima druga hiša v Spodnjih Palovčah, upodobljeni Henrik Brun-Revež pa je bil oče sedanjega lastnika domačije. Rod se začelja v Palovčah s preselitvijo tržaškega najdenca Enrica Bruna, ki je umrl v šestinpetdesetem letu starosti 5. marca 1870. Njegov sin Henrik Brun-Revež je umrl 28. decembra 1928 v enainpetdesetem letu. Imel je deset otrok, od katerih so le trije dorasli, štirje otroci so mu umrli, verjetno za kako boleznijo, v osmih dneh od 16. do

24. avgusta 1920. O upodobljenem Revežu je med domačini še ohranjen spomin. Tako je znano, da je bil po mišljenju in v marsičem nasproten drugim vaščanom. O njegovem ponosu se še sedaj spominjajo, da se v družbi ni pustil klicati z domačim imenom Revež, temveč s »gospod Brun«. Resnično je iskal rudo — na Selih še kopljejo kaolin v jami, kjer je kopal on, premoga pa v bližini ni. S stroji se je ukvarjal Revežev brat, da pa bi kaj posebnega izdelal zdaj že ni več znano.“

V pokrajini zahodno od Kamnika, v kateri je pred Glavarjem komenski rojak, stanovski tovariš župnik Jakob Bobič (Wobitsch), doma iz Most pri Barkelnu, 1660. leta pokazal svojo slovensko zavest s tem, da je napisal v slovenskem jeziku pravila bratovščine Marijinega darovanja⁶¹ je zajeta povest Ivana Preglja o Petru Pavlu Glavarju, z naslovom *Odisej iz Komende*. Povest je izšla prvič 1922. leta kot petinsedemdeseti zvezek Slovenskih večernic z naslovom Peter Pavel Glavar, Lanspeški gospod. “ Deloma v Lansprežu, deloma v Komendi se dogaja tudi povest istega avtorja *Zapiski gospoda Lanspreškega*. Kakor pravi pisatelj, je delo nastalo v »prvih dneh meseca septembra, ko v Komendi in Lansprežu zadnje čebele šumijo.“ Pisatelj navaja, da je oblikoval povest po Podlogarjevem gradivu, ki ga je poznal v prepisu Andreja Mejača iz Kaplje vasi. Nekateri dogodki v povesti pa bi kazali na to, da je poznal tudi Stratila, če že ne originalni spis pa gotovo v študiji Ivana Vrhovnika o Petru Pavlu Glavarju.“ Pregledal pa je tudi Glavarjevo rokopisno zapuščino in knjižnico, ki jo hranijo v Komendi. Iz njene ostaline v naslednjem nekaj pomembnih redkosti: štiri rokopisne knjige teološke in filozofske vsebine; v župnem arhivu pa so tudi številna Glavarjeva pisma Testaferatti in pisma Testaferatte Glavarju. Glavarjeva pisma adoptirancu Tomelliju, pisma goriškega nadškofa Attemsja, pisma Glavarjevega podpiranca Antona Remica⁶² in druga. Razen tega je tudi več rokopisov Glavarjevih slovenskih pridig, najvažnejša pa je v usnje vezana knjiga, prvi status animarum na Slovenskem.“ To lastnoročno pisano Glavarjevo delo hrapi imena vseh družin iz takratne komenske župnije, ki je obsegala mimo današnjih vasi še župnijo Zapoge in Tunjice. Slovenska so tudi vprašanja, napisana na začetku knjige. V Komendi so tudi Glavarjevi testamenti, ki jih je večkrat spreminjal, ustanovna knjiga beneficija in ustanovitve šole (na tej šoli je poučeval glasbo Jakob Zupan, skladatelj prve slovenske opere). — Ohranjene so tudi originalne listine o Glavarjevi posvetitvi v duhovnika v Senju, listine raznih dispenz, listina o posebnem priznanju za umno čebelarstvo in napredno kmetijstvo, ki jo je prejel 1772. leta od Phisicalisch-oeconomische Bienne Gesellschaft v Oberlansitzu, hkrati pa so ga imenovali zavoljo znanstvenega delovanja v ekonomiki za člana te družbe. Listino je podpisal kot tajnik družbe Adam Gottlob Schirach, član naravoslovne in ekonomske Akademije v Petrogradu. — V zvezi z gornjo navedbo moremo

dopolniti življenjepisne podatke v Slovenskem biografskem leksikonu še z naslednjim: razen ceste iz Mirne proti Novemu mestu, ki je njegovo delo, ter razen opekarne, velikega mlina, velikega zidanega kozolca, vinskega hrama, skednja in vpeljane prve mlatilnice na Kranjskem ter mimo tega, da je imel na Lansprežu celo do pet sto panjev čebel (v zvezi s čebelarstvom ne smemo prezreti Glavarjevega rokopisa iz 1776 Pogovor o čebelnih rojih⁶¹), je delal tudi poskuse z umetnim gnojenjem travnikov z »gibsom« — mavcem.⁶²

Nad cesto Vodice—Kamnik stoje med gričema Gavšek in Tabor razvaline Križke graščine, ki je dobila svojo literarno podobo v Pregljevi povesti Regina roža Ajdovska.⁶³

Kamniške Alpe pa so zaživele za Kozakovim Belim mecesnom v knjigi Borisa Režka Svet pod Grintovci 1938. leta.⁶⁴ Delo ne prikazuje idiličnega življenja v planinah, vendar jim čara in mika pisatelj ni vzel. Pokazal pa je nove ljudi v tem svetu, ki niso bili v ničemer podobni pionirjem planinstva, katere so planine prve osvojile in so jih z besedo hoteli približati tudi drugim. O nastanku dela tole avtorjevo sporočilo: »Tedanji vodja založbe 'Planinska matica', Pavel Debevec je hotel dobiti od mene plezalsko povest, pa sem to njegovo prošnjo odbil, ker mi takšna povestica, kakor mi jo je opisal: z osrednjim junakom in zelo romantično ljubeznijo, ni ležala in je bilo tudi moje tedanje, kakor tudi sedanje mišljenje, odločno proti vsakemu uvajanju naivne pubertetniške romantike v gorski svet. Ponudil sem mu bil rešitev iz njegove zadrege, ker je založba nujno potrebovala originalno gorniško delo. Očrtal sem mu bodoči 'Svet med Grintovci' za katerega sem povečini imel zbrano gradivo v svojih zapiskih — in sem knjigo po njih v dobrih dveh mesecih tudi napisal.«⁶⁵ — Pisatelj je skušal podati gore in ljudi resnične in nepotvorjene, takšne, kakršne je srečaval na svojih gorskih poteh. Ljudje v delu so potemtakem vzeti iz življenja, vendar pa ni posvečena pisateljeva pozornost določenim osebam in njihovim značajem, gre za sintezo človeških značajev, ki so oblikovali človeka. Dogodki so dokumentirani, čeprav so ponekod po svoje oblikovani. Knjigo najlepše označujejo spremne besede Janeza Gregorina: »Avtor nam v svojem delu poskuša podati podobo tega sveta in početje ljudi, ki se v njem zamujajo, na svojevrsten način. Ognil se je naštevanju imen in števil, ognil pa se je tudi drugi rešitvi, ki se je vabljivo ponujala: romanu. Majhen prostor je nakazal ljudem (nikogar ni postavil v ospredje in ga natančno izdelal), ki so v gorah tako neznatni: saj še spomin nanje ob tej večni gorski nespremenljivosti kmalu obledi.«⁶⁶

Mesto Kamnik pa je zajel tudi Jože Pahor v Matiji Gorjanu,⁶⁷ romanu iz velikega upora slovenskih kmetov proti fevdalcem leta 1515. Pahorjev opis Kamnika je v primeri z drugimi opisi v knjigi, zlasti v primeri z opisom Ljubljane, kaj neznaten. Omembe vreden je le zaradi splošnega prikaza dobe, ki se more in mora prenesti tudi na srednjeveški Kamnik in ki,

kljub skromnemu besedilu prav zaradi celotnega opisa ustvari v bralcu določeno predstavo življenja v Kamniku, ki jo skuša avtor podpreti z navedbo znanega zgodovinskega podatka.

S Pahorjevim romanom moremo delo zaključiti. Če pomislimo, da je bila to žetev devetdesetih let, ki nikakor ni popolna, smemo trditi, da je delež, zajet v naslovu, časten prispevek k slovenski literarni tvornosti. Bi pa še narastel, če bi vanj vključili delo vseh, ki so tu živeli in ustvarjali, čeprav je bil njihov delež še tako neznaten. Za tako delo, ki bi zajemalo vse, kar je bilo v leposlovju o Kamniku napisano, pa bi potrebovali izčrpno dokumentacijo, ki naj bi bila kar najbolj popolna in dokončna, za vsako še tako neznatno delce, tako v pesmi kot v prozi. To pa bi danes težko opravili celo za veliko večja dela, kot so nekatera izmed teh, ki jih je zajel naš izbor. Ta seznam se ne bo zaključil s poslednjimi imeni v razpravi — vrsta problemov, iz preteklosti, predvsem pa narodnoosvobodilni boj in poveljna graditev, silijo književnike, da že oblikujejo najtrša leta v naši zgodovini. Prepričan sem, da bo slej ko prej tako pisanje zajelo tudi Kamnik z okolico — vrsta velikih junaštev to vsekakor zasluži — in bo le nadaljevanje kronike o ljudeh, ki živijo od vznožja Kamniških planin do Zasavskega hribovja in Rašice.

O P O M B E :

¹ Ljudevit Stiasny, *Kamnik, Zemljepisno-zgodovinski opis*, Ljubljana 1894.

² France Capuder, *Znameniti možje iz kamniškega okraja, Na bregovih Bistrice*, izdalo kamniško dijaško počitniško društvo »Bistrica« ob svoji petindvajsetletnici, 1938, stran 109 do 132.

³ Največ tega gradiva je bilo doslej objavljenega v glasilu *Zveze borcev NOV Slovenije, Borec*.

⁴ Odlomek objavljam v prevodu dr. Mirka Rupla, *Valvasorjevo berilo*, stran 182 do 183. Mladinska knjiga 1951.

⁵ SBL VI. zvezek, 221; Josip Ogrinec, spisal Josip Benkovič, DS 1890, str. 179, 213, 243, 314, 337.

⁶ *Čarovnica s Starega grada. Povest iz srednjega veka*. Spisal Josip Ogrinec. V Kamniku 1920. Prvotni naslov v Zori 1872 je bil *Čarovnica s Karneka*. — O Karneku za Kamnik kot o Valvasorjevi pomoti prim. DS 1893, str. 43 in LZ 1895, str. 320.

⁷ O gradu in njegovem razpadu prim. Ivan Zika, *Kamniški Stari grad, Kamniški zbornik* 1957, str. 107.

⁸ Isto delo, str. 113.

⁹ Janez Trdina, *Zbrano delo IV. knjiga*, str. 362 (DZS).

¹⁰ *Zbrano delo I. knjiga*, str. 203 in *Zbrano delo IV. knjiga*, str. 362, (DZS).

¹¹ *Zbrano delo IV. knjiga*, str. 363 (DZS). Veroniko z Malega grada je opesnil tudi Anton Medved.

¹² *Zbrano delo IV. knjiga*, str. 364 (DZS). Podoben motiv je porabil pesnik Anton Medved (DS 1890, str. 174) v pesmi o izteku jezera v Kamniški kotlini. Primerjava Medvedove pesmi z balado Josipa Ogrinca *Iztekle jezero* (Pomladansko cvetje, založil in na svetlo dal V. Raič. V Trstu 1871) kaže, da je Medved dokaj svobodno kompiliral. Vzrok,

da jo je Stiasny objavil v Kamniku je bil le ta, da je Medvedovo pesniško ime v Kamniku pomenilo dosti več kot Ogrinčevo.

- ¹³ Zbrano delo II. knjiga, str. 364 (DZS).
- ¹⁴ Zbrano delo IV. knjiga, str. 368 (DZS).
- ¹⁵ DS 1924, str. 44, Anton Medved — risar.
- ¹⁶ SBL V. zvezek, str. 81.
- ¹⁷ DS 1890, str. 174.
- ¹⁸ Prim. Emil Cesar, Anton Medved in F. S. Finžgar v Cirilskem društvu, Kamniški zbornik 1955, str. 132.
- ¹⁹ Prim. Emil Cesar, Nekaj misli o življenju in delu Antona Medveda, Kamniški zbornik 1956, str. 53.
- ²⁰ Prim. Medvedovo pismo F. S. Finžgarju, 24. julija 1905, DS 1914, str. 168.
- ²¹ DS 1908.
- ²² Janko Kersnik, Zbrano delo I. knjiga, str. 7 (DZS).
- ²³ Zbrano delo I. knjiga, str. 185 (DZS).
- ²⁴ Zbrano delo II. knjiga, str. 5 (DZS).
- ²⁵ Zbrano delo III. knjiga, str. 7 (DZS).
- ²⁶ Zbrano delo III. knjiga, str. 38 (DZS).
- ²⁷ Zbrano delo III. knjiga, str. 63 (DZS).
- ²⁸ Zbrano delo III. knjiga, str. 75 (DZS).
- ²⁹ Zbrano delo III. knjiga, str. 145 (DZS).
- ³⁰ Zbrano delo III. knjiga, str. 263 (DZS).
- ³¹ Zbrano delo IV. knjiga, str. 7 (DZS).
- ³² Zbrano delo IV. knjiga, str. 55 (DZS).
- ³³ Zbrano delo IV. knjiga, str. 70 (DZS).
- ³⁴ Zbrano delo IV. knjiga, str. 91 (DZS).
- ³⁵ Slovenski Glasnik 1869, str. 373.
- ³⁶ LZ 1889.
- ³⁷ Frana Masla-Podlimarskega Zbranih spisov I. zvezek, str. XII.
- ³⁸ Povest Nejčetočvega Frančiška, LZ 1890, str. 340.
- ³⁹ Frana Masla-Podlimbarskega Zbranih spisov I. zvezek, str. 441.
- ⁴⁰ Frana Masla-Podlimbarskega Zbranih spisov II. zvezek.
- ⁴¹ Omejeno delo, Uvod, str. XII.
- ⁴² To je menda Kranjska gora.
- ⁴³ Podatke o Varlu mi je posredoval gospod Alojzij Brecljnik: odlomek je prepis iz župne kronike krašenske župnije.
- ⁴⁴ Slovenski list 1897, št. 41, 44, 46, — 21., 25. avgusta in 8. septembra; podpis Pi.
- ⁴⁵ Zbrano delo I. knjiga, uvod str. XVII.
- ⁴⁶ LZ 1883.
- ⁴⁷ Zbrano delo II. knjiga, str. 380.
- ⁴⁸ Slovenska Bčela 1851.
- ⁴⁹ Cvetje iz domačih in tujih logov 1863, 19. zvezek.
- ⁵⁰ Zbrano delo I. knjiga, str. 336.
- ⁵¹ Edvard Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, str. 166 (DZS 1957).
- ⁵² Anton Zevnik, Jurčič, Rokovnjači in Kamnik, Življenje in svet 1934, str. 223.
- ⁵³ SBL I. zvezek, str. 6.
- ⁵⁴ Celovski Slovenec 1866.
- ⁵⁵ Vanda. Povest. Spisal Josip Stare, LZ 1888, str. 2, 66, 130, 194, 261, 323, 387, 450, 515.
- ⁵⁶ SBL IV. zvezek, str. 488.
- ⁵⁷ Juš Kozak, Beli mecesen, izdala in založila Vodnikova družba v Ljubljani, 1926.

⁸⁸ Pisateljjeva pismena izjava z dne 25. novembra 1957.

⁸⁹ Prim. Jutro 1932, 2. oktobra, str. 3, 60 let v službi lovskega čuvaja (s sliko). Letnica vstopa v službo zapriseženega lovskega čuvaja ni pravilna, kar more bralec razbrati iz nadaljnjih vrstic. Tine Bos praznuje osemdeset let življenja in šestdeset let zvestega službovanja. Službo je nastopil 1872. leta.

⁹⁰ Pismena izjava gospoda Ivana Gerčarja z dne 17. januarja 1958.

⁹¹ Ta pravila hrani danes SAL.

⁹² Izbrani spisi III. zvezek, str. 7.

⁹³ Izbrani spisi III. zvezek, str. 269.

⁹⁴ Peter Pavel Glavar. Spisal Ivan Vrhovnik, LZ 1885, str. 352, 405, 469, 541, 599, 660.

⁹⁵ Prim. Ivan Vrhovnik Reven slovenski dijak na Dunaju pred 100 leti, Laibacher Zeitung 1. oktobra 1884 in dopis z dne 1. decembra 1884.

⁹⁶ Prim. Organizacijski vestnik CMD 1952 in 1953.

⁹⁷ Ivan Pregelj, Moja krivda, o moja največja krivda, Izbrani spisi 3. zvezek, str. 229.

⁹⁸ Prim. Slovenski čebelar 1952, št. 9, 10.

⁹⁹ Pismena izjava gospoda Viktorijana Demšarja z dne 23. januarja 1958.

¹⁰⁰ Izbrani spisi 3. zvezek, str. 175.

¹⁰¹ Boris Režek, Svet med Grintovci, Planinska matica, Ljubljana 1938.

¹⁰² Pismo Borisa Režka 3. marca 1958.

¹⁰³ Uvod, str. 7 do 8.

¹⁰⁴ Jože Pahor, Matija Gorjan, Roman iz velikega upora slovenskih kmetov proti fevdalcem 1515, 1940, izdala Slovenska Matica.

DETELA IN POKRAJINA NJEGOVIH JUNAKOV

Anda Peterlin

I

Pričujoče delo ima namen pokazati, kako se v Detelovih spisih do leta 1900 zrcalijo resnična pokrajina, njeni ljudje in dogodki. Viri za prispevek so mi bila predvsem pripovedovanja ljudi, ki so pisatelja poznali, zlasti lastnice Detelove domačije Ivane Klopčičeve in njegovih sosed Ivane, France in Justine Detela. Ogledala pa sem si tudi kraje, ki jih pisatelj opisuje: Vače, Peče, Krašnje, Lukovico, kmetije na Slivni, gradova Podkraj (Tuštanj) in Zalog. Svoje delo bi opravila veliko bolje in temeljiteje ter izvedela o pisatelju, ljudeh in dogodkih, ki jih opisujem, veliko več, ko bi gradiivo zbirala pred vojno. V času od tedaj do danes pa so mnogi starejši ljudje, ki bi mi lahko marsikaj povedali, pomrli. (Nr. pr. Hrovatov oče iz Vinj je umrl že pred nekaj leti. Čeprav je bil star že čez 90 let, je imel čudovit spomin, pa tudi zanimal se je za življenje v bližnji in daljni okolici). Veliko je uničila tudi okupacija. Zgorelo je moravško župnišče in z njim vred matične knjige in kronika kraja za dolgo vrsto let nazaj; zgorela je šola; Nemci so v Detelovi rojstni hiši uničili vse in pustili skoro gole zidove; tudi župna arhiva v Pečah in na Vačah sta uničena; Tomanov dom, kjer je prebival dolgoletni moravški učitelj in šolski upravitelj Toman, ki je imel precejšnjo knjižnico, veliko zbirko najrazličnejših spominov in fotografij, so prav tako uničili Nemci; ista usoda je doletela oba društvena domova. Burni vojni dogodki so preokrenili življenje in ljudje se ne pogovarjajo več toliko o starih časih in davnih dogodkih. Preteklost lega v pozabo.

Za boljše razumevanje obravnavane snovi podajam tudi pisateljev življenjepis. Težišče tega je predvsem na podatkih o pisatelju v zvezi z domačim krajem. Zato je v njem zlasti za Detelova kasnejša leta, ko je živel drugod in so se njegove vezi z rodnim krajem zrahljale, marsikatera vrzel, ki jo bo treba ob priložnosti izpolniti.

Pisatelj Detela izhaja iz nekdanj trdne kmečke moravške rodbine. Njegov dom je velika enonadstropna hiša z razsežnimi gospodarskimi poslopji in stoji sredi vasi. Danes gospodari tu Ivana Klopčičeva, pred njo pa so dolga stoletja Detelovi. Pisateljev brat Ivan je večkrat pripovedoval, da so živeli v tej hiši Deteli že od 16. stoletja.¹ Potrditi ali zavrniti tega pripovedovanja ni več mogoče, ker matične knjige moravške fare niso v celoti ohranjene. V Moravčah so jih vodili že od leta 1621, vendar manjkajo podatki za cela desetletja in za stoletje od 1739 do 1838. Kolikor so ohranjene, kažejo, da je bilo družinsko ime Detela v 17. in v prvi polovici 18. stoletja med najbolj razširjenimi, saj ga je imelo v Moravčah kar sedem rodbin. V prvi polovici prejšnjega stoletja pa najdemo le še tri družine s tem imenom. Najvidnejša med njimi je družina Jožefa Detele iz hiše številka 19, po domače Jurkova, za njo Jakopova in Adamova. Svoja domača imena so dobile po Georgu-Jurku, Jakobu in Adamu, ki o njih pričajo matične knjige.² Danes žive v Moravčah le še ženski potomci Adamovega rodu. Vse drugo je izumrlo. Za pisateljev rod se da dandanes ugotoviti samo stare starše.

Jurkovi so bili v Moravčah in izven njih zelo ugledni. Imeli so dobro vpeljano gostilno in žitno trgovino. Bili so tudi dedni rihtarji, kar je bilo neki tako imenitno, da je, tako vsaj pripovedujejo ljudje, marsikateri mladenič rad zastonj služil pri njih za velikega hlapca, samo da je lahko to bil.³ Pri hiši pa so tkali tudi platno.⁴

Pisateljev oče Ignac se je oženil dvakrat. Prva žena Jožefa Pavlič, doma iz Podpeči pri Lukovici (na stari pošti) mu je že po dveh letih zakona umrla za zlatenico.⁵ Drugo ženo si je poiskal na Trojanah pri Konšku. Bila je to Marjeta Konšek, sestra znanega in priljubljenega ljubljanskega šolnika Valentina Konška. Za tiste čase je bila precej izobražena, saj je hodila v šolo v Celje in Maribor.⁶

V družini se je rodilo deset otrok, od katerih so tri deklice umrle stare okrog enega leta, zadnji otrok pa je bil mrtvoroden.⁷ Vseh šest živih otrok so starši šolali, dom pa namenili prvorojencu Ignacu. Ta se je hotel poročiti s preprostim kmečkim dekletom Rožmanovo Maričko iz Prikernice, a so mati in sestra temu nasprotovale. Zato je ostal sam in gospodarstvo je z njim vred kmalu začelo propadati.⁸ Ignaca je 1918 pobrala vročinska bolezen.⁹ Posestvo je zapustil bratu Francu, pisatelju, ta pa ga je že po dveh letih prodal Ivani Klopčičevi.¹⁰ Takoj po prodaji je nastala inflacija in nova gospodinja je prodala le nekaj lesa iz kupljenega gozda ter s tem izkupičkom plačala skoro ves grunt.¹¹ Tako je stari Detelov rod v Moravčah izumrl. Živa je le še veja pisateljevega brata Karla, ki se je poročil z Adelo Igličevo in ga drugi domači

niso marali, ker je bil pristaš napredne stranke. Prikrajšali so ga celo pri doti in njegovemu sinu Ivu 1920 Jurkov grunt ni bil naprodaj.¹²

Fran Detela se je rodil 3. decembra 1850 kot drugi otrok in drugi sin.¹³ Otroška leta je preživel doma ter se igral z bratoma in sosedovimi fanti na domačem dvorišču ali razsežnem trgu pred cerkvijo nasproti domače hiše. Na tem prostoru so bili šestkrat na leto znani moravški semnji. Kramarji so prihajali od blizu in daleč s svojo pisano robo ter jo razstavljali in ponujali na številnih stojnicah, postavljenih tudi pred Jurkom.¹⁴ Še danes je ob semanjih dneh v Moravčah pravi praznik. (Pred vojno te dni v šoli celo ni bilo pouka.)¹⁵ Kakšno vrvenje je moralo biti šele pred sto leti! Takrat ni bilo toliko trgovin in kmečko ljudstvo si je kupovalo razne potrebščine skoro samo na semnjih. Za bistrega in radovednega dečka je bilo ob takih dneh dovolj paše za oči tako na sejmišču kot doma v gostilni, kjer se je navadno kar trlo ljudi.¹⁶

Prvo učenost je Detela prejemal na domači osnovni šoli v Moravčah.¹⁷ Jeseni 1861 pa je odšel enajst let star z bratom Ignacem v ljubljansko normalko. Obiskoval je njen tretji razred in bil ob koncu leta v prvem »Fortgangs-Klasse«. V četrtem razredu je bil že med pohvaljenimi in obdarovanimi učenci. Obe leti mu je bil sošolec Ivan Tavčar, medtem ko je bil Janko Kersnik z bratom Ignacem leto pred njim.¹⁸ Jeseni 1862 je brat nadaljeval šolanje na realki,¹⁹ njega pa so 1863 poslali najprej v gimnazijo. Za prvi razred gimnazije je bil že kar precej starejši od drugih (imel je 14 let). Ta zrelost in pa dejstvo, da je bil v znanju dobro podkovan, sta precej pripomogla, da je v šoli z lahkoto študiral. V vseh razredih je bil odličnjak ter nekajkrat prvi v razredu. Maturiral je 1871.

Kot prvošolec je stanoval pri Mariji Lenarčičevi v Poljanskem predmestju št. 78, kot drugošolec je bil sprejet v Alojzijevišče, ki pa ga je po končani šesti šoli zapustil in v sedmi stanoval pri Rozi Ješetovi, v osmi pa pri Jeri Legatovi.²⁰

V začetku šolskega leta 1868/69 je Detela kot šestošolec napisal svoje prvo leposlovno delo humoresko »Lepa ideja v neumni odeji«. Ta je izhajala v štirih zaporednih številkah (3—7) prvega letnika rokopisnega lističa Domače vaje, ki so ga izdajali alojzijeviški osmošolci. Objavljal jo je pod imenom Franjo Jurkovič, kar spominja na domače hišno ime. Nekoliko popravljena in razširjena je izšla proti koncu leta 1869 v Letopisu MS za leto 1870 z začetnicama F. D.

Kasneje Detela pri Domačih vajah ni več sodeloval, čeprav je bil njegov spis najboljši v tistem letniku. Menda so prišli vmes neki prepiri in zamere in ob koncu leta je Alojzijevišče zapustil.²¹

V oktobru 1871 je odšel Detela na Dunaj, čeprav so domači, posebno mati, želeli, da bi odšel v bogoslovje.²² Vpisal se je na filozofsko fakulteto in študiral pri profesorjih Hartlu, Hoffmannu in Vahlenu klasično filologijo. V šestem semestru je poslušal še psihologijo pri profesorju Zimmermannu in zgodovino nemške literature pri profesorju Tomaschku. V zadnjem semestru pa je vpisal

še filozofijo pri profesorju Vogtu.²³ V začetku sedmega semestra (oktobra 1874) se je že prijavil k izpitom in julija 1875 je bil usposobljen za poučevanje latinščine in grščine v vseh razredih gimnazije.²⁴ Od 1874 je dobival Knafljevo štipendijo (po 240 fl. letno).²⁵

Medtem se je živahno udeleževal v akademskem društvu Slovenija. Že v novembru 1871 je bral v njem humoristično satiro »Kako je Noe zidal svojo barko« ter žel z njo precej uspeha zlasti zaradi duhovitega humora. V njej je smešil dr. Janeza Bleiweissa in Luko Jerana. Spis se ni ohranil. Na zboru aprila 1872 so Detelo izvolili za tajnika društva.

Naslednji spis, ki mu pa ne vemo niti naslova, je bral junija 1872. Verjetno je bil spet humorističen. Zaradi te svoje lastnosti je bil Detela splošno priljubljen med slovenijani. Humor in pikrost ga nista zapustila niti pri uradnem tajniškem poslovanju, zaradi česar je prišel v oktobru 1872 navzkriž z Ivanom Tavčarjem. Januarja 1873 je bral humoresko »Platonov dialog« ter z njim zbudil veliko smeha. Decembra 1873 je postal podpredsednik društva in še isti mesec je bral spis »O pravopisju«. Tudi od tega se je ohranil zgolj naslov in čeprav so slovenijani želeli, da bi spis priobčil v SN, ga v SN ni najti. Zadnji dve leti je nastopal kot kritik. Ocenjeval je Kavčičeve in Strletove pesmi.²⁶

V šolskem letu 1875/76 je poučeval kot suplent na realki v Hernalsu. V juliju 1876 pa je bil potrjen za pravega gimnazijskega profesorja in nameščen na gimnazijo v Wiener Neustadtu. Medtem je nadaljeval s študijem grških in rimskih avtorjev, zlasti Ajshila, Evripida, Aristofana, Lukiana, Teokrita, Tukidida, Plauta, Terenca, Katula, Juvenala in drugih. Posebno ga je zanimal Aristofan.²⁷ Februarja 1877 se je prijavil za doktorat. V disertaciji si je zadal nalogo, da s primerjavo zgodovinskih virov pokaže, da se opisovanje atenskega ljudstva v Aristofanovih Konjkih ujema z resničnostjo.²⁸ Aprila je bila disertacija sprejeta. Rigoroze je opravil julija 1877, 20. julija 1877 pa je bil promoviran za doktorja filozofije.²⁹

Na gimnaziji v Wiener Neustadtu se je Detela kmalu udomačil. Zaradi temeljitega znanja so ga vsi spoštovali. V drugem semestru 1876/77 je bil na to gimnazijo premeščen njegov dobri znanec iz Ljubljane dr. Fran Šuklje.³⁰ Iz Šukljetovega dela »Sodobniki velik in mali« odseva marsikaj zanimivega o razmerah na tej šoli. Profesorski zbor je štel z ravnateljem vred dvanajst članov, šest je bilo redovnikov iz štirih nižjeavstrijskih samostanov. Po narodnosti so bili izmed njih trije Čehi, a v svojem narodnostnem prepričanju precej mlačni.³¹ Bili pa so vsi profesorji zelo izobraženi in dokaj veseli družabniki. Radi so imeli oba mlada Slovenca ter ju navadno imenovali: »Die slawischen Brüder Cyrill und Method!«³² Bila pa sta res kot dva apostola, kajti mlačni Čehi so se pod njunim vplivom vzdramili in se začeli zavedati svojega slovanskega rodu.³³ Živahno sta oba tudi zasledovala politične dogodke tedanjega časa: rusko-turško vojno, okupacijo Bosne in Hercegovine, padec

Auerspergovega ministrstva in začetek Taffejeve dobe, zlasti pa seveda tudi domače razmere.

Detela je v Wiener Neustadtu zahajal kot inštruktor v hišo vojaškega uradnika Alojzija Pogačarja.³⁴ Ta je imel poleg sinov, potrebnih pomoči pri učenju, tudi lepo dvajsetletno hči Marijo, ki ji je veljala posebna Detelova pozornost. Ni je zavračala in 17. avgusta 1878 je bila že poroka. Ta je bila menda posebno slovesna, ker ju je poročil v grajski kapeli škofijskega dvorca v Goričanah takratni ljubljanski škof Janez Zlatoust Pogačar, nevestin stric.³⁵ Že naslednje leto se jima je rodila hči Angela, nato pa do leta 1849 še ostalih pet otrok. Letne počitnice je Detela bodisi še sam bodisi kasneje z družino preživel na Kranjskem, in to v Ljubljani ali v Moravčah. Zelo je bil namreč navezan na mater in na dom.³⁶ Po pripovedovanju hčera Angele in Marije je bil poleti leta 1883 ali 1884 tudi tri mesece v Parizu. Kaj je tam študiral in ali je šel na svoje stroške ali s kakšno podporo, nista vedeli povedati, ker po njihnih izjavah starši o sebi niso pred otroki skoro nič govorili.³⁷

O Detelovem literarnem delu v prvih letih službovanja ni do sedaj nobenih dokazov. Mogoče je, da je kaj napisal za Stritarjev Zvon, saj je v šolskem letu 1875/76, ko je bil v Hernalsu, stanoval pri Stritarju.³⁸ Zelo verjetno je, da je v tem času pridno študiral in se pripravljaj na doktorat. Ko je opravil rigoroze in se oženil, je najbrž začel snovati »Malo življenje«. Šuklje na vabilo k sotrudištvu pri LZ odgovarja namreč Levcu, da je Detela baje dovršil večje delo, menda roman. To je zelo važna ugotovitev, ker kaže, da je Detela pisal predvsem iz notranjih nagibov in mu ni bil povod za pisanje šele vabilo za sodelovanje pri LZ. Leta 1881 je poslal Levcu »Malo življenje«, ki je nato v nekoliko popravljeni obliki izhajalo v LZ 1882. leta.³⁹ Medtem pa se je začel ukvarjati tudi z dramatiko. V pismu Levcu piše, da je spisal veseloigro, in da jo namerava, če jo bo Dramatično društvo sprejelo, nekoliko popraviti in izpremeniti. Omenja tudi, da ima zasnovani dve povesti, vendar da še ne ve, kdaj ju bo začel pisati.⁴⁰ Novembra 1882 je poslal v LZ humoresko »Kislo grozdje«, ki jo je Levec priobčil v tretjem letniku LZ.

Naslednje leto je študiral zgodovinske vire in pisal zgodovinsko povest »Veliki grof«, ki pa Levca in Kersnika ni zadovoljila. Objavila sta jo šele v skrajni sili 1885, a jo je Detela pred objavo še temeljito predelal, popravil in skrajšal. Neuspeh z njo pa mu je ubil veselje do pisateljevanja in sklenil je, da bo dal le-temu slovo. Vendar je do konca 1888 poslal MS »Prihajača«, ki ga je kritika ugodno sprejela. To mu je spet utrdilo vero vase in poslednje leto bivanja v Wiener Neustadtu je napisal še zgodovinsko povest »Pegam in Lambergar«.⁴¹

Kljub temu, da je bil profesorski zbor na gimnaziji v Wiener Neustadtu prijetna in vesela družba, da so si bili profesorji najboljši tovariši, da so bili s kolegi drugih srednješolskih zavodov (realka, učiteljišče, strojna strokovna

šola) v tesnih družabnih stikih,⁴² in da je Wiener Neustadt tako rekoč predmestje Dunaja, je Detela nenehno mislil na službo v domovini. To pa še prav posebno po odhodu dr. F. Šukljeta v Ljubljano 1881. 24. oktobra 1882 piše Levcu: »... in jaz zvesto gledam v Wiener Zeitung, kdaj bo kaj razpisanega v Ljubljani ali Trstu.«⁴³ Naposled je bil z odlokom 4. septembra 1890 imenovan za ravnatelja gimnazije v Novem mestu.⁴⁴ Upal je, da mu bo iz Novega mesta laže priti v Ljubljano kot pa iz tujine. A motil se je. Videti je, da bi bil zadovoljen s kakršnimkoli mestom, samo da bi se mu ta želja izpolnila. To se vidi iz dveh ohranjenih pisem, ki jih hranita hčerki. Dr. Ivan Šušteršič mu namreč dne 9. oktobra 1897 piše: »Prisrčno rad sem ustregel Vaši želji in govoril z Gautschem. Mož ima zoper Vaše imenovanje ta pomislek, da bi se potem knjižničnim uradnikom krivica godila. Obljubil mi pa je stvar še enkrat premisliti in če le mogoče moji prošnji ustreči. Več ni bilo doseči; sodim pa po tem odgovoru, da je žal malo upanja, kajti v diplomatičnem žargonu Gautschev odgovor ne pomenja drugo, nego vljuden »ne«. Kot svojo dolžnost smatram Vam to odkrito povedati. Če se pa motim, me bode prav prisrčno veselilo.«⁴⁵ Prijatelj iz Slovenije in takratni predsednik državne zbornice dr. Andrej Ferjančič pa mu piše: »Da si bil tudi Ti med kompetenti za kustosa, mi ni bilo znano in se je to vprašanje rešilo, ne da bi bil jaz zanje vedel. Bilo je to v času, ko sem v uradu drvaril. Sedaj, ko je šlo za skriptorja, sem posegel vmes, ker se mi je iz Ljubljane poročalo, da Hein predlaga Galtuha. To ni bilo res, vendar bi bil kmalo Pipenbacher izpodbil Pinterja. Slednjič se je minister po predlogu H. odločil za Pinterja.«⁴⁶ Hčeri hranita tudi pismo desetih profesorjev, ki so bili določeni za učitelje na pripravljajoči se škofijski gimnaziji v Šentvidu nad Ljubljano. V njem ga prosijo, naj prevzame vodstvo šole ter mu obljublja, da ga bodo po svojih močeh kar najbolj podpirali. Zakaj ni prišel na to mesto, ni znano.

Ker mu torej ni uspelo dobiti službe v Ljubljani, je prosil za predčasno upokožitev. Upokojen je bil 14. septembra 1906.⁴⁷ Tako se je preselil v Ljubljano.

V času, ko je bil ravnatelj gimnazije, se je moral Detela opredeliti za enega od obstoječih kulturnih krogov na Slovenskem.

Glavni zastopniki mladoslovenskega gibanja, ki so pritegnili v svoje vrste tudi mladega Detelo, so legali v grob (Jurčič, Levstik, Erjavec, Kersnik) ali pa so utihnili (Stritar se je umaknil v mladinsko slovstvo, Levec je opustil uredništvo LZ). Mladoslovenski kulturni in politični program ni več ustrezal tedanjim razmeram in času. Na Dunaju so visokošolci začeli izdajati 1892 literarno glasilo Vesna in uvajati v našo literaturo naturalizem, politično pa so se začeli približevati leta 1896 ustanovljeni socialno demokratični stranki.⁴⁸

V Ljubljani je medtem že v osemdesetih letih nastopil proti mladoslovenski literaturi in svetovnonazorskemu liberalizmu dr. A. Mahnič ter zahteval ločitev

duhov.⁴⁹ Detela je iz Wiener Neustadta opazoval ta boj v domovini in bil proti njemu. Mahničeve »ekspektoracije« je obsojal v prepričanju, da je njegova sodba o slovenski kulturi in literaturi preostra: »... reči moram, da tako cinično o »ljubezni« se do sedaj še ni kmalu kdo izrazil, izvzemši nemara pokojnega inšpektorja Pirkerja, ki je baje v Kočevju nekako radikalno sredstvo za izboljšanje rodu nasvetoval. Take reči spadajo v živinozdravništvo in berejo se kakor kaka prošnja kake potrebne občine, naj jej kmetijska družba kupi kacega muricodolskega itd. Toda to naj že bo; a mož se tudi nekako nepošteno bori; kajti da bi bil tako top, da ne bi v »Cmokavzarji« satire videl, ne verjamem. Ampak neče je videti, sam podtakne izmišljen namen spisu in po tem udriha! To je vendar poštenega človeka nevredno. In potem tisto blebetanje o filozofiji. Kar je stari Cato o haruspicih dejal, to gotovo dandanes o filozofih velja; kdo bi bil tako brezvesten, da bi čas s filozofijo tratil. In Tavčar, da bi bil tak filozof! Bog pomagaj! In njegova »Mrtva srca«, da bi toliko škodovala! Jaz pa mislim, da iz najnaravnejših razlogov niso in ne bodo nikomur škodovala; in Vam, brez zamere, ne morem verjeti, da bi bila ta povest res novih naročnikov pridobila, kakor pišete na platnicah. Kritika o Gregorčiču pa je menda na goriškega škofa obrnjena, češ, hic niger est.« itd.⁵⁰ Toda vseh mu niso bili tudi podobni nastopi mladoslovenskih tovarišev (»Torej Kersnik pa tako zatira vero, da ne privošči Čemšeničanom niti domačega župana«).⁵¹ Ko je Krutorogov (Hostnik) v znanih pismih iz Rusije v SN 1888 napadel papeža Leona XIII. in ga neposredno imenoval »izvrg človeštva«, je Detela takoj odpovedal Narod in se odtegnil sodelovanju z mladoslovenskimi vrstami, verjetno pa tudi sodelovanju pri LZ.⁵² Podobno je tudi odklanjal ideje vesnanov, katerih korenitost pa je zavračala tudi cela vrsta starejših naprednjakov.

Detela je vse svoje življenje živel po veri in zato mu je bilo od vseh treh taborov, mladoslovenskega, vesnanskega in katoliškega, kljub Mahniču še najbližje katoliško gibanje. Aktivno pa se s politiko ni ukvarjal, čeprav sta mu dr. Šušteršič⁵³ in semiški dekan M. Erzar⁵⁴ ponujala ob deželnozborskih volitvah 1901 mandat deželnega poslanca za belokranjske kmečke občine ter vso podporo duhovščine pri predvolilni agitaciji. Na slovensko politično življenje je gledal dokaj nepristrano in ga tako tudi opisoval. Zaradi tega mu piše Sket: »... naj se tisti del povesti, ki govori o liberalni in klerikalni stranki, ali o liberalcih in klerikalcih, tako uglaadi in izpremeni, da ne bode dajal povoda, da bi našo družbo jeli napadati liberalci ali klerikalci. Kar se mene tiče, se ne bojim resnice povedati v povesti in kazati slabo ali gnilo stran našega političnega ali gospodarskega delovanja, toda nekateri, politično delujoči odborniki se bojijo, da bi se ta stran Vaše povesti krivo ne razumevala pri preprostem ljudstvu!« (Gre za povest »Novo življenje«, ki je izšla pri MD v Slovenskih večernicah.)⁵⁵

Na gimnaziji se je Detela z vso vnemo lotil javnega dela. Največ skrbi je posvečal Podpornemu društvu za dijake, katerega predsednik je bil.⁵⁶ V času njegovega predsedstva so dobivali bolni dijaki zastonj vsa zdravila, pa tudi zdravnika. Petdeset dijakov je dobivalo v šolski kuhinji zastonj kosilo in večerjo. Revni dijaki pa so dobivali zastonj tudi obleko.⁵⁷ To je bilo zares veliko, če pomislimo, da je imela gimnazija le okrog 240 dijakov.⁵⁸ Vsak mesec so ravnatelj gimnazije, zdravnik in katehet pregledali vsa dijaška stanovanja in skrbeli, da je bilo v vsakem pogledu vse v redu.⁵⁹

Kot vzgojitelj si je pridobil Detela vsesplošno spoštovanje s svojo resnostjo in pravičnostjo, s svojim temeljitim znanjem, pa tudi s humorjem. Njegov pouk je bil zanimiv in praktičen. Nikdar se ni jezil, ampak znal je o pravem času povedati dovtip, da so se vsi dijaki nasmejali.⁶⁰ Bil je zelo natančen, strog in delaven. Neki njegov učenec je dejal: »Bil sem v dijaških letih dr. Detelov učenec; on me je vnel za red in delo; brez njega bi bil jaz izgubljen človek.«⁶¹ Priznanje za svoje vestno delo je dobil s tem, da je bil v šolskem letu 1898/99 imenovan za šolskega svetnika.⁶²

V šestnajstih letih Deletovega ravnateljstva v Novem mestu je izšlo v tisku pet njegovih del. Zgodovinsko povest »Hudi časi«, v kateri opisuje francosko okupacijo v Novem mestu, je priobčeval v DS 1894. Za DS ga je najbrž pridobil njegov prijatelj, profesor verouka na gimnaziji dr. Josip Marinko. Verjetno so ga morali dominsvetovci precej vabiti k sodelovanju, kajti Frančišek Lampe mu po prejemu povesti »Takšni so«, piše: »Hvala Vam, da ste se vendar dali omečiti,« in : »Prosim, pišite čim najprej zopet kaj, potem bodele še najgotoveje imeli mir pred menoj.«⁶³ K sodelovanju sta ga vabila tudi urednik LZ v letih 1891 A. Funtek,⁶⁴ in urednik Slovana F. Govekar.⁶⁵ Detela pa se ni odzval. Ostala dela iz tega časa so izšla pri MS. To so: »Gospod Lisec« (1894), njegovo najboljšo delo »Trojka« (1897), in veseloigra »Učenjak« (1902). Mimo tega je napisal še igrico »Dva prijatelja«, ki so jo 1903 uprizorili novomeški dijaki,⁶⁶ a je ostala v rokopisu. Kot v Wiener Neustadtu je tudi tu skrbno skrival svoje literarno snovanje. Vsak dan je sedal k pisalni mizi, pisal, po opraviilu pa je mizo zaprl in zaklenil. Domači niso vedeli, kaj dela. Hči Marija je šele v tretjem letniku učiteljišča izvedela pri pouku slovenščine, da je njen oče pisatelj.⁶⁷

1906 je bil Detela, kot že rečeno, upokojen. Z otroki se je preselil v Ljubljano. Tu so stanovali na Sv. Petra cesti št. 93. Gospodinjila je najstarejša hči Angela, kajti žena je Deteli umrla že leta 1902.⁶⁸ V Moravče je rad zahajal tudi po smrti matere (1903) in obeh sestra, Maričke in Rezke (1907, 1910), ker sta si bila z bratom Ignacem vseskozi najboljša prijatelja. Brat mu je zapustil tudi posestvo. Hčeri trdita, da zato, ker ga ni nikoli terjal za doto. Ker je že prej po sestrah podedoval travnike, ki so bili sestrični doti, je po bratovi smrti postal ves Jurkov grunt njegov.⁶⁹ Vendar ljudje v Moravčah trdijo, da ni znal

gospodariti in tudi prodajati ne. Sicer pa ga imajo v dobrem spominu. Rojake je imel rad, dobro se je razumel z njimi in veselilo ga je posedati z njimi v družbi.⁷⁰ Vendar je imel po Ignacevi smrti v hiši skoro nevzdržne razmere. Mlajši brat Ivan, ki je kakor Ignac obiskoval realko, in bil potem trgovec v Trstu, je imel izgovorjeno hrano in stanovanje v hiši. O njem govore ljudje, da je bil precej čudaški in da je bil prepir v hiši na dnevnem redu. Vendar so se prepirali vedno nemško, da sosedje niso razumeli, kaj drug drugemu očitajo. Ljudje pripovedujejo tudi, da je imel Ivan zelo rad mačke in da so bili ti stalen vzrok preprirov. Imel jih je celo tropo in ti so imeli vso oblast v hiši. Z njim so jedli in mu lizali krožnike. Ker pa pisatelj in njegova družina niso trpeli mačkov pri mizi, so se kar naprej prepirali, in Ivan je nekoč celo planil na brata, tako da so ga sosedje komaj rešili iz njegovih rok. Vsi, tako sedanja lastnica, kot Detelovi moravški znanci in sosedje vedo povedati, da je pisatelj prodal dom z bratom vred samo zaradi teh večnih preprirov.⁷¹ Pravijo pa, da prodajati zato ni znal, ker ni nič razglasil, da je grunt naprodaj. Tudi ni čakal najboljšega ponudnika, temveč sta udarila v roke kar s prvim, ki je prišel. Ni preračunal, koliko je grunt vreden, ampak ga je prodal tako pod ceno, da bi samo za les iz gozdov dobil toliko, kolikor je za vse posestvo.⁷² Prodal pa je tako hitro, da niti nečak v dobri dve uri oddaljenem Dobu pri Domžalah ni vedel za prodajo, čeprav se je pisatelju prej ob neki priložnosti ponudil, če bi bil kdaj grunt naprodaj, da bi bil on prvi kupec.⁷³ Kmetijo je kupila 30. avgusta Ivana Klopčičeva iz Muzge pri Pečah za 560.000 kron.⁷⁴ Naslednji dan sta prišla kupovat dva moravska kmeta (Kavka in Lavrač) za hranilnico in mu ponudila 50.000 kron več, kakor sta se pogodila s Klopčičevo.⁷⁵ Toda pisatelj je ostal moč beseda. Z novo lastnico sta se dogovorila, da bo ostal v hiši še dva meseca in da bo prišel z družino vsako leto na počitnice. Zagotovil si je tudi sobo, v kateri je imel shranjene svoje stvari. Toda v enem tednu je pobral vse, kar se mu je zdelo vredno, še več pa pustil, predvsem skoro vse pohištje in kmečko orodje. Odšel je v Ljubljano in od tedaj ga ni bilo več v Moravče. Morda se je zavedel, da je prodal z bratom vred dom, na katerem so gospodarili dolga desetletja njegovi predniki, in da vaščani ta njegov korak obsojajo. Kmalu po prodaji je vrhu vsega prišla, kot že rečeno, inflacija. Pisatelj je hotel z izkupičkom kupiti v Ljubljani hišo, pa je prišel skoro ob vse.⁷⁶ Kakor sam ni hodil več v Moravče, tudi njegovi otroci niso več zahajali v rodni kraj svojega očeta. Hčeri sta prišli v Moravče le še na pogreb strica Ivana in na odkritje spominske plošče pisatelju 1931. Tokrat je bil z njima tudi sin Anton. Pri Jurku je ostalo še precej pisateljevih knjig, različnih papirjev in pisem, vendar so vse uničili Nemci, ki so Klopčičeve izselili, hišo pa poskušali zažgati. Čeprav jim to ni uspelo, pa so vendar pogorela gospodarska poslopja.⁷⁷

Kot upokojenec je Detela marljivo deloval v različnih društvih. Od leta 1891 do 1913 je bil odbornik MS, več let tudi njen blagajnik in podpredsednik.

Od 1914 do 1925 je bil odbornik Leonove družbe, med vojno njen blagajnik in po njej eno leto tudi podpredsednik.⁷⁷ V Ljubljani je bil tudi občinski svetovalec. Od ustanovitve francoskega inštituta pa do smrti je bil kljub veliki kratkovidnosti njegov bibliotekar.

Živahno pa je v tem času tudi literarno deloval. Svoje spise je priobčeval skoro izključno v DS, v knjižni obliki pa pri MD. Pri MS, katere odbornik je bil, je izšla le leta 1912 povest »Tujski promet«, v goriški Mladiki pa je priobčil krajši čeli »Vampir« in »Kapitalist Rak«. Skupno je od upokojitve, to je od 1906 pa do smrti 1926, napisal dvajset del, od katerih sta dve ostali v rokopisu (»Zmagomir Kuček« in veseloigro v treh dejanjih »Dva skopuha«.) Zadnje njegovo delo »Vest in zakon« je izšlo že po njegovi smrti 1927. MD je prodal tudi pravico izdajati vsa svoja dela. Ta je s tem začela že leta 1921, vendar je izdala le en zvezek. Ponovno je misel nanje oživila leta 1932, ko je v uredništvu Jakoba Šolarja izdala prvi zvezek zbranih del. Drugi zvezek je izšel 1936, četrti pa 1939. Tretji zvezek ni izšel, nadaljnje izdajanje pa je ustavila vojna.

V oktobru 1925 je zadela Detela hujša nesreča: zlomil si je kost v kolku, zaradi česar je bil priklenjen na dom.⁷⁸ Poleti 1926 pa se mu je vnel slepič. Prepeljali so ga v bolnišnico, vendar se operacija ni posrečila in 11. julija 1926 popoldne je umrl. Pogreb je bil čez dva dni ob veliki udeležbi ljudstva, prijateljev in poklicnih tovarišev. Ob grobu sta se poslovila od njega dr. Dragotin Lončar in pisatelj Franc Finžgar.⁷⁹

20. septembra 1931 so mu v Moravčah na rojstni hiši odkrili spominsko ploščo. Ob odkritju sta govorila Jakob Šolar in moravški dekan Janko Cegnar.⁸⁰ Ob tej priložnosti so izročili sedanjim lastnikom tudi vitrino s spominsko knjigo in pisateljevimi deli. Vendar je oboje uničil okupator. Ostala pa je spominska plošča, delo moravškega domačina kiparja Tineta Kosa.

Ljudstvo iz Moravč in okolice se pisatelja Detele dobro spominja. To je bil Jurkov profesor. Rado bere njegova dela in kar je zelo zanimivo, ve, kje se je kaka stvar iz njegovih povesti godila in kje je ta ali oni kraj, ki ga Detela opisuje.⁸¹

III

1

MALO ŽIVLJENJE

Povest »Malo življenje« je Detela priobčeval vse leto 1882 v LZ. V knjižni obliki je izšla prvič kot četrti zvezek Ljudske knjižnice decembra leta 1907 z letnico 1908; drugič pa je izšla 1932 v prvem zveku Detelovih Zbranih spisov, ki jih je urejal Jakob Šolar, izdajala pa MD v Celju.

Povest je doživela dve temeljiti predelavi in okrajšavi: prvo Kersnik-Levčevo 1882 in drugo Detelovo za izdajo 1907/08. Kakšna je bila povest, ko jo je Detela leta 1881 poslal Levcu, da bi jo objavil v LZ, boljša ali slabša, nam danes ni mogoče soditi, ker prvotni rokopis ni ohranjen.¹ Prav tako ni mogoče reči, ali so bili Kersnikovi popravki in črtanja povesti v kvar ali v korist. Vsekakor pa je v Detelovi prvotni zasnovi Jurijev beg od vojakov zaradi nekakšnih kupcij — po Kersnikovem pismu Levcu sodeč — bolj realističen in bolj utemeljen kot pa po Kersnikovi predelavi, ko junaka žene domov domotožje.² Detelova predelava konca za izdajo leta 1907/08 pa je povesti samo v korist. Namesto neverjetne zgodbe o Štefanovem skrivnem pogrebu in krsti, napolnjeni s prstjo, je pisatelj poslal Jurija prostovoljno v vojsko in ga s tem opral pred oblastjo vsake krivde.

Pokrajina v povesti »Malo življenje« je Moravška dolina z Moravčami in obkrožujočimi jo hribi, poraslimi z gozdovi. Dolina je valovita in se z Gore Sv. Florijana res vidi kot kotel z nekoliko pokvečenim dnom,³ preko katerega se vije Drtijsčica, ki izvira ob vznožju Gore in je dobila svoje ime po vasi Drtija. Ves opis kraja Dolina kaže, da so to Moravče, vendar jih je pisatelj prenesel nekam tja, kjer je Drtija. Seveda so Moravče danes precej drugačne, kot so bile v Detelovem času, ali v času, ko se godi povest, to je okoli leta 1860.⁴ Hiše so bile vse bolj majhne in razmeščene okrog cerkve.⁵ Velikih stavb, kot je Zadržni dom, Ljudski dom, dvonadstropno župnišče, kaplanija in nekaj privatnih hiš, s katerimi so se ponašale pred vojno Moravče, takrat še ni bilo. Župnik je res stanoval v stari, nerodni stavbi z debelimi zidovi in majhnimi okni.⁶ Ta je bila kasneje last Detelovih in ji danes pravijo kasarna. Pred cerkvijo, ki so jo po potresu popravili in je dobila dva stolpa, sta rasli veliki lipi, ne kostanj, kot pravi Detela. Kostanj je bil pred Jurkovo hišo.⁶ Cerkev ni posvečena sv. Juriju, pač pa sv. Martinu, ki je Moravčanom priljubljen patron, saj je Martin v bližnji in daljni okolici zelo pogostno krstno ime. Do velike ceste, to je do stare rimske ceste, ki pelje iz Ljubljane preko Domžal po Črnem grabnu na Trojane in Celje, vodi danes več cest. Takrat pa je peljala samo ena, kot pravi pisatelj, »po mnogih klancih in ovinkih zdaj navkreber, zdaj navzdol, čez hrib do okrajnega oblastva dolinskega,« druga pa »ob potoku skozi sotesko do velike ceste«. Prva je cesta proti Brdu oziroma Lukovici; ob njej je res precej hiš, prav tako pa jih je nekaj tudi ob drugi, ki gre nad Drtijsčico čez vas Sotesko preko Podoreha in Negastrna in pride v Krašnjo na veliko cesto. Cesto, ki gre iz Moravč preko Krtine oziroma Želodnika na Dob, in je danes najprometnejša, so zgradili pred prvo svetovno vojno⁷ in ji še danes ljudstvo pravi »ta nova cesta«.

Od hribov, ki zapirajo dolino proti Savi, omenja Detela Goro Sv. Florijana (698 m) kot najvišjo. Toda skoro 200 m višja od nje je Slivna (870 m), zahodno od nje Kovačija (811 m), vzhodno pa Sv. Miklavž (711 m), Cicelj (817 m) in

Murovica (740 m). Hribovje, ki zapira dolino proti severu je nižje in tu ni važno, ker ga pisatelj v povesti ne omenja.

Gorica, od koder sta bila doma Rožanec in Premec, je majhna vasica severozahodno od Drtije ob poti proti Moravčam. Vasica res leži malo v hribu in je skrita med gosto vejevje. Nedaleč od tod, ob Drtijiščici je Šimnov mlin, ki je še danes, čeprav od takrat že popravljen, v precej slabem stanju. Za njim in pred njim raste ob vodi polno rakič, neke vrste vrb. Ribnika, ki ga omenja pisatelj, za Šimnovim mlinom danes ni. Mogoče je kdaj bil. Pač pa so bili ribniki, ali kot jim ljudstvo pravi, bajaranji, drugod: dva sta bila za zaloškimi gradom, eden pa kar sredi Moravč, tam kjer stoji danes Zadržni dom.⁶ V teh vodah je bilo nekdanje veliko rakov, dobe se pa še danes. Severno od Moravč, ob vznožju in na južnem pobočju Sv. Mohorja, se razprostira vasica Pogled, kamor sta šla Jurij in Miha povprašat za delom. Opis vasi se ujema z njeno lego, ne pa tudi smer poti, po kateri sta krenila. Tudi razgleda ni s Pogleda takega, kot ga riše pisatelj. Pravi, da se vidi grad Prapreče, kar pa je nemogoče, ker so vas Praproče v Črnem grabnu. V Praprečah ni bilo gradu. Po opisu sodeč, je omenjeni grad najbrž grad v Zalogu, ki je bil tedaj last znanih Koširjevih, kamor je rad zahajal tudi Detela.

Opis Juričevega novega domovanja na Strmi peči kaže, da je Detela mislil na Rožančovo kmetijo na Slivni (danes lastnica Marija Ustarjeva). Ta res leži nekako pol ure vzhodno od Gore sv. Florijana. Svet okoli hiše je skalnat in odprt na savsko stran. V bližini hiše so, kakor opisuje pisatelj, vodnjak, kamnite stopnice in prepad. Skale tod okoli se posebno spomladi po deževju rade trgajo in je res treba paziti, da kakšna koga ne zadene. Kmetije po hribovju tod okoli so samotne in resnično tako oddaljene druga od druge, kot pripoveduje pisatelj. Šimnova hiša naj bi stala približno četrte ure od Pečarjeve ob kolovozni poti proti Vačam, kar v resnici tudi je. Torej lega obeh hiš, predvsem pa opis Pečarjeve hiše in gospodarskega poslopja kaže na kmetije na Slivni. Res je tu tudi zaselek Strmec in skalam nad Rožančovo (Pečarjevo) hišo pravijo peči ali pečine, kar naj bi Detela strnil v »Strma peč«. Se pa Rožančeva (Pečarjeva) hiša in prav tako tudi ona druga, ki naj bi bila Šimnova, nikdar ne vidita z moravške strani, ker ležijo vse kmetije v tem delu nekoliko pod vrhom proti savski strani. Takšen razgled kot Pečarjeva hiša v povesti pa ima Polšnikova hiša na Ušeniščih. Toda Ušenišče leže zahodno od Gore Sv. Florijana, ne vzhodno in se ne ujemajo z opisom v povesti. Opis Gore Sv. Florijana in podružne cerkvice je realen. Pisatelj je bil tu tako natančen, da niti ni pozabil omeniti, da je zvonik brez ure, da je zelo nizek, cerkvice pa majhna, kar v resnici tudi je. Tod je potekala meja med moravško in vaško župnijo. Danes sodi Gora Sv. Florijana pod Vače, Slivna pa pod Moravče.⁷ Ljudje od tu hodijo k nedeljski maši nekaj v Moravče, nekaj na Vače. Pot proti

Vačam je opisana zelo natančno, prav tako kraj sam. Farnega patrona ni spreminjal, je pa po njem poimenoval kraj, kar spominja na istoimensko vas z moravško podružno cerkvijo Sv. Andrej ob »novi cesti«, ki pelje proti Črnemu grabnu.

Ljudje v povesti so pravi Moravčani, pa naj bodo dolinci ali hribovci. Detela je imel dovolj priložnosti, da jih je opazoval v domači gostilni in da je prisluhnil njihovim pogovorom. V gostilne pa v Moravčah še danes zahajajo zelo radi, ne samo moški, temveč tudi ženske. V prijetni družbi se govori o vsem mogočem: o dogodkih v vasi in dolini, o nekdanjih časih, o vražah, o tem, kar so pripovedovali stari ljudje. V navadi je bilo tudi, da so v gostilni obhajali botrine, svatbe, sedmine in podobno.⁸ Gostilničar je bil torej v dogajanju v svoji bližnji in daljni okolici najboljše poučen. Od tod Detelovo tako natančno poznavanje življenja v domačem kraju. Zanj se je zanimal tudi kasneje. Brat Ignac, s katerim sta si največ dopisovala, ga je obveščal, kot že rečeno, o vsem. Hčeri hranita njegovo korespondenco. Žal mi je nista pokazali, češ da so to same domače družinske stvari. Povedali pa sta, da je stric Ignac pisal o vsem, kar se je zgodilo doma in v kraju.⁹

Težko je danes ugotoviti, če so ljudje, ki jih Detela v povesti opisuje, resnično živeli in doživeli to, kar pripoveduje. Ljudje, na katerih pripovedovanje bi se bilo mogoče zanesti, ni več, starejši pa večinoma pripovedujejo le še, da jim je o tem ali onem pripovedoval oče ali mati. Tako mi je pripovedovala Marija Kopačeva iz Češnjic zgodbo o vojnem uhajaču Juriju; doma je bil iz Drtije, skrival pa se je pri Polšniku na Ušeniščih in tam služil za hlapca. Iztaknil ga je njegov sosed iz Drtije, ki je bil lovec, in ga ovađil. Poslali so ga na italijansko fronto, kjer se je boril pod Hradeckim. Bil je ranjen. Prišel je iz vojne in se oženil z gospodarjevo hčerko Rozalko. Njen oče se je ubil, ko je klatil orehe. Pa tudi to je vedela povedati, da je imel stari Šimen mlin ob Drtijiščici in črne bukve, iz katerih je prerokoval. Mlin in starega je opisala prav tako kot Detela v povesti.¹⁰ Pri Breznarjevih v Zalogu so mi pripovedovali, da so se pri mrličih večkrat pogovarjali (v Moravški dolini imajo navado, da bedijo pri mrličih včasih celo noč, se pogovarjajo, pojejo, igrajo razne igre in uganejo včasih tudi kakšno neslanost), o dezerterju Juriju, ki je služil v Kresnicah, orožnikom pa je ušel skozi peč, tako da je odslonil modelnice.¹¹ Pri Pukelčevih v Serjušah vedo povedati o vojnem uhajaču, ki se je skrival v eni izmed jam, kakršnih je po hribih več in so se v njih skrivali tudi partizani.¹² Iz tega sklepam, da je Detela razne dogodke iz domače doline spretno zlil v povest o Juriju. Ljudstvo je povest bralo in si jo usvojilo, tako da danes ne loči več, kaj se je zgodilo v resnici, kaj v povesti. Ker mu je bila v vsem tako blizu, je postala njegova last in živi dalje svoje ljudski pripovedki podobno življenje.

KISLO GROZDJE

»Kislo grozdje« je humoreska, ki je izšla v prvih dveh številkah LZ 1883, v ponatisu pa v prvem zvezku Detelovih Zbranih spisov. V njej si je privoščil Detela gospodo v malem podeželskem kraju »na meji gorenje in dolenje Kranjske«. Opis pokrajine tu ni tako izrazit kot v »Malem življenju«, vendar po mojem mnenju Griže niso prav nič drugega kot pisateljev rojstni kraj Moravče. Res je, Moravčani danes ne pridelujejo več vina, toda posamezni kmetje po okoliških vaseh, predvsem na Limbarski gori, pripravijo jeseni še vedno kak sodček domačega vina, ki je, razumljivo, silno kislo. Nekako uro hoda od Moravč proti Črnemu grabnu leži v sončni rebri vas Svinje (danes preimenovana v Vinje), kjer imajo vsi kmetje za gorenjske pojme precejšnje brajde in pridelajo kar precej vina. Včasih je bilo takih »vinogradov« več, o čemer priča tudi ledinsko ime »Nograd«.¹

V Moravčah je bilo v Detelovih časih precej več gospode kot kasneje. V deset minut oddaljenem zaloškem gradu je bilo sodišče s potrebnim osebjem, v Moravčah samih pa so imeli zdravnika, učitelja, župnika, davkarja, na bližnjih gradovih v Belneku, Tuštanju, Češnjicah in v Zalogu pa plemiško gospodo.² Kdo naj bi bil dr. Arnikar in profesor Mladič je težko reči. Mogoče, da sta to sam Detela in prijatelj Janko Kersnik. Obadva sta namreč zahajala v zaloški grad, kjer jima je bila vseč lepa, živahna Tekla,³ a se nobeden ni poročil z njo. Opis poti oziroma klanca,⁴ kjer se profesor Mladič pelje, spominja na pot iz Lukovice proti Moravčam. Z vrha klanca nad Imenjem je res lep pogled na Moravče in verjetno je, da se je Kersnik ob kaki slavnosti pripeljal v Moravče, in tam obiskal prijatelja in bratovega sošolca Detelo. Prav gotovo je v družbi vaške inteligence padla kaka bridka na račun domačega kislega vina in grozdja, saj se še kmetje sami radi šaliyo iz njega.

V drugem delu humoreske je kislo grozdje, ki ga je profesor Mladič ugriznil, pa brž izpljunil, Ema pl. Hruška. Ali je taka zapuščena plemkinja v resnici živela, Moravčani ne vedo več povedati. Verjetno si je Detela tu privoščil katerokoli izmed gospodičen z bližnjih gradov, ki bi se rade poročile, pa ženina ni bilo.

VELIKI GROF

»Veliki grof« je Detelovo prvo zgodovinsko delo. Napisal ga je v Wiener Neustadtu leta 1883. V začetku novembra 1883 ga je poslal Levcu v presojo. Pisanje zgodovinske povesti je bila zanj težka naloga, veliko težja kot »Malo

življenje«, katero je opisoval, kakršno je poznal. Tu pa si je moral podobo dobe, ljudi, njih mišljenje in čustvovanje poustvariti. V ta namen je, kot sam pravi v pismu Levcu 8. novembra 1883, »pogledal zgodovinarje, ki opisujejo to dobo, zlasti tiste, ki so v nji živeli, kakor Eneja Silvija, Hinderbacha in Behaima«.¹ Zgodovinskim virom je bil zelo zvest, o čemer priča primerjava prof. Šolarja, ki je imel v rokah njegove izpiske, z izvirnikom Eneja Silvija.² Prav tako si je — po prof. Šolarju — pridno izpisoval tudi iz Valvasorja in preštudiral do potankosti Orožnovo »Celjsko kroniko«, ki mu jo je poslal M. Žolgar iz Celja. Kako zelo se je opiral na zgodovinske vire, nam dokazuje, da je večina nadrobnih podatkov o tedanjem življenju, bodi že o navadah, obleki, kupčiji, cenah itd. dokumentiranih. Uporabil je domala vse, kar je mogel dobiti.

Detela je nalogo zgodovinske povesti videl v tem, da kolikor mogoče natančno poustvari dobo, saj pravi že v omenjenem pismu Levcu: »Kakor se zanašam, da se nisem nikjer pregrešil proti času in njegovi podobi.« Prav tako se tudi ni nikjer pregrešil proti podobi pokrajin in ljudi. Povsod se opira na zgodovinske vire. Opisi zgodovinskih osebnosti, tako grofa Ulriha Celjskega, Friderika III., enookkega barona Črnahore, Ulriha Einzingerja, Filipa Holzerja in njegove žene Kornelije, Volbenka Einzingerja, Andreja Baumkircherja in še nekaterih drugih, so povzeti po Eneju Silviju. Zlasti je uporabljal njegovo delo »Historija rerum Friderici tertii Imperatoris«, kjer le-ta posebno natančno opisuje dobo od leta 1451—1458.

Imel pa je Detela s svojo povestjo oziroma zgodovinskim romanom precej neprijetnosti. Levcu in Kersniku ni bila všeč. Onadva sta pač drugače pojmovala zgodovinski roman. Zavedala sta se tudi, da bi ta »Veliki grof«, kakor ga je prvotno napisal Detela, Zvonovim bralcem ne ugajal. Zato se nista mogla odločiti za natis. O tem sta obvestila tudi Detelo. Žal nam Detelova korespondenca ni ohranjena; iz njegovega pisma Levcu pa zvemo, da mu najbrž nista povedala pravega vzroka odklonitve, kar je na videz mirnega Detelo zadelo, saj pravi, da »mu ni treba nazaj pošiljati, niti pisati diplomatičnih pisem«.³ — Do konca leta 1884 pa so se razmere pri LZ toliko poslabšale, da sta bila Levec in Kersnik prisiljena prositi Detelo, naj dovoli tiskati »Velikega grofa«. V odgovoru jima Detela piše, da je dal leposlovju slovo, zato le nerad pristaja na tisk, in to samo v primeru, da noben drug ne bi pravočasno poslal gradiva. Prosi, naj mu tedaj rokopis vrneta, da bo črtal, kolikor se pač da.⁴ Res je potem rokopis še enkrat predelal in črtal mesta, kjer je preveč statičnega opisovanja ali latinskih citatov. Gradivo je sedaj pošiljal za vsako številko sproti, kar je bilo proti njegovi navadi, saj je vedno oddajal dokončana dela.

V ponatisu je izšel »Veliki grof« v prvem zvezku Zbranih spisov leta 1932.

PRIHAJAČ

»Prihajač« je prvo Detelovo delo, ki je izšlo v knjigi. Pisatelj ga je napisal v letu 1887 in ga poslal MS, ki je 1886 razpisala dve častni nagradi iz Tomšič-Jurčičeve ustanove: 1./ 200 gld. povesti, obsežajoči najmanj deset tiskovnih pol in 2./ 100 gld. povesti, obsežajoči najmanj pet tiskovnih pol.« O Detelovi povesti so razpravljali na seji knjižnega odseka Matice marca 1888. Pregledala in ocenila sta jo A. Zupančič in dr. L. Požar. Zadnji je predlagal, da se povest vrne pisatelju, da jo popravi na podlagi ocene in opomb, in da jo prej pregleda še kak sposoben presojevalec. Na predlog načelnika Levca so povest poslali še Kersniku in Rahnetu na Brdo. Kersnik je odgovoril, da »Prihajač« prvega darila ni vreden ter v kratkem obljubil natančnejšo oceno. Na 80. odborovi seji so Deteli priznali nato drugo darilo in še istega leta je delo izšlo.¹

V tej povesti se je pisatelj spet lotil opisovanja domačega vaškega življenja, ki mu je bilo tako zelo blizu. To pot ni več prikazoval mirnega življenja moravških dolincev in hribovcev, ki jih more le malokatera stvar vreči iz tira. Težišče dela je veliko bolj na zgodbi, ki raste iz spora med ukoreninjenimi vaškimi nazori in značaji ter novotarskimi prihajači. Glavni junak povesti je lahkoživi trgovec Janez Stržen, ki pride v Dramlje, tu širi svoj vpliv, postane celo župan, zabrede v težave in naposled žalostno konča. Obenj je nanizal vrsto domačinov, ki jih prihajač hoče ujeti ali jih ujame v svoje mreže, iz katere se nekateri izmotajo, drugi pa z njim vred propadejo.

Prof. Šolar trdi v svojem uvodu v II. zvezku Detelovih zbranih spisov, da »nam vas Dramlje, že ime samo je simbolično, predstavlja katerokoli vas« in nadaljuje, »ko jo Detela postavlja precej od velike ceste med Ljubljano in Štajersko, kar da slutiti, da ima pred očmi pač iste Moravče, ki jih v »Malem življenju« tako nadrobno opisuje.«² Res je, to, kar nam Detela opisuje, bi se moglo ob koncu prejšnjega stoletja zgoditi v katerikoli večji mestu odmaknjeni konservativni vasi. Detela pa je imel pred očmi določen kraj in določene ljudi. Pepca Tomčeva iz Moravč mi je pripovedovala: »Kolikokrat smo »Prihajača« naglas brali naši mami. Ustavili so nas in rekli: 'To je ta, to je ta, to se je zgodilo tam, to tedaj' in podobno.«³ Torej je v tej povesti pisatelj spet doma v domači vasi, pri domačih ljudeh. To pot ni šel niti v hribe, temveč se je ustavil pri najbližjih sosedih. Tako nam je v glavnem junaku Janezu Strženu prikazal trgovca, kramarja, ki je gospodaril na hiši, ki je bila last Ignaca Romca, in je danes v razvalinah. Imel je tudi krčmo. Po pripovedovanju gori omenjene Pepce Tomčeve, je pred njim res gospodarilo več trgovcev in so vsi propadli. Eden izmed njih je prišel na boben zaradi »žveplenk«. Zadnji Kramar, je dogospodaril okrog leta 1880, kajti Tomčevi so prišli v Moravče

in kupili hišo leta 1882, torej približno pet let pred nastankom naše povesti. Seveda pa Kramar ni bil Stržen. Temu je dal Detela neke določene lastnosti, da je lahko napisal povest takšno, kakršna je. Isto velja za oba Strženova nasprotnika, tako Mejača kot Čedina. Imeni sta doma v Moravški dolini: Mejač je kajzar na Imenih, Čedin pa kmet v Spodnjih Kosezah. Z njima je mislil morda na soseda Mesarja, mirnega človeka, ki je bil župan in je imel tudi gostilno, ter morda na svojega očeta, ki je bil župan oziroma rihtar pred Mesarjem.⁴ Lega Mejačeve hiše se v resnici ujema z Jurkovo. Tudi gostilno so imeli. Ob Jurkovem znamenju, ki ga danes ni več, sta rasli smreki, prav tako ob poti na meji med obema sosedoma; niti Jurko niti Mesar nista vedela, čigave so in je v resnici zaradi tega prišlo do spora med njima.⁴ Ne ujemajo se pa domače družinske razmere pri Jurkovih z Mejačevimi, kajti Jurka je imel štiri sinove, od katerih sta se dva poročila, in dve hčeri, ki sta ostali dekleti, ne pa samo sina in hčere. Pač pa so imeli vedno hlapca in dekle, podobno kakor tudi pri sosedu Mesarju.⁵ S temi so imeli verjetno precej težav. O značaju obeh mož je danes težko reči, če se ujemata z domnevanima gospodarjema. V Čedinu je upodobil trmastega, ponosnega kmečkega očeta, ki pa ume biti dober gospodar; tudi odpustiti zna, toda ponižati ne. Isto velja za Mejača. Le-ta je okretnejši in spodobnejši, a šibkejši in plitvejši. Prijazen je do vsakega, čeprav se ta ne strinja z njegovim mišljenjem. Kot župan bi moral odločno poseči v potek dogodkov in jih uravnati v pravi tir, pa se le užaljeno umakne. Doma bi moral z močno roko delati red, pa ga nesreča užalosti in stre takrat, ko bi mu bila moč najbolj potrebna. Svojevrstna oseba je Mejačka. V prvem delu povesti je to mogočna, samozavestna žena, ki uživa spoštovanje vse vasi. Svojo trmo in mogočnost pa pokaže v cerkvi proti Čedinki. Nekaj teh lastnosti je imela po pripovedovanju Moravčanov tudi Jurkova mati. Pravijo, da je hodila, kot bi bile vse Moravče njene. Tudi proti možu je bila, kakor on proti njej, nepopustljiva. Sprla sta se, pa on nato pet let, do smrti, ni prišel iz svoje sobe.⁶ Tudi najstarejšemu sinu ni pustila, da bi se poročil s preprostim kmečkim dekletom, ki mu je bila všeč. Imela je pa nekaj lepih lastnosti, kakršnih pri Mejački zaman iščemo, zlasti zelo dobro srce za reveže. Bila je preudarna in dobra gospodinja ter za tiste čase kar precej izobražena. Njeno pravo nasprotje je Čedinka. To je tiha, vdana, delavna, skromna kmečka mati, ki ji je največja skrb dom in dobro otrok. Za sina se ne ustraši niti največjega ponižanja. Užalosti jo sinov odhod k vojakom. Zato pa je toliko bolj srečna ob njegovi vrnitvi.

Ob te osrednje osebe je Detela razvrstil še nekaj drugih: pridnega in delavnega ter zelo preprostega Lojzeta, zastopnika vaškega proletariata. Ta ni preveč brihten, včasih niti toliko ne, kolikor bi bilo zanj prav. Ne zameri, če se ponorčujejo iz njega. Denar ga naredi samozavestnejšega. Verjetno je imel

Detela ob risanju tega značaja pred seboj živega človeka iz kake okoliške vasi. Isto velja za sleparskega Mineža, ki je znal iz lahkovernih kmečkih fantov narediti domače tatove. To sklepam iz pripomb pokojne gospe Tomčeve: »To je ta, to ta ... itd.« Klemenov Janez, sprva pošten kmečki fant, ki se ne zna ustavljati zapeljivostim gostilne in zato pade v Mineževe kremplje, je Lavračev iz Moravč.⁷ O njem so pripovedovali, da je doma vzel vse, kar je dobil, in prodal, da je imel denar za gostilno. Po kom je ustvaril lik Mejačevega Tineta, ljudje ne vedo. Je to nemiren kmečki fant, ki ga življenje premetava zdaj sem, zdaj tja, a nima moči, da bi se držal tako, kot je treba. Vendar je v njem še toliko poštenja, da začuti potrebo po očiščenju. Prostovoljno gre k vojakom in v vojsko, od koder se vrne spremenjen in ozdravljen vseh mladostnih zblod. Krepro pljune v roke ter rešuje zavoženo gospodarstvo. Pri tem mu pomaga Čedinov Peter, dober in pošten kmečki fant, zvest domu in dekletu. Nekoliko trme mu je potrebno, sicer pa je precej vsakdanji značaj. Isto velja za obe dekleti, Mejačevo Minico in Lojzetovo Franco. Obe sta preprosti in nepokvarjeni kmečki dekleti. V Strženovi Rozi nam je narisal Detela tip gosposke natakarike v podeželski gostilni. Najbrž je imel pred seboj resničen tip. Kajti ljudski pevec iz Moravške doline Urbanija, ki se je sam imenoval Limbarski, je napisal pesmico o prodajalki, trafikarici in natakarici:

»V štacuni v velki hiši tam
stoji gospa za pudelnam,
prodaja tobaka plesnovga,
in toč korajžo 'z frakelna.«

Na Moravče pa spominja še marsikaj v povesti. Stržen je prišel v Dramlje — Moravče o svetem Vidu, to je 15. junija, in župnik mu je rekel, da je prišel ravno prav, ker bo čez teden dni semenj. Res je v Moravčah semenj na Alojzijevo, 21. junija, torej teden po sv. Vidu. Smreke ob Jurkovem znamenju smo že omenili. Značilno je tudi romanje Moravčanov na Brezje, zlasti pa tudi na Dobrovo, ki je omenjeno v povesti. Med šmarnimi mašami, to je med 15. avgustom in 8. septembrom, so hodili Moravčani najraje na božjo pot. Naložili so se na velike kmečke vozove in se odpeljali že dan pred praznikom ali v soboto, tako da so noč prebedeli v cerkvi. V Moravčah so bili celo gospodarji, ki so vozili romarje vsako nedeljo in vsak praznik, in imeli za to kar pripravljene posebne vozove." O vojnih dogodkih leta 1886 in o vznemirja-jočih vesteh je Detela lahko pisal, saj je vse sam doživel kot šestnajstletni mladenič. Videl je vojake, ki so prihajali v Moravče za kak teden, preden so jih poslali na fronto, ali ko so se iz bojov vračali." Od njih je zvedel marsikaj. Na Moravče spominja tudi lega pokopališča; v »Malem življenju« pravi, da v Dolini še mrtvi stanujejo lepše kot drugod in tu vodi od vojakov vračajočega

se Tineta najprej na pokopališče. V Moravčah je pokopališče ob cesti, ki pelje iz Lukovice, preden se pride v vas. Od tam se res lepo vidi Jurkova hiša, sosedova Mesarjeva pa je skrita med drevjem.

Naposled so moravska posebnost tudi mokosevke. To so neke vrste ptice postolke, ki v zgodnji pomladi priletijo v velikih jatah, odletijo pa že avgusta.

5

PEGAM IN LAMBERGAR

To zgodovinsko povest je napisal Detela v letu 1888 oziroma 1889, ko je bil še v Wiener Neustadtu, ter jo poslal do 1. julija 1890 MS. Matica je razpisala častno darilo za dve izvirni slovenski povesti. Na seji knjižnega odseka julija 1890 je bil že govor o Detelovi povesti; o njej so obširneje razpravljali novembra 1890 ter jo ugodno ocenili. Očitali so ji le manjše pomanjkljivosti; te naj bi pisatelj popravil. Nekaj dni po tej seji so ji podelili prvo nagrado 200 gld. Knjiga je izšla jeseni 1891 kot šesti zvezek Zabavne knjižnice s podpisom dr. Fr. D. Matica je sklenila v letu 1910 delo ponatisniti, kar je izzvalo precej ostro polemiko med njenim predsednikom dr. F. Ilešičem in dr. I. Prijateljem. Kljub temu je delo izšlo v jezikovno nekoliko predelani izdaji leta 1911.¹

Ugoden sprejem »Prihajača« pri kritikih in bralcih je Deteli znova vzbudil vero v pisateljsko moč. Kljub žalostnim skušnjam se je spet lotil zgodovine celjskih grofov. Sprva je nameraval pisati trilogijo, a je drugi del, kjer naj bi govoril o žalostnem koncu Ulriha II., zaradi neuspeha z »Velikim grofom« opustil ter prešel kar na boj za dediščino.²

Detela je s svojo povestjo hotel podati zgodovinsko ozadje narodne pesmi o Pegamu in Lambergarju. Zgodbo je oprl deloma na zgodovinske vire. Mimo Orožnove »Celjske kronike« je — o čemer pričajo ohranjeni izpiski — skoro sistematično prebiral Valvasorja ter si nabiral gradivo. V Valvasorju je dobil domala vse podatke o gradovih in mestih na nekdanjem Kranjskem, podatke o ustanovitvi ljubljanske škofije in njenem prvem škofu Žigi Lambergu, o cesarju Frideriku III. (IV.) in njegovem boju z Vitovcem za celjsko dediščino, o gornjegrajskem priorju patru Gregoriju in še o marsičem drugem.³

Dejanje zgodbe se odigrava v naših domačih krajih, ki jih Detela kolikor toliko pozna. Posebno velja to za grad Črnelo in za Dob pri Domžalah. V Dobu je imel poročenega brata Karla, nedaleč od Doba v smeri proti Kamniku pa je grad Črnelo. Pisatelj v začetku povesti govori o veliki poplavi v Dobu in na Viru. Dejansko so poplave tu zelo pogostne. Ob malo večjem deževju je cesta skozi vas zalita z vodo. Detelov nečak Ivo mi je pripovedoval, da še pomni

poplavo, ko je voda kar skozi okna tekla v hiše.⁴ Opis gradu Črnelo je Detela dobil v Valvasorju, poznal pa je grad tudi sâm, saj stoji ob cesti iz Doba proti Kamniku. Manj natančen in skoro skop je pisatelj pri opisovanju Gornjega grada. Človek ima vtis, da ga je poznal le približno po zemljepisnih opisih, ni pa ga videl, zato je podal o njem tako medlo podobo. Govori o kotičku na samostanskem vrtu ob potoku, ki teče proti Savinji. To je Dreta, ki priteče izpod Črničva, s se pod gradom združi s Šolto in teče vzporedno s Savinjo. O Vitovčevem prihodu v samostan govori: »Od Savinje sèm pa se je začul topot konjskih kopit in žvenket orožja. Ljudje so prihiteli iz hiš gledat brhkkih jezdecev, ki so pred samostanskimi vrati ustavili spenjene konje.«⁵ To je v resnici nemogoče, saj je Savinja oddaljena od Gornjega grada skoro deset kilometrov.⁶ Prav tako ne pozna pisatelj dobro Celja. Kljub vsem opisom pokrajina ne zaživi.

Nosilci zgodbe so večinoma zgodovinske osebe. Porazdeljeni so v dva tabora: v celjskega in cesarskega. Podatke o cesarju Frideriku III. (IV.) in o njegovem boju za celjsko dediščino je dobil Detela v Valvasorju. Prav tako je tam našel podatke o Krištofu Lambergarju, posestniku gradu Črnelo, o Janezu Ostrovhrarju, ki se je zapletel v upor proti cesarju Frideriku in je zaradi tega izgubil vsa svoja posestva, a jih pod Maksimilijanom dobil nazaj, o Gašperju Lambergarju iz gradu Kamen pri Begunjah na Gorenjskem, ki je bil slovit zmagovalec na viteških turnirjih. Dalje poroča Valvasor tudi o Apfaltrernih z Brda pri Lukovici in Ravbarjih iz Krumperka. Prav tako mu ni zmanjkalo podatkov o Celjanih: kneginji Katarini, Vitovcu, tajniku dr. Lenartu, baronu Vajdi, Joštu Soteškem in drugih.⁷

Pri zgodovinskih osebah in dogodkih se je Detela preveč vezal na gradivo, zato mu niso zaživali v vsej svoji življenjskosti in neposrednosti. Vedno čutimo neko zadržanost. Veliko boljši so njegovi nezgodovinski ljudje. To velja zlasti za mladega, zvestega Gregorija. Pisatelj ga svobodno postavlja tja, kjer je najzanimiveje in kjer se spretni vojaki najbolj odlikujejo. Pošlje ga v Gornji grad, kjer ob njem spoznamo mišljenje menihov in gornjegrajskega ljudstva; v Celju ga pošlje v krčmo, da nam pokaže celjsko ljudstvo, pošlje ga na dvor, da ob njem odkriva Vitovčeve in kneginjine zvijače, postavi ga v prednje vrste pri obrambi Gornjega Celja. Spet ga pošlje na Kranjsko, pa smo nato z njim pri obleganju in zavzetju Gornjega grada. Obenj je postavil skrbno teto Mino; iz njene zmote ter želje ženiti mlade ljudi, izvira pravzaprav vrsta zapletljajev in smešnih položajev, ki poživljajo vso povest. Mlada para Gregor in Tajda ter Ostrovhrar in Anica Lambergarjeva se najdeta in zmešata račune teti Mini.

Krepke so postave treh junakov: Jerneja, Kovačevega Miha in Belčevega Janeza iz Doba ter preračunljivega krčmarja Tomaža. Zanimivo je, da je Detela

zvest domačim imenom. Pri Belcu, Kovaču in Krivcu so še danes hišna imena v Dobu.⁸ Tudi samostansko življenje v Gornjem gradu je prikazal dobro, Prior Gregor je po Valvasorju zgodovinska oseba.⁹ Samostansko življenje je spoznal v Wiener Neustadtu, kjer je bil poldrugo desetletje kolega s patri cistercijanci.

Tako nam je Detela v »Pegamu in Lambergarju« prikazal tudi vrsto ljudi in dogodkov, ki dajejo povesti sočnost in življenjsko neposrednost ter jo varujejo papirnatosti in strokovnjaštva, ki kvarijo »Velikega grofa«.

6

HUDI ČASI

V letu 1894 je izhajala v Domu in svetu Detelova zgodovinska povest »Hudi časi«. Kdo ga je pridobil za sodelovanje pri tej literarni reviji, nam ni znano; najbrž je bil to, kot že rečeno, dr. Josip Marinko, njegov prijatelj in šolski tovariš, katehet na gimnaziji v Novem mestu.

Snov za povest je zajel iz novomeške zgodovine. Dejanje se odigrava v času francoske okupacije jeseni leta 1809. Kot v prejšnjih dveh zgodovinskih povestih se je tudi v tej tesno naslonil na zgodovinske vire. V ta namen je uporabil »Zgodovino Novega mesta«, ki jo je napisal njegov šolski tovariš Ivan Vrhovec in je izšla pri MS leta 1891.

Dejanje povesti se godi v Novem mestu. Z Birkom in komisarjem Apertom nas pisatelj popelje čez Kapiteljski hrib proti Bršlinu in dalje po cesti proti Hmeljniku, kjer se skrivajo ostanki črne vojske in kjer se zbirajo kmetje uporniki proti Francozom.

Poglavitni nosilec dejanja je komisar Konrad Apert, ki ovaja okupatorju svoje rojake. Podlo se maščuje nad mestnim svetovalcem Gregoričem. Bivšega kresijskega tajnika Martina Birka, sicer poštenjaka od nog do glave, pritegne k svojemu temačnemu poslu v času njegove največje stiske. Ta izda, da hrani Gregorič orožje. Svoj nepremišljeni korak mora Birk plačati z življenjem. Prav tako dobi zaslužen kaznen komisar Apert. Zanaša se na zveze s črnovojniki in kmeti; nepremišljeno jih hujska k upor. V mestnem svetovalcu Gregoriču, ki je zgodovinska osebnost,¹ nam je Detela podal zastopnika obrtnikov, spoštovanega in premožnega moža. Po srcu ni slab, a nagle jeze in premalo previden. Njegove v naglici storjene nerodnosti popravlja skrbna in plemenita žena. Svoja dejanja bi skoro plačal z življenjem, a ga v poslednjem trenutku reši nesrečni Birk. Mestni stražnik Korenček je svojevrsten junak. Beži od tam, kjer bi se moral izkazati, znajde se pa tam, kjer ga je najmanj treba, ter s svojo nerodnostjo vse pokvari in obrne tok dogodkov v napačno smer.

O generalu Zucchiju in kmečkem uporu poroča Vrhovec naslednje: »Takrat so bili Francozi v Novem mestu poleg italijanskih vojakov, katerim je zapovedoval general Zucchi. Ko se je vnel 10. oktobra upor v Kočevju in Kostelu, odšel je s svojo malo vojsko tjekej mirit. V mestu sta ostali le dve kompaniji z dvema topovoma. Nastanjeni sta bili po hišah, v vojašnici ni bilo nobenega vojaka. Na nevarnost Francozi nikdar mislili niso, živeli so popolnoma brezskrbni. To ugodno priliko so porabili kmetje in udarili 16. oktobra na Novo mesto. Zbralo se je kakih 400 mož iz Žuženperka, Soteske in Trebnjega. Oboroženi so bili jako slabo; nekateri so imeli pač puške, po večini francoske, drugi pa le silno dolge kole z železnimi ostmi in kljukami — bržkone še iz časa črne vojske. Še zunaj mesta so prestregli nekoliko francoskih vojakov in jih odvedli na Hmeljnik.« Nadalje poroča Vrhovec o kazni, ki je doletela uporne kmete: »Še tisti večer so izvohali Francozi nekoliko skritih kmetov ter jih takoj na ulici postrelili. Pri tej rabuki je poginilo kakih 40 kmetov, ki so jih Francozi pometali v Krko. Meščan se ni ponesrečil nobeden. Pozneje so Francozi ugotovili, da se upora sploh ni udeležil nobeden.«² Iz tega se vidi, kako se je Detela naslonil na Vrhovca. V nečem pa si nista edina. Vrhovec pravi: »Jeden glavnih vzpodbujalcev proti Francozom je bil grof Turjaški, ki je bil pač proti svoji volji v francoski službi okrožni komisar v Postojni.«³ Detela pa je položil mirnopeškemu župniku na usta tele besede: »A tu imate tolpo brez pravega orožja, brez vaje, ljudi, ki ne razumejo nič o bojevanju in kar je najhujše, brez vodstva. Kdo jim bo veleval, kdaj naj udarijo, kdaj naj se umaknejo? Naši graščaki? Da, če bi bili taki, kakor Poganški, ki je vodil svojo četo oboroženo in preskrbljeno na Koroško in zopet nazaj in se z njo srečno umaknil na Hrvaško! A kakšni so drugi. Minuli so časi, ko so gospodovali tod baroni Ravberji in stari Turjačani. Sedanja gospoda se briga največ zato, da ji kmet tlako dela in desetino daje. Tuja je narodu in narod njej.«⁴ Iz tega vidimo, da je imel Detela dokaj kritičen odnos do graščakov, pa tudi, da je bil prepričan, da vseh nesreč in težav niso bili krivi samo Francozi.

GOSPOD LISEC

Povest je izšla pri MS kot prvi zvezek Anton Knezove knjižnice v letu 1894. Prof. J. Šolar jo je namenil s »Hudimi časi« za tretji zvezek DZS, ki ni izšel. V svojem pismu z dne 16. septembra 1894 sporoča Levec Deteli, kako je zadovoljen s poslano povestjo. Pravi: »Gospoda Lisca sem sinoči kar zdržema prebral in ugaja mi tako, da ga kar naravnost jutri pošljem v tiskarno. Za ukus kritičnih Matičnih udov, zlasti tesnosrčnih Matičnih odbornikov ne zna nihče

tako pisati kakor Vi. Prenarejati ali krajšati ne bode ničesar treba, ker je vse kakor vlito.«¹ Razumljivo je taka pohvala Detela razveselila, saj je to prvo njegovo delo, sprejeto brez pridržka. Levcu odgovarja: »Laskava hvala, ki ste jo izrekli o moji povesti, me je zelo razveselila. Ne mislim sicer, da bi jo povest zaslužila popolnoma, ampak priznanje mi je truda, ki sem ga imel obilo.«²

Po dveh zgodovinskih povestih se je Detela spet lotil prikazovanja sodobnega domačega življenja. Izhodišče mu je zanimiv dogodek — ponarejanje denarja — in ob tem nam je hotel podati sliko naše vasi v osemdesetih, devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Kmečko prebivalstvo je tedaj zašlo v precejšnje stisko. Posestva so bila zadolžena, polja zanemarjena, ljudje malodušni. Vzrokov za to je bilo več. Novice jih navajajo 14, med njimi tudi nesramne in brezvestne oderuhe, slabo gospodarjenje, alkoholizem. Veliko kmetij je bilo prodanih za smešno nizko ceno.³ Da bi posamezni gospodarji rešili, kar se je še rešiti dalo, so se oprijemali sleherne bilke, ne da bi dovolj presodili, ali je dovolj trdna, da jim bo pomagala in jih ne bo še bolj pokopala. Tako slepilo je bil tudi ponarejeni denar, ki ga je bilo začuda veliko med našim ljudstvom. Detela je o vsem tem lahko bral v dnevnem časopisju. Ponarejanje denarja je bilo v sedemdesetih, osemdesetih in devedesetih letih prava strast. Ponarejali so vse vrste denarja: papirnatega in kovanega, drobnega in debelega. Ponarejene bankovce so »uvažali« iz Italije. V letih od 1871—1892 ni leta, ko ne bi bilo v časopisih vsaj enega poročila o ponarejanju denarja, navadno pa jih je bilo več, celo čez deset.⁴ Leta 1872 so na bližnjih Vačah odkrili skupino ljudi, ki je razpečavala ponarejeni denar. Na domu enega izmed Krivcev so dobili tudi »ponarejevalno prešo«. Storilci so dobili razmeroma visoke zaporne kazni.⁵ Detela je bil o tej zadevi najbrž do podrobnosti poučen in svest si načela: »Pisatelj bodi zdravnik človeških ran!« (»Rodoljublje na deželi«) je v »Gospodu Liscu« obdelal to perečo snov.

Dejanje svoje povesti je postavil spet v najbolj znano mu pokrajino, v Moravško dolino in hribe. Medtem ko je krajem v »Malem življenju« in »Prihajaču« dal izmišljena imena, se mu tu ni zdelo več potrebno. Imena večjih krajev: Vače, Peče in Moravče je kar obdržal, prav tako imena krajev v Črnem grabnu (Lukovica, Krašnja, Blagovica). Tudi pot, ki se nad Krašnjo pri znamenju odcepi od glavne ceste proti Negastrnu in Moravčam, ni izmišljena. Dejanje povesti pa se največ odigrava na Dobravi in na Brdih. Dobra je večja, strnjeno naseljena vas, je fara in občina, ima tudi gostilno. Na Brdih ali pri Brdarju pa je samotna hribovska kmetija oddaljena kake četrte ure od Dobreve. Ime Dobra je moravško. Zgornja Dobra je manjše raztreseno naselje v jugovzhodnem delu Moravske doline in precej oddaljena od ceste. To ni Detelova Dobra. Po opisu in legi kraja sodeč je pisatelj z Dobravo mislil Peče. To je nekoliko večja vas ob cesti proti Zagorju. Ima svojo faro in

tedaj je imela svojo občino (danes sodi v ObLO Moravče); v vasi je tudi gostilna, trgovine pa v času, ko se godi naša povest, ni bilo.⁶ Ljudje se preživljajo večji del s kmetijstvom, fantje pa radi odhajajo v Zagorje k rudarjem. Ime Brdo, Brdar je Moravčanom dobro znano. Pod Brdom je manjši zaselek in spada k Zgornji Dobravi, Brdar pa je bil kmet v Podkraju, vasi zahodno od Moravč; ta Brdar je prišel na kant, posestvo so mu prodali, pomnijo ga le še najstarejši ljudje.⁷ Vse pa kaže, da Detela s svojim Brdarjem ni mislil niti na Podbrdo niti na Brdarja iz Podkraja, ampak na kmetijo na Trati. Ta leži na samotni ob kolovozni hribovski poti iz Peč proti Vačam in se ujema z opisom v povesti. Tu se je po pripovedovanju najstarejših ljudi zadrževal Prelesnik in delal denar kar na debelo.⁸ Zelo natančen je pisatelj v navajanju semnjev, kajti niti pri enem datumu se ni zmotil.⁹

Ljudje, ki jih Detela v svoji povesti opisuje, so iz resničnega življenja. Človeka, kakršnega je orisal v gospodu Liscu, Moravčani še pomnijo.¹⁰ Takih skopuhov, kot je stari Urban, je bilo več. Pripovedujejo o ženski, Bunčkovi Ani iz Kolavdrije, da je imela veliko denarja. Posojala ga je in si obresti za eno leto kar pridržala; namesto 100 je dala le 90 gld.¹¹ Pripovedujejo tudi o Pangretovem iz Češnjic, ki je bil tako skop, da si niti najnujnejše hrane ni privoščil; pri oranju se je kar opotekal. Bil je neoženjen in je grunt zapustil sorodnici. Ljudem je posojal denar za visoke obresti, in ker jih niso zmogli, jih je silil, da so mu prodajali parcele.¹² V Brdarju je upodobil pisatelj lahkomiselnega zapravljivega kmečkega fanta, človeka brez lastne volje in razsodnosti. Zaradi slabega gospodarjenja je zabredel v denarne težave ter prišel v kremplje vaškemu oderuhu. Rešil naj bi ga ponarejeni denar. Brdar nujno propade, ker je Detela hotel pokazati v povesti, kam pripelje človeka lahkomiselnost, razsipnost in nepoštenost. Rešitev je le v vztrajnem delu, skromnosti in nesebičnosti. Tak je Brdarjev Tone, mladi Urban in taka je njegova žena Jerica. Berač moravški Matijče ter posli Polona, Jernej in Matevžek so ljudje, kakršne srečujemo še danes na vsakem koraku. Ponarejevalec denarja Prelaznik je znani Jožef Prelesnik, ki je postal skoro legendarna oseba. Bil je dobrega srca, rad je pomagal vsakemu; delal pa je tako dober denar, da ga ni bilo mogoče spoznati.¹³ Zanimivo je, da o njem kot o človeku ne vedo ljudje nič slabega. Še danes veliko govorijo o njem, še danes je predmet pogovorov ob dolgih zimskih večerih in pri raznih opravilih. Okrog njega so spletni cele storijske. Moravčani pripovedujejo, kako je mnogim pomagal iz stiske, kako je prišel in jim ponujal denar in da zaradi njega ni bil nihče zaprt.¹⁴ Pravijo pa, da bo pri hišah, katerim je pomagal, prišlo v treh rodovih vse na tuje.¹⁵

Ponarejene denarje mimo Detela opisujejo v slovenskem slovstvu še Stritar (Sodnikovi, Z 1878), Jurčič (Ponarejeni bankovci SV 1880) in Aleševac (Ponarejeni bankovci, N 1874/75).

P. Mihelič — Krajina

TROJKA

»Trojka« je izšla med rednimi knjigami MS za leto 1897 v januarju 1898, v ponatisu pa leta 1915 pri MD in v četrtem zvezku Detelovih zbranih spisov. Na pisatelja je dober sprejem »Gospoda Lisca« leta 1894 tako vplival, da se je takoj lotil pisanja nove povesti »Trojke«. Za tako obsežen tekst je potreboval precej časa, vendar ga je v poldrugem letu v glavnem končal. Levcu v pismu 23. maja 1896 obeta, da bo poslal Matici do konca junija daljšo povest. Na 107. seji MS julija 1896 pa predsednik Levec že poroča, »da je Matica prejela za častno nagrado Jurčič-Tomšičevo od ravnatelja Detele daljšo povest. Govornik je že tudi nekoliko prečital in našel, da je dobra. Ker gre za častno nagrado, imej povest tri presojevalce in se odločita poleg govornika kot presojevalca še odbornik Kržič in dr. Požar« (sejni zapisnik). Iz kasnejših zapisnikov pa je videti, da je »Trojko« ocenjeval prof. Tavčar in ne dr. Požar. Kržič je povest presojal v juliju in avgustu; bil je po vsej verjetnosti v pismenih stikih z Detelom ter mu nasvetoval nekatere spremembe, kar se vidi iz obsežnega Detelovega odgovora z dne 14. septembra 1896, ki ga je v celoti objavil prof. Šolar v Detelovih zbranih spisih IV. str. 304. Detela dovoli črtati, kar se mu zdi odveč in »kar bi bilo spotikljivo«. Književni odsek MS je obravnaval povest na seji v novembru. Načelnik Fr. Levec je poročal o uspehu razpisa častnih nagrad. Dobili so četvero rokopisov in predlagali odboru, naj se prizna po 100 fl. častne nagrade Govekarjevi povesti »Ljubav in rodoljubje« in Detelovi »Trojki«, a s pripombo, da se »Trojka« toliko preosnuje, kolikor zahtevajo presojevalci, ker pisatelj sam temu pritrjuje. Na 108. odborovi seji decembra istega leta so sprejeli predlog književnega odseka in častno nagrado delili med Govekarja in dr. Detelo, ker sta bili obe povesti potrebni preosnove. Nagrade so izplačali takoj. Detela je povest popravljal in preurejal po nasvetu obeh ocenjevalcev ter jo s pismom 24. maja 1897 poslal predsedniku Fr. Levcu.¹

Že v prejšnji povesti, še bolj pa v »Trojki«, je Detela zvest načelu: »Pisatelj bodi zdravnik človeških ran!« V pismu Kržiču z dne 19. septembra 1896 pravi: »V svoji povesti sem hotel nasproti postaviti lično zunanost s puhlo notranjostjo na jedni strani in na drugi blago notranjost z neznatno vnanjostjo in vmes naše navadne Herakleje na razpotji pokazati, kako burno in neposredno vpliva zunanost na površnega človeka, kakršna je z večine naslikana družbica in kolike pozornosti in večkrat tudi sreče je treba, da se spozna lepa notranjost.«²

Dejanje povesti se godi v prvem poglavju na Dunaju, nato pa na Dolenjskem. Opis pokrajine v začetku drugega poglavja je dosti natančen in tudi

Gorenja vas je na Krškem polju. Prof. Šolar meni, da ima pisatelj pred očmi grad v Leskovcu in na Raki.³ Po mojem mnenju je pa v to okvirno dolensko pokrajino postavil gradove iz okolice Moravč. Pisatelj namreč pravi: »Na enem koncu vasi se beli izmed zelenja gizdavi gradiček Mlaka, last gospoda Majerja; kake pol ure više nad okrajno cesto na eni strani potoka gleda po dolini stari, obširni grad Podkraj, dedina Lovra Bojanca, na nižjem holmu na drugi strani pa se skriva za gozdom Pristava, enonadstropno poslopje, »Graščina« gospoda Pavla Stojana.⁴ To naj bi bili moravški gradovi Belnek, Tuštanj in Češnjice. Belnek je bil gradič, res na koncu vasi, že skoro v Drtiji; ni bil preveč velik, a ves v zelenju; od treh strani ga je obdajal vrt s kamnitnim podzidom in železno mrežo. Ves opis gradiča Mlake dokazuje, da je imel Detela pred očmi Belneško graščino.⁵ Tudi ime Mlaka to dokazuje, saj je ime Mlaka moravško, ker se tako imenuje del vasi. Grad Tuštanj, ali kakor ga Detela imenuje, Podkraj po vasi jugovzhodno od njega, leži res kake pol ure nad okrajno cesto; je star in velik. Grad Češnjice, po Detelovo Pristava (Pristava je zaselek na pobočju Limbarske gore, kjer so imeli po ustnem izročilu Limbarski gospodje svojo pristavo),⁶ se res skriva za gozdom na nekoliko nižjem holmu na drugi strani potoka. Vidi se s Tuštanjskega gradu, pod katerim teče potoček Rača, kakor pove pisatelj v tretjem poglavju. Vsi trije gradovi so zelo stari, belneški in tuštanjski sta bila pozidana že v XV., češnjiški pa v XVI. stoletju. Belneški in češnjiški grad so večkrat prezidali in sta bila zelo dobro ohranjena; večkrat sta menjala lastnike.⁷ V času NOB so ju požgali. Tuštanjski grad še stoji; po ženitvi z nekoliko čudaško, že priletno lastnico, si ga je pridobil oče znanega Maksa Pirnata⁸ in Pirnati so še danes lastniki tega gradu.

Mnenje, da je bila Deteli dolenska porajina le za okvir, potrjujejo mnogotere podrobnosti. Gorenja vas na Krškem polju je majhna vasica in nikakor ne ustreza opisu Gorenje vasi v povesti, ki je večja vas z gradovi v bližini, s cerkvijo in pokopališčem; cerkve upravlja beneficiat. Tako Gorenjo vas s podobnim imenom Vrhpolje pozna pisatelj iz Moravske doline. Beneficij za vzdrževanje stalnega duhovnika je ustanovil tu tuštanjski graščak grof Karl pl. Lichtenberg.⁹ Vrhpolje sedaj nima pokopališča, nekdanj ga je pa imelo¹⁰ nanj spominja tudi Bojančev članek o pisanju krajevnih imen, kajti Vrhpolje (Gornja vas) so res pisali zelo različno: Vrh polje, Vrh Polje, Vrhpolje.¹¹ Nad vasjo se pričinja lep kos listnatega drevja ter se razteza proti podkrajski (tuštanjski) graščini in naprej po pogorju.¹² Zaselka Les in Ples sta tudi v moravških hribih, prav tako tudi kmeta Lesnik in Plesnik. Žalostna vrba je znamenje na samotnem kraju v bližini Podkraja (vasi).¹³ Tudi Mezine poznajo Moravčani. Tam je bil včasih svet tako močvirnat, da se je človek lahko ugreznil in pripovedujejo, da se je pogreznil voznik s parom konj in vozom vred.¹⁴ Danes je ta svet nekoliko izsušen, ker so leta 1935 izkopali po njem okrog meter široke jarke.¹⁵ Poljanica je moravško ledinsko ime.

Tudi hišna in družinska imena v povesti so zvečine moravska; Matevž je srednji kmet pri Sv. Andreju, Pangre je velik kmet v Češnjicah, Robovec v Rudniku, Sobant na Pogledu in v Vahtenberku¹⁶ Šmon v Prikernici¹⁷ Bolte, ki je zlagal pesmi¹⁸ je iz Zgornjih Kosez, Planinec¹⁹ pa iz Češnjic (dom kiparja Tineta Kosa). Jelar je kmet na Gorici, Piškur pa v Gaberju,²⁰ Bentur je gostilničar v Pečah (dom dr. Josipa Mala), Bendež pa kmet v Straži.²¹ Na strani 111 pravi pisatelj »Cerkvenik sv. Štefana, ta zna sestavljati take zmede. Uro na zvoniku je popravil sam, in kako jo je popravil!« Sv. Štefan je moravska podružnica v Zgornjih Kosezah. Ura gre res zmešano, kar pomnijo najstarejši ljudje.²²

Koga je pisatelj upodobil v »Herakljih na razpotju«, danes v Moravčah ni več mogoče ugotoviti. Morda je imel pred očmi kake svoje znance, morda kake učence. Verjetno taki, kot jih je opisal pisatelj, niso živeli nikjer, ker je imel s povestjo neki določeni namen, kar je povedal v omenjenem pismu Kržiču. Isto kot za visokošolce velja potem tudi za druge junake in junakinje povesti; mogoče je pa tudi, da je take razmere spoznal kje na Dolenjskem.

9

ZAKLJUČEK

Detela se je od leta 1900 uveljavil kot slovenski pisatelj. Izdal je osem del, od katerih so tri zgodovinska, v petih pa opisuje tedanje življenje. Najboljši je, kadar opisuje domače moravske kraje, ljudi in dogodke. Kar je videl in slišal v svoji mladosti, mu je ostalo v živem spominu. Človeku se zdi, da v pisanju takih domačijskih povesti podoživlja, kar je doživel ali zvedel doma ali od doma. Bolijo ga napake in zablode njegovih dolincev ali hribovcev; obsoja oderuhe in izkoriščevalce. Nakaže tudi rešitev iz stiske, a ta ni revolucionarna. Njegov nauk je: »Bodi priden, delaven in trezen; ostani zvest domu in bogu, pa ti bo dobro!«

Detela je bil zelo dober opazovalec, kajti opisi moravških krajev so tako resnični, da se dajo domala vsi določiti, zlasti v Malem življenju, Prihajaču in Gospodu Liscu. Tudi v zgodovinskih povestih se godi dejanje v resnični pokrajini; ker pa je ni mogel konkretno opazovati, ampak si jo je po opisih moral šele poustvariti (Veliki grof, deloma Pegam in Lambergar), ni tako neposredna. V kraje, ki jih ni spoznal v mladosti, se kar ne more vživeti. V »Trojki« je sicer pozorišče dogajanja Dolenjska, a le na zunaj. V ta dolenjski okvir je vnesel spet Moravče, njihove gradove, vasice, kmete in njih navade. Zvest dolenjski pokrajini je le v zgodovinski povesti »Hudi časi«.

Ljudje, ki jih pisatelj opisuje, so zvečine v resnici živeli. Zaradi časovne oddaljenosti jih sicer vseh ni več mogoče določiti. Zamenjal jim je tudi imena

ali pa pritegnil v povest le toliko družinskih članov, kolikor jih je bilo nujno potrebnih za razvoj dejanja. So pa to konkretno opazovani zastopniki resnične družbe, živi nosilci majhnega življenja v svetu odmaknjenih moravških hribov. V zgodovinskih povestih so njegovi ljudje največ zgodovinske osebe, katerih podoba si je ustvaril ob prebiranju del zgodovinarjev, zlasti tistih, ki so v dobi živeli. Le v »Trojki« svojim junakom ni dal take podobe, da bi jih bilo mogoče konkretno določiti, verjetno zaradi tendence.

V zgodovinski povesti je zvest tudi podobi dobe in dogodkov. Isto moramo reči tudi za sodobne povesti. Tu je dogodke včasih malo predrugačil ali pa več resničnih strnil okoli ene osebe. Moravčani pravijo, da zato, da »ga ne bi prijimali«, ker je povedal to ali ono o enem ali drugem človeku.

Na bralca hoče Detela vplivati, hoče ga vzgajati, in to po »moralnih kapljicah, da niti ne opazi, ali pa že z zasnovno povesti same«. Zvest hoče biti načelu: »Pisatelj bodi zdravnik človeških ran!«

Detela je torej pravi realist. Manjka mu le lastne domišljske tvornosti. Preveč je razumski tip, da bi se mogel zamisliti v daljne eksotične pokrajine ali davne romantične čase. Za fantastične zgodbe v njem ni bilo prostora. V njem so živeli le resnični ljudje.

OPOMBE:

ZIVLJENJEPIŠ

¹ Povedala Ivana Detela, gospodinja, Moravče 45, stara 69 let.

² Matične knjige v škofljskem arhivu v Ljubljani in status animarum v župnišču v Moravčah.

³ Povedal Ivo Detela, pisateljev nečak, Dob pri Domžalah.

⁴ Povedala Marija Detela, pisateljeva hči, Ljubljana, Štrekljeva 10.

⁵ Mrliška knjiga na Matičnem uradu v Moravčah.

⁶ S 13. VII. 1925.

⁷ Rojstne in mrliške knjige na Matičnem uradu v Moravčah.

⁸ Povedala Ivana Detela in drugi Moravčani.

⁹ Mrliška knjiga na Matičnem uradu v Moravčah.

¹⁰ Povedala Ivana Klopčičeva, sedanja lastnica Detelovega posestva, Moravče 19.

¹¹ Povedala Ivana Detela.

¹² Povedal Ivo Detela.

¹³ Geburts-und Taufbush 1842-52 na Matičnem uradu v Moravčah.

¹⁴ Povedala Ivana Detela.

¹⁵ Povedal Srečko Berlot, ravnatelj nižje gimnazije Moravče (v Moravčah je v službi že čez 30 let).

¹⁶ Povedala Ivana Detela.

¹⁷ Curriculum vitae — Arhiv der Universität, Wien.

¹⁸ Classification der Schüller an der k. k. Musterhauptschule in Laibach 1862, 1863 — Solski muzej, Ljubljana.

¹⁹ Jahresbericht der k. k. selbstständigen Unterrealschule in Laibach 1863, 1864 — Solški muzej Ljubljana.

²⁰ Vpisnice na Klasični gimnaziji v Ljubljani.

²¹ Detelovi zbrani spisi (dalje DZS) str. 423 sl.

²² Povedala Pepca Tomec, upokojena poštna uradnica, prijateljica Detelovih hčera in soseda Detelovih v Moravčah — Moravče 18.

²³ Absolutorium — Archiv der Universitat, Wien.

²⁴ Curriculum vitae — Archiv der Universitat, Wien.

²⁵ Sporočilo arhivarja dunajske univerze.

²⁶ DZS I str. IV sl.

²⁷ Curriculum vitae.

²⁸ Gutachten über die Anhandlung des Herrn Franz Detela — Archiv der Universitat, Wien.

²⁹ Sporočilo arhivarja dunajske univerze.

³⁰ Šuklje: Sodobniki str. 134.

³¹ Šuklje: Sodobniki str. 133.

³² S 13. VII. 1926.

³³ Šuklje: Sodobniki str. 138.

³⁴ Povedala Marija Detela, pisateljeva hči.

³⁵ SN 18. VIII. 1878.

³⁶ Povedal Ivo Detela.

³⁷ Povedali Angela in Marija Detela, pisateljevi hčerki.

³⁸ Povedala Frančiška Knausova, bančna uradnica, Škofja Loka, po pripovedovanju dr. J. Šolarja.

³⁹ DZS I str. X sl.

⁴⁰ Detelovo pismo Levcu 3. III. 1882 — Detelova pisma Levcu v NUK, Ljubljana, MS 973, VIII/B.

⁴¹ DZS I str. X.

⁴² Šuklje: Sodobniki, str. 138.

⁴³ Detelovo pismo Levcu 24. X. 1882.

⁴⁴ Jahresbericht des k. k. Obergymnasiums in Rudolfswert 1890-91.

⁴⁵ Dr. Šušteršičevo pismo Deteli 9. X. 1897.

⁴⁶ Ferjančičevo pismo Deteli 2. V. 1898.

⁴⁷ Jahresbericht des k. k. Obergymnasiums in Rudolfswert 1906-07.

⁴⁸ M. B. Pregled slovenskega slovstva, Lj. 1948, str. 70.

⁴⁹ DZS IV. str. II sl.

⁵⁰ Detelovo pismo Levcu 2. II. 1885.

⁵¹ Detelovo pismo Levcu 1. III. 1885.

⁵² Povedali Angela in Marija Detela; prim. tudi DZS IV. str. III.

⁵³ Dr. Šušteršičevo pismo Deteli 29. V. 1901.

⁵⁴ Pismo Matije Erzarja Deteli 25. V. 1901.

⁵⁵ Sketovo pismo Deteli 6. VIII. 1906.

⁵⁶ Jahresbericht des k. k. — Obergymnasiums, Rudolfswert 1890—1891 do 1905-06.

⁵⁷ Povedal dr. Alojzij Plantarič, Detelov učenec, Dob pri Domžalah.

⁵⁸ Jahresbericht des k. k. Obergymnasiums, Rudolfswert 1901-02.

⁵⁹ Povedal dr. Alojzij Plantarič.

⁶⁰ Dr. J. D.; KMD 1927, str. 206.

⁶¹ Jahresbericht des k. k. Obergymnasiums, Rudolfswert 1898-99.

⁶² DZS IV str. IV.

⁶³ Pismo Fr. Lampeta Deteli 9. III. 1900.

- ⁶⁴ Funtkovo pismo Deteli 11. X. 1891.
- ⁶⁵ Govekarjevo pismo Deteli 25. X. 1902.
- ⁶⁶ Jahresbericht 1903-04.
- ⁶⁷ Povedala Marija Detela.
- ⁶⁸ Povedali Angela in Marija Detela.
- ⁶⁹ Povedala Ivana Detela in drugi Moravčani.
- ⁷¹ Povedali Ivana Detela, Justina, Ciril Toman, Pepca Tomčeva.
- ⁷² Povedal Ivo Detela.
- ⁷³ Povedala Marija Detela.
- ⁷⁴ Povedala Ivanka Klopčičeva.
- ⁷⁵ Povedal Ciril Toman, upokojen bančni ravnatelj, Moravče; isto Ivana Klopčičeva.
- ⁷⁶ Povedala Ivana Klopčičeva.
- ⁷⁷ I. G., Čas 1925-26.
- ⁷⁸ Povedala Marija Detela.
- ⁷⁹ S 14. VII. 1926.
- ⁸⁰ Jutro 21. IX. 1931.
- ⁸¹ Povedal Janez Burja, kmet, Moravče; tudi drugi Moravčani.

MALO ŽIVLJENJE

- ¹ DZS I, str. XII.
- ² DZS I, str. XIII.
- ³ Malo življenje, DZS I, str. 1.
- ⁴ Primerjaj Opombe DZS I, str. 435.
- ⁵ Povedala Ivana Detela in drugi Moravčani.
- ⁶ Povedala Ivana Detela.
- ⁷ Povedal France Vrollich, župnik, Moravče.
- ⁸ Povedala Ivana Detela.
- ⁹ Povedali Angela in Marija Detela.
- ¹⁰ Povedala Marija Kopačeva, gospodinja, Češnjice pri Moravčah.
- ¹¹ Povedal Janez Kunaver, kmet, Zalog pri Moravčah.
- ¹² Povedala Kristina Učakar, mlinarica, Serjuše pri Moravčah; po pripovedovanju starega očeta.

KISLO GROZDJJE

- ¹ Povedal Anton Gorjup, kmet, Podoreh pri Moravčah.
- ² Primerjaj DZS I, str. 228; povedala Ivana Detela.
- ³ Povedali Pepca Tomčeva in Ivana Detela.
- ⁴ DZS I, str. 228.

VELIKI GROF

- ¹ Detelovo pismo Levcu 8. XI. 1883.
- ² DZS I, str. 440.
- ³ Detelovo pismo Levcu 29. XII. 1883.
- ⁴ Detelovo pismo Levcu 25. XI. 1884.

PRIHAJAC

- ¹ DZS II, str. 3737 sl.
- ² DZS II, str. 380 sl.
- ³ Povedala Pepca Tomčeva.

- ⁴ Povedali Ivana Detela, Pepca Tomčeva in drugi Moravčani.
- ⁵ Povedala Ivana Detela.
- ⁶ Povedale Ivana, Franca in Justina Detela po pripovedovanju očeta, ki je bil pisateljev sošolec in sosed.
- ⁷ Povedala Pepca Tomčeva.
- ⁸ Povedal Ciril Toman.
- ⁹ Povedala Ivana Detela po očetovem pripovedovanju.

PEGAM IN LAMBERGAR

- ¹ DZS II, str. 383 sl.
- ² DZS II, str. XIV.
- ³ DZS II, str. 394.
- ⁴ Povedal Ivo Detela, Dob.
- ⁵ DZS II, str. 195.
- ⁶ DZS II, str. XXIII.
- ⁷ Valvasorjevo berilo str. 2121 sl., 189 sl., 302.
- ⁸ Povedal Ivo Detela, Dob.
- ⁹ Valvasorjevo berilo str. 189.

HUDI ČASI

- ¹ Ivan Vrhovec: Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891, str. 186.
- ² Ivan Vrhovec: Zgodovina Novega mesta, str. 178.
- ³ Ivan Vrhovec: Zgodovina Novega mesta, str. 177.
- ⁴ Dr. Fran Detela Zbrani spisi I. Zv., Prevalje 1921: Hudi časi, str. 41 sl.

GOSPOD LISEC

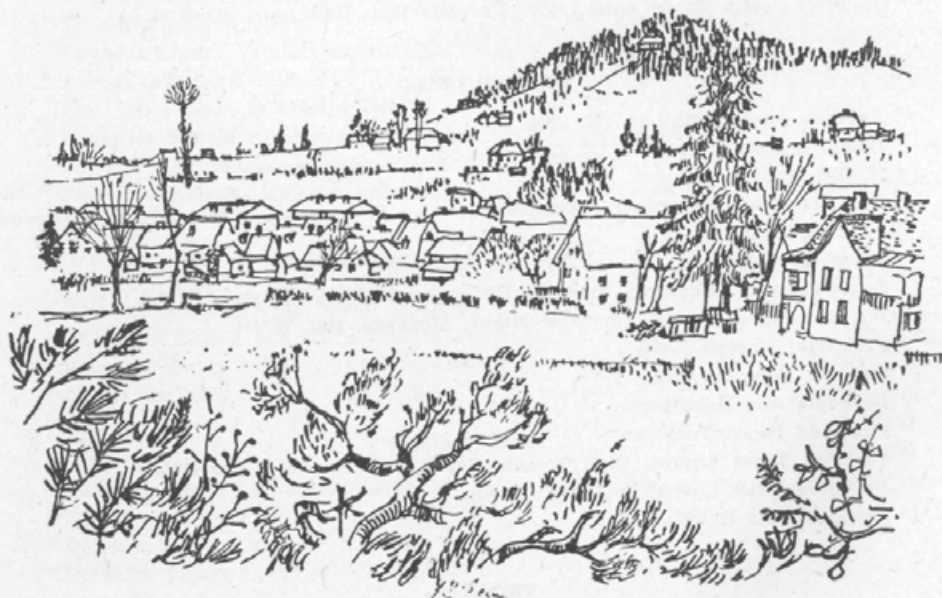
- ¹ Levčevo pismo Deteli 16. IX. 1894.
- ² Detelovo pismo Levcu 11. IX. 1894.
- ³ N. 1881, str. 71.
- ⁴ Glej SN 1871—1892, posebno 1878—1882.
- ⁵ SN 1873, št. 237.
- ⁶ Povedala Ana Detela.
- ⁷ Povedala Ana Kokaljeva, kmetica, Podkraj pri Moravčah, stara 80 let.
- ⁸ Povedal Janez Lavrač, kmet-prevžitkar, Moravče, star 76 let.
- ⁹ Primerjaj starejši KMD.
- ¹⁰ Povedal Janez Lavrač.
- ¹¹ Povedala Ana Kokaljeva.
- ¹² Povedala Pepca Tomčeva.
- ¹³ Povedali Janez Lavrač, Ciril Toman, Pepca Tomčeva in sestre Detela.
- ¹⁴ Povedala Janez Lavrač in Anton Gorjup.
- ¹⁵ Povedala Ana Kokaljeva.

TROJKA

- ¹ DZS IV, str. 303 sl.
- ² DZS IV, str. 304 sl.
- ³ DZS IV, str. 320.
- ⁴ DZS IV, str. 20.

- ⁵ Povedala Ivana Detela.
- ⁶ Povedala Tinca Gorjupova, učiteljica iz Podoreha pri Moravčah.
- ⁷ KLDB, str. 199.
- ⁸ Povedala Frančiška Pirnat, lastnica gradu, Tuštanj pri Moravčah.
- ⁹ KLBD, str. 199.
- ¹⁰ Zapisniki prof. Maksa Pirnata v Tuštanjskem gradu.
- ¹¹ Primerjaj Trojka str. 193.
- ¹² Primerjaj Trojka DSZ IV, str. 82.
- ¹³ Povedala Ančka Kokaljeva, gospodinjska pomočnica, Moravče 45.
- ¹⁴ Povedali Ivana Detela in Ančka Kokaljeva.
- ¹⁵ Povedali Ivana in Justina Detela.
- ¹⁶ Glej DZS IV, str. 101.
- ¹⁷ Glej DZS IV, str. 133.
- ¹⁸ Glej DZS IV, str. 142.
- ¹⁹ Glej DZS IV, str. 129.
- ²⁰ Glej DZS IV, str. 54.
- ²¹ Glej DZS IV, str. 29.
- ²² Povedal Franc Skok, cerkovnik v Zgornjih Kosezah pri Moravčah.

JRAN ALBREHT IN LJUBLJANSKI ZVON

Zvone Verstovšek

Polpretekla doba, v katero sodi glavnina Albrehtovega literarnega dela in prizadevanja za slovensko umetno besedo, pomeni za današnjega literarnega zgodovinarja še precej neobdelano in nepreiskano področje, čemur je vzrok premajhna časovna odmaknjenost, ki za enkrat še ne dovoljuje, približati se stvarjem s strogim in nepristranskim očesom raziskovalca. Vendar se nam spričo hlastnosti časa in prehitevanja dogodkov že kaže tudi to obdobje, ki ga omejuje na splošno dve največji vojni, kot preteklost, ki postaja glede na naše današnje literarno snovanje, a predvsem kot predrevolucijski čas, vedno bolj zanimiva in važna. Gotovo je, da so na pravilni poti tisti, ki nočejo in ne morejo zanikati zveze med to polpreteklostjo in današnjostjo, pa čeprav je vmes tako močno doživetje našega ljudstva, kot je narodnoosvobodilni boj. Zahteva, raziskati in proučiti to dobo, raste torej iz potrebe naše kulturne zgodovine, da povežemo polagoma tudi ta čas z že ugotovljenimi fakti prejšnjih obdobj in prispevamo tako h kontinuirani podobi razvoja slovenske kulturne rasti.

Ceprav spada Albreht k tistim našim redkim literarnim ustvarjalcem, ki so začeli svojo pot že pred prvo svetovno vojno in jo hodijo še danes čvrsti in delavni, vendar moramo za zenit njegove tvornosti šteti čas dveh desetletij med obema vojnama. Prvo teh desetletij pa je desetletje njegovega uredništva LZ od 1922. do 1932. leta. V tedanjem osrednjem slovenskem literarnem glasilu se je Albreht pojavil že štirinajst let prej in bil tako razmeroma dolgo dobo — četrto stoletje — eden najvidnejših Zvonovih sodelavcev. Takšno mesto v tedaj vodilni leposlovni reviji pa ga stavi pri proučevanju sodobne literarne zgodovine v posebno luč. Proučevati prvo desetletje Albrehtove največje dejavnosti, se torej pravi, slediti razvoju in utripanju slovenskega kulturnega življenja, kakor ga je na svojih straneh mesec za mesecem beležil LZ.

Čas Albrehtovega dela za LZ moremo razdeliti na dve neenako dolgi obdobji: obdobje prvih prispevkov in uveljavljanja od 1908. do 1921. leta in obdobje uredništva od 1922. do 1932. leta. Prvo obdobje označuje Albrehta

predvsem kot pesnika in pisca krajših črtic in novel, v drugem pa mimo pesmi vse bolj in bolj izstopajo Albrehtove kritike, razprave in članki.

Svojo prvo stvar — bila je pesem — je objavil v LZ Albreht leta 1908, ko je kot sedmošolec preživel v Kranju predzadnje leto gimnazijskega študija. To sicer ni bila prva njegova natisnjena pesem, vendar je objava pesmi v reviji, kamor sta tedaj prispevala svojo pisano besedo Cankar in Župančič, vsekakor spodbudno vplivala na mladega pesnika, ki je odslej ostal s svojimi verzi listu zvest vse do 1930. leta, ko najdemo v njem ob polstoletnem jubileju izhajanja temu prazniku posvečeno zadnjo Albrehtovo pesem. Morda je gimnazijec uredniku F. Zbašniku poslal z objavljeno pesmijo še kakšno drugo, a psevdonima Rusmir, za katerega se je avtor skril, v tem letniku ne najdemo več. Že naslednje leto pa je revija prinesla štiri Rusmirove pesmi ter ga tako dokončno uvrstila med svoje sodelavce. V ta čas sodi tudi prva proza, ki pa je pod istim psevdonimom izšla šele leto kasneje. Svoj psevdonim je tega leta v listu razrešil pesnik sam, ko je poleg njega postavil še svoje ime k edini pesmi in drugi svoji črtici. Odslej prinaša LZ redno leto za letom Albrehtove pesmi in prozo. Največ pesmi izide prav v vojnih letih, ko pripravlja pesnik izdajo svoje prve pesniške zbirke, v katero je vključil najboljše verze iz teh letnikov LZ. Med pesmimi letnikov 1918 in 1919 pa najdemo tudi nekatere, ki jih je 1920 prinesla druga zbirka. Naslednji dve leti pa v reviji med pesniki ni najti Albrehtovega imena. S povsem novimi verzi, novim stilom, novimi izraznimi sredstvi se v njej pojavi šele 1922. leta, ko prevzame uredništvo lista.

Albrehtov pesniški prispevek LZ od 1908 do prevzema uredništva šteje v vseh letnikih nekaj manj kot sedemdeset pesmi. V veliki večini so to samostojni verzi, nekateri od njih pa so povezani tudi v krajše cikle, ali so samo njih del, če jih je pesnik v celoti potem uvrstil v eno od obeh zbirk. Glede na njihovo vsebino, bi jih mogli razdeliti v tri skupine. Najštevilnejše so one, ki izpričujejo refleksivno-lirični ton pesnikovih doživetij; za njimi se uvrščajo ljubezenske; številčno skoraj enako močna, a najbolj izrazita in zlasti za tisti čas najpomembnejša pa je socialna lirika. V ta trikotnik pa ni razpeta le poezija v LZ do 1922. leta, ampak tudi vse kasnejše Albrehtovo pesniško snovanje v tem listu in izven njega. Ne prve ne druge niso bile za pesniško tradicijo LZ kakšna posebna novost, čeprav so posebno prve izkazovale notranjo čustveno in miselno podobo mladega človeka, ki se ustavlja ob mnogih večnih vprašanjih in vrednotah človeštva ter njegovega odnosa do življenja. Z njimi sodi pesnik v vrsto onih zgodnjih slovenskih ekspresionistov, ki so ob strahotni tragiki človeštva na pragu prve svetovne vojne in med njo bežali od krivice in zločina ter skušali v svojem svetu zatišja reševati problematiko svoje neoskrunjene mladosti, svojega upanja in vere v človeštvo ter njegovo prihodnost. Tako najdemo v teh verzih mnogo razmišljanja o vrednosti človekovega dela in prizadevanja, o elementih, ki sestavljajo izpreminjajoči se mozaik človekove

duševnosti, razglabljanja o pesniškem poklicu in poslanstvu, o ljubezni do domače govorice in male slovenske domovine; v njih so slutnje in napovedi vojnih grozot in pretresov, pa spet tihi čari idilike skritih svetov, kjer še ni sledu razrvanosti z blazno naglico hitečih časov. Te vrste pesmi razodevajo Albrehta kot človeka, ki se rad potaplja v tiha razmišljanja, da bi našel odgovor mnogim etičnim, filozofskim, družbenim in nacionalnim nerešenim vprašanjem in so za pesnika in leposlovca sploh posebej značilna. Niti v ljubezenski poeziji ne more pesnik mimo tega, da ne bi s čustvom mešal svoje globoko pronicave misli. Zdi se celo, da so pota, po katerih ga je v verzih vodil razum, mnogo zanesljivejša, trdnjša in privlačnejša. Albrehtova lirika je miselna lirika in to je moč opaziti celo v najbolj čustvenih njegovih pesniških izlivih.

Že leta 1911 je objavil pesnik v reviji tudi svojo prvo socialno-revolucionarno pesem in se podpisal ob njej prvič samo s svojim pravim imenom. Če doslej objavljene pesmi niso pomenile ne za pesnika ne za revijo česa novega, potem je gotovo, da je ob Spevu proletarcev, ki je glasno in bojevito oznanjal krvavo proletarsko revolucijo, pozorneje prisluhnila slovenska čitajoča javnost nenavadnim verzom in zanosu pogumnega pesnika. Podobnih stihov namreč doslej v reviji ni bilo najti in pesem kar nekako ni spadala v okvir programa, ki ga je urednik zasledoval v pesniškem delu mesečnika. Čeprav je gotovo, da so glasovi o ponesrečeni revoluciji v Rusiji 1905 prihajali tudi do nas, je odkrita in jasna napoved socialnega prevrata, ki mora priti in očistiti človeško družbo, vendar pomenila tako dejanje, kakršnega bi mlademu visokošolcu, živečemu tedaj na Dunaju, komaj prisodili. Pesem je vsebinsko pomenila novo področje pesnikove ustvarjalnosti, ki je v doglednem času kazalo postati osrednje vprašanje, kateremu naj bi se v svojih verzih posvetil. V naslednjih štirih letih, kakor da bi se pesnik sam ustrašil tega, kar je napisal, podobnih pesmi v Zvonu ni najti, a je vendar treba priznati, da nosijo mnoge druge v sebi teman, mračen in nekako udušen prizvok nezadovoljstva z obstoječimi družbenimi razmerami. Če je bilo v pesnikovem izpovedovanju čutiti prej rahlo senco otožnosti, sentimentalnosti in morda tudi pesimizma, skuša poslej avtor izkazati čimveč volje do življenja, upornosti in samozavesti. Po številnih vojnih verzih iz prvih dveh let vojne, med katerimi najdemo tudi že nekatere iz zbirke *Mysteria dolorosa*, pa se od leta 1916 dalje v reviji spet pojavijo strogo socialno-revolucionarne pesmi, ki tvorijo jedro druge zbirke. Z njimi se je Albreht uvrstil med najbolj napredne slovenske besedne umetnike, a tudi LZ je z objavo takšnih pesmi zavzel do našega socialnega vprašanja določnejšo linijo in izpopolnil praznino, ki jo je bilo že nekaj časa sem čutiti spričo razmer kot veliko pomanjkljivost.

Oblikovno in izrazno Albreht pesnik ni hodil novih poti. Uporabljal je znane prijeme, ki jim zgodnji ekspresionizem na Slovenskem še ni mogel pokazati česa novega, svojskega. Od vseh do 1922. leta objavljenih pesmi

izstopa v tem pogledu le Romanca (1912), ki v trivrstičnih kriticah in dobro zadetem ljudskem slogu pripoveduje o viziji ljubezenskega zatišja.

Približno ob istem času, ko za dve leti premolkne v LZ s svojimi verzi, preneha tudi z objavljanjem svojih črtic in krajših novel. V trinajstih svojih proznih spisih obravnava Albreht naslednjo snov: ljubezen do dekleta, ljubezen do domovine, psihološke motive, vojne razmere in nezadovoljnost z življenjem. Albreht pisatelj ne dosega pesnika. Vse to so le krajše študije, skice, ki so slabo obdelane in kažejo vrsto začetniških napak. Še najboljše so spet tiste, v katerih si da pisatelj dovolj časa za razmišljanje. Vrsto problemov načenja v njih, a jih ne rešuje, malo izvirnega vsebujejo, a pisane so zelo razgibano, tekoče in prijetno. Zlasti lepi so opisi krajin, sem in tja prepričajo tudi nekateri psihološki orisi. Socialne problematike se na tak način kot v pesmih ne loteva, čeprav skuša najti v odlomku Pesem granitnih cest odgovore vprašanjem boga, narave in dela, v katerem vidi izvor in cilj lepote ter najmočnejši element za preobrazbo družbe. Zelo značilni so tudi Nočni pogovori, v katerih podaja svoje sentence, aforizme in ekspromte. Z njimi dopolnjuje svoje pesmi ter najde primerno eksaktnost izraza, kakor to značaj takih stvari zahteva. Po letu 1917 se s prozo Albreht v LZ ne oglasi več.

Toliko močneje pa se je v teh letih razvijal Albreht kritik, recenztent in prevajalec. Že 1911. leta moremo med številnimi dopisniki, ki so s svojimi knjižnimi poročili in krajšimi ocenami polnili zadnje strani revije, najti tudi prve Albrehtove poizkuse na tem področju, Mladega recenzenta označuje takoj spočetka močan temperament, saj so njegova poročila o sodobnih knjižnih novostih pisana s prizadetostjo in simpatičnim odnosom do vprašanja izhajanja domačih del in prevodov iz tujih literatur. Skoraj preseneča način, kako ume s svojimi priznanji ali odklonitvami črtati smer, v kateri naj se giblje naša proza, da ne bo ostala na repu evropskega literarnega dogajanja. Posebej ga je že tedaj zanimalo srbsko in hrvatsko slovstvo, saj so med desetimi poročili kar štiri, ki oznanjajo literarne novitete na našem jugu, eno pa govori o slabem Pejanovičevem prevodu Strindberga. V čas pred prevzemom uredništva sodijo tudi začetki pisanja o slovenski dramatiki in delu osrednje gledališke družine v Ljubljani. Leta 1919 napiše namreč svoj prvi Epilog, ki pomeni začetek vztrajnega dela za razvoj slovenskega gledališča, začetek dela na področju, ki ga je kot kritika morda najbolj pritegnil in ki mu je skozi štirideset let ostal zvest vse do danes. Štirih gledaliških poročil do 1922. leta ne kaže ločiti od ostalega Albrehtovega dramskokritičnega dela v desetletjih njegovega uredništva, saj tvorijo z bogatimi komentarji našega gledališkega življenja teh let nerazdružno celoto. Prevodov v tem prvem obdobju Albrehtovega dela za LZ v reviji še ni.

Prva številka revije, ki je šla leta 1922 že v dvainštirideseto leto svojega izhajanja, je prinesla Albrehtovo ime kot ime novega urednika. Dosedanje delo

pri listu na različnih literarnih področjih, uredniško delo pri Svobodi v letih 1919—1920, široka razgledanost po domači kulturni tvornosti in tujih literaturah, umetnostni nazori, ki jih je izpričeval zlasti v svojih ocenah, izbran literarni okus, zavzetost za delo na področju domačih kulturnih razmer, vse to so bili razlogi, ki so Tiskovno zadrugo, izdajateljico lista, privedli do tega, da je sklenila izročiti vodstvo revije v razmeroma mlade roke. Ime novega urednika je doslej že imelo v slovenski kulturni javnosti svoj sloves in lastniki lista so upravičeno domnevali, da z njim ne tvegajo ničesar mesečniku nevarnega. Kakor je bilo mogoče ugotoviti čez deset let ob »krizi«, so bili med njimi in izdajatelji dogovorjeni vsi tisti pogoji, ki so mu puščali pri njegovem uredniškem delu dovolj proste roke, oziraje se pri tem seveda na tedanje naše politične razmere in dosedanje tradicije lista. Novega urednika so v zvezi z urejevanjem revije čakale mnoge naloge, ki jih je kot predstavnik »srednje« generacije dobro poznal, a jih je zaradi tedanjih razmer le počasi in previdno, a vztrajno in dosledno izpolnjeval.

Od prvega leta dalje moremo za dobo vseh desetih let Albrehtovega uredništva opaziti dvoje velikih ciljev, ki ju je skušal kot urednik doseči in h katerima je čvrsto obračal krmilo revije: visoka umetniška raven ter pravilna nacionalna in socialna idejna orientacija prispevkov. Prve urednikove besede o tem, kako misli list voditi, moremo najti šele ob zaključku prvega letnika, ko vabi obenem tudi na »naročbo«. V primeri s kasnejšimi so dokaj splošne ter poleg nekaterih manj pomembnih stvari še ne kažejo posebnih novosti, ki naj bi jih list z novim urednikom vpeljal. Pač pa opozori na to, da so »prilike po vsem svetu iz dneva v dan težje in neznosnejše« ter da »doba, v kateri živimo, ni naklonjena Muzam«, in postavi tezo, da ne bosta niti posameznik niti vsa družba doživela prave obnove brez notranjega človekovega prerodenja. Po svojih močeh skušajmo torej prispevati k novi zgradbi bodočega človeštva, k njegovi notranji preosnovi, kar »je dandanašnji eden izmed poglavitnih ciljev vsake resne literarno-umetniške revije«. Ko tako zelo na široko zastavlja delovno območje lista, pa vendar pristavi še to, da mu smeri ne bo spreminjal, čeprav se je že letos »krog sotrudnikov ... znatno razširil in pomnožil deloma s starejšimi, deloma z mladimi močmi.« V posameznih številkah je res najti nekatera nova mlajša imena. Širina, s katero se srečamo ob prvem letniku, je za Albrehta značilna tudi v vseh kasnejših letih uredništva in za vse njegovo delo. Široki občečloveški koncepti, iz katerih je izhajal, so mu včasih morda res jemali nekoliko preveč moči, a so mu puščali zato vedno možnosti zdrave, objektivne presoje in treznega vrednotenja našega ožjega slovenskega nacionalnega, socialnega in kulturnega programa.

Precej določneje spregovori o svojem uredniškem programu in smeri revije naslednje leto, ko pri tem nekako polemizira z nekaterimi mnenji o umetnosti in posebej o literaturi ter se v podkrepitev svojega stališča upravičeno sklicuje

na veliko Župančičevo umetnost. Dobro se namreč zaveda, da vrši list veliko delo v kulturni rasti Slovencev, zato so »naloge, ki ga čakajo v bodočnosti, še neprimerno težje, važnejše in polne odgovornosti« in tako ne morejo dati uredniku nikake prilike, da bi se mogel spuščati v kakršnokoli ekstravagantnost. »Umetnost nikoli ni senzacija, ne spekulativno eksperimentiranje, pa najsi to trdijo vsi krivi preroki naših dni«, pribija Albreht in zato bo »tako umetnost... Ljubljanski zvon tudi v bodoče odklanjal. Lanskoletno misel o liniji revije tudi zdaj označi za osnovo, namreč »da poglobi in razširi svojo dosedanjo smer kot literarno-umetniška revija.« Drugi del urednikovega obvestila je napoved stvari, ki bodo v prihodnjem letniku izhajale, in sodelavcev, ki jih bodo prispevali. Posebno pohvalno piše o Župančiču, ki je za novi letnik pripravil Veroniko Deseniško. Zelo spodbudno napoveduje tudi Juša Kozaka prispevke, pri čemer skuša vzgojno vplivati tudi na vse druge mlajše sodelavce. Posebej pa opozarja na rubriki Književnih poročil in Kronike, ki da bosta v bodoče boljše organizirani ter bosta prinašali tudi vesti o tujih literaturah. Ker se mu zdi, da bi moral list dati več prostora raznim esejem in razpravam, sklene za letos zamenjati prozo z njimi, da bo v bodoče v ospredju esejističnih del z razpravami in članki o splošnih kulturnih, filozofskih, etičnih in drugih socialnih vprašanjih, leposlovna proza pa naj bi se pomaknila na drugo mesto.

Če primerjamo to urednikovo obvestilo z lanskim, potem moremo dognati dvoje: Albreht se trdno postavlja na pozicije vhojenih literarnih steza in zavrača vse poizkuse, ki bi po njegovem mnenju kvarili umetniško raven lista; polagoma spreminja tudi njegov notranji značaj, ko prestavlja težišče iz leposlovja na znanost. Okvirno je postavil program, ki ga potem leto za letom izpopolnjuje s konkretnjšimi oznakami in natančnejšimi formulacijami. List naj bi poslej ne predstavljal več le naše literarne umetnosti, ampak bi naj bil odsev in prikaz umskega snovanja slovenskega izobraženca. V njem naj bi dobili prostora za svoja izvajanja ne le naši besedni umetniki, temveč vedno bolj tudi tisti naši znanstveniki, ki bi razpravljali o perečih domačih narodnostnih vprašanjih ali o aktualni problematiki izobraženega evropskega sveta. Takšno urednikovo prizadevanje pa je za LZ korak naprej, pomenilo je približevanje lista vzorcu znanih evropskih revij, kakršne si je Albreht za vzor postavljaj. Reviji je bila sedaj pot že jasno začrtana in da je prava, je uredniku potrjevalo tudi večje število novih naročnikov. Zato je dve leti kasneje v novem vabilu čitateljem glede izvedbe svojega uredniškega programa še bolj gotov, pogumnejši in določnejši.

Če je Zvonovim bralcem namenjeno zagotovilo pred štirimi leti, da se »smer lista ne izpremeni«, pomenilo nekako nadaljevanje starih uredniških tradicij, potem podobna izjava v vabilu na naročnino za leto 1926 tega gotovo ne pomeni več. Skoraj neopazno, a vendar dokaj korenito je urednik v teku štirih let svojega dela listu spremenil njegov oblikovni in vsebinski profil. In

ko zdaj ponovno poudarja, da mu ne misli spreminjati smeri, meni pri tem gotovo že to novo smer, ki jo revija iz leta v leto močnejše zasleduje. Z uva-
janjem novosti pa je urednik naletel na nepredvidene težave in zapreke, ki so
mu le postopoma dovoljevale uresničevati zamišljeni program. Videti je torej,
da se sprememba vsebinske fizionomije lista iz izključno leposlovnega v
poljudno znanstveno literarno revijo ni mogla izvršiti v kratkem času enega
leta, bodisi da je uredniku za to primanjkovalo potrebnih sodelavcev ali zaradi
česa drugega, saj letošnje vabilo pravzaprav samo natančneje določuje že pred
dvema letoma nakazano pot. »V stalnem stremljenju, približati Ljubljanski
Zvon po možnosti višini uglednih sodobnih evropskih revij, kakor sta n. pr.
pariška 'Nouvelle Revue Francaise' in berlinska 'Neue deutsche Rundschau',
pa je uredništvo smatralo za potrebno, ukreniti nekaj izprememb, ki so uteme-
ljene v duhu časa in potrebah čitajočega občinstva...«, tolmači urednik svojo
pot, na katero se je z mesečnikom podal. Še vedno meni, da zavzema leposlovje
preveč prostora v reviji, zato »se bo leposlovni del lista v prihodnjem letniku
nekoliko skrčil, pomnožil pa se bo njegov publicistični del s številnejšimi
kratкими članki, eseji in razpravami iz vseh panog kulturnega življenja«. Napoved
takšnega novega letnika ne prinaša torej res nič posebnega v »smeri
lista«, pokaže pa sedaj povsem določno, kakšni in kateri so vzgledi, ki vlečejo
urednika, da bi se jim s svojo revijo približal. Urednik se sklicuje na »duh
časa« in »potrebe čitajočega občinstva«, glede na razmere v sodobnem domačem
političnem in kulturnem življenju. Zavest, da mora Zvon kazati svojim bralcem
tudi v političnem in socialnem pogledu pravo pot, postaja za urednika vedno
jasnejša in zahtevnejša. Sredi zagrizenih strankarskih bojov, ki so jih vodili
predstavniki tedanjih političnih strank, skuša v zmedenosti ideoloških nasprotij
najti za svoje bralce napredno svetovnonazorsko opredelitev, ki bi jih reševala
pred škodljivimi političnimi koncepti. To pa je bila v tistih časih zelo težavna
in tvegana naloga. Posamezne številke naj bi bile glede na vrsto, značilnosti,
pomembnost takšnih člankov tudi »čim zaključenejša celota«.

Posebej spregovori letos urednik tudi o položaju slovenskega tiska in
našega pisatelja ter ugotavlja: »Slovenska knjiga je danes v splošnem pomanj-
kanju prava pastorka in le težko životari. Njen stvaritelj, slovenski pisatelj,
je najjadnejši proletarec tega naroda«. Nekaj podobnega je pred približno
dvajsetimi leti ugotavljal tudi Cankar. Prvi znaki nastopajoče krize so to, ki jih
Albreht čuti in skuša nanje opozarjati svoje bralce. Takšnih opozoril je poslej
v njegovem pisanju vedno več in vse kažejo na to, da je revnosti naših tedanjih
kulturnih razmer dolžil urednik vedno ostrejša socialna nasprotja.

V prihodnjem letniku obljublja tudi, povečati reviji obseg, oskrbeti ji novo
zunanjo obliko, novo opremo in nov tisk, kar naj bi listu pridobilo večje število
novih naročnikov. Svoje uredniške načrte zaključuje z navedbo avtorjev, ki
bodo prispevali posameznim rubrikam.

Mnogo širše kakor katerokoli leto doslej pa se Albreht o smeri lista razpiše v vabilu naročnikom za leto 1927. Čeprav je v petih letih svojega uredniškega dela polagoma, a iz leta v leto jasneje in določneje organiziral krog svojih sodelavcev ter oblikoval po svojih načrtih zunanjo in notranjo podobo lista, pomeni letošnje vabilo vendar najmočnejšo formulacijo urednikovega načrta za revijo. Ta načrt pa je silno obsežen, skoraj vsestranski, saj obsega vsa področja človekove kulturne dejavnosti. Zelo široka je tudi osnova, iz katere z njim urednik izhaja in ki ji je treba priznati napredno družbenopolitično komponento. Ko razvije v prvem delu načrt bolj okvirno s tem, da postavi list v krog faktorjev, ki odločajo in bodo odločali o vprašanju vrednosti slovenske kulture in umetnosti ter prispevali tako h kulturnoumetnostni podobi vseh narodov, očrta v drugem delu vabila konkretne oblike dela, s katerimi bo Zvon to dosegel. »Iz kaosa revolucionarnih povojnih dni se danes čimdalje jasneje in razločnejše izločajo trdni in solidni temelji, na katerih bo nekoč slonela kultura novega človeštva. Intenzivno sodelovanje pri izgradnji teh temeljev je notranji postulat vseh tvornih duhov, ki se zavedajo svoje odgovornosti in svojega poslanstva.« Gotovo je, da tako močnega in obenem tudi vse obsegajočega uvoda nekemu programu doslej še zlepa ni dal noben urednik. To je oznaka časa, oznaka bodočnosti in njenih potreb, poti, ki vodi tja, in obenem tudi apel vsem tistim, »ki se zavedajo svoje odgovornosti in svojega poslanstva«. Zatem preide k našim domačim razmeram in vlogi, ki naj bi jo v njih odigral LZ. Vsakdo pri nas se mora zavedati, »da njegova in njegovega naroda kultura ne more biti neka izolirana neodgovorna provinca, temveč mora biti živ, oplajajoč in oplojen drobec v živem občestvu evropskih in svetskih kultur.« S takšnimi besedami seveda ni urednik postavljajl programa le svojemu listu, ampak slovenski kulturni tvornosti sploh. Da mu ugled revije, ki jo predstavlja, to dovoljuje, tega se je Albreht dobro zavedal. Še več: čutil se je pozvanega, da s tako eksponiranega položaja, kot ga je imel, podvzame vse potrebno za doseg tako visokih ciljev. O tej svoji zavesti pravi dalje: »Ljubljanski Zvon se zaveda svoje odgovornosti; ve, da so vprašanja in problemi sodobnih kultur njegovi lastni problemi in vprašanja; ve, da je njegova dolžnost stopiti s temi kulturami v kar najožji stik. Zaveda pa se tudi, da je kultura vsakega naroda svojevrsten in poseben organizem, čigar korenine segajo v davnine, čigar srce utriplje v sodobnosti in ki z vejami svojih slutenj tiplje v bodočnost.« V drugem delu aplicira razsežnost takšnega programa na svoj list, ki naj tudi naslednja leta služi »kulturi svojega naroda« tako, da bo »v svojem literarno-umetniškem in esejističnem delu negoval predvsem pomembne sodobne težnje in stremljenja«, vendar pa pri tem ne bo pretrgal »s tradicijo, v kolikor je še živa in tvorna. Zavračal pa bo tudi v bodoče vsakršno nejasno in neplodno eksperimentiranje«. Vse to so teze, ki jih je oblikoval že prejšnja leta, a se mu je zdelo potrebno, da jih letos znova podčrta. In pred koncem še odkrita in mnogo obetajoča

izpoved: »Slej ko prej pa ostane bistvo njegovega programa: najširše svobodomlje, ki ustvarja brez kakršnihkoli predsodkov«. V zaključku sledijo še kakor vsako leto napovedi avtorjev in del, ki naj bi jih novi letnik prinesel. Več prostora naj dobe prispevki, posvečeni tujim literaturam in njihovim novostim ter tujemu gledališkemu ustvarjanju, da bo »kulturno slovenstvo v najožjem kontaktu s kulturami drugih jugoslovanskih narodov — s sodelovanjem sodobne kulturne Evrope« kar najbolje seznanjeno. Med sodelavci omenja za drugo leto zopet tudi J. Vidmarja, ki ga v LZ od spora okoli Župančičeve Veronike Deseniške leta 1925 ni bilo več najti, a ga v letniku 1927 kljub temu še ni. Pojavi se spet šele leta 1928.

Po petih letih svojega uredniškega dela je torej Albreht objavil svoj dokončni program, ki mu je z malimi spremembami in dopolnitvami ostal potem zvest vse do konca svojega dela pri listu, še nadaljnjih pet let. To, kar je v Vabilu povedal, pa seveda ni bil le plan bodočnosti, ampak tudi zelo strnjena definicija prizadevanj, ki so ga kot urednika že doslej vodila. Veliko večino vsega tega je skušal že uresničiti, precejšnji del svojih nazorov o smeri revije je že preizkusil in izpeljal v praksi, ki mu je pravilnost načrtane poti potrjevala. V petih letih je, kakor smo že omenili, list uvedel mnoge novosti in iz leta v leto spreminjal svojo notranjo ureditev in vsebino. Ena takih novosti je tudi uvedba reprodukcij portretov pomembnejših nekdanjih in sodobnih Zvonovih sodelavcev in slovenskih umetnikov. Posamezne številke tega letnika so prinesle celostranske podobe Cankarja, Jakopiča, Aškerca, Kvedrove, Nováčana, Župančiča, Levarja, Maistra, Kidriča, Vl. Levstika, Lajovica. Zastopane so bile torej vse panoge slovenske umetnosti in znanosti po njihovih vidnejših predstavnikih: literarna, likovna, odrska, glasbena. Žal se v kasnejših letih s tem ni več nadaljevalo.

Medtem ko v naslednjih treh letih ostaja v glavnem urednik pri istih ciljih in ugotavlja iz leta v leto močnejše »duhovno obubožanje« dobe, izredno slabe kulturne razmere, ki jim je vzrok tudi »materialna pavperizacija«, skuša svoje stališče v kaotičnosti tedanje kulturne, politične in socialne problematike razložiti tudi preko intervjujev in razgovorov v sodobnem dnevnem časopisju. Tako je prineslo Jutro dne 16. aprila 1927 nekatere njegove zelo značilne misli o sodobnih slovenskih kulturnih in književnih razmerah, ki lepo dopolnjujejo izvajanja v Vabilu. Tudi tu se Albreht pritožuje nad negotovostjo časa in razmer, v čemer vidi vzroke duševnega zastoja in osiromašenja; širše spregovori o odnosih med mlado in starejšo generacijo, razpravlja z zelo širokih razgledišč o likovni in dramski umetnosti, o vrednosti domače kritike, ugotavlja, da ima njegov list premalo naročnikov pri dijaštvu, razmišlja o vzrokih krize slovenske knjige in premajhni »knjižni kulturi« naših ljudi, o vlogi slovenskih revij — zlasti literarnih — ter pride tudi do kratke, a dovolj značilne oznake

dela urednikov naših revij, ki jo zato, ker nam točno kaže, kako je urednik svoje delo in svoj položaj sodil sam, navajamo v celoti.

»Slovenski urednik je uboga para, je izjava slovenskega literarnega organizatorja prof. Levca. Stvar je resnična in vloga slovenskega urednika je izredno komplicirana, v kolikor mora biti dober organizator in dober diplomat in posebno, ker pri nas uredniški posel ni poklic kot pri velikih narodih. Vsak list je samo otrok svojega očeta. Ljubljanski Zvon naj bi bila po moji želji revija v tem smislu, da tvori vez med našo preteklostjo in bodočnostjo s pečatom evropsstva na sebi. Mogoče se zdi, da je to kompromisna pot, toda s tradicijo Ljubljanskega Zvona nisem hotel in nisem mogel prekiniti: naša doba ne daje točne dognanosti in predvsem ni prominentnih talentov. Zaenkrat je potrebno, da nam govore starejši z zrelejším gledanjem na svet, ne izključujem pa tistih mladih, o katerih se morem prepričati, da bo nekaj iz njih. Za eksperimentiranje je dovolj dijaških listov na razpolago. V tem oziru mora biti urednik dober psiholog in dober pedagog, da poišče talente med naraščanjem in da misli hkrati že na svojega naslednika. Najbolj pa mu je potreben kader duhov, ki simpatizirajo z njim. V tem smislu mora biti urednik zakonodavec, oblikovalec časa, ki naj s svojo visoko estetsko izobrazbo in po svoji preudarnosti dirigira živahno snovanje kulturnih sil.«

Od vsega povedanega je treba posebej opozoriti na zadnji del izjave, v kateri Albreht predpostavlja za uspešno uredniško delo ožji krog najzvestejših in najboljših sodelavcev, na katere se more nasloniti in ki mu pri njegovem poslu nudijo trdno oporo. Takšen krog ljudi je okoli sebe urednik res tudi zbral iz tistih svojih sotrudnikov, ki so njegovemu programskemu konceptu in njegovemu literarnoestetskemu ter svetovnonazorskemu stališču bili najbliže. Bili so mu v oporo in z nasveti v pomoč, imel je zavest, da na svoji poti ni osamljen, težko breme uredniških skrbi glede linije lista je laže prenašal, potrjevali so gledišča, na katerih je stal glede pravilnosti, potrebe in načina oblikovanja Zvonovega programa. Da je bilo temu res tako, se je dobro pokazalo ob Krizi, ko so z njim odstopili tudi oni.

V istem razgovoru je pojasnil še nekatera druga vprašanja, s katerimi se je doslej kot urednik že srečal in jih v listu tudi reševal. Poudaril je spet, kako moramo biti Slovenci povezani s svojo literarno ustvarjalnostjo s Hrvati in Srbi, saj se tudi med temi »oglašča potreba po intimnejših vezeh«. Dalje ugotavlja, »da ima v tem oziru država velike dolžnosti, ki pa se jih zaenkrat na žalost še ne zaveda«, saj »sloni še vse na privatnih iniciativah«. Za zvezo z evropskim kulturnim dogajanjem — tudi iz Zvonovega programa — bo v bodoče skrbel še novoustanovljeni Pen-klub. Zadnje besede veljajo odnosu države do umetnika, kar »so pa pri nas žalostne stvari«.

1930. leta je LZ praznoval redek jubilej med našimi revijami, petdeseto leto svojega izhajanja. K temu jubileju se je urednik oglasil dvakrat in obakrat

govoril tudi o svojih namenih glede lista ter njegovi bodoči smeri. Najprej je podčrtal velik kulturnozgodovinski pomen poti, ki jo je v teh letih prehodil, kajti »druga polovica (slovenske, op. pis.) literarne dobe je v vidnejših črtah vsa sozaobsežena v Ljubljanskem Zvonu«. Na tako bogatih tradicijah je danes kulturna vez z inozemstvom, poudarek pa je in bo na slovenstvu; naši izobrazbi je služil list, kultiviranju knjižnega jezika, glasilo svobodnih izobražencev je bil in ostane tudi v bodoče. Poslej si bodo v njem posamezne rubrike sledile v takem vrstnem redu: kritika, leposlovje, prevodi, eseji, knjižna poročila in novost — posebno mesto bodo dobile razprave iz slovenske filologije. Urednik bo znova povabil in pritegnil k sodelovanju številne nove, mlade moči, ki bodo pomagale oblikovati reviji še bolj točno in zavestnejšo usmerjenost. Jubilejni letnik naj bi prinesel tudi daljše pregledne članke o življenju lista v preteklih petdesetih letih.

Ko pa govori o petdesetletnici revije v eni naslednjih števil, z žalostjo ugotavlja, da je bilo takemu slovenskemu kulturnemu prazniku posvečeno premalo pozornosti. Mladina, toži urednik, »izgublja čut za tradicijo, čut za pravično presojo in živo umevanje dela svojih prednikov.« Na tej dolgi poti dela za narodno kulturo je bila »najsvetlejša tradicija Ljubljanskega Zvona ... njegovo leposlovje,« ki mu bo tudi nadalje ostal zvest. Ob tej priliki znova poudari, da ni in noče biti list ne glasilo mladih ne starih, njegove smeri ne morejo uravnavati različna generacijska umetnostna in svetovnonazorska gledanja. Ker je bilo do Albrehtovega in njegovih somišljenikov odstopa le še dve leti, je zanimiva tudi napoved: »Uredništvo bo sredi leta sklicalo anketo sotrudnikov, prijateljev in založništva Ljubljanskega Zvona, da določi listu, ali pa njegovemu dediču in nasledniku, smeri in pota, vsebino in obliko za bodoča desetletja ...«, zaradi katere je bilo mogoče domnevati ali pričakovati pri listu določene spremembe. Vendar do njih za zdaj ni prišlo.

Ob dopolnjenem petdesetem letu revije je o jubileju izšlo v takratnem časopisju več člankov in poročil, od katerih je za nas morda najbolj zanimivo tisto v Jutru dne 24. januarja 1931, v katerem je B. Borko posredoval bralcem dnevnika najprej nekaj podatkov o uredniku, potem pa je v obliki razgovora z njim objavil mnenja slednjega o najvažnejših problemih osrednjega slovenskega mesečnika. Urednikovi odgovori na zastavljena vprašanja so zelo točni, izvirni in bogati misli. Bolj kot kdajkoli je v njih razložil poslanstvo revije, ki mora »biti glasilo kulturno-tvornih energij svojega naroda«. Najprej pa je skušal orisati vlogo in pomen urednikovega mesta pri takšni reviji. »Urejanje kulturne revije je poklic, ki zahteva od človeka poleg izredne ljubezni vseh naporov, vseh umskih in organizatorskih sposobnosti. Urednik je kulturni zakonodavec in krmilar; čim izrazitejša osebnost, tem jasnejša smer.« Poznati mora sodobno in preteklo svetovno umetnostno ustvarjanje, imeti smisel in čut za bodočnost ter znati »zbrati krog sebe in svojega lista skupino sebi sorodno

usmerjenih, sposobnih, tvornih in neizrabljenih duhov, ki so prešinjani z isto voljo in isto vero...«, pa pri vsem tem paziti, da bo z listom kazal verno podobo kreativnih sposobnosti ljudstva, ki mu mora biti kulturni vodnik. Zelo važno je, kakšen delovni kolektiv si zbere urednik okoli sebe, kajti »urednik in njegov list, nikdar nista sama od sebe, temveč sta zmerom produkt sebe in svojih sodelavcev.« Pri nas je urejanje revije še posebno težavno, ker ne more biti človeku poklic, ki bi se mu mogel človek »posvetiti vsega«, težavno tudi zaradi velikih zahtev, ki jih stavlja družba na enega samega človeka, nehvaležno pa zaradi nezainteresiranosti večine ljudi, zaradi ignorance, s katero spremlja naša javnost mnoga najboljša prizadevanja. Tako bi človek lahko včasih obupal, »ako ne bi živelo v njem nekaj, kar ga žene...«, da se z vsakim letom s podvojeno vnemo loti svojega malohvaležnega posla.« Uredniku seveda ne gre za to, da bi list moral »ustrezati vsem,« kar bi bilo »klavrno, nesmiselno in jalovo početje«; odločilni faktor, »ki veže sotrudnike, je kvaliteta« njihovega dela, moč njegova pa so izenačeni pogledi urednikovih ožjih sodelavcev »na sodobne domače in svetske probleme, na kulturne probleme svojega naroda«. Albreht skuša označiti tudi »današnje svobodoumje Ljubljanskega Zvona,« ki se »v marsičem bistveno loči od kakenga programsko-dogmatičnega svobodomiselnosti Aškerčeve dobe«. Ker je doslej že večkrat poudarjal svobodnost v svojem listu, ki pa se je mogla razumeti na več načinov, je zdaj določno povedal, kaj se sme in mora z njo razumeti. Gre mu predvsem za to, da določi to svobodnost glede na idejnost, ki jo revija izkazuje in zaradi katere »se eo ipso izločajo sotrudniki, ki so lahko za celokupnost narodne kulture nekega pomena, a čutijo sami, da ne spadajo v idejno območje (podčrtal pis.) tega lista.« Posebna urednikova skrb velja tudi mlademu rodu, kjer je treba iskati in najti vrednih ljudi, ki bodo mogli nadaljevati započeto delo. Mladim je treba dati več prostora, več možnosti, da se razmahnejo, čeprav seveda še nimajo takih razgledov in take rutine v oblikovanju kot generacija pred njimi. Težišče dela pa seveda sloni na srednji generaciji, ki ji pripada tudi urednik. Novo notranjo opredelitev Zvona, ki je v zadnjem času nekoliko bolj znanstvena, so zahtevale razmere.

Leta 1931 je Albreht ob zaključku letnika, ki je bil že deseti njegov, poslednjikrat vabil k naročilu in še enkrat ugotavljal vse pobude, ki morajo mesečnik voditi tudi v bodoče. Letos se je obsežnost lista povečala od 768 strani, kolikor jih je doslej navadno imel, na 832 in bil tudi tipografsko preurejen. Naslednjega leta pa je Albreht od uredništva LZ odstopil ter se v listu do konca njegovega izhajanja ni oglasil več. Njegov odstop in odstop njegovih najožjih sodelavcev J. Vidmarja, F. Kozaka, L. Udetja in S. Lebna je vzdignil v vsej slovenski kulturni javnosti mnogo hrupa, saj so bila v stvar zapletena tudi tako velika imena, kakor sta Župančičevo in Adamičevo. Albreht je uredil še deveti zvezek, redakcijo desetega je opravil A. Gspan, končal pa je letnik novi uredniški odbor — B. Borko, T. Seliškar in A. Gspan.

Albrehta in njegovih prijateljev odstop je znan v literarni polpreteklosti pod nazivom »Križa LZ«. Sprožil je to krizo Župančičev uvodni članek v septembrski številki revije z naslovom Adamič in slovenstvo. Ozadje vzrokov za odstop pa je seveda bilo drugje. Šlo je za kulturnopolitični in narodnostno-socialni koncept, ob katerem so se razhajali že dlje časa najuglednejši sodobni slovenski literarni izobraženci, zbrani okoli revije. Ker je ob tem imela svojo besedo tudi izdajateljica lista, ki je na obe sprti stranki gledala s stališča, da je tehtnost Župančičevega pisanja pogojena v pesnikovih velikih umetninah, je tudi to vplivalo na potek dogodkov, ki so se odvijali s precejšnjo naglico.

V omenjenem septembrskem uvodniku razmišlja Župančič v zvezi z Adamičevim prihodom v domovino o kulturnih razmerah pri nas doma in skuša nekako vzporejati kulturni nivo našega človeka z ljudmi v Ameriki. Ko se navdušuje za Adamičeve nazore in njegov način pisanja, se ponorčuje iz psihoze, ki da je zadnje čase vzniknila pri nas. Nič več veselega in zabavnega ni v našem pisanju, »puščoba« je postala pri nas »estetska dogma in dolgočasno pisanje velja za modrost«, mnogi naši pisatelji se motajo »po nekakšni skrivnostni megli in ne vidijo iz nje«, pa hočejo to imenovati »globokoumje«. »Večna slovenska žalost, stokanje nadložnega starca, ki se premetava po škripajočem ležišču in mu ni na nobeni strani bolje«, »naš smeh je zbolel, ... izginil je iz naših krajev ... književnost tava po temi, se bije v ozki, zadušni zagati«, so ugotovitve, ki jih najde Župančič po večletnem svojem molku za oznako domačih literarnih razmer. Potem govori o problemu nacionalnosti pri naturaliziranih Amerikancih, pri Adamiču, ter se spet loti domačega življenja, kjer so vstali »zadnje čase budni stražarji«, ki bi radi branili nekakšno »notranje slovenstvo«, pri tem pa se ne zmenijo za to, da se naši ljudje izgubljajo v tujini in zamejstvu. Današnje pojmovanje »slovenstva« teh »stražarjev« se mu vidi »nestrpno in megalomansko, ... daleč od poštene samozavesti, rojeno iz strahopetstva in precenjevanja samega sebe.« V članku je tudi nekaj direktnih namigov na to, kako so ti ljudje preganjali tega in onega.

Razumljivo je, da je po tako dolgem pesnikovem molku takšno pisanje izzvalo v vsem našem kulturnem življenju živahno razpravljanje, ki je rodilo dva tabora: za in proti Župančičevim nazorom. Posebej pa so se seveda čutili poklicani zavzeti svoje stališče ljudje, ki so bili po svojem delu v ospredju sodobne literarne dejavnosti, torej iz uredništva LZ Albreht in njegovi. Mnogo v članku povedanega naj bi šlo tudi na njihov račun. O članku so se dovolj obširno razpisali skoraj vsi naši takratni časopisi, mnenja o njem so izrazile tudi vidnejše revije obeh političnih taborov. Tako je Jutro že 23. septembra, takoj po izidu devete številke, prineslo v podlistku najvažnejše misli članka in se ustavilo predvsem ob pesnikovem izvajanju o »obrambi slovenstva« ter mu glede tega popolnoma pritrdilo. Štiri dni kasneje se oglasi tudi Slovenec,

ki se seveda z mnenjem svojega političnega tekmeca ne strinja in zavrača v prvi vrsti Župančičeve nazore o ohranitvi naše nacionalne samobitnosti. Proti napadom na Župančiča in Adamiča v zvezi z omenjenim člankom v Domu in svetu, ki jim je bil avtor sourednik Rajko Ložar, se je v Jutru dne 3. novembra istega leta postavil L. Mrzel. Gonjo, ki jo je v glavnem proti pesniku sprožil Slovenec, je v istem časopisu razplamtevala še ostra obsodba uprizoritve Veselega vinograda v našem osrednjem gledališču pod Župančičevim vodstvom. K članku pa so se s svojimi mnenji o načetih vprašanih hoteli v naslednji, oktobrski številki LZ oglasiti tudi J. Vidmar, F. Kozak, S. Leben in urednik Albreht, ki »je smatral ... za potrebno, da pojasni, zakaj je objavil Župančičev članek«, a do tega odgovora seveda ni prišlo, ker so prej odstopili. Tiskovna zadruga kot lastnica in izdajateljica revije namreč ni dopustila objave »najostrejšega in najbolj spornega članka« Vidmarjevega, ker je menila, da je to »nekak komplot Ljubljanskega Zvona proti njegovemu najodličnejšemu sotrudniku in bivšemu uredniku«, kakor je povedala v svoji izjavi v Jutru 21. decembra 1932. Tiskovna zadruga se je postavila tudi proti temu, da bi Albreht kot urednik zavzel v listu svoje stališče do Župančičevega članka, češ da bi »po svoji stilizaciji in po duhu svojih izvajanj »to mnenje dajalo« Ljubljanskemu Zvonu značaj ideološko opremljene revije z enotnim političnim stališčem, kar pa Ljubljanski Zvon, kakor rečeno, doslej ni nikdar bil«. Izdajateljica je sklicala poseben sestanek prizadetih, ki naj bi rešil nastali spor, a do poravnave ni prišlo. Prizadeti so v pismih Zadrugi dne 19. in 20. novembra javili svoj odstop, ker so čutili kršitev »načela urednikove svobode« in samovoljno, nedopustno omejevanje objavljanja različnih mnenj. Tako pa urednik ni mogel več jamčiti, »da bi revija lahko vršila dolžnosti, ki jih ima do slovenske kulture«. Založnica se je branila objaviti v reviji tudi Udetovo oceno Vidmarjevih Slovenskih kulturnih problemov in onemogočila pri zbirki Slovenske poti izdajo Lebnovega dela Problemi slovenske vzgoje. Do preloma med Tiskovno zadrugo in omenjenimi literati je prišlo torej na celi črti in ker poslednji niso hoteli na vse to molčati, oglasiti pa se iz političnih in drugih razlogov niso mogli niti v Jutru niti v Slovencu ali katerem drugem listu, so sklenili ves spor predložiti v razsojo javnosti v posebni publikaciji. Začetkom decembra je izšla v Tiskarni Slovenija v izdaji in založbi Kritike drobna knjižica z naslovom Kriza Ljubljanskega Zvona. V opombi uredništva na zadnji strani čitamo opozorilo, da je »naslov brošuri ... posnet po časopisnih vesteh«. Uredil jo je F. Albreht. Na 63 straneh prinaša polemične odgovore in pojasnila v zvezi z odstopom Frana Albrehta (Uvod, Uredniško pojasnilo, Ob zidu), Ferda Kozaka (Glosa k Župančičevi besedi), Stanka Lebna (Izkrivljena podoba), Josipa Vidmarja (Župančič in slovenstvo), Lojzeta Udetja (J. Vidmar: Kulturni problemi slovenstva) ter Izjavo imenovanih petih, s katero še enkrat pojasnjujejo svoj korak in napovedujejo ostvaritev novega »lastnega torišča«. Razburjenje

se sedaj ni poleglo, ampak le še naraslo. Znova se je k stvari oglasilo dnevno časopisje, problem se je razširil in dobil svoj odmev tudi na jugu pri Srbih.

V Uvodu Krize skuša Albreht najprej pojasniti načelno stališče, ki ga zavzemajo on in prijatelji do najvažnejših problemov slovenske kulture in njihove odnose do LZ ter linije, ki jo je zadnje čase zastopal, potem pa razloži, kako je po Župančičevem članku prišlo do spora med njim in njegovimi somišljeniki ter Tiskovno zadrugo. Na koncu dodaja, da se ti odgovori v brošuri »ne priobčujejo zato, da bi se ž njimi napadala pesnik Oton Župančič in njegovo delo, katerega pomen in globino pisci priobčenih sestavkov najbrže nekoliko globlje in iskreneje občutijo nego kdorkoli, kdor se je upiral njih objavi, temveč zato, da slovenska javnost sama presodi, ali so ti odgovori resnično ‚sovražen komplot‘ in ‚koncentričen napad‘ na O. Župančiča, ali pa so mirne in stvarne zavrnitve nekaterih pesnikovih izvajanj. Objava teh odgovorov naj izpriča končno tudi, kaj vse se v neki dobi v neki obliki ni smelo objaviti v Ljubljanskem Zvonu«. Uvodu sledijo potem zapovrstjo članki, ki bi imeli iziti v oktobrski številki LZ, če bi stvari v uredništvu ostale pri starem. Najtehtnejši del knjižice pa je Izjava, saj so podpisani v njej točno in glasno označili svoje skupne nazore o slovenski kulturi, nacionalni samobitnosti, umetnosti in svobodi umetniškega dela ter se z njo postavili odločno »na stran tistih, ki še bore za pravilnejšo in harmoničnejšo uredbo sveta«.

Kakor že rečeno je publikacija duhove, ki so se že skoraj nekoliko pomirili, razburila znova. Vedno jasneje je namreč postajalo, da ni spora zakrivilo le pesnikovo razmišljanje o usodi slovenstva in trenutnega stanja v naši kulturi, ampak takšno ideološko-politično naziranje urednikovo in njegovih ožjih sodelavcev, ki se je vedno bolj odražalo v svetovno nazorski smeri lista in ki mu iz razumljivih razlogov Tiskovna zadruga ni mogla biti naklonjena. V Izjavi omenjenih petih je ta stran spora prišla do očitnosti, zato založnica v že citiranem svojem pojasnilu k sporu po izdaji Krize v Jutru 21. decembra ni mogla drugače, kakor priznati, da »so se začele v Ljubljanskem Zvonu pojavljati kulturno-politične razprave takega tona, da zadenejo v čast onih, ki tvorijo Tiskovno zadrugo« in da je zato »spremenila svoj pasivni odnos nasproti uredništvu Ljubljanskega Zvona... Zahtevati od založnika, da izdajaj in honoriraj pavšalne, krivične napade na politični krog, ki se iz njega rekrutirajo vsi zadružniki Tiskovne zadruge in večina njenih čitateljev, pomeni, smatrati tega založnika za manj vrednega v pogledu časti«.

Naročniki, ki so nekaj časa sem pazljivo spremljali smer, v katero je urednik revijo vodil zlasti z objavo nekaterih esejev in razprav, pa tudi pesmi in kritike, so mogli skorajšnji prelom med Zadrugo, ki so jo sestavljali finančno močni pripadniki liberalne stranke, in napredno usmerjenim uredništvom, pričakovati. Svoje je prispeval tudi novi podnaslov »Slovenska revija«, ki v tedanjih nacionalno zelo kritičnih časih za Slovence ni mogel biti neopažen,

saj so se obenj spotaknili ne le domači slovenski, ampak tudi srbski pristaši neoirizma. Trenja torej niso bila docela nova, do konflikta med urednikom in založnico je torej moralo priti slej ko prej in gotovo je, da je to že dalje časa čutil in vedel tudi Albreht. Kakor pa mu je bila usoda revije pri srcu in kakor je imel v njej pokopanih deset let težkega dela, tako preko svojega prepričanja ni mogel. Odmevi na pravkar končani spor se niso plegli še naslednje leto, ko B. Borko v svojih Marginalijah k polemiki z Otonom Župančičem še vedno ni hotel pogledati stvarjem v obraz, ampak se je ustavljal le ob svoji domnevi, da se je pesnik v svojem toliko eksponiranem članku boril zoper »megalomanstvo naših vodilnih pismarjev«. Isti pisec opozarja tudi na že omenjeno pisanje Slovenskega beograjskega tednika, ki je ob sporu našel zagovornike »jugoslovanske jezikovne unifikacije«.

Tako se je končalo Albrehtovo uredništvo LZ. Deset letnikov revije, ki jo je sprejel v vodstvo v prvih povojnih letih stare Jugoslavije, ko se je kulturno delo pri nas v novih razmerah šele postavljalo na noge, in ki se je v času močnih političnih, družbenih in gospodarskih trenj skušala uveljaviti kot osrednje slovensko umetniško literarno glasilo ter prebrodila nevarna leta šestojanuarske diktature, pomeni za urednika Albrehta vsekakor uspeh, s kakršnim se more v domači kulturni zgodovini le malokdo pohvaliti. Iz »poljudnega« mesečnika, kar je list pred njegovim prevzemom skoraj kanil postati, se je razvil v teku kratkih let po vzoru znanih revij evropskega ugleda v moderno slovensko literarno glasilo, ki je i po svoji notranji i po svoji zunanji podobi držalo korak s svojimi priznanimi tujimi vrstnicami. Upošteva je torej razmere prvega povojnega desetletja, moremo ugotoviti, da urednik ni imel lahkega dela, ko je v času, ko so druga za drugo odmirale naše periodične publikacije, moral in znal zadostiti potrebam in okusu čitajočega občinstva ter pri tem zvesto slediti cilju, ki si ga je zastavil razmeroma visoko. Revija seveda ni mogla imeti niti glede na izdajateljico in založnico niti glede na takratni režim posebej določenega političnoideološkega nazora, čeprav je iz vsega urednikovega prizadevanja moči spoznati napredno smer, kar se je zlasti očitno pokazalo ob sporu s Tiskovno zadrugo in urednikovem odstopu. Smer revije nam potrjujejo tudi imena ljudi, ki jih je urednik zbiral okoli sebe in katerih prispevke je priobčeval. To so imena skoraj vseh tistih slovenskih pripovednikov, pesnikov, literarnih kritikov in piscev, ki jih danes stavljamo v vrsto naših najnaprednejših literatov med obema vojnama in tudi v današnjih dneh. Nekateri od njih seveda niso takoj našli svoje prave poti, a je zato toliko večja zasluga urednikova, da jim je v reviji dal priložnost, najti jo in se na njej razvijati. Posebno pozornost je razčiščevanju ideološko-estetskih naziranj posvetil urednik s tem, da je ob leposlovju dajal iz leta v leto več prostora raznim razpravam in literarno-umetnostni kritiki. V času Albrehtovega urednikovanja se je krog Zvonovih sodelavcev znatno razširil in število starih

sotrudnikov so pomnožila mnoga nova in mlada imena, ki so si priborila sloves in ugled. Pomembnejši sodelavci revije ob Albrehtovem uredništvu so bili: Igo Gruden, Vladimir Levstik, Ivan Tavčar, Vladimir Bartol, France Bevk, Srečko Kosovel, Mile Klopčič, Miran Jarc, Ludvik Mrzel, Ferdo in Juš Kozak, Lilly Nowy, Rudolf Kresal, Ivan Zorec, Jože Pahor, Alojz Gradnik, Miško Kranjec, Tone Čufar, Vida Taufer, Ilka Vaštetova, Louis Adamič, Anton Ingolič, Milena Mohorič, Janko Glazer, Bratko Kreft, Anton Ocvirk, Marja Boršnik, Anton Slodnjak, Josip Vidmar, Alfonz Gspan, Božidar Borko, Mirko Rupel, Jože Glonar, Fran Ramovš, France Kidrič, Rajko Nahtigal, Janko Lavrin, Ivo Brnčič, Ferdo Delak, Marij Kogoj, Anton Melik, Karel Dobida, Milan Vidmar, Maks Šnuderl, Slavko Osterc, Rihard Jakopič in še drugi. Gotovo je, da je zahtevalo zbiranje tako širokega in izbranega kroga sodelavcev od urednika najširše razgledanosti in natankega posluha za vredno in pravo. To pa je največja odlika vsakega urednika. S tako številnimi in izbranimi — razmehoma mladimi — močmi uredniku tudi ni bilo posebno težko dvigniti nivo revije i v leposlovnem i v razpravnem delu ter doseči smer in cilj, kakor je to hotel ob prevzemu lista in kakor se mu je program oblikoval v naslednjih letih. Med navedenimi imeni je skoraj polovica takih, ki kažejo, kako je z njimi urednik polagoma preoblikoval vsebinski značaj mesečnika. List je prinašal vedno več razprav, esejev in poljudno-znanstvenih člankov iz vseh področij slovenskega kulturnega življenja, zlasti literarnokritičnih, čeprav sta seveda proza in poezija še vedno ostajali primarni glede prostora in vrednosti. Iz vabil na naročbo in drugih podobnih Albrehtovih izjav je razvidno, kako si je urednik prizadeval na ta način približati revijo podobi modernih sodobnih evropskih revij. S prevodi, poročili, ocenami in kritikami tujih del ter študijami njihovih avtorjev je skušal seznanjati domačo kulturno javnost z umetnostnimi hotenji in snovanji po svetu. Kako potrebni so bili taki sprehodi med znamenitejšimi sodobnimi evropskimi kulturnimi deli za naše takratne razmere, je dovolj jasno. Urednik je poleg tega čutil tudi potrebo, navezati čimtesnejše stike s srbsko, hrvatsko in bolgarsko književnostjo. List je v teh letih prinesel mnogo ocen in poročil o slovstvenem dogajanju na slovanskem jugu. Značilno za Albrehta je, da je naše domače razmere zelo rad primerjal s tujimi, a seveda ni pri tem nikoli pozabljal na specifičnost položaja slovenskega ljudstva. Šlo je le za to, kje smo Slovenci ob visoko razvitih umetnostnih doživljanjih drugih narodov. To pa je tudi dolžnost urednika. Iz mnogih Albrehtovih izjav o smeri revije in njenih ciljih moremo dalje ugotoviti tudi močno željo, da bi mogla dati prostora vsem, ki s kvaliteto svojega dela dokažejo, da vanjo sodijo, ne oziraje se na generacijo ali stilno smer. Torej načelo »svobodnosti«. Vendar ni preveč ugotovitev, da iz Albrehtovih desetih letnikov le vejeta obe najmočnejši sodobni umetnostnostilni naziranji: ekspresionizem v prvih letnikih, v številnejših kasnejših pa novi realizem, ki rešuje socialna slovenska vprašanja. Obe

smeri je mogoče najti v prozi in poeziji, a je prva smer močnejše zastopana v verzih kakor v nevezani besedi. Glede na značaj obeh stilov je to tudi razumljivo. Urednik se v ta vprašanja namenoma ni spuščal, ker je v list sprejemal vse, kar je bilo dobro, ne oziraje se tudi na takšne opredelitve. Posebna pozornost urednikova je veljala domači in tuji dramatik. Ta je vse od prvih let zavzemala med poročili in kritikami najvidnejše mesto, saj je zanj prispeval največji delež on sam. Gledališče — posebno še centralno slovensko — je ostalo nenehna skrb tudi Albrehta urednika. Ob njem se je srečal z mnogimi potrebami domačega kulturnega življenja, od tod in iz konkretnega uredniškega dela se je razvila tudi skrb za izobrazbo knjižnega jezika. Tudi temu vprašanju je odmeril v reviji dovolj prostora. Znamenitejši prispevki v desetih letnikih so še iz naslednjih področij: literarne zgodovine, filozofije, splošne zgodovine, etnografije, prirodozlovja, geografije, glasbe in likovne umetnosti, največ pa je med temi analiz sodobnega slovenskega kulturnega življenja.

LZ je pod Albrehtovim vodstvom spremenil nekoliko tudi svojo zunanjo podobo. Urednik je zelo pazil na zunanji izgled revije, opremo in tisk. Uvedel je v nekaterih letnikih slikovne priloge, zadnje leto je revijo razširil za celo tiskovno polo, s čimer je dokazal, da ima na razpolago dovolj gradiva in da mu ni treba biti v skrbeh za dohodke. Naročnikov je bilo kljub splošni krizi dovolj, materialna baza je bila trdna.

Vsaka revija »je otrok« svojega očeta — urednika. Program, ki ga je v desetih letih v Zvonu Albreht izpričal, dokazuje, da so bile osnove, iz katerih je pri svojem delu izhajal, trdne, da je potrebe in zahteve slovenskega izobraženega občinstva, ki je revijo večjidel bralo, poznal in jim tudi zadostil. Da pa se je nekaj časa pri tako odgovornem delu čutil nekoliko osamljenega, nam dajo slutiti večkrat izražene želje, da bi čimprej zbral okoli sebe nekaj najožjih somišljenikov, s katerimi bi se o vodilih in glavnih problemih revije mogel vsaj posvetovati. Počasi se mu je tudi to posrečilo. Solidarnost v skupnem delu jih je združila še bolj ob skupnem odstopu.

Z lastnico lista Tiskovno zadrugo Albreht sprva ni imel posebnih težav. Dala mu je docela proste roke, uvidela z leti njegovo prizadevnost in ocenila vrednost takšnega dela, a je v zadnjih nekaj letih le težko prenašala smer, ki jo je urednik s svojim programom vedno bolj odkrito zastopal. Spor ob Župančičevem članku ji je bil verjetno dobrodošel, da je lahko zdaj prekinila tako z urednikom in njegovimi pristaši kot s smerjo lista.

Svoje uredniško delo je Albreht opravljal poleg redne službe. Jemalo mu je mnogo časa, zato se je vse drugo moralo umakniti. Pokazal se je spreten literarni organizator, ki je s svojo razgledanostjo, občutkom za umetnost in jezik vskladil in uravnal često različna estetska naziranja v prid svojemu mesečniku.

Vendar kljub vsej zavzetosti z uredniškim delom Albreht ni prenehal z lastnim literarnim snovanjem, čeprav to seveda ni moglo biti tako obsežno kakor prejšnje čase. Ugotovili smo že, da je s pisanjem leposlovne proze prenehal že pred prevzemom uredniških dolžnosti, Zvonov pesnik pa je ostal vse do konca, do odstopa.

Od 1922 do septembra 1932 najdemo v Zvonu še okoli 20 pesmi, ki za Albrehtov pesniški razvoj ne pomenijo nekaj novega, če izvzamemo pesem v dveh delih iz neobjavljene zbirke *Moj beli albatros* 1922. leta, ki je stilno, oblikovno in izrazno, a ne vsebinsko, precej odmaknjena od drugih njegovih verzov. Poleg teh sta 1928. leta izšla še dva prevoda socialnih pesmi O. Březina. Velika večina teh stihov obravnava na nekoliko zagrenjen, a ne pesimističen način tedanje slovenske razmere. Močna obsodba le-teh je *Politični sonet* iz leta 1924. Nekateri od njih pa so tudi odgovor na očitke, ki so zadeli urednika. Nekaj jih pripoveduje o popotnih vtisih iz Italije in Francije, ena je posvečena umrlemu očetu, v eni govori ponosno o svojem delavsko-kmečkem pokolenju, zadnja pesem leta 1930 pa je namenjena jubileju lista.

Toliko močnejši — kvalitativno in kvantitativno — pa je Albrehtov delež v kritikah, ocenah in drugih člankih ter razpravah. Recenzij leposlovnih del v vezani in nevezani besedi je v desetih letnikih okoli 20, nekaj več različnih drugih člankov in od 1919 do 1932 vsako leto vsaj ena daljša ocena gledališkega življenja v Ljubljani. Vsega tega bi bilo za debelo knjigo in marsikaj, kar je bilo zapisano že pred četrto stoletja ima še danes svojo vrednost in svoj pomen.

Albreht se nam kaže kot kritik, ocenjevalec in poročevalec v zelo ugodni luči. Dejstev nikdar ne maliči, rad je točen in jasen v izražanju, živahen, temperamenten in moderen v oblikovanju svojih misli in v gradnji stavkov, močan v primeri, ideološko napredno usmerjen zna poiskati upravičenost notranje in zunanje kompozicije dela, njegove ocene izkazujejo uravnovešeno in dober prijem, zanimajo ga vse plati dela, ki ga kritizira, na jasnem si je glede novih umetnostnih stremeljenj, zaveda se pomembnosti kritike, zato jo uporablja tudi kot vzgojno sredstvo pri mladih literatih, oster posluš ima zlasti za »tendenco«, vsebinsko usmerjenost nekega dela in njegovo etično vrednost, poiskati zna pesnikove ali pisateljeve značilnosti, na obravnavano delo skuša gledati skozi prizmo vsega avtorjevega prizadevanja in razvoja, zato je logičen in stvaren v svojih sodbah in zaključkih, obravnavanemu delu skuša vedno najti ustrezno mesto v razvoju celotne kulturne tvornosti glede na tradicije preteklosti in potrebe sedanjosti ter bodočnosti, oprt na dovoljno poznavanje tujih literatur rad primerja enake pogoje in podobne ali različne rezultate dela, analitik je ali sintetik, kakor pač zahtevata delo in smisel ocene ali kritike, pri vsem pa skuša ostati skrajno objektivni, pošten, dosleden in odkrit. V Albrehtovih kritikah je najti tudi mnoge točne opredelitve umetnostnih hotenj sodobnega in polpreteklega časa, tako n. pr. naturalizma, neorealizma, ekspresionizma

in drugih; poročila in ocene rad razširja v daljše članke z najpotrebnejšimi podatki zlasti o manj znanih domačih in tujih avtorjih ter njihovem delu, s čimer seže pod roko tudi literarnim zgodovinarjem. Vedno skuša biti v svojih razsodbah perspektiven, kritika naj služi bodočnosti, ne sme biti epitaf preteklosti, strpna naj bo do iskanj in prizadevanj mladih, neizprosna in stroga do starejših. Ko se je 1924. leta razplamtel prepir okoli Župančičeve Veronike Deseniške, se je Albreht proti zlim posledicam slabe in neodgovorne kritike v DS in drugje postavil z načelnim člankom o Slovenski kritiki, po sporu z Vidmarjem zaradi istega dela pa še naslednje leto s Sodobno kritiko. Tam beremo: »Moje mnenje je in je bilo, da je treba pisateljevo delo, predvsem pa dela začetnika soditi po njegovih najboljših stvarih in ne obratno.«

V svojih člankih je Albreht obravnaval vrsto tedaj zelo aktualnih kulturnih vprašanj. Ko ocenjuje leta 1925 Pahorjev roman Medvladje, razmišlja »o brezupni sterilnosti in brezzvočnosti« slovenske pripovedne literature po Cankarju, o »literarnem pozerstvu«, ki je takrat prihajalo v modo, in o velikem slovenskem epskem tekstu, ki ga še vedno nimamo. Istega leta se ustavi ob potrebnosti publikacije, kakršna je pravkar izšla v prvem zvezku SBL; o vrednosti nove literarne zvrsti — kritičnega eseja in eseja sploh — govori v Jubileju Ivana Prijatelja leta 1926; ob desetletnici Tiskovne zadruge razpravlja o založbeni dejavnosti na Slovenskem po prvi svetovni vojni in o založbenem programu domačih del in prevodov, pri čemer priporoča najboljše avtorje iz svetovne književnosti; potrebo po izdajah monografij poudarja in opozarja, da izhaja preveč stvari v samozaložbi; izjavlja se Za kulturno zbližanje južnih Slovanov; pridružuje se klicu po ustanovitvi Slovenske akamedije znanosti in umetnosti ter Narodne galerije itd. Za podobne članke pa je dal tudi mnogo spodbud; ob petdesetletnici LZ je A. Ocvirk pisal o Ideoloških temeljih sodobne slovenske literarne revije, J. Vidmar pa o idejnih temeljih sodobne svobodne revije, oba članka sta nastala na urednikovo željo, da bi se za jubilejni letnik prispevale take stvari. Značaj krajše študije ima razprava Knut Hamsun (Ob njegovi sedemdesetletnici); Pesnikov jubilej pa je razmišljanje, v katero je avtor vpletel mnoge svoje nazore o literaturi in njenih problemih. Ob sedemdesetletnici K. Hamsuna n. pr. preudarja o poteh, oblikah in smereh sodobnega evropskega romana, o eseju, ki slednjega vedno bolj nadomešča, ter o Hamsunovih velikih sodobnikih, kakor so M. Gorki, J. Galsworthy, T. Mann. Takšnih krajših sprehodov po evropski literaturi je v Zvonu zelo primanjkovalo, Albreht pa se jih je rad loteval.

Poleg prevodov obeh že omenjenih pesmi O. Březine imamo v reviji le še dva prevoda v teh letih: 1927 Alfreda Momberta — Gora Moira (pesem) in 1932. leta J. W. Goetheja (odlomek iz Ifigenije).

Največ pa se je Albreht ukvarjal z zapiski o življenju in delu slovenske dramatike in o vlogi gledališča v kulturnem življenju. Razvoj domačega

gledališkega življenja je zasledoval načrtno in pomenijo danes ti zapiski močno oporo raziskovalcu rasti slovenske drame. Že Epilog dramski sezoni 1919. leta nam kaže, s kakšno zavzetostjo se je mladi gledališki poročevalec in kritik lotil svoje naloge. Najprej skuša na kratko orisati zgodovino našega ljubljanskega gledališča in ugotavlja, da so slabe politične razmere krive njegovega pritlikavega stanja, potem pa razmišlja o pomembnosti odrskega ustvarjanja za sleherni narod. Slovenci smo tu šele na začetku, kar potrjuje tudi minula sezona: brez pravega umetniškega igralskega ansambla smo, delo je nenačrtno, izbor iger nesmotrn, deloma so bili komadi pretežki i za občinstvo, ki še ni dovolj gledališko izobraženo, i za igralce same, po drugi strani pa je bil izbor preplehek, saj so prevladovalle slabe burke. Takšno stanje ne more pomeniti drugega kakor prvih začetkov, šibke korake nebolgjenosti. S trditvijo, da je naša odrska umetnost še daleč pod nivojem, ki bi ga morala imeti, če bi se hotela tako imenovati, se strinja tudi naslednja leta. K sanaciji nezdravih razmer v gledališki umetnosti mora prispevati tudi stroga kritika. In Albrehtova kritika posameznih dramskih sezon je res stroga, a pravična. Ko 1921. leta ponovno opozarja na mnoge pomanjkljivosti ljubljanskega odra, pravi, da je to le boljši diletantizem. Primanjkuje nam »izvirnih u m e t n i š k i h dramatičnih del«, brez omikanega odrskega jezika smo, brez kadra, smeri gledališča ni, skratka — kvaliteta je pri tleh, kvantiteta pa glede na to ne velja dosti. Nekoliko višji nivo je mogoče priznati le dvem, trem uprizoritvam. Slabim razmeram je mnogo kriva tudi država, ki bi se morala bolj brigati za finančno stran in manj za birokratizacijo vsake umetnosti. Med vzroke slabokrvne rasti našega odra šteje Albreht tudi močno konkurenco kina, ki se vedno bolj uveljavlja. Prve znake napredka prizna šele 1924. leta, čeprav tudi še zdaj ni govoriti o kaki organski liniji razvoja slovenske drame, a že leto kasneje spet ne skriva svojega veselja nad igro nekaterih posameznikov. Krizi, ki je v našem gledališču neutajljiva, pa so krive tudi splošne razmere povojnega časa, saj vsa »sodobna umetnost ne zadovoljuje, ker ne odrešuje«. Zato je »vera v bodočnost edini porok za umetnost . . . , ki se bo rodila šele po popolnem razkroju družbe in sodobnega človeka«. Tako spremlja Albreht življenje naše Talije in ga motri z dokaj zahtevnimi očmi preko vseh sezon. Njegovo mnenje o teatru je, da ni »urad za produciranje gledaliških predstav . . . , od gledališča hočemo gledališče umetnosti«. Vendar Albreht ne ostaja samo pri ugotovitvah, da je naša odrska umetnost šele v povojih, ampak skuša v svojih poročilih analizirati takšno stanje in opozoriti na vse, kar se mu zdi potrebno, da bi se stvari popravile. Tako so ta razmišljanja često zasnovana na zelo širokih sodobnih družbenih, političnih in kulturnih problemih. Večina njegovih epilogov in pregledov k posameznim dramskim sezonam je oprta uvodoma na nekatere splošne ugotovitve, ki načelno rešujejo slovensko gledališko umetnost v okviru vse domače umetnostne tvornosti, v njihovem drugem delu pa avtor podrobno

razčlenjuje in vrednoti posamezne uprizoritve tako, da svoje uvodne teze konkretizira. Na ta način je vršil tisto odgovorno in važno dolžnost dramske kritike, ki naj ob ugotavljanju vrednot in napak pomaga voditi in usmerjati gledališče, obenem pa privzgaajati občinstvu okus in posluh. V dolgih desetletjih svojega dramskokritičnega delovanja je Albreht takšno nalogo odlično izpolnil. Realista, kakršen se nam v tem svojem pisanju kaže, zanima vse, kar bi na razvoj mladega slovenskega poklicnega odra lahko pozitivno ali negativno vplivalo. Ustavlja se seveda največkrat ob kvaliteti, ki sicer polagoma raste, a je vse preveč podvržena mnogim zunanjim vplivom. Zato se pogumno loteva vseh vprašanj, ki se kot ovira stavljajo na pot. Loti se najprej repertoarja in skuša dognati, katera dela drama v danih pogojih zmore, katerih avtorjev se mora oprijeti, da bo pritegnila občinstvo in mu dala vsaj nekaj tistega, kar gledališče dati more. Ob tem se prenekatero poročilo razvije v krajšo študijo o moralnih vrednotah igre in značilnostih dramskih prijemov njenega avtorja. Vrsta uglednih evropskih dramatikov najde na ta način k nam svojo pot. Igralski ansambel je drugo važno vprašanje, ki ga spretno leto za letom rešuje tako, da opozarja na najbolj talentirane in obetajoče mlade igralce. Albreht je s svojim točnim posluhom prvi pri nas oznanil imena nekaterih gledaliških umetnikov, ki so se v poznejših letih razvili v klasike slovenske odrske umetnosti in ki še danes predstavljajo njen vrh: Marija Vera, Skrbinšek, Šaričeva, Lipah, Cesar, Kralj in drugi. Brez umetniškega ansambla ni mogoče govoriti o gledališču, zato ga skrbi tudi socialni položaj igralca. Gledališče mora voditi močna osebnost, ki ji ne bo vezalo rok zakulisno spletkarjenje in politično strankarstvo, ki bo znala ločiti umetnino od šunda. Posebna pozornost veljaj tudi odrski izreki. Ta bodi pravilna, ne izumetničena, a zopet brez delavniške vulgarnosti. Oder naj bo tribuna, od koder bo zvenela najčistejša in najlepša slovenska govorica. Glede na to bi moralo gledališče posebej paziti na sestavo repertoarja, da bi vanj prišla tudi jezikovno najboljša domača dela (n. pr. Cankarjeva) in samo najboljši prevodi iz tujih literatur. Slovenci žal nimamo mnogo svojih dobrih dram, najboljše med njimi pa so za naše razmere še težko uprizorljive, kar velja posebno za Cankarja. Čeprav so njegova dela bila v teh desetih letih pogosto na odru, Albreht z njihovim uprizarjanjem večinoma ni bil zadovoljen. Posebno poglavje pri razvoju gledališča pa je kritika. Pri nas je doslej skoraj ni bilo. Redki poizkusi nekaterih so propadli ob mnenju večine, da je za Slovence vse dobro, da je naše gledališče še mlado in ga ne gre ocenjevati »prestogo«, da se s kritiko jemljeta volja in pogum. Vse Albrehtove ocene ljubljanskega gledališča kažejo, kako je puščal vnemar taka zmotna mnenja in kako je hodil kot eden prvih slovenskih gledaliških kritikov svojo ravno pot. Oster je v svojih grajah, a vedno pripravljen pokazati na resnično vrednost nekega prizadevanja.

Kot gledališki kritik in poročevalec je torej Albreht v LZ skoraj petnajst let seznanjal slovensko javnost z razvojem in uspehi osrednje naše dramske hiše. Ustvaril je prototip slovenske gledališke kritike, ki je še danes živ in v veljavi, s svojimi ocenami in mnenji je pomagal uravnati Talijin voz in izobraževati okus občinstva z mnogimi originalnimi zapiski o dramatiki, odru, dramatikih, njihovih delih, odrski umetnosti, igralcih, odrskem jeziku in končno tudi o odnosih občinstva do svojega gledališča.

Albrehtovo delo pri LZ razpade: v pesniško, pisateljsko, prevajalsko, esejiščno-kritično in uredniško. Kot pesnik in pisatelj je bil aktivnejši v prvem obdobju do prevzema uredništva, potem pa se je uveljavil kot pisec mnogih ocen, kritik, razprav in poročil zlasti iz gledališkega področja ter najbolj kot urednik. Čeprav je drugo obdobje krajše od prvega, je i glede na kvaliteto i glede na kvantiteto mnogo močnejše in pomembnejše od prvega. Načela, ki so ga vodila pri urejevanju najboljše sodobne literarne revije je skušal v svojih prispevkih prikazati v praksi. Majhne, pritlikave slovenske politične razmere mu niso dovoljevale do kraja realizirati zastavljenega programa. Vendar moramo njegovo ime med številnimi imeni urednikov 60 let izhajajočega najvidnejšega slovenskega literarnoumetniškega lista postaviti v vrsto najbolj uspelih.

Za sencami, za bežni mi oblaki,
ki v nič jih razprši najmanjši dih,
do smrti se ločimo, siromaki -
iz njih rojeni se vtopimo v njih.

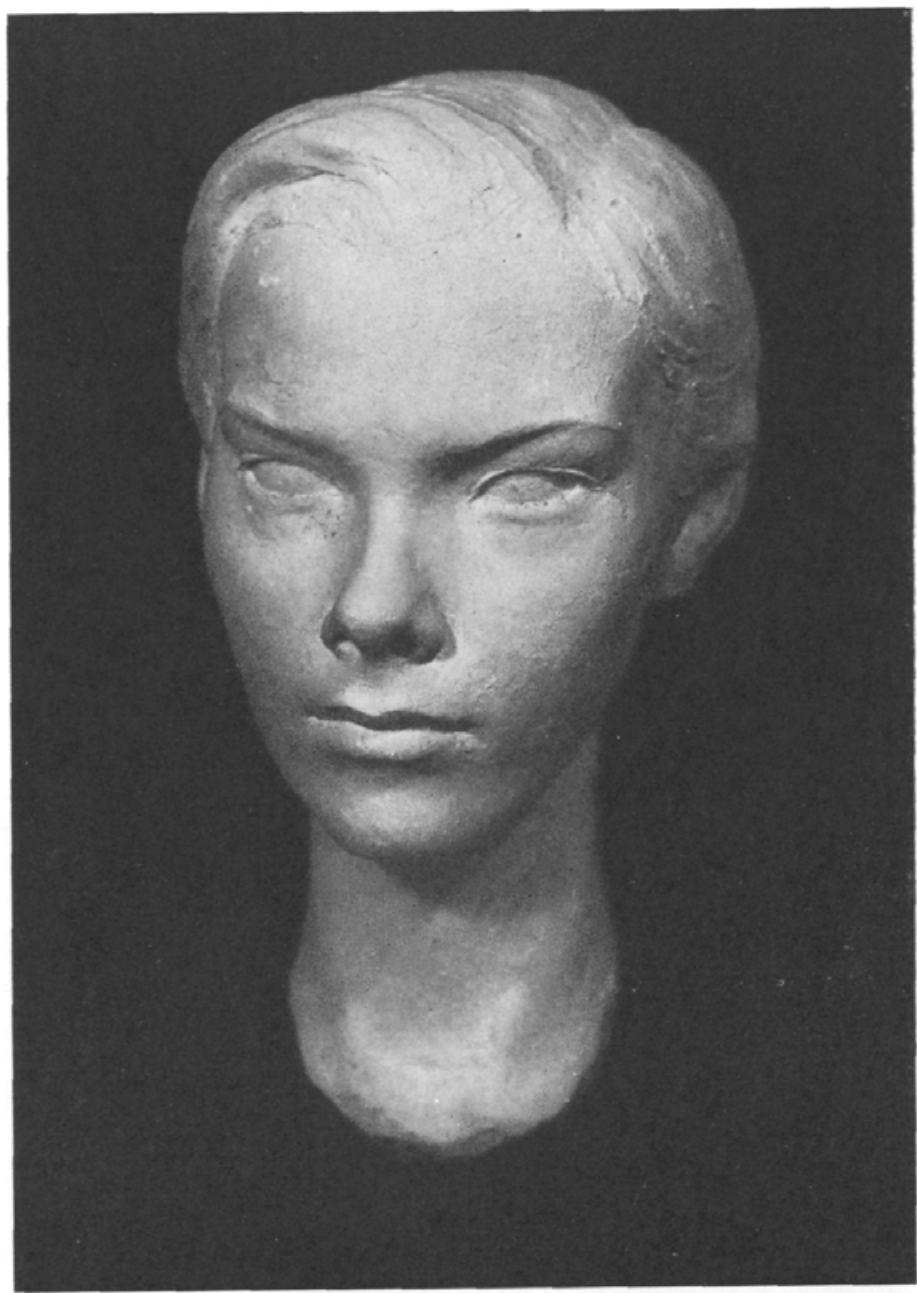
Oton Zupančič

Zaprice 31/8/1913

ALBREHTOVI PRISPEVKI V LZ

PESMI

- 1908 Vesoljstva utrinek (734)
- 1909 Poklic (37)
 Ti me boš razumela (93)
 Hrepenenje (173)
 Življenje (288)
- 1910 Stih (475)
- 1911 Spev proletarcev (114)
 Domotožje (354)
 Pesem samotnih (354)
 Iz cikla »Jaz« (449)
 Najino slovo (520)
 Moj božični konfiteor (618)
 Večerni sonet (618)
- 1912 Človek (338)
 Pesnik (416)
 Romanca (625)
- 1913 Modri sonet (79)
 Črni plameni (113)
 Razdvojen (114)
 Geslo (139)
 Bratska pesem (160)
 V poletni dan (449)
 Mladi ženi (449)
- 1914 Pomlad (171)
 Noč (249)
 Svidenje (249)
 Romilda (250)
 Rodno mesto (250)
 Requiem (251)
 Razodetje (251)
 Himna (264)
 Veter (489)
- 1915 O, žetev (217)
 Pričakovanje (338)
 Vizija (373)
 Na Zalah (385)
 Na vrtu višnjevih nebes (570)
- 1916 Iz cikla: Rdeča pomlad — Igra na nebu (2)
 Iz cikla: Rdeča pomlad — V jarku (49)
 Polnočni sonetje (97)
 Pomladna slutnja (99)
 Pojdi z menoj (146)
- Notturmo (156)
 V polnoč gredo ure (168)
 Spomini (289)
 Večer (337)
 Himna trenutka (337)
 Naš bog (433)
- 1917 V svetli uri (23)
 Sebi v album (58)
 Vrt blaženih (84)
 Misel (140)
 Promenada v snegu (155)
 Azurni zvon (169)
 V spominsko knjigo (170)
 Atila (393)
 Globlje in tišje (394)
 Napiitnica vsem živim (561)
- 1918 Spev eternistov (161)
 Alkimija (162)
 Tuji glas (162)
 Iz knjige »Cor cordium«. Mož (521)
- 1919 Skrivnostni hip (1)
 Ob cvetočem drevesu (357)
 Dvogovor z očmi (540)
- 1922 Iz knjige ljubezni »Moj beli albatros« (83)
- 1923 Iz groba (40)
- 1924 Iz »Političnih sonetov« (25)
 Na zadnjem pragu (706)
 Kje je? (745)
- 1925 Pismo očetu (257)
 Svojim prijateljem (304)
 Nekomu drugemu (305)
- 1926 Sonce (641)
 O pijanost (641)
 Jadrnica (642)
 Vsako nebo (642)
 Evropa (642)
- 1928 Z razpetimi krili (501)
 Geslo Dionizovo (502)
 Moj prednik (502)
 Počitniški sonet (502)

Homar Lev — Portret

- 1929 Meditacija o življenju in smrti
(Otokarju Březini) (1)
1930 Zvon (4)

LEPOSLOVNA PROZA

- 1910 V večerni zarji (87)
Pot v domovino (593)
1911 Nočni pogovori (645)
1912 Misterij mladosti (87, 134)
Danse macabre (417)
1913 Pesem granitnih cest (520)
1914 Po maturi (299)
1915 Izobčenka (15)
V mrtvih nočeh (538)
1916 Vesela vdova (362)
Na oljski gori (470)
1917 Laž (126)
Otroci (232)

PREVODI

- 1918 O. Březina — Vigilije (496)
1927 Alfred Mombert — Gora Moira (36)
1928 Otokar Březina — Odgovori (577)
Otokar Březina — Stavitelji svetišča (668)
1932 J. W. Goethe — Iz »Ifigenije« (199)

ČLANKI, ESEJI, OCENE, RAZPRAVE, POROČILA

- 1911 Milan Vukasović — Basne (331)
Damir Feigel — Pol litra vipavca (387)
Edmonde de Amicis — Furij (388)
Rik. Jeretov — Katelinić — Našim
morem i našim krajem (668)
1912 Anton Kovačić — U registraturi (107)
Milan Pugelj — Brez zarje (388)
1913 Branislav Nušić — Priče (52)
Radivoj Petrlin — Petruška — Po
cesti in stepi (104)
Fran Milčinski — Volkašin (557)
1914 Milan Pugelj — Mimo ciljev (337)

- 1919 Epilog letošnji dramski sezoni (541)
1920 A. Strindberg — Ispovesti jednog
ludaka. Preveo Djordje Pejanović
(189)
Drama (765)
1921 Drama (187, 444)
1922 Cankarjev zbornik (435)
Alojz Kraigher — Umetnikova trilo-
gija (626)
Drama (763)
1923 Drama (189)
Tone Seliškar — Trbovlje (523)
1924 Hamlet na slovenskem odru (60)
Anton Novačan — Samosilnik (312)
Drama (637, 768)
Slovenska kritika (759)
1925 Jože Pahor — Medvladje (56)
Ciril Jeglič — Obrabi (121)
Epilog »Veroniki Deseniški« (245, 311)
Drama (567)
Slovenski biografski leksikon (757)
Češka kritika dramatika Ivana Can-
karja (763)
Sodobna kritika (767)
1926 Jubilej Ivana Prijatelja (164)
Radivoj Petrlin Petruška — Zname-
nje (63)
Jubilej »Srbskega knjižnega
Glasnika« (316)
Iz korespondence Ivana Cankarja (379)
Cankar v čeških prevodih (400)
Srečko Kosovel (557)
Ivan Albrecht — Prisluskovanje (628)
Drama (632)
Knjižni jubilej (643)
Ivan Tavčar — Zbrani spisi IV. zv.
Uredil I. Prijatelj (707)
Knjige Vodnikove družbe (788)
Zofka Kvedrova (792)
1927 Za Slovensko akademijo znanosti in
umetnosti, za Narodno galerijo (61)
Za kulturno zbližanje južnih Slo-
vanov (62)
Gledališče v krizi (127)
Drama (251)
Srečko Kosovel — Pesmi (695)

1928 Svobodna mladina (128)

Ivan Lah — Vodniki in preroki (244)

A. Pirjevec — Slovenski možje (244)

O Župančičevi »Veroniki Deseniški«
(446)

Pregled dramske sezone 1927—1928
(624)

Ivan Cankar — Pohujšanje v dolini
šentflorjanski (754)

1929 Pojasnilo (378)

Knut Hamsun (471)

Rudolf Maister — Kitica mojih (686)

K sporu zaradi Gradnikove »Kitajske
lirike« (694)

1930 Petdesetletnica Ljubljanskega Zvona
(53)

O gledališču in kritiki (252)

Shakespearejev »Vihar« (342)

1931 Ivan Cankar — Zbrani spisi XII (439)
Iz uredništva (448)

1932 Pesnikov jubilej (565)

Pregledi, opombe uredništva, vabila
naročnikom, obvestila.

Literatura: LZ 1908 do 1933; Jutro
16. IV. 1927, 24. I. 1931, 23. IX. 1932,
3. XI. 1932, 21. XII. 1932; DiS 1932;
Križa Ljubljanskega Zvona 1932.

KAMNIŠKI INDUSTRIJSKI OKOLIŠ Z OZIROM NA LASTNO PROIZVODNJO VRTNIN

Vilko Plešnar

Že površnemu opazovalcu, ki opazuje številne tovarniške dimnike in gruče delavcev, ko hite na delo, je jasno, da je okoliš Kamnika, Mengša in Domžal industrijski. Industrija daje poglavitni pečat gospodarstvu okoliša in kot najmočnejša gospodarska veja najrazličneje vpliva na svojega gospodarsko šibkejšega, a nič manj pomembnega soseda — kmetijstvo, ki predstavlja materialno podlago za preskrbo industrijskih delavcev s poljskimi pridelki in vrtninami. Ker je industrija okoliša osredotočena v ravninskem delu ob Kamniški Bistrici in njenih pritokih, bom pri proučevanju zajel poleg tega precej širše področje, ki ima sicer povsem kmetijski značaj, vendar pa je z industrijskim okolišem tesno povezano.

Razumljivo je, da to kmetijsko zaledje ne more v celoti zadostiti potrebam bližnjega industrijskega trga s poljskimi pridelki, živalskimi proizvodi in mesom, pač pa bi bilo mogoče v mnogočem izboljšati preskrbo z doma pridelanimi vrtninami. S pridelkom krušnih žit krijemo v povprečnih letinah komaj 20% potreb* (32 kg na prebivalca). Potemtakem je treba uvoziti prīmanjkljaj 33—35.000 q krušnih žit. Tudi z izboljšano agrotehniko ni mogoče pridelati dovolj žit in bo okoliš zaradi goste naseljenosti prebivalstva še nadalje izrazilo pasiven glede prehrane iz lastnih proizvodnih virov. Izjema je le krompir; pridelek za 20—25.000 q presega potrebe okoliša. Tudi prireja živine še ni zadostna, zato uvažamo precej klavne živine iz sosednjih živinorejskih okolišev, majhna potrošnja mleka (0,2 l na prebivalca) pa za zdaj še omogoča kritje potreb.

* Indeks Zveznega zavoda za statistiko in evidenco št. IV./1954 navaja kot povprečje osebne potrošnje 160 kg krušnih žit v Sloveniji.

Zemljiški fond prebivalstva

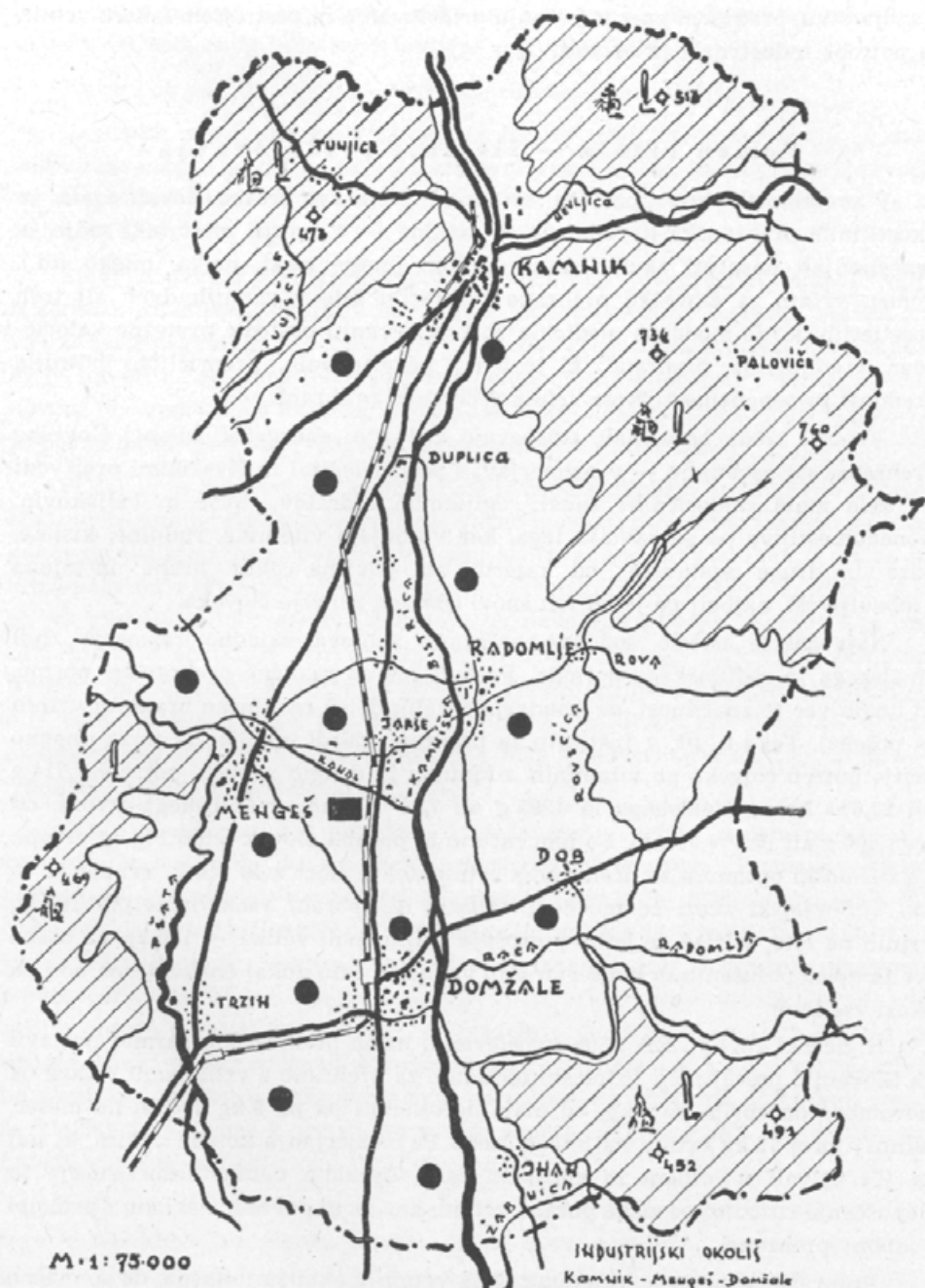
Vzpon industrije je povzročil važno izpremembo v socialni strukturi prebivalstva zaradi porasta števila industrijskih in obrtnih delavcev, nemalo pa je vplival tudi na način in smer kmetijske proizvodnje. Na eni strani je odvezemala industrija kmetijstvu zemljo za zgradbe in delovno silo za strežbo pri stroju, na drugi strani pa so rasle potrebe industrijskih krajev po živilih.

Mnogi mali kmetje so v času krize, ki so pretresale gospodarstvo, odšli delat v tovarne, zemljo pa so prepuščali v obdelovanje ženam in otrokom. Večina teh polkmetov, ki so stali z eno nogo na polju, z drugo pa poleg stroja, ni mogla več dobro obdelati zemlje, ki jim je dajala le postranski vir dohodkov. Zato so pogostoma odstopali zemljo sodelavcem — došlekom, ki so si postavili svoj dom z vrtom in kako njivico. Zemljiška posest se je drobila sorazmerno s hitrostjo porasta industrije v preteklih 40 letih. Dokaz za to je sedanja posestna struktura, ko prevladuje mala posest in ko je v okolišu mimo 1292 kmečkih posestev še 2154 malih posestvec industrijskih delavcev.

Ta posestveca merijo povprečno 0.48 ha, od tega je 0.15 ha njiv in vrtov. Veliko število nekmečkih posestev kaže močno uveljavljanje težnje po čimbolj obsežni in pestri samopreskrbi delavcev, ki si z obdelovanjem zemlje v prostem času ob pomoči družinskih članov pridelajo predvsem dovolj vrtnin in krompirja, morda še malo koruze in okopavin (pese, repe, korenja itd.) za prašiča in kokoši. S temi pridelki sicer še ne odpade navezanost na trg, vendar je le-ta zato občutno razbremenjen, pasiven položaj glede na lastno preskrbo trga z živežem pa ni več tako pereč.

Tudi bežen pogled na posestno strukturo kmetij kaže, da sta v velikostni skupini do 5 ha le 602 kmetiji (46%), od katerih ima vsaka povprečno le 0.93 ha njiv in vrtov, drugih 690 »velikih« kmetij pa ima povprečno po 2.64 ha orne zemlje. Če pri tem upoštevamo še ne dosti pozabljeno prizadevanje kmetov po prehranski avtarkiji, ki po načelu: — »naj pridelam vsaj vsakega nekaj, če že ne vsega dovolj«, sejejo okrog 25 kmetijskih rastlin, kaj lahko spoznamo, da tržne proizvodnje sploh ni. Trg zalagajo večinoma samo s tistimi tržnimi viški, ki se pojavljajo v ugodnih letinah, če pa botrujejo kmetovemu prizadevanju na zemlji še naravne ujme, je tržnih viškov bore malo, razen živinorejskih proizvodov, ki dokaj enakomerno dotekajo na tržišče.

V pridelovanju poljščin si ne moremo kaj prida obetati niti od specializirane proizvodnje niti od boljše agrotehnike, ker je orne zemlje premalo in je bo vse manj in manj, saj se je površina nerodovitnih zemljišč samo v zadnjih štirih desetletjih povečala kar za 32 odstotkov ali 224 ha — predvsem na račun obdelovalnih zemljišč (njiv in travnikov), ki jih zasedajo postopno gradbeni

Industrijski okoliš Kamnik—Mengeš—Domžale

objekti. V prilično kratkem obdobju bi bilo mogoče doseči mnogo samo v sadjarstvu, predvsem pa v povečanju pridelovanja in pestrejšem izboru vrtnin za potrebe industrijskega okoliša.

Pomen vrtnin — širjenje pridelovanja

V preteklosti, često pa tudi še danes, se je vse preveč poveljevala in ukoreninila prehranska navada, da so vrtnine — v manjši meri tudi sadje — zapostavljali nasproti »kaloričnim« živilom (meso, mast, moka, mleko itd.). Pomen vrtnin za človeško prehrano je zrastel šele v zadnjih dveh ali treh desetletjih, ko je moderna medicina ob proučevanju posledic pretežno kaloričnega vrednotenja prehrane, ki je tedaj prevladovalo, prepričljivo potrdila vrednost in nenadomestljivost vrtnin v človeški prehrani.

Vrtnine resda prav malo prispevajo k dnevni energetski bilanci človeške prehrane, saj vsebujejo — v primerjavi s poljedelskimi in živalskimi proizvodi — zelo malo »kaloričnih« snovi: ogljikovih hidratov, tolšč in beljakovin. Nenadomestljive pa so zavrlo tega, ker vsebujejo vitamine, rudnine, kisline, baze in druge sestavine, od katerih sta odvisna okus hrane in njena prebavljivost, najbolj pa je od teh snovi odvisno zdravje človeka.

Najvažnejše načelo sodobne prehrane zahteva skladno razmerje živil živalskega in rastlinskega porekla. Postavljene so različne prehranske norme, ki imajo vse to značilnost, da poudarjajo velik delež rastlinske hrane in vrtnin še posebej. Tako n. pr. v Inštitutu za prehrano ZSSR menijo, da je za dnevno kritje potreb človeka po vitaminih, rudninah in drugih snoveh, potrebno 714 g ali 27,6% hrane živalskega in 1225 g ali 72,4% hrane rastlinskega izvora, od tega 400 g ali 15,4% vrtnin. Po tem računu bi porabil človek letno 146 kg vrtnin. Ta fiziološki optimum za prehrano z vrtninami je sicer zelo visok, vendar so se mu v Sovjetski zvezi že močno približali, saj porabi vsak državljani 125 kg vrtnin na leto, v ZDA je letna potrošnja vrtnin tudi velika — 120 kg na osebo (velik delež posušenih in konzerviranih vrtnin in zato dokaj enakomerna poraba skozi vse leto).

Higienski zavod LRS je ob upoštevanju naših prehranskih razmer postavil za Slovenijo precej nižji fiziološki optimum za prehrano z vrtninami: v času od novembra do aprila po 4 kg, od maja do oktobra pa po 9 kg vrtnin na mesec, skupaj torej 78 kg vrtnin na leto in osebo. Po primerjanju količin vrtnin, ki naj bi jih uživali v letnem in zimskem času, opazimo veliko nesorazmerje in dopuščanje izrazito sezonske porabe vrtnin, kar pa ni povsem v skladu s principi sodobne prehrane.

Prepričan sem, da je letna potrošnja vrtnin v okolišu tolikšna, da se močno približuje določeni zaželeni potrošnji. Visoka poraba vrtnin pa je mogoča

predvsem tam, kjer je pridelovanje vrtnin čimbliže tržišču, ali z drugimi besedami: potrošnjo vrtnin bomo lahko povečali predvsem z domačim pridelkom te, še pred nedavnim tako zapostavljene »zelenjadi«.

Kakšni so pa bili pogoji za širjenje pridelovanja vrtnin?

Zemljiški fond prebivalstva, ki je bil že prej skromen, se je v času pospešene industrializacije po prvi svetovni vojni še bolj skrčil. Danes odpade na enega prebivalca okoli samo 29.1 a kmetijskih zemljišč, od tega pa je le 13.5 a njiv in vrtov.

Številčni porast prebivalstva kot posledica pritegovanja številnih delavcev iz izrazito kmetijskih okolišev in razmah industrije, ki je bistveno vplival na višino narodnega dohodka, sta povzročila važno gospodarsko spremembo: okoliš, ki je bil prej čisto kmetijski, je postal industrijsko-kmetijski z vsemi značilnostmi te oznake, med katerimi je za naše razmotrivanje pač najbolj važno, da je postal okoliš pasiven v pogledu lastne preskrbe z živežem.

Prišel se je uvoz velikih količin živil iz drugih okolišev in pokrajin države. Med uvoženimi predmeti so zavzemale važno mesto tudi vrtnine tako po količini kakor po veliki skrbi in pozornosti, ki ju zahtevajo od prevoznikov. Vrtnine se hitro pokvarijo in so občutljive za prevoz ter mehanične poškodbe, mimo tega pa ne prenesejo daljšega vskladiščenja ob navadnih pogojih. Zaradi tega sta zavzemala v strukturi cen vrtnin, ki so prišle na trg, zelo visok odstotek transportni oziroma skladiščni kalo in prevozni pribitek. Uvožena vrtnina je bila vedno draga, zraven pa še pogosto manj kvalitetna kot tista, ki je bila pridelana doma. Temu niso odpomogla niti transportna sredstva, ki so se izboljševala hkrati s porastom potrošnje.

Vse to je učinkovito pospeševalo pridelovanje vrtnin v samem okolišu, posebno še v krajih, ki so blizu industrijskim centrom. Pionirsko vlogo pridelovanja in uvajanja novih, prej neznanih vrst in sort, so imele vrtnarije, ali bolje rečeno — vrtovi graščin Križ, Jablje, Krumperk in Črnelo. Kasneje so se jim pridružili tudi poklicni vrtnarji, ki so se prej ukvarjali pretežno s cvetličarstvom. Ti so se delno preusmerili na pridelovanje vrtnin. Zaradi vse večjih potreb je rasla tudi donosnost pridelovanja. Ko so nekateri kmetje in drugi lastniki zemlje spoznali donosnost vrtnin, so jih začeli pridelovati najprej na razširjenih vrtovih, kasneje pa tudi na njivah v bližini hiš. Pridružili so se še vrtničkarji, ki sicer k oskrbi trga niso skoraj nič prispevali, vendar so ga zaradi lastnega pridelka vsaj razbremenjevali.

Ostali pridelovalci so začeli ob koncu tridesetih let tega stoletja polniti trge z domačim pridelkom. Dovoz je bil sprva majhen, kasneje ko so si pridelovalci nabrali izkušnje, pa je narastel po količini in izboru vrtnin; izbor se je prilagajal zahtevam trga. Zanimivo je, da so nekatere vrtnine, ki

zavzemajo danes velik delež v tovrstni prehrani, tedaj sadili kot dišavnice, samo po nekaj rastlin, kot n. pr. paradižnik in paprika. Tako so v Stobu, Rodici, Studi, Dragomlju, Mengšu, Kamniku in njegovi okolici pridelovali pred tremi desetletji predvsem zelje, podzemno kolerabo, strniščno repo za kisál, čebulo, česen, kumare, stročji fižol in pa seveda solato, šele kasneje so obogatili izbor vrtnin s paradižnikom, papriko, kumaricami za vlaganje, rdečo peso in drugim, da omenim le najvažnejše vrtnine. Nekatere od teh vrtnin so bile novost, ki so jo spoznali na trgu, način pridelovanja pa so jim posredovali poklicni vrtnarji, ki so jih oskrbeli tudi s sadikami.

Zelenjadni vrt posestva Pšata v Mengšu

Za tržne razmere okoliša je značilno, da pridelek vrtnin skoraj redno ni kril potreb, razen v sezoni solate ob koncu pomladi. Zato, in pa zaradi uvoza, so bile vrtnine drage. Nakup dragih vrtnin pa je močno obremenjeval nizki potrošni sklad delavskih družin. Zato so delavci vedno upoštevali potrebe svojih družin po vrtninah, ko so kupovali zemljišča za gradnjo domov. Uredili so si vsaj skromen vrtič na svoji ali na najeti zemlji. Postali so vrtičkarji, ki zlasti v sezonskem obdobju od maja do oktobra obilno zalagajo svojo kuhinjo z vrtninami, ki jih sami pridelajo. Te vrtnine so morda celo »dražje« od kupljenih, če računamo vse delo na vrtu v prostem času. Kljub temu pa je to drobno pridelovanje v narodnogospodarskem pogledu zelo pomembno, važna pa je tudi mentalno-higienska plat tega udejstvovanja. Delavec se pri delu v vrtu pravzaprav spočije in sprosti duševno napetost, ki je često posledica utrudljivega in enoličnega dela na njegovem delovnem mestu.

Rastni pogoji in izbor vrtnin

Čeprav je vrtnarstvo »sestrska« proizvodnja poljedelstva, ima vendar nekatere značilnosti, po katerih se bistveno razlikujeta. Ker izvira večina vrtnin iz toplih (tropskih in subtropskih) predelov zemlje, se kaže v naših podnebnih razmerah velika neskladnost med potrebami vrtnin po toploti in vlagi na eni, ter količinami, ki so jim pri nas na razpolago, na drugi strani. To dejstvo močno intenzivira proizvodnjo vrtnin (zalivanje, namakanje, pokrite in tople grede ali gnojaki, stekleniki, vzgoja sadik, siljenje) in podraži pridelek.

Pridelovanja vrtnin v umetnih pogojih ne bi bilo rentabilno predvsem zaradi dveh važnih činiteljev:

1. ustrezne zgradbe oziroma naprave zahtevajo velike investicije in visoko strokovnost zaposlenih; zaradi velike potrošnje kuriva so vrtnine drage;

2. v času, ko je v okolišu največje pomanjkanje vrtnin, pridelujejo v Dalmaciji in Slovenskem Primorju vrtnine na prostem. Te vrtnine so kljub prevozu in često visokemu kalu prav gotovo cenejše, kot pa bi bile v domačih steklenikih pridelane vrtnine.

Urnnavanje ekoloških pogojev bomo torej še nadalje omejevali na hladne in tople gnojake, v katerih bomo vzgajali predvsem sadike. S povečanjem njihove kapacitete, če bi bila ekonomsko upravičena, bi vsaj delno razbremenili uvoz vrtnin oziroma izboljšali prehrano z vrtninami v kritičnih zimskih in pomladanskih mesecih. Pri tem mislim na siljenje nekaterih vrtnin. Sicer pa bo težišče proizvodnje na prostem v danih talnih in podnebnih pogojih, ki bistveno vplivajo na pridelovanje vrtnin in določajo tudi njihov izbor.

Med ekološkimi činitelji naj omenim le najvažnejše.

Zemlja, s katero imamo opravka v okolišu, je plitva do srednje globoka, rjava, lahka do srednje težka, humozna peščena ilovica, ki leži večidel na več metrov debeli plasti srednje debelega grušča. Globina tal se počasi veča v smeri proti jugu; bolj debela tla najdemo tudi pod vznožji hribov (akumulacijska cona). Globina tal 13 vzorcev, ki so jih vzeli na terenu (na skici okoliša so označeni kot črni krogi), se giblje med 15 in 47 cm, povprečna globina pa je 20—25 cm. To potrjujejo tudi odprti profili tal (črni kvadrati na skici). Odstotek humusa je visok in zelo izenačen — giblje se od 3.27% do 5.30%. Od drugih rudninskih snovi (apno, kalij, fosfor) primanjkuje v nekaterih vzorcih samo fosfora.

Zaradi velike propustnosti zemlje — kmetje trdijo, da je kot rešeto — in obilnih padavin so hranilne snovi podvržene močnemu izpiranju, humus pa se hitro razkraja. Zato je potrebno vnašati v tla velike količine organske mase (hlevski gnoj, kompost, padavine) in umetnih gnojil, vendar dodajamo te šele takrat, ko je z organskimi gnojili zagotovljena obnova razkrojenega dela humusa.

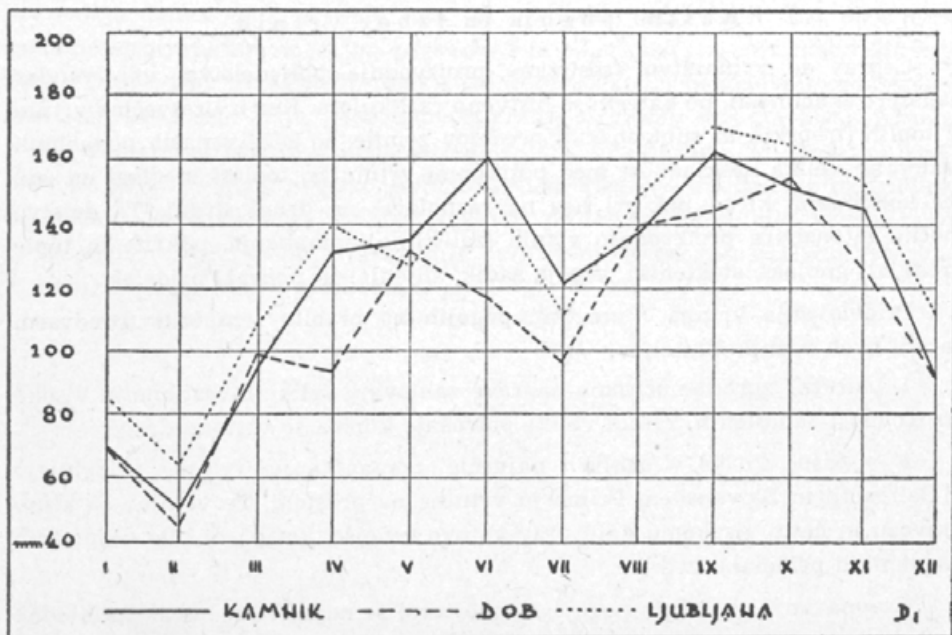

Diagram D I: Razpored padavin v Kamniku, Dobu in Ljubljani, 1927—1939

Padavin je sicer dovolj (Dob 1307 mm, Kamnik celo 1451 mm na leto), njihova razporeditev pa ni najbolj ugodna, ker nastopa drugi padavinski minimum v juliju (prvi v februarju) torej zunaj vegetacijske dobe). Tedaj pade sicer še 97 oziroma 121 mm padavin, vendar je to premalo za nemoteno rast in razvoj vrtnin glede na veliko propustnost tal s prodnatim podtaljem in zaradi visoke povprečne temperature v tem času (18.6°C). Zato je treba vrtnine v tem času obilno zalivati, čeprav pade v razdobju april—september 55% letnih padavin.

Večina okoliša leži v območju, ki ga omejujeta izohietri 1300 mm na jugu in 1500 mm povprečnih letnih padavin na severu. Kamniške Alpe pa vplivajo na nastop poznih pomladanskih in zgodnjih jesenskih slan, ki jih v južnem delu okoliša omili savska megla. Važen podnebni činitelj predstavljata tudi dokaj obširni gozdni področji ob vzhodnem in zahodnem robu okoliša.

Toplota je tisti ekološki činitelj, ki ima največji vpliv na izbor vrtnin. Srednja letna temperatura (Kamnik 8.6°C , Domžale 9°C) je za izbor vrtnin kaj malo pomembna. Važne so povprečne mesečne — še boljše dekadne — temperature zraka in tal, ki določajo rok setve in sajenja na prostem, ter temperaturna nasprotja (tako imenovani ekstremi). Srednji datum zadnjega mraza je 14. april, neredko pa padajo slane in celo sneg še v prvi polovici maja (1946 in 1952 je

padla slana celo 21. maja, 1957 je zapadel sneg in nastopil nenavaden mraz celo 6. maja). Prvi jesenski mraz nastopi povprečno 27. oktobra, čestokrat pa že prej; nastop mraza je zelo verjeten že v prvi dekadi oktobra.

Vegetacijska ali rastna doba traja povprečno 235 dni, od 24. marca do 13. septembra. Pri tem upoštevamo dneve s temperaturo enako ali višjo od $+5^{\circ}\text{C}$. Prvi datum imamo za začetek toplotne pomladi, drugega pa za konec toplotne jeseni okoliša.

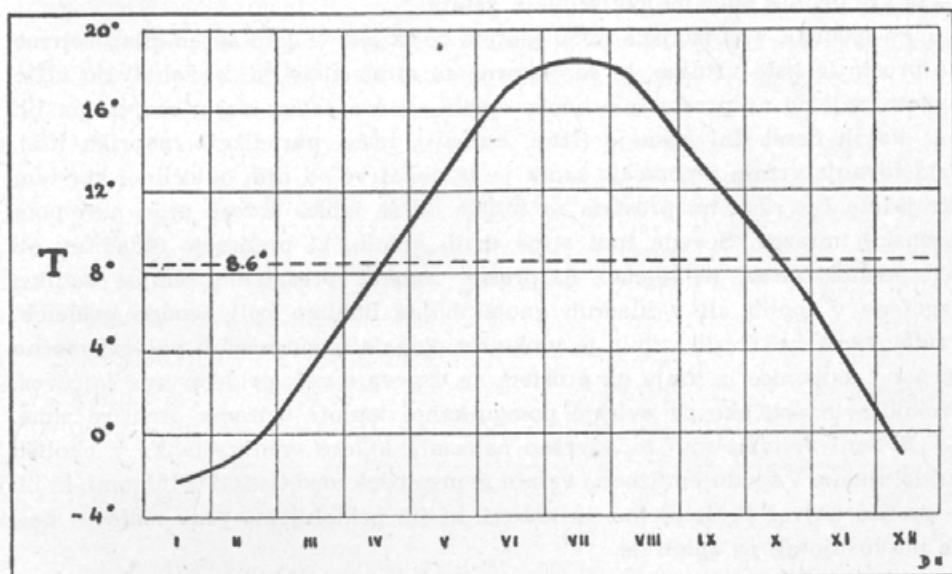

Diagram D II: Temperaturna krivulja, Kamnik 1925—1940

Dnevi s srednjo dnevno temperaturo, enako ali višjo od 10°C , nastopijo povprečno 27. aprila in prenehajo 9. oktobra, povprečno je 167 takih dni v letu.

Dnevi s srednjo dnevno temperaturo, enako ali višjo od 15°C , nastopijo povprečno 27. maja (začetek toplotnega poletja) in trajajo povprečno do 11. septembra (začetek toplotne jeseni); njih srednje število je 98.

Za proizvodnjo vrtnin pa so zelo važni ekstremni datumi zadnjega mraza spomladi in prvega mraza jeseni.

Zadnji mraz: najzgodnejši 23. marca (1936)
najpoznejši 21. maja (1946 in 1952)

Prvi mraz: najzgodnejši 29. septembra (1932)
najpoznejši 20. novembra (1931)

Poglavitna značilnost toplotnih razmer okoliša je, da mesečni toplotni maksimum nikdar ne prekorači 20° C. K ugodni toplotni bilanci prispeva tudi 0.66% južna ekspozicija terena pa razmeroma lahka zemlja, ki se spomladi, zlasti v zavetnih legah z južno ekspozicijo, kmalu ogreje, tako da je mogoča bolj rana setev tistih vrtnin, ki kale že pri nizki temperaturi in ki v začetku rasti prenesejo začasne ohlaiditve (nekatero korenčnice in kapusnice, grah itd.). Važen pokazatelj je tudi vsota toplotnih stopinj okoliša, ki znaša za čas vegetacije 3.075° C, kar je sicer premalo za vinsko trto in občutljive rastline, dovolj pa za vse pri nas običajne poljščine in vrtnine.

Po nastopu vegetacijske dobe (datum se iz leta v leto spreminja), sejemo na prosto le tiste vrtnine, ki so odporne za mráz, tiste pa, ki zahtevajo višjo toploto, sejemo na prosto šele konec aprila ali v začetku maja; sadimo pa jih šele kakih deset dni kasneje (fižol, kumare, buče, paradižnik, paprika itd.). Pridelovanje vrtnin s pomočjo sadik je za nekatere od njih odločilno, ker tem skrajšamo čas rasti na prostem za toliko, da še lahko dozore pred nastopom jesenskih mrazov. Seveda tudi seme tistih vrtnin, ki prenesejo ohlaiditev ali celo kratek mráz, ne sejemo na prosto, temveč presajamo semkaj sadike, vzgojene v toplih ali v hladnih gnojakihi, da dobimo bolj zgođen pridelek. Pridelovanje nekaterih vrtnin je v okolišu domala nemogoče ali pa vsaj močno tvegano. Lubenice in dinje na prostem ne uspevajo več; pridelovanje jajčevca, brokolija in artičoke pa ovirajo pomanjkanje toplote oziroma preostre zime.

S temi vrstami smo že površno nakazali, katere vrtnine lahko v okolišu pridelujemo. V spodnjem izboru vrtnin je presledek med tistimi vrtninami, ki jih v okolišu največ pridelujemo, in tistimi, ki jih pridelujemo prav malo — bolj za poskušnjo ali pa sploh ne.

Kapusnice:

zelje
ohrovt
koleraba

cvetača
rdeče zelje
kodrasti kapus
popčar (brst. kapus)

Korenčnice:

korenjček
peteršilj
rdeča pesa
redkev, redkvica

zelena
pastinak
črni koren

Solatnice:

glavnata solata
endivija
radič
motovilec

vezulja

Plodovke:

paradižnik
paprika
kumare

buče

Stročnice:

fižol
grah

bob

Čebulnice:

čebula
česen

drobnjak
šalotka
por

Špinačnice:

špinača

novozelandska špinača
mangold

Od trajnic goje največ hrena, zelo malo pa šparglja in rabarbare. Dišavnice so pa majhnega pomena, zato jih ne bom več omenjal, čeprav bi bilo zlasti pridelovanje dišavnic donosno glede na potrebe industrije zdravil.

Veliko vrtov — veliko vrtnin in vendar uvoz

Uradna statistika izkazuje 857 ha vrtnin, med katere sodi tudi krompir. Čeprav prištevamo zgodnji krompir med vrtnine, bom pri nadaljnjem razmotrivanju upošteval samo površine brez krompirja, ker ne morem natanko določiti, kolikšen del vseh krompirjevih nasadov zavzema zgodnji krompir.

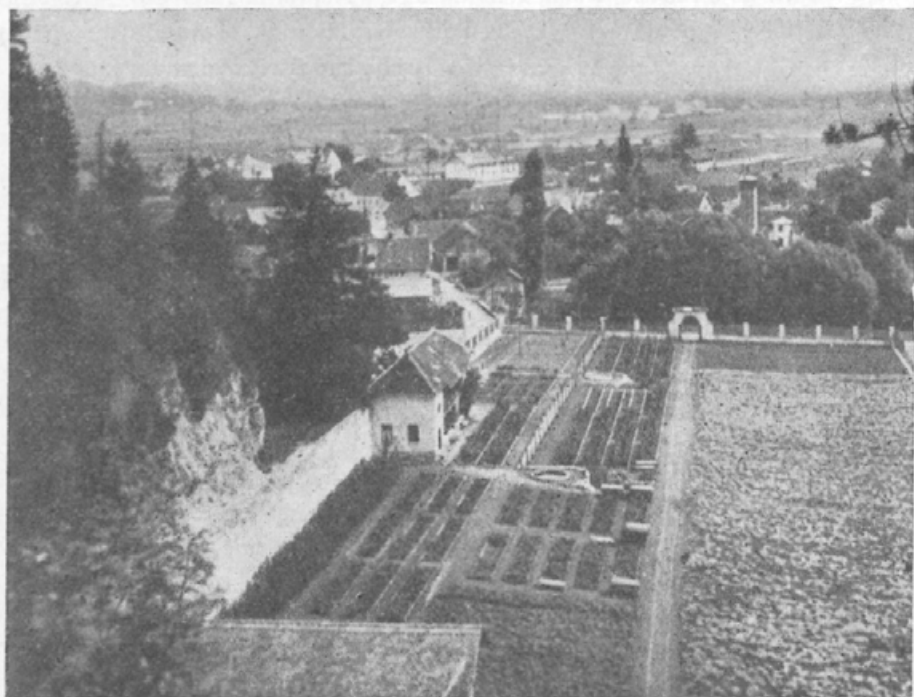
Površina njiv in vrtov v okolišu

	njive ha	vrtovi ha	%
Kamnik	701	50	7.13
Domžale	1.304	83	6.36
Mengeš	881	47	5.33
Radomlje	511	23	4.50
Skupaj:	3.397	203	5.97

Odstotno razmerje vrtov do njiv kaže, da je pridelovanje vrtnin tem bolj razvito, čim bliže je trg in čim večje so njegove potrebe; v tem primeru velja to za kraje z večjo industrijsko koncentracijo (Kamnik, Domžale). Razmerje njiv do vrtov nam torej hkrati na splošno ilustrira potrebe industrijskih središč po vrtninah.

Delež vrtnin na ornica okoliša (5.97%) je precej večji kot delež le-teh v ljubljanski okolici (4.11%) in celo večji kot na Goriškem (4.3%), ki je pravzaprav vrt Slovenije in so tam ekološki pogoji za pridelovanje vrtnin neprimerno ugodnejši. Ta posebnost je prav gotovo posledica goste naseljenosti prebivalstva, saj živi na kvadratnem kilometru kar 182 prebivalcev, in velikih potreb.

Zanimiva pa je struktura pridelovanja vrtnin, ki določno kaže, da so med vsemi omenjenimi pridelovalci vrtnin mimo vrtničarjev najvažnejši kmetje, ki pridelujejo na njivah manj zahtevne vrtnine.

Gornji vrt posestva Pšata v Mengšu z gredami za vzgojo sadik

Povprečno površinsko razmerje med vrtninami:

Vrtnina	Kamnik		Domžale		Mengeš.		Radomlje		Skupaj	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Kapusnice	10	20.0	10	12.0	15	32.0	9	30.0	44	21.7
Korenček	2	4.0	2	2.4	3	6.4	1	4.4	8	4.0
Fižol	2	4.0	3	3.6	2	4.2	—	—	7	3.4
Grah	1	2.0	3	3.6	1	2.1	—	—	5	2.5
Paradižnik	3	6.0	4	4.8	2	4.2	1	4.4	10	5.0
Paprika	2	4.0	1	1.2	3	6.4	1	4.4	7	3.4
Čebula	4	8.0	7	8.5	2	4.2	3	13.0	16	7.9
Česen	1	2.0	3	3.6	—	—	1	4.4	5	2.4
Ostalo	25	50.0	50	60.3	19	40.5	7	30.4	101	49.7
Skupaj:	50	100	83	100	47	100	23	100	203	100

V okolišu živi okrog 27.000 prebivalcev, za katere se pridelujejo vrtnine na 203 ha vrtov. Po preprostem računu dobimo površino vrta, ki odpade povprečno na enega prebivalca okoliša: $2.030.000 \text{ m}^2 : 27.000 = 75 \text{ m}^2$.

Ta površina vrtov na enega prebivalca se dobro ujema s prevladujočimi normativi: 80 m^2 na odraslega človeka, za otroka pa 60 m^2 ; seveda velja to le za dobro obdelovano zemljo in skrbno nego vrtnin, sicer bi bila ta površina za zadostno oskrbo z vrtninami premajhna. Po površini, ki odpade na prebivalca okoliša, lahko sklepamo, da je potrošnja tako velika, da ustreza zahtevam sodobne prehrane. O tem se lahko prepričamo, če izračunamo celotni pridelek vrtnin okoliša in njihov uvoz iz drugih pokrajin države (Dalmacija, Slovensko Primorje).

Pridelek vrtnin okoliša:

Vrtnina	Posejano ha	Pridelek q na ha	Ves pridelek q
Kapusnice	44	130.8	5.755
Korenček	8	102.5	820
Fižol	7	123.7	865
Grah	5	82.5	412
Paradižnik	10	175.0	1.750
Paprika	7	78.3	548
Čebula	16	183.5	2.920
Česen	5	60.0	300
Ostalo	101	70.0	7.070
Skupaj:	203		20.440

Med »ostalimi« vrtninami je kar 101 ha ali 49.7% vrtov. V to skupino sodijo peteršilj, rdeča pesa, redkev in redkvice, zelena, vse solatnice, kumare, buče, špinača, šalotka, por, trajnice in dišavnice.

Uradna statistika sploh ne upošteva pridelka teh vrtnin, ker pa le-te zaradi velikosti zemljišč, ki jih zasedajo, bistveno vplivajo na količinsko oskrbo prebivalstva z vrtninami, sem ocenil povprečni pridelek te skupine na 70 q/ha . Ocena je docela v skladu z velikostjo pridelkov drugih vrtnin, da se izognem težnji po namernem vsklajevanju velikosti celotnega pridelka s fiziološkim optimumom.

Mimo doma pridelanih vrtnin uvozijo trgovska podjetja po posredovanju grosistov iz Ljubljane, Kranja, Kopra in od drugod precej vrtnin. Uvoz vrtnin nam dobro označuje, kdaj je največje pomanjkanje vrtnin, to pa le ob pogoju, da cene niso previsoke. Sicer trgovina uvoz omeji ali pa celo ustavi, ker je po

vrtninah premajhno povpraševanje. To dejstvo močno vpliva tudi v našem primeru, kakor je razvidno iz naslednje tabele, ki kaže izrazito sezonski značaj uvoza pri nekaterih vrtninah — fižolu, grahu, paradižniku in papriki — druge pa uvažamo vse leto, čeprav so med njimi tudi take, ki bi jih lahko v okolišu sami dovolj pridelali.

Povprečni uvoz vrtnin v stotih po mesecih:

Mesec	Kap.	Kor.	Fižol	Grah	Par.	Pap.	Čebula	Česen	Ostalo	Skupaj
I.	5	0.5	—	—	—	—	20	1	13	39.5
II.	5	—	—	—	—	—	17	1	11	34.0
III.	7	0.5	—	—	—	—	12	0.5	17	37.0
IV.	—	0.1	—	1	—	—	19	1	29	50.1
V.	1	—	1	4	—	—	16	0.2	20	42.2
VI.	5	—	3	12	1	—	29	0.5	32	82.5
VII.	9	0.4	27	1	70	2	31	1	109	250.4
VIII.	2	0.2	5	—	137	16	10	0.5	46	216.7
IX.	6	0.3	1	—	40	29	11	1	13	101.3
X.	8	—	—	—	10	10	22	1.5	3	54.5
XI.	3	—	—	—	—	—	22	1.6	7	33.6
XII.	7	—	—	—	—	—	17	1.2	22	47.2
Skupaj	58	2	37	18	258	57	226	11	322	989.0

Menim, da ne bomo storili velike napake, če stanje preskrbe prebivalstva z vrtninami pospešimo z določenim pridržkom glede na povprečne letine.

Od skupnega pridelka 20.440 q vrtnin, kolikor jih pridelamo v okolišu, moramo odšteti pridelek največjega »vrtnarja« — posestva »PŠATA«, ki skoraj ves pridelek, ki znaša do 3000 q, daje na ljubljanski trg.

Torej v okolišu pridelamo in porabimo blizu 18.000 q vrtnin, razen tega pa uvozimo še približno 1000 q vrtnin. Prebivalstvo okoliša porabi za prehrano povprečno 19.000 q vrtnin.

Po preprostem računu dobimo povprečno porabo vrtnin na enega prebivalca:

$$1,900.000 \text{ kg} : 27.000 = 70 \text{ kg vrtnin na leto}$$

Da prikažem bolj natančno prehransko stanje z vrtninami, sem preračunal pridelke vrtnin, ki odpadejo na leto na enega prebivalca okoliša. Pri tem upoštevam vse tiste vrtnine, ki jih pridelamo v okolišu, mimo tega pa še tiste, ki jih uvozimo. Kakor pri tabeli skupnega pridelka vrtnin okoliša, bo tudi v tej tabeli velik delež »ostalih« vrtnin.

A. Lah — Odlov rib v Nevljici

Pridelek posameznih vrtnin na enega prebivalca:

Vrtnina	Pridelek na enega prebivalca:	
	kg	%
Kapusnice	18	26.8
Korenček	3	4.2
Fižol	3	4.2
Grah	1	1.4
Paradižnik	6	8.4
Paprika	2	2.8
Čebula	10	14.1
Česen	1	1.4
Ostalo	26	36.7
Skupaj:	71	100

Tabela nam sicer le orientacijsko, vendar dovolj jasno prikazuje prehransko stanje z vrtninami. Prehrana je po količini sicer zadostna, izbor vrtnin pa je premajhen. Zaradi pomanjkanja številčnih podatkov ni mogoče podrobneje proučiti sezonski značaj prehrane, zato bo kasneje samo opisano.

Povprečna letna potrošnja vrtnin na enega prebivalca se torej močno približuje tisti najprimernejši količini, ki velja za Slovenijo. Če pa upoštevamo še pridelek zgodnjega krompirja, ki ga ekonomije, državna posestva in kmetje pridelajo okrog 3000 q pa ugotovimo celo znaten presežek postavljene norme.

Kljub ugodnemu prehranskemu stanju glede na letno potrošnjo, nas ne more zadovoljiti količinska razporeditev vrtnin, ker ima izrazito sezonski značaj. V letnem razdobju od maja do oktobra porabimo najmanj 70% letne količine, v preostalih sedmih mesecih pa samo 30% vrtnin. Čeprav je prebivalstvo kalorično dobro hranjeno skozi vse leto (3121 kalorij dnevno na osebo*), vendar so zimski obroki, zaradi pomanjkanja presne zelenjadi, siromašni z zaščitnimi snovmi. Zanesljivo pa vemo, da je v tem času — zaradi zmanjšanja telesne odpornosti — veliko več obolenj, kot pa poleti in jeseni, ko je delež vrtnin v prehrani veliko večji.

Ko je jeseni pospravljeno zelje, rdeča pesa in drugo, ko je vzimljena endivija, korenček, peteršilj in zelena, nastopi kritično obdobje prehrane z vrtninami, ki se proti koncu zime vse bolj zaostruje. Tega sta kriva predvsem konservativnost prehranskih navad in pa preskromen izbor vrtnin, ki jih zastopata v tem času navadno le kislo zelje in kislja repa ter morda še kaka druga konzervirana vrtnina; vse to, če upoštevamo, da so količine konzerviranih

* »Indeks« Zveznega zavoda za statistiko in evidenco, 1955, IV.

vrtnin premajhne, pa le slabo nadomešča svežo zelenjad, ki je zlasti pozimi tako zaželena. Kmetje in vrtniki se založe za zimo prav obilno s kislim zeljem in repo, premalo pa si prizadevajo, da bi vsaj nekoliko oskrbeli svoje družine in trge s svežimi vrtninami.

V zimskem času pogrešamo vrsto kvalitetnih vrtnin, ki so hkrati odporne in nezahtevne ter jih je zato lahko pridelovati. Enolično prehrano v tem času bi lahko znatno obogatili, če bi pridelovali kodrasti in brstnati kapus (popčar), črni korenj in pastinak, ki bi jih rezali, oziroma izkopavali v času največje stiske, t. j. v februarju in marcu. Do tedaj si — vsaj kmetje in vrtniki — še

Pogled na novi steklenik in del vrta za razmnoževanje okrasnih rastlin drevesnice in vrtnarije Kamnik

nekako pomagajo z vzimljenimi glavami zelja — endivija poide že prej — z rdečo peso in kolerabo, nato pa pridejo na vrsto uvožene in konzervirane vrtnine.

Tudi spomladi ni kaj prida bolje v pogledu oskrbe s presno zelenjadjjo. Gospodinje nabirajo po travnikih regrat, v vrtu pa je prvi in navadno tudi edini zastopnik vrtnin motovilec — pa še tega sejejo dosti premalo. Zato ni čudno, da izkupijo prizadevni vrtniki in kmetje v tem času veliko denarja za vrtnine, ki jih postavijo na trg, ko je le-ta še skoraj prazen. Vrtovi so skozi vso zimo prazni; na njih ne najdemo predzimske setvine špinače, pogrešamo

radič, popčar, kodrasti kapus in še katero prezimno vrtnino. Zimske solate je komaj za poskušnjo!

Poleti je dovolj vrtnin, pravzaprav, ker je izbor preskromen. Zato opažamo celo v poletju menjavo obilne in slabe preskrbe z vrtninami. Spomladi nasejejo oziroma nasade preveč solate, a premalo špinače, česna in zgodnjih kapusnic. Posledica tega je, da za solato v vročem poletju ni pravega nadomestila, ko le-ta zaradi vročine in daljšega dneva uide skoraj vsa hkrati v cvet in jo zato veliko pokrmijo prašičem in kokošim. To vrzel med solato in manj kvalitetno endivijo bi lahko zapolnila n. pr. vezulja, ki je v okolišu domala nepoznana. Špinačo pa sploh premalo cenimo; v mnogih vrtovih je ne najdemo, čeprav bi jo lahko nabirali še pred pridelkom glavnote solate in po njej, posebno če bi sejali novozelandsko špinačo, ki se vročini bolje upira kot navadna špinača, katera rada uide v cvet. Odlična — toda v okolišu neznana — špinačnica je tudi blitva (mangold); pomladanski setvini bi obirali liste oziroma peclje že poleti. Morda bi bilo dobro poskusiti s to vrtnino, da bi jo sejali sredi poletja in pustili na planem čez zimo, seveda pod primerno zaščito. Tako bi dobili pridelek spomladi.

Od kapusnic je po vrtovih v tem času največ kolerabic, premalo pa je zgodnjega zelja in ohrovta — za cvetačo pa večina pridelovalcev trdi, da ne uspeva dobro in je zato ne sadijo. Primeri posameznih vrtnikov pa kažejo, da drži to le deloma za plitvo peščeno in izsušeno zemljo, na debelejši in vlažnejši zemlji pa bi to vrtnino s pridom pridelovali. Med stročnicami je na prvem mestu fižol. Grah uvažamo celo tedaj, ko je zrel že domač pridelek. Torej sejemo premalo graha. Negospodarno je tudi, da uvažajo okoliš skozi vse leto veliko čebule, čeprav ni nobenega vzroka, da je ne bi sami dovolj pridelali. Opravičljiv je le pomladanski uvoz presne čebule (bela spomladanska ali srebrna čebula), vendar bi jo lahko vsaj deloma nadomestili z doma pridelano zimsko čebulo, lukom kozjakom ali porom.

Konec poletja in jeseni je v vrtovih spet vsega dovolj. Tedaj zore kumare, fižol, paradižnik, paprika, rumena endivija, rdeča pesa, zelena endivija in zelje. Od teh vrtnin izvažamo edinole zelje, uvažamo pa paradižnik, papriko, cvetačo, čebulo in lubenice. Ko je pospravljeno zelje, ostane na vrtu samo še hren in ponekod nekaj porov, drugih prezimnih vrtnin pa skoraj ne najdemo.

Predlogi za odpravo sezonskega značaja pridelovanja

V tem delu bomo izločili iz posameznih skupin vrtnin samo tiste, ki so zlasti pomembne za izpolnitev vrzeli med posameznimi obdobji, ko je vrtnin dovolj.

Na debeli in vlažni zemlji ob Tunjščici, Pšati in Žabnici, bi lahko uspešno pridelovali cvetačo. Vrtniki naj bi zanje odmerili tak prostor za hišo, ki je

zasenčen v najhujši opoldanski vročini. Celo pod redkim nasadom drevja, kakršne najdemo po vrtovih, bi verjetno bolje uspevala, kakor na planem, kjer je izpostavljena suši, posebno na plitvi zemlji. Nekateri vrtničkarji, ki pridelujejo cvetačo na ta način, se lahko pohvalijo s prav dobrim pridelkom te najbolj kvalitetne kapusnice. Ker se cvetača lahko vnovči, bi pridelovali predvsem rane in polrane sorte. Kot vmesni sadež bi sadili solato, za cvetačo pa sejali zimsko solato, špinačo ali motovilec.

Skopo zimsko prehrano bi lahko obogatila listnati ohrovt in popčar. Listnati ohrovt je nekakšen »deseti brat« med kapusnicami, saj je skromen in se zadovolji z vsako zemljo; raste še v pilsenci in niti za mráz ni občutljiv. Prezimi kar na prostem, kjer mu izpod snega obiramo liste, ki so jeseni sicer grenki, ko pa jih opali mráz, dobe bolj slasten okus. Sadike nizkih in polvisokih sort bi presajali za ranim krompirjem, grahom ali kako drugo zgodnjo vrtnino v juliju in v začetku avgusta. Pozimi bi po potrebi obtrgavali listje — z 10 m² površine bi nabrali kakih 20—25 kg listja. Skromnost listnatga ohrovtá in dokaj velik pridelek sta najboljše priporočilo za pridelovanje te skromne, a v zimskem času tako dobrodošle vrtnine.

Tudi proti mrazu odporni popčar zasluži več pozornosti. V poštevé pride samo za zimsko uporabo. Sadike majniške setve bi presajali za kakšno rano vrtnino 6 do 7 tednov kasneje, lahko bi ga sadili kot vmesni sadež celo med rani krompir. Konec avgusta se pokaže na stebelu vrsta popkov, ki do zime narastejo v glavice ali »rožice«, katere v zimskem času obiramo od spodaj navzgor. Priporočljive bi bile zlasti nizke, proti mrazu odporne sorte n. pr. Herkules in Angleški pritlični popčar. Ni dvoma, da bi preteklo nekaj časa, preden bi se gospodinje navadile obeh doslej nepoznanih kapusnic. Zaradi pomanjkanja svežih vrtnin pozimi pa bi sčasoma po njih z veseljem segle.

Pri korenjčnicah naj omenim, da bi bilo primerno pridelovati več gomoljaše zelene (n. pr. sorta alabaster), ki razvije debele in gladke gomolje le na težji, debeli in vlažni zemlji. Izredno lepe, debele in gladke gomolje sem našel pri vrtnarju J. Pančurju v Mekinjah, ki jih je pridelal na lahki zemlji. Gospodinje uporabljajo predvsem listje zelene, pripravljanja solate iz gomoljev pa večinoma ne poznajo, čeprav trdijo vneti vegetarijanci, da ima ta dietetna vrtnina zdravilen učinek.

Kako se je pridelovanje vrtnin prilagajalo tržnim zahtevam, vidimo na primeru rdeče pese. Okrogla oblika je manj primerna za večje gostinske obrate, ker so kolobarji različno veliki in je veliko odpadka. Zato so tudi v okolišu (obrat Mengeš posestva »Pšata«) začeli pridelovati temnordečo podolgovato erfurtsko sorto, ki daje enakomerno velike kolobarje in je zaradi manjšega odpadka in strojnega lupljenja zlasti primerna za menze.

Prej sem omenil še dve nezahtevni in proti mrazu zelo odporni vrtnini, ki bi bili dobrodošli v zimskem času. To sta črni korenj in pastinak.

Črni koren, ta »zimski špargelj« zasluži vso pozornost zaradi odpornosti proti mrazu in zato ker ne zahteva nobene posebne nege. V poštev pride predvsem enoletno pridelovanje črnega korena. Zgodnjo spomladansko setev po vzniku prerediti, nekajkrat okopljemo in v suši pridno zalivamo. Samo eni njegovi zahtevi je malo teže ustreči, namreč debele korene, ki so zunaj temnosive barve na prerezu pa belomesnati in po okusu spominjajo na špargelj, lahko pridelamo samo na globoko obdelani zemlji, ki je v stari moči. Tako zemljo najdemo po hribih v Tunjicah in Nevljah, ob Pšati, Rovščici, Rači in Žabnici. Morda bi se pa črni koren obnesel tudi na debeli peščenici zemlji, če bi mu v suši izdatno prilivali.

Pridelovalci bi dali črni koren na trg v januarju ali, še bolje v februarju in marcu. Gospodinje bi se ga kmalu privadile zaradi odličnega okusa, tečnosti in lahke priprave. Važno je tudi, da daje lep pridelek — kar 20 kg na 10 m².

Svojstvenemu okusu pastinaka se je malo teže privaditi. Ker prebije zimo na prostem, bi ga izkopavali tedaj kot črni koren. Za pridelovanje bi bile primerne le srednje dolge sorte, na plitvi zemlji pa sladkorni pastinak, ki ima repi podobne korene.

V okolišu sejemo in sadimo zelo mnogo glavnate solate. Velik del pridelka ne porabimo s pridom, ker uide v cvet. Premalo pa je zimske solate, ki jo režemo že maja. Že zaradi donosnosti bi bilo potrebno, da bi silili več radiča in sejali več predzimske špinače ter motovilca, zlasti širokolistne sorte (Holandski širokolistni). Ker je spomladi premalo motovilca, ga na trgu in mizi večinoma nadomešča ceneni regrat.

Dobra naslednica glavnate solate je vezulja, ki izpolnjuje praznino do endivije. Za poletno porabo jo sejemo konec aprila. Vzgoja je podobna kot pri glavnati solati. Doraste v juliju. Teden ali dva pred uporabo jo povežemo kot endivijo, da se ubeli. Vsekakor zasluži ta solata večjo pozornost.

Odveč je, da uvažamo paradižnik in papriko celo tedaj, ko je zrel domač pridelek. Ker je zagotovljen odkup vsakršnih količin pridelka teh vrtnin, bo treba pridelovanje še razširiti. Viške, če bi se pojavili, bi lahko odkupila živilska industrija. Treba pa je zmanjšati število sort, kajti danes najdemo skoraj toliko sort, kolikor je vrtnarjev v okolišu. Tudi pridelovanje kumaric za vlaganje bi lahko zavzelo večji obseg. V poštev pridejo rodovitne drobne sorte kot n. pr. Ruski grozd in Cornichon (pariški grozd).

Prava pastorka med vrtninami je tudi blitva (mangold). Že pred leti so poskusili s pridelovanjem blitve, vendar ni šla v denar, ker je gospodinje niso poznale in ker je bilo v času njene zrelosti dovolj drugih vrtnin. Tako je bilo s pomladansko setvijo. Da obogatimo izbor vrtnin konec zime, bi bilo bolje poskusiti s setvijo blitve v juliju in avgustu. Prezimila bi kar na prostem, v hudi zimi brez snega bi jo pokrili z vejevjem ali s čim podobnim. Na trg bi prišla spomladi, ko je malo vrtnin, zato bi se je gospodinje hitro privadile —

najprej belušne, kasneje pa še listnate. Pomladni pridelek (20 do 25 kg na 10 m²) bi bil seveda manjši od jesenskega (30 do 50 kg), vendar bi to razliko odtehtala višja cena pomladanskega pridelka.

Tudi uvoz čebule bi lahko znatno razbremenili s pridelovanjem na lahki odcedni zemlji v ravninskem trikotniku, kajti tu pridelana čebula je jedra, zdrava in se v shrambi dobro drži. Potrebe po čebulnicah bi lahko dobro dopolnili, če bi sejali enoletno čebulo, n. pr. Žitavsko rumeno in rdečo čebulo, ki jo sejemo spomladi, pospravimo pa jo kasneje kot navadno čebulo, zato se v shrambi bolje ohrani. Spomladanska bela čebula, sajena avgusta in presajena konec septembra, bi prezimila kar na prostem. Pobrali bi jo šele spomladi. Prav tako bi lahko sejali v tem času beli luk — srebrnjak, razen tega pa še zimsko čebulo in luk kozjak, nasadili več šalotke in pora, ki ju je še vse premalo v vrtovih. Vse te čebulnice bi rabili spomladi. Če bi jih vsaj po malem začeli pridelovati, menim, da bi bil uvoz čebule čisto nepotreben.

Mimo tega bi veljalo poizkusiti pridelovanje bolj debelega zimskega česna.

Razen vrtnin in sadnega drevja, najdemo v vrtovih tudi nekaj jagodičevja, ki ga zastopajo posamezni grmiči rdečega in belega ribeza, malin in jagod. Zaradi čedalje večjega uživanja sadnih sokov je treba povečati zlasti pridelovanje malin in vitaminsko bogatega črnega ribeza. Vsak vrtnik bi moral

Jagodnjak Sadne drevesnice in vrtnarije Kamnik

pridelati dovolj teh sadežev, da bi bila družina čez zimo preskrbljena z zdravimi in osvežujočimi sokovi. Med jagodami pa lahko izbiramo bodisi srednje ali pozno zoreče sorte, ki imajo srednje debele in čvrste plodove. Poleg dobre stare sorte Madame Moutot imamo sicer drobnejše, a bolj čvrste in aromatične sorte, kot Jucunda, Regina itd.

Mikroklima, obdelovanje in gnojenje

V vrtnarstvu zasluži posebno pozornost izkoriščanje oziroma uravnavanje mikroklime. Vrtnarstvo ima prednost pri izkoriščanju položajev z ugodno mikroklimo, to so tisti položaji, kjer se podnebni pogoji precej razlikujejo od splošnih pogojev, ki veljajo za določeno področje. To so položaji z južno ekspozicijo, ki so zaščiteni pred mrzlimi vetrovi z griči, zidovi, drevjem, ograjami, živimi mejami itd. Če so pa taki položaji že zasedeni, tedaj je potrebno umetno uravnavati mikroklimo z uporabo omenjenih sredstev.

Pri proučevanju proizvodnje vrtnin, sem evidentiral nekaj položajev, ki imajo izrazita mikroklimatska obeležja.

V severnem delu okoliša leži področje Tunjic, ki je na vseh straneh zaprto s hribi, samo ob potoku Tunjščici je proti jugu odprto. Na južnih pobočjih z blagim naklonom se zemlja spomladi prej ogreje kot v dolinskem dnu, kar nam prepričljivo pokaže cvetenje sadnega drevja. Pri dnu doline se zadržuje hladen in vlažen zrak, ki zaradi gozdnatih južnih dolinskih vrat le počasi odteka proti jugu. Zanesljiv dokaz tega stanja je čas cvetenja češenj, ki cveto najprej na določeni višini nad dolinskim dnom, nato pa se cvetenje razširi navzdol in navzgor v smeri pobočij. Čeprav leže Tunjice na isti nadmorski višini kot Kamnik in bliže Kamniškim Alpam, se zemlja tu prej ogreje in osuši. Pozebe sadja in vrtnin so tu bolj redke; najbrž ovira nastop slane megla, ki je na tem kraju precej pogostna vsaj pri dnu doline, v višjih legah pa verjetno nastopa toplotna inverzija. Podobne lege najdemo tudi v Nevljah. V Podgorju ima tak značaj ozek prisojen pas ob vznožju Podgorskega hriba. Drugod se mikroklima uravnava predvsem z nasadi sadnega drevja, gospodarskimi poslopji, ograjami itd. Tako je n. pr. v vaseh v okolici Domžal, kjer pridelujejo vrtnine celo za ljubljanski trg.

Ugodno lego imajo tudi vrtnarije državnih posestev in poklicnih vrtnarjev. Vrtnarija posestva »Pšata« v Mengšu je zaščiten na severni strani s strmim hribom, ki se polagoma niža proti zahodu v obliki polkroga, na vzhodni in južni strani pa je delno zavarovana s trškimi hišami. Manjše vrtnarije so zaščitene bolj ali slabše z umetnimi uravnalci mikroklime: stavbe, zidovi, drevje, žive meje gabra, smreke, črnega trna itd. Ugodno lego ima tudi vrtnarija Sadne drevesnice Kamnik.

Naštel sem nekaj najvažnejših mikroklimatskih položajev, ki leže tudi v bližini vode. Zato bi tu lahko brez velikih stroškov povečali pridelovanje tistih vrtnin, ki zahtevajo globoko, rodovitno in vlažno zemljo. Te položaje prištevajo tudi sami pridelovalci med posebno ugodne za pridelovanje vrtnin, kjer dobe z manjšim trudom večji in kakovostno boljši pridelek kot pa drugod v ravninskem delu okoliša. Vendar kmetje te položaje premalo izkoriščajo. Predvsem na teh zemljiščih bi se lahko uveljavilo njivsko pridelovanje vrtnin za trg in predelovalno industrijo (sušenje in konzerviranje vrtnin).

Vhod v razmnoževalnico okrasnih rastlin Sadne drevesnice in vrtnarije Kamnik

Ker prevladuje v okolišu lahka peščena ilovica, je potrebno pazljivo obdelovanje. Pridelovalci se, zaradi nevarnosti izpiranja tal, izogibajo predzimski globoki rali in lopatenju. To opravijo raje po končanem jesenskem deževju, pogosto tudi sredi zime, če zemlja ni zmrznjena, ali pa šele na pomlad.

Pomladanska temeljna obdelava zemlje se je že tako udomačila, da niti na debelih tleh z ugodno mikroklimo ne opravijo jesenskega globokega oranja oziroma lopatenja tal. Zato se zemlja spomladi osuši tu le malo prej kot drugod, s tem pa nastanejo vsaj spomladi, kar je najbolj važno, neizkoriščene mnoge prednosti mikroklimе. Če bi zemljo v teh legah že jeseni globoko prerahljali, bi jo mraz temeljito predelal, zemlja bi vpila veliko vode (rezerva za sušne

čase), spomladi pa bi se prej ogrela in osušila. Pridelovalci bi imeli od tega veliko koristi, ker bi postavili vrtnine na trg prej kot drugi in bi tako dosegli višjo ceno, uvoz vrtnin pa bi se zato zmanjšal.

Ročno obdelovanje tal bi izdatno olajšali z uporabo primernega vrtnarskega orodja. Večino del opravijo pridelovalci z lopato, grabljami in motiko. Pogrešamo vrsto priročnih orodij: dobrih štihač in rezač, različnih rahljačev, vlačljivih motik, ročnih okopalnikov in osipalnikov, priborov za zalivanje in drugega orodja. Zaradi neprimerne orodja porabimo na enoto površine več delovne sile, kar otežkoča obdelovanje in podraži proizvodnjo.

Za gnojenje uporabljajo kmetje, ekonomije in državna posestva največ hlevski gnoj. Ko sem preračunaval humusno bilanco, sem ugotovil, da odpade na 1 ha vrta približno 250 q gnoja. Ni pa tako pri vseh pridelovalcih vrtnin. Vrtniki gnoje pretežno s stranišnikom, ki ga spomladi polivajo po zemlji. V sanitarnem pogledu je to močno oporečno, posebno še, ker ga takoj ne zakopljejo v zemljo, nepravilno je pa tudi v agrotehničnem oziru, saj se rastline v začetku slabo razvijejo, ker naletijo korenine na plast nepredelanega, ostrega gnoja.

Tudi tržna ali umetna gnojila na vrtovih vse premalo uporabljajo in še to večinoma nepravilno, enostransko. Dobro bi bilo, ko bi kaka založba izdala preprosto knjižico o pravilni vzgoji in oskrbi vrtnin ter o pravilni uporabi umetnih gnojil. Pri kmetijskih zadrugah je še prav malo takih prodajalcev umetnih gnojil, ki bi kupcem o uporabi gnojil pravilno svetovali.

Veliko premalo se pripravlja »univerzalnega« gnojila — komposta. Na ta važni vir humusa in hranilnih snovi pozabljajo predvsem kmetje in vrtniki, ki morajo zato drago plačevati hlevski gnoj. Poklicni vrtnarji sicer pripravijo precej komposta, a ga porabijo veliko za gnojake, lončnice in druge cvetlice, za vrtnine pa ga ostane bore malo. Največ komposta dobe vrtnine na vrtnarijah ekonomij in državnih posestev; kmetje pa sploh nimajo kompostišč, ker se zanašajo na hlevski gnoj. Nanj mislijo tudi vrtniki, menda podobno, kakor pravi K. Čapek med drugim v svoji duhoviti knjigi o delu vrtičkarja:

»... lahko dobiš razne praške v pločevinastih škatlah, lahko kupiš, kar ti pride na misel, vsake sorte soli, izvlečke, žlindre in praške; lahko obdeluješ zemljo v belem plašču, kot ga imajo gospodje asistenti na univerzi ali v lekarni. Vse to lahko napraviš, vrtičkar; če pa pomisliš na tisto temno, mastno goro gnoja na kmečkem gnojišču...«.

* Čapek, K.: Vrtičkarjevo leto, KK, Ljubljana 1953.

LITERATURA:

- Edelštajn, V. I.: Povrtarstvo, Beograd 1950,
Albrecht, W.: Grundlagen des Gemüsebaues, Graz 1944,
Pirnat, S.: Povrtarstvo, Zagreb 1949,
Polak, E.: Povrtlarstvo, Zagreb 1949,
Sadjarstvo, vinarstvo, vrtnarstvo, Ljubljana 1952—1957,
Zavod za statistiko in evidenco OLO Ljubljana,
Hidrometeorološki zavod Slovenije.

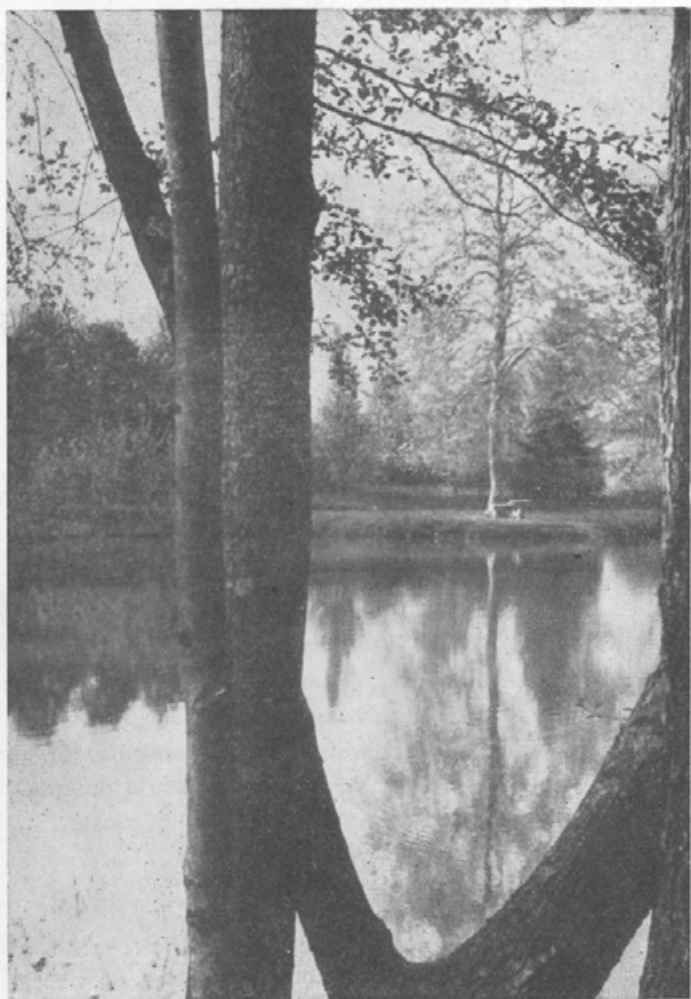
ARBORETUM VOLČJI POTOK IN NJEGOV KULTURNOPROSVETNI POMEN

Ciril Jeglič

Po zakonu o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti v Ljudski republiki Sloveniji je bila že l. 1950 razglašena odločba, s katero sta zaščitena park in parkovni gozd v Volčjem potoku. Spomladi 1952 pa je tu začela delati nova ustanova, ki je kmalu zaslovela po vsej Jugoslaviji.

Kaj je arboretum? To ni samo študijska zbirka za opazovanje živih dreves, ni le botanična oziroma dendrološka ustanova z zgolj znanstvenimi in raziskovalnimi nalogami, marveč naj bo, če hoče biti sodoben arboretum, predvsem tudi kulturnoprosvetna ustanova. Arboretum Volčji potok naj daje obvestila in odgovore na raznotera vprašanja o pravilnem vrednotenju domačega in tujega drevja, a s hortikulturnimi prizori, ki prikazujejo in razlagajo življenjske značilnosti rastlinskega sveta, mora ustvarjati tudi lepotne vrednote, ki so za vsakega kulturnega človeka biološko važne.

Kaj je hortikultura? S tem nazivom želimo označiti le tisto dejavnost, ki z vrtnarskimi gojitvami, saditvami in ureditvami posega v vprašanja in interese, povezane z našo duhovno kulturo. Zato govorimo danes n. pr. o hortikulturni gojitvi in uporabi dreves, o urbanistični hortikulturi, o hortikulturni umetnosti, o hortikulturni ureditvi krajine ali pejzaža itd. Pojem hortikulture ni istoveten s pojmom našega »vrtnarstva« in seveda tudi ne s pojmom okrasnega ali dekorativnega vrtnarstva. Hortikultura pomeni mnogo več kot samo neko krašenje, ki se včasih sprevrže v prazno gizdanje. Za hortikulturo so značilna čustvena spoznanja, ki izvirajo iz kulturnih odnosov človeka do žive narave. Razumevanje hortikulturnih nalog mora ravno danes prodirati v široke ljudske plasti. Vsi bi morali s pravilnim pojmovanjem hortikulture podpirati prizadevanja, da se po naših mestih in industrijskih krajih ustvari ljudem prijaznejše življenje s tem, da jim omogočimo intimne stike z zeleno naravo, in da se vsej domovini,

Ob jezeru v Volčjem potoku

kjer je le izvedljivo, ohrani prirodno zdravje in lep obraz. Prizadevanje po življenjskih stikih z naravo ne pomenijo vračanja k »dobrim starim časom«, proč od mehanizacije in industrializacije. Gre le za to, da današnjemu človeku ohranimo zdrav smisel za sožitje z naravo, kar je zanj biološka in zlasti tudi duševnozdravstvena potreba. Iz hortikulturnega gibanja dobivata torej važno pomoč zdravstvena in socialna politika. Tudi hortikultura naj daje ljudem vedri, oživljajoči občutek kulturno urejene družbe. Med advokati take urejenosti pa morata biti tudi hortikulturno orientirani urbanist in pejzažni arhitekt.

Toda zgolj besedna razlaga hortikulture morda ne pove dovolj. Kdor pa je videl v Volčjem potoku takoj po vojni še docela zanemarjene goščave z razdivjanim trstičevjem, robido, akacijo itd., kjer so nastajala že grda smetišča, in danes z veseljem opazuje na tistih krajih n. pr. dolino primul in magnolije, cvetočo pomlad v gaju Čapkovih prisoj, skalnjak ob Seidlovih serpentinah, ki vodijo na Volčji hrib, jezero pri Otočcu ali rododendrone, neznane vrste zimzelenk, rože in neštete sortimente novih rastlin, ta pač ne potrebuje pojasnil, kaj hoče hortikultura dajati našim ljudem. _____

Ob jezeru v Volčjem potoku

Prihajajo obiskovalci iz Ljubljane in bližnjih krajev, iz vse Slovenije in Jugoslavije, mnogo je že bilo gostov tudi iz drugih držav. Slovenka je zapisala v knjigo obiskov: »Tu je delo, z žlahtnim umetniškim navdihom.« Profesor zagrebške univerze, ki je semkaj pripeljal ekskurzijo študentov: »Še bomo prišli!« Vračajo se na ponovne ogledе Hrvati, Srbi, Makedonci. In ing. K. Filip-sky, pejzažni arhitekt iz Avstrije, je v knjigo zapisal, da presenečen in z navdušenjem občuduje te nove arboretske stvaritve v Volčjem potoku. — To, kar smo dobili v Volčjem potoku ob prevzemu leta 1952, seveda še ni bil arboretum. Najprej je torej bilo treba izdelati idejni osnutek za njegovo ureditev; to ureditveno delo se je tudi takoj začelo in po teh jasnih smernicah bo treba sedaj graditi še dolgo vrsto let. Zato je odločilnega pomena skrb, da se ob novi organizaciji te ustanove postavijo na vodilna mesta le tisti iz mladega naraščaja, ki imajo zares pravo voljo in zanesljive, v praksi preizkušene sposobnosti za solidno in temeljito ustvarjalno delo. Arboretum ima danes že čvrsto material-

no osnovo, ki se kaže zlasti tudi v izredno bogati drevesnici, in vsi dosedanji uspehi izvirajo predvsem iz tiste zavzetosti in silne delovne vneme, ki je vztrajno kljubovala vsem začetnim težavam.

Čeprav se je to smotrno arboretsko delo začelo pri nas šele pred nekaj leti in v zelo skromnih razmerah, se je Volčji potok že kmalu intimno povezal z življenjskimi potrebami naših delovnih ljudi. Seveda na parkovnem teritoriju Volčjega potoka ne moremo dovoliti taborjenja in športnih iger, ne sme to postati ljudski park, v kakršnem bi ljudje lahko prosto hodili kjer koli po tratoah in med drevjem, trgali cvetje in mladike z dreves itd. Dobrodošli so pa vsi, ki žele spoznavati mnoge in premnoge zanimivosti rastlinskega sveta, ki so jim doslej morda še neznane. Poleg raznoterih domačih rastlinskih vrst se je pridružila sortimentom Volčjega potoka že izredno bogata revija novosti iz daljnih tujih dežel. Za širše kroge obiskovalcev pa je mikaven zlasti tudi način hortikulture ureditve, ki hoče v podobi pejzažnega parka prikazovati razne tipe drevja, grmovja in zelnatih trajnic (peren), razporejene in združene v ekološko in estetsko utemeljenih soseskah.

Kulturnoprosvetni vpliv dejavnosti našega Arboretuma se bo moral prej ali slej pojaviti v vseh naseljenih pasovih kamniškega okraja. Saj so se grehi brezobzirnega zazidavanja razmnožili že predaleč po zelenem Kamniškem polju in ni le tovarna »Lek«, ki bi morala ozdraviti rane, zasekane v pokrajino pod

Delovni kolektiv na izletu v Volčjem potoku

Homcem! Najbrž bi bilo tudi v kamniškem okraju priporočljivo, da bi organizirali posebno akcijo za kakovostno urbanistično ozelenitev po vseh krajih, ki potrebujejo hortikulturno pomoč in posredovanje z nasadi drevja, grmovja, popenjavk in cvetlic, in da bi to akcijo spojili s prizadevanji vseh olepševalno-turističnih društev in zlasti tudi Hortikulturnega društva Slovenije. Pregledati bi bilo treba vse tiste kraje, ki potrebujejo več in lepše ozelenitve, posebno skrb pa posvetiti ureditvi okolice pri tovarnah in novih naseljih. Hortikulturno društvo Slovenije, ki je bilo ustanovljeno šele lani, ima v svojem programu tudi prirejanje festivalov za propagando hortikulturne miselnosti in dejavnosti. Festival bi priredili vsakokrat v drugem kraju Slovenije. Morda bo med prvimi tak festival v Volčjem potoku. Toda med konkretnimi nalogami za festivalsko pripravo bi bilo tedaj zanesljivo najbolj važno to, da vsi bližnji kraji poskrbe za svojo ureditev in hortikulturno preobrazbo, od katere bi imeli sami največjo in trajno korist.

GOSPODARSTVO OBČINE DOMŽALE

Albin Pavlin

Karakteristično in najbolj splošno podobo gospodarstva nam dajejo podatki o družbenem proizvodu in narodnem dohodku. To so namreč pokazatelji, ki ilustrirajo obseg in proizvodno moč posameznih gospodarskih panog v medsebojnih primerjavah in kombinacijah in tudi stopnjo njihove rentabilnosti in družbene vloge.

Takšnega pregleda pa ni mogoče podati brez uporabe številke. Zato tudi ta pregled gospodarstva v občini Domžale obsega številne tabelarične preglede in primerjave.

Podatki, ki jih v tem pregledu navajam, so iz zaključnih računov gospodarskih organizacij zadnjih let in jim moremo zato pripisovati precejšnjo točnost. Kjer pa so podatki ocenjeni ali vzeti iz drugih virov, je to posebej navedeno.

Vrednost celotnega dohodka v občini se je gibala takole:

Leto 1955	10,391.117 din
leto 1956	10,571.076 din
leto 1957	11,991.427 din
plan za leto 1958	12,217.613 din

Drug važen pokazatelj v občini je vrednost družbenega proizvoda. Družbeni proizvod se je v posameznih letih gibal takole:

	v 000 din
Leta 1955	4,314.473 din
Leta 1956	4,426.264 din
Leta 1957	5,063.956 din
Plan za leto 1958	5,113.252 din

Najbolj zanesljivo podobo gospodarstva oziroma pomen posameznih panog gospodarstva v občini pa nam bodo dali podatki o strukturi in gibanju narodnega dohodka v posameznih letih in gospodarskih panogah.

Struktura narodnega dohodka v posameznih gospodarskih panogah in letih je takale — v 000 din:

Gospodarska panoga

	1955	1956	1957	plan 1958
industrija	3,684.026	3,743.880	4,463.232	4,478.857
kmet. in gozd.	137.000	140.120	143.740	154.771
gradbeništvo	33.209	13.711	20.294	34.072
trgovina	18.978	21.152	26.745	28.449
gostinstvo	18.770	16.493	18.526	22.731
obrt	82.540	84.310	84.222	86.170
komunalna podjetja	3.708	3.200	3.200	4.100
S k u p a j :	3,978.231	4,022.867	4,759.959	4,809.150

(Podatki za zasebno kmetijstvo in gozdarstvo so izračunani in ocenjeni po obstoječih statističnih podatkih. Podatki za zasebno obrt so le ocenjeni).

Daleč prevladujoč gospodarski sektor tako glede na lastništvo proizvodnih sredstev kakor tudi glede na ustvarjeni narodni dohodek v občini je vsekakor družbeni gospodarski sektor. Le-ta je dal v posameznih letih naslednjo procentualno udeležbo v narodnem dohodku:

Leto:	Soc. sektor gospodarstva	Priv. sektor gospodarstva
1955	91.5 %	8.5 %
1956	91.5 %	8.5 %
1957	91.5 %	8.5 %
plan 1958	91.5 %	8.5 %

Razmerje med gospodarsko močjo družbenega in zasebnega sektorja v gospodarstvu domžalske občine je začuda konstantno kar dokazuje, da se tako družbeni kakor tudi privatni sektor gospodarstva razvijata v enakem tempu, da so moči posameznih sektorjev ustaljene in ni med njima nobenih večjih premikov. Tak razvoj spričo ogromne premoči socialističnega sektorja v gospodarstvu ni nevaren za rušenje obstoječih družbenih odnosov, ki temelje prav na družbeni lastnini proizvodnih sredstev.

Na enega prebivalca domžalske občine je odpadel v posameznih letih naslednji narodni dohodek in družbeni proizvod:

Leto:	1955	1956	1957
število prebivalcev	16.740	16.963	17.165
družbeni proizvod na prebivalca din	256.000	261.000	277.000
narodni dohodek na prebivalca	246.000	249.000	263.000

Zanimiva je primerjava republiškega povprečja družbenega proizvoda na 1 prebivalca in narodnega dohodka na 1 prebivalca z istimi podatki za domžalsko občino. Tako znaša:

	1955	1956	1957
rep. povprečje družb. proizv.			
na 1 prebivalca v din	163.285	166.780	176.851
rep. povprečje nar. doh.			
na 1 prebivalca v din	144.988	146.677	153.682

Iz prikaza navedenih podatkov se lepo vidi, da je domžalska občina glede na družbeni proizvod in narodni dohodek na 1 prebivalca visoko nad republiškim povprečjem, kar kaže sorazmerno visoko razvito področje domžalske občine. Poglavitni vzrok, da je narodni dohodek oziroma družbeni proizvod tako visoko nad povprečjem LRS pa je vsekakor močno razvita industrija v domžalskem industrijskem bazenu. To nam bo takoj jasno iz naslednjih podatkov, ki kažejo delež industrije pri ustvarjanju narodnega dohodka.

Industrija domžalske občine je po posameznih letih ustvarjala takle procentualni delež narodnega dohodka:

Leta 1955	88 %
Leta 1956	88 %
Leta 1957	88.2%

Delež industrije pri ustvarjanju narodnega dohodka v opazovanih letih je precej ustaljen, kar kaže na relativno ustaljenost moči domžalske industrije in na to, da se domžalska industrija v opazovanem razdobju bistveno ni razvila in da je pri obstoječih proizvodnih napravah dosegla kulminacijo svoje gospodarske moči ter da ji bo treba v bodoče s primernimi gospodarskimi ukrepi omogočiti, da bo tako svoj absolutni kakor tudi relativni delež pri ustvarjanju narodnega dohodka zviševala. Take ukrepe namreč narekuje politika zviševanja družbenega standarda, ki je v domžalski občini odvisen predvsem prav od razvoja industrije.

Če primerjamo delež industrije pri ustvarjenem narodnem dohodku v domžalski občini in delež industrije v narodnem dohodku celotne LRS, ki znaša cca 73 %, vidimo, da je domžalska občina tudi v tem pogledu visoko nad republiškim povprečjem.

Industrija v naši občini se je razvila predvsem na tistih področjih, kjer je bilo na voljo dovolj naravne vodne sile, ki ji je dajala pogonsko moč. Brez dvoma pa so imele pri razvoju in nastanku industrije bistven delež tudi komunikacije (ceste in železnica), kajti industrija v domžalski občini se ne naslanja na naravne vire iz svojega zaledja, pač pa je skoraj v celoti navezana na dovoz surovin iz večjega surovinskega zaledja, močno pa celo na uvoz iz inozemstva. Zato je skoraj vsa industrija v domžalski občini predelovalna in sodi med lahko industrijo.

Tak značaj domžalske industrije dobiva še poseben pomen glede na predvideno izboljšanje življenjskega standarda, ki mu bo v pomoč vprav lahka predelovalna industrija s svojimi izdelki za splošno potrošnjo.

V naslednjem bomo prešli na podrobnejšo obravnavo gospodarskih panog v domžalski občini.

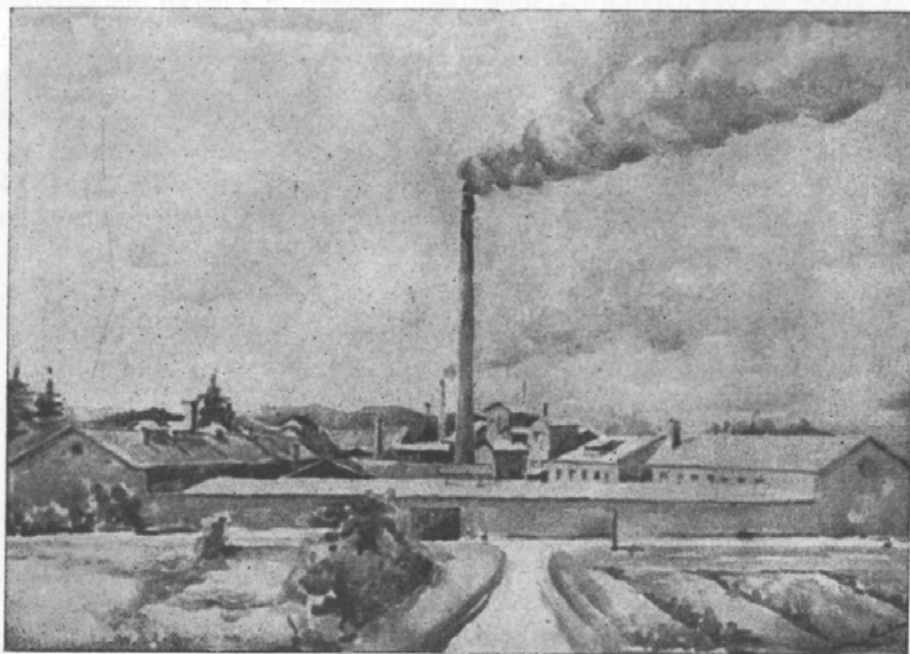
Industrija

Po gospodarski pomembnosti, proizvodni zmogljivosti, tehnični opremljenosti in ustvarjanju dohodka ter po družbeni vlogi, je industrija odločno najmočnejša panoga v socialističnem sektorju gospodarstva domžalske občine. Tako je industrija ustvarila v celotnem dohodku socialističnega sektorja gospodarstva:

1955	1956
96.7 %	97 %

Delež narodnega dohodka, ki ga ustvarja industrija v celotnem sektorju družbenega gospodarstva, pa znaša v posameznih letih:

1955	1956
97 %	97 %

M. Merhar — Domžalske tovarne

Od skupne osnovne vrednosti osnovnih sredstev družbenega sektorja gospodarstva odpade na industrijo po stanju z dne 31. decembra 1956 4.548.000.000 dinarjev ali ca 98 0/0.

Število povprečno zaposlenih v industriji v letu 1957 je znašalo 3.745, kar pomeni okoli 95 0/0 vseh zaposlenih v družbenem sektorju gospodarstva.

Proizvajalno moč in stopnjo družbene produktivnosti industrije vidimo iz naslednjega pregleda:

Industrija	leto	Na 1 zaposlenega odpade v 000 din		
		celotni dohodek	družbeni proizvod	število zaposlenih
	1955	2.916	1.210	3.563
	1956	2.879	1.205	3.671
	1957	2.991	1.259	3.745

Industrijski delavec ustvarja približno dva in polkrat večjo novo vrednost kot pa zaposleni delavec v drugih panogah gospodarstva družbenega sektorja. To je pogojeno predvsem od stopnje tehnične opremljenosti industrije in drugih panog gospodarstva in od načina organizacije proizvodnje.

Struktura industrije:

V občini je registriranih 12 industrijskih podjetij in 4 obrati industrijskih podjetij, ki imajo svoj sedež izven območja občine.

Ta industrijska podjetja oziroma obrati so razvrščeni v 10 industrijskih strok. Med temi podjetji je tudi obrat podjetja Elektro-Ljubljana, ki pa po značaju proizvodnje ni industrijsko podjetje v pravem pomenu besede.

(Samostojne obrate industrijskih podjetij, ki imajo svoj sedež izven območja domžalske občine, upoštevamo v tabelarnih pregledih le tedaj, kadar je to izrecno navedeno.)

Industrijska podjetja oziroma obrati so po panogah razdeljeni takole:

- 111 proizvodnja električne energije: Elektro-Ljubljana, obrat Domžale
- 116 proizvodnja nekovin: Keramično-kemična industrija Kamnik, obrat Tobi, Ihan
- 117 kovinska industrija: Mlinostroj Domžale
- 120 kemična industrija: Helios in Kemična industrija Domžale
- 121 industrija gradbenega materiala: Opekarna Radomlje
- 122 lesno-predelovalna industrija: Lesna industrija Domžale, Lesno industrijsko podjetje Ljubljana (obrat Radomlje)
- 123 predelava papirja: Papirnica Količevo

- 124 tekstilna industrija: Induplati Jarše, Vata Vir, Univerzale Domžale
 125 industrija usnja in obutve: Toko Domžale
 127 živilska industrija: Sončnica Vir, Mlinska industrija Domžale, Alko Ljubljana, obrat Domžale

Glede na število zaposlenih je vrstni red podjetij po posameznih panogah takle:

Zap. št.	Industrijska stroka	Število povprečno zaposlenih			
		1955	1956	1957	plan 1958
1.	tekstilna industrija	1543	1590	1617	1687
2.	ind. usnja in obutve	674	670	675	777
3.	industrija papirja	430	440	440	450
4.	lesno predelovalna industrija	332	346	352	372
5.	živilska industrija	190	191	191	183
6.	kemična industrija	186	219	240	306
7.	kovinska industrija	77	84	86	88
8.	ind. gradbenega materiala	47	47	47	54
9.	Elektro Ljubljana	47	46	51	51
10.	proizvodnja nekovin	37	46	46	56

Indeks gibanja obsega proizvodnje, ki je merjena z vrednostjo celotnega dohodka, pa je za posamezna podjetja takle:

Podjetja	1955	1956	1957	plan — 1958
Mlinostroj	100	118	118	118
Helios	100	112	157	188
Kemična tovarna	100	110	113	125
Opekarna Radomlje	100	90	90	96
Lesna industrija Domžale	100	115	121	125
Papirnica Količevo	100	103	99	101
Induplati Jarše	100	96	101	102
Vata Vir	100	112	113	113
Univerzale Domžale	100	125	120	124
Toko Domžale	100	103	103	106
Mlinska industrija Domžale	100	92	90	102
Sončnica Vir	100	108	113	138

Vrednost količinske proizvodnje, merjena po enotnih cenah je takale:

		V 000.— din			
Podjetja	S—B	1955	1956	1957	1958
Helios Domžale	S	888.152	1,018.519	1,352.255	1,650.219
	B	668.847	718.615	1,057.215	1,216.260
Kemična tovarna	S	654.961	689.850	827.040	968.845
	B	567.215	596.530	696.755	717.845
Lesna industrija Domžale	S	78.465	84.833	120.657	128.247
	B	71.636	72.842	94.071	95.529
Papirnica Količevo	S—B	2,096.417	2,161.634		
	S			2,210.951	2,255.558
	B			2,210.951	2,255.558
Induplati Jarše	S	2,780.102	2,608.488	2,774.580	2,742.280
	B	2,199.035	2,035.034	2,183.700	2,151.400
Vata Vir	S	1,062.644	1,094.110	1,220.082	1,221.520
	B	658.070	658.070	749.700	749.700
Univerzale Domžale	S	176.687	217.717	241.607	262.541
	B	134.377	164.917	191.975	202.701
Toko Domžale	S—B	995.502	937.368	981.391	1,040.321
Mlinska industrija					
Domžale	S—B	407.967	439.689	913.729	880.666
Sončnica Vir	S—B	296.052	344.360	398.330	371.116

Opomba: S — skupna proizvodnja
B — blagovna proizvodnja

Obseg in moč posameznih industrijskih strok pokaže struktura ustvarjenega celotnega proizvoda, to je procentualni delež posameznih industrijskih strok v celotni industrijski proizvodnji občine. Le-ta se je v posameznih letih gibal takole:

Panoga proizvodnje	1955	1956	1957	plan 1958
111 proizvodnja električne energije	0.85	0.32	0.35	0.50
116 proizvodnja nekovin	0.69	0.76	0.90	1.10
117 kovinska industrija	1.03	1.04	1.00	1.00
120 kemična industrija	13.54	13.87	17.70	18.50
121 industrija gradbenega materiala	0.37	0.23	0.25	0.30
122 lesna industrija	1.76	2.64	3.00	4.00
123 industrija papirja	23.45	22.33	22.00	20.04
124 tekstilna industrija	35.55	35.33	37.00	35.08
125 industrija usnja in obutve	9.88	9.59	9.80	10.40
127 živilska industrija	12.88	13.89	8.00	9.08

Iz navedenega pregleda je razvidno, da odpade največji del celotne industrijske proizvodnje na proizvodnjo tekstila. Na drugem mestu je proizvodnja papirja. Obe proizvodni panogi zavzemata skupaj polovico celotne vrednosti proizvodnje. S precejšnjim odmikom sledi kemična industrija, tej pa je skoraj popolnoma enaka živilska industrija. Tema dvema panogama sledita z majhno razliko industrija usnja in obutve, druge proizvodne panoge pa tvorijo po vrednosti relativno zelo majhen del celotne proizvodnje.

Struktura industrijske proizvodnje nam tudi prikazuje, da močno prevladuje izdelovanje potrošnega blaga, na katero odpade čez 80% vse proizvodnje v domžalski občini.

Zanimiva je primerjava mest posameznih industrijskih panog v deležu ustvarjenega celotnega dohodka in glede na število zaposlenih. Po številu zaposlenih in po deležu ustvarjenega celotnega dohodka je vrstni red posameznih industrijskih panog takle:

I. Vrstni red po številu zaposlenih	II. Vrstni red po deležu pri ustvarjenem celotnem dohodku
1. Tekstilna industrija	1. Tekstilna industrija
2. Industrija usnja in obutve	2. Industrija papirja
3. Industrija papirja	3. Kemična industrija
4. Lesno predelovalna industrija	4. Živilska industrija
5. Živilska industrija	5. Industrija usnja in obutve
6. Kemična industrija	6. Lesna industrija
7. Kovinska industrija	7. Kovinska industrija
8. Industrija gradbenega materiala	8. Proizvodnja nekovin
9. Proizvodnja električne energije	9. Proizvodnja gradbenega materiala
10. Proizvodnja nekovin	10. Industrija gradbenega materiala

Organski sestav kapitala, tehnična opremljenost in produktivnost industrijskih podjetij v domžalski občini.

Vrednost osnovnih in obratnih sredstev celotne industrije (brez obratov podjetij, ki imajo svoj sedež zunaj domžalske občine) je znašala v letu 1957 6,164.371.000 din. Letni plačni sklad pa znaša 602,629.000 din. S primerjavo teh dveh podatkov ugotovimo povprečni organski sestav naše industrije 1 : 10. To razmerje pomeni, da je v procesu proizvodnje na 1.— din živega dela vloženih 10.— dinarjev materialnih sredstev.

Povprečno pa odpade v industriji domžalske občine na 1 zaposlenega 1,335.000.— din osnovnih sredstev (začetna vrednost osnovnih sredstev brez odpisane amortizacije).

Organski sestav v posameznih industrijskih podjetjih prikazuje naslednja tabela:

Ime gospodarske organizacije	Vrednost osnovnih in obratnih sredstev v milijonih	Plačni sklad v milijonih	Organski sestav
Mlinostroj	74.835	13.806	6 : 1
Helios	292.875	14.144	20 : 1
Kemična tovarna Domžale	349.587	31.676	13 : 1
Opekarna Radomlje	64.714	13.290	5 : 1
Lesna industrija Domžale	92.116	11.548	8 : 1
Papirnica Količevo	1.960.296	75.085	26 : 1
Induplati Jarše	1.555.515	126.161	13 : 1
Vata Vir	251.468	45.786	6 : 1
Univerzale Domžale	198.832	30.589	7 : 1
Toko Domžale	431.648	102.855	4 : 1
Mlinska industrija Domžale	613.579	29.650	20 : 1
Sončnica Vir	176.118	9.930	18 : 1

Pokazatelj vrednosti osnovnih sredstev na 1 zaposlenega v 000.— din pa da
takole sliko:

Ime podjetja	Vrednost osnovnih sredstev na 1 zaposlenega	Vrednost obratnih sredstev na 1 zaposlenega
Mlinostroj Domžale	750	1.000
Helios	1.230	2.700
Kemična tovarna Domžale	1.340	1.780
Opekarna Radomlje	1.120	1.190
Lesna industrija Domžale	710	980
Papirnica Količevo	3.880	4.350
Induplati Jarše	1.050	1.500
Univerzale Domžale	590	750
Vata Vir	440	660
Toko Domžale	240	560
Mlinska industrija Domžale	420	570
Sončnica Vir	240	260

Vsi podatki veljajo za stanje na dan 31. decembra 1957.

Vendar pa iz navedenega ne bi smeli sklepati, da so podjetja z najvišjim organskim sestavom tudi tehnično najboljše opremljena in da je stopnja mehanizacije pri njih visoka. Pri računanju vrednosti osnovnih sredstev sem vzel vrednost zgradb in vrednost opreme skupaj. Vemo pa, da imajo naša industrijska podjetja velike zgradbe z dokajšnjo vrednostjo, ki pa za produktivnost in za tehnično opremljenost podjetja kaj malo prispevajo. Zato nam bo dal boljše sliko tehnične opremljenosti v posameznih podjetjih pokazatelj vrednosti opreme na 1 zaposlenega:

Ime podjetja	Vrednost opreme na 1 zaposlenega v 000.— din
Mlinostroj	560
Helios	670
Kemična tovarna	820
Opekarna Radomlje	450
Lesna industrija Domžale	430
Papirnica Količevo	2.700
Induplati Jarše	739
Univerzale Domžale	310
Vata Vir	280
Toko Domžale	121
Mlinska industrija	250
Sončnica Vir	130

Industrijska podjetja z nizko vrednostjo opreme na 1 zaposlenega imajo seveda v svoji proizvodnji zelo velik delež ročnega dela.

Največje rezerve v produktivnosti naše industrije so nedvomno skrite v organizaciji dela.

Vendar pa sta organski sestav in tehnična opremljenost materialna podlaga in izhodišče za razvijanje produktivnosti.

Naslednja tabela skuša v grobem prikazati produktivnost posameznih industrijskih podjetij v občini.

Ime podjetja	Narodni dohodek na 1 milijon osnovnih sredstev v 000.— din			
	1955	1956	1957	plan — 1958
Mlinostroj	864	900	960	985
Helios	2.050	2.264	3.240	3.020
Kemična tovarna	556	608	1.120	660
Opekarna Radomlje	280	214	280	315
Lesna industrija	353	320	430	510
Papirnica Količevo	636	647	670	620
Induplati	1.060	970	1.100	1.060
Vata	1.800	1.867	2.250	2.200
Univerzale	247	301	490	410
Toko Domžale	1.521	1.718	1.620	1.840
Mlinska industrija	287	258	280	155
Sončnica Vir	734	878	705	470

Najbolj natančen pa bo naslednji pokazatelj, ki nam bo pokazal produktivnost posameznega industrijskega podjetja z razmerjem med ustvarjenim narodnim dohodkom na eni strani in efektivnimi delovnimi urami (to je rednimi urami, nadurami) na drugi strani:

Ime podjetja	Narodni dohodek na eno efektivno delovno uro:		
	1955 1 uro din	1956 1 uro din	1957 1 uro din
Mlinostroj	275	286	270
Helios	1.118	1.373	1.665
Kemična tovarna	585	512	710
Opekarna Radomlje	162	127	232
Lesna industrija	117	110	145
Papirnica Količevo	1.060	1.093	1.020
Induplati	496	493	495
Vata Vir	333	348	399
Univerzale	107	105	136
Toko Domžale	162	172	159
Mlinska industrija	541	431	520
Sončnica	735	888	775
Povprečje:	490	493	490

Pravkar navedeni pregled nam predločuje družbeno rentabilnost posameznih industrijskih podjetij na področju domžalske občine, seveda v obstoječih gospodarskih razmerah. Razpon med posameznimi podjetji je огromen. Pogojen je deloma s tržnimi razmerami in s konjunkturo na trgu za nekatere proizvode določenih industrijskih podjetij.

Zmogljivost industrije

Osnovna značilnost naše industrije je v tem, da so njene naprave stare in izrabljene. Ta podjetja so nastajala in se razvijala v pogojih kapitalistične proizvodnje, tedaj ne neorgansko in v glavnem v odvisnosti od konjunkturnih valovanj. Posledice takega razvoja se še danes odražajo v nizki stopnji organizacijske ureditve in tehnične opremljenosti naših podjetij.

Po osvoboditvi se obstoječa industrijska podjetja v pogledu zmogljivosti niso mogla bistveno razviti. Večina podjetij proizvaja namreč za splošno potrošnjo. Za te vrste podjetij pa je bilo v polpretekli dobi na voljo le malo investicijskih sredstev, saj je znano, da so le-ta šla pretežno za razvoj bazične industrije.

Po osvoboditvi smo zato vlagali v industrijska podjetja na območju domžalske občine le manjše investicije, predvsem za ohranitev kapacitet in samo nekaj za njihovo povečanje.

Pregled izrabljenosti osnovnih sredstev industrijskih podjetij:

Ime podjetja	Osnova za amortizacijo — prvotna vrednost osnovnih sredstev v 000.— din		
	gradbeni objekti	oprema	skupaj
Mlinostroj	14.351	40.445	54.796
Helios	61.233	53.300	114.534
Kemična tovarna	136.511	200.833	337.727
Opekarna Radomlje	36.024	22.806	60.829
Lesna industrija Domžale	26.823	40.396	67.654
Papirnica Količevo	526.953	1.202.461	1.729.549
Induplati	335.909	737.032	1.073.105
Univerzale	69.728	81.333	151.062
Vata Vir	59.416	103.336	162.753
Toko Domžale	86.640	76.604	163.244
Mlinska industrija	186.056	292.027	478.358
Sončnica	74.025	84.844	158.849
Skupaj industrija	1.613.669	2.935.417	4.548.086

Ime podjetja	Sedanja vrednost osnovnih sredstev v 000.— din		
	gradbeni objekti	oprema	skupaj
Mlinostroj	4.429	21.401	25.830
Helios	42.161	23.228	65.389
Kemična tovarna	64.409	66.387	130.796
Opekarna Radomlje	16.091	10.060	26.151
Lesna industrija Domžale	7.546	11.237	19.483
Papirnica Količevo	289.693	600.711	890.405
Induplati	168.105	402.990	571.234
Univerzale	18.309	19.783	38.092
Vata Vir	23.313	32.057	55.370
Toko Domžale	38.604	32.786	71.391
Mlinska industrija	94.790	151.795	246.585
Sončnica	50.175	32.659	82.834
Skupaj	817.625	1.406.035	2.223.660

Ime podjetja	Sedanja vrednost v % prvotne vrednosti		
	gradbeni objekti	oprema	skupaj
Mlinostroj	30.8	53	47.3
Helios	68.8	43.7	58
Kemična tovarna	47.2	31.7	40.8
Opekarna Radomlje	44.6	46.4	43
Lesna industrija	28.2	17.6	28.8
Papirnica Količevo	54.8	50.4	51.7
Induplati	50.2	54.6	53.3
Univerzale	26.3	26.7	25.2
Vata Vir	39.3	31	34
Toko Domžale	44.6	42.7	43.6
Mlinska industrija	50.8	51.9	51.8
Sončnica	67.7	38.6	52.2
Industrija skupaj	50.7	48.2	48.5

Manjši odstotek pomeni, da so proizvodna sredstva starejša in bolj izrabljena in obratno. Tabela nam pokaže izredno slabo stanje osnovnih sredstev, zlasti izredno slabo stanje opreme v nekaterih podjetjih in ne potrebuje nikakega komentarja. Moralna iztrošenost pa je seveda še mnogo večja kot čisto fizična iztrošenost osnovnih sredstev, zlasti še iztrošenost opreme.

Prav zanimivi so tudi podatki o strukturi sedanje vrednosti osnovnih sredstev; namreč o tem, kolikšen odstotek sedanje vrednosti osnovnih sredstev odpade na gradbene objekte in kolikšen na opremo.

Ime podjetja	Sedanja vrednost osnovnih sredstev	
	% delež gradbenih objektov v skupni sedanji vrednosti	% delež opreme v skupni sedanji vrednosti osnovnih sredstev
Mlinostroj	25	75
Helios	49	51
Kemična tovarna	38	62
Opekarna Radomlje	60	40
Lesna industrija	40	60
Papirnica	31	69
Induplati	32	68
Univerzale	46	54
Vata Vir	36	64
Toko Domžale	48	52
Mlinska industrija	40	60
Sončica	45	55
Industrija skupaj	35	65

Iz navedenega pregleda vidimo, da pri mnogih podjetjih obstaja večina vrednosti osnovnih sredstev v gradbenih objektih. Tako sorazmerje je seveda za prizadeta podjetja zelo neugodno, ker je treba od največkrat neustreznih, zastarelih in izrabljenih tovarniških objektov plačevati visoko amortizacijo in obresti na osnovna sredstva, kar seveda nesorazmerno obremenjuje ceno na enoto proizvoda. Taka podjetja so zlasti Helios, Opekarna Radomlje, Toko in Sončnica. Nasplošje je razmerje med vrednostjo gradbenih objektov in vrednostjo opreme v celotni industriji domžalskega področja zelo neugodno in še en pokazatelj več za zastarelost tako gradbene opreme kakor tudi strojne opreme naših podjetij. Načelo pri gradnji industrije v vseh naprednih industrijskih državah je, naj bodo gradbeni stroški v sorazmerju s stroški opreme čimnižji in naj s svojo amortizacijo čimmanj obremenjujejo ceno proizvoda.

Vprašanje rekonstrukcije in obnove zastarelega strojnega parka je v podjetjih eno najaktualnejših vprašanj in je deležno vsestranske skrbi tako organov delavskega samoupravljanja kakor tudi vodstev podjetij. Za vodstva podjetij in člane delavskih svetov je to vprašanje tembolj važno, ker se dobro zavedajo, da morajo povečati produktivnost dela, če hočejo doseči višji življenjski standard. Večjo produktivnost dela in s tem boljši življenjski standard pa ni moč doseči s tako zastarelim strojnim parkom, kakor ga imajo naša industrijska podjetja.

Tabela nam pokaže izredno slabo stanje osnovnih sredstev. Zlasti slabo stanje opreme je v nekaterih podjetjih in tabela ne potrebuje nikakega komentarja.

Povprečna zaposlenost po podjetjih se je v letu 1955, 1956, 1957 in po planu 1958 gibal takole:

Ime podjetja	Število povprečno zaposlenih izraženo v % indeks 1955 = 100			Število izgubljenih del. dni zaradi bolezni	
	1956	1957	plan 1958	1956	1957
Mlinostroj	109	111	114	1038	863
Helios	115	147	170	609	1.507
Kemična tovarna	119	116	160	1601	2.345
Opekarna	100	100	115	491	798
Lesna ind. Domžale	100	100	108	759	1.087
Papirnica	102	102	105	6496	6.153
Induplati	100	100	103	17116	18.394
Vata Vir	100	100	103	7176	6.812
Univerzale	125	133	170	2040	2.926
Toko	99	100	115	9143	11.671
Mlinska industrija	100	100	96	976	1.545
Sončnica	100	100	101	643	642
Skupaj	102	104	112	42886	54.743

Iz preglednice je razvidno, da so poglavitne naloge industrije v domžalskem bazenu v tem, da je treba skrbeti predvsem za zdravje delavca, za popolno izkoriščanje surovin. Produktivnost se lahko zviša predvsem z boljšo in sodobnejšo organizacijo dela ter rekonstrukcijami in racionalizacijami. Vsklajevanje števila zaposlenih z obsegom izkoriščanja zmogljivosti in z obsegom proizvodnje bo omogočilo pri novem sistemu delitve dohodka boljše nagrajevanje zaposlenih v skladu z večanjem produktivnosti. Svoj prispevek k uresničevanju splošnih gospodarskih nalog bodo industrijska podjetja na teritoriju občine Domžale dala tudi s tem, da bodo večala proizvodnjo izdelkov za izvoz in proizvodnjo tistih izdelkov, ki jih država uvaža.

Kmetijstvo

Celotna površina domžalske občine v primerjavi z LRS je po katastrskih podatkih razdeljena na posamezne kulture takole:

	Struktura celotne površine v občini Domžale: (po oceni)		
	ha	%	LRS %
njive, vrtovi	3.643	25.8	14.0
sadovnjaki	205	1.5	1.1
travniki	2.348	16.6	11.6
senožeti	69	0.5	7.4
pašniki	831	5.9	13.0
močvirja	23	0.2	0.2
gozdna tla	6.336	44.9	44.8
nerodovitno	646	4.6	6.6
s k u p a j	14.101	100.0	100.0

Pregled strukture površin nam kaže, da je odstotek njiv in travnikov za naše razmere že tak, da ne moremo imeti občino, kljub zelo razviti industriji, za kmetijsko pomembno, tako v poljedelstvu kot živinoreji. Področje pa ni enotno glede na značilnosti in pomen kmetijske proizvodnje. Delimo ga lahko nekako na tri specifična področja, ki se med seboj ločijo tako po naravnih pogojih kot stopnji razvoja kmetijske proizvodnje. Ta področja so:

I. Industrijsko-poljedelski predel: področje naplavin ob Bistrici, ki sega do zahodne meje občine, nekako do vznožja gričev za Radomljami, preko Doba do Ihana in Sela pri Ihanu. Osrednji del predstavlja industrijski bazen Domžal, okolica Radomelj in Doba. Zavzema nekako 21% vseh površin.

II. **Poljedelsko-živinorejsko-sadjarski predel:** zavzema osrednji del občine od vzhodne meje I. področja do vstopa v Črni graben. Osrednji del predstavlja nekako k. o. Rafolče, Prevoje in Krtina. Zavzema okrog 27⁰/₀ površine, pretežno gričevnat svet.

III. **Gozdarsko-živinorejski predel:** sem sodi ves Črni graben do Trojan. Na južni in zlasti na severni strani oziroma meji občine se zajeda nekoliko bolj proti zapadu. Ima že značilnosti višinskih predelov s strnjenimi in senčnimi, globoko vsekanimi dolinami ali boljše grapami.

Poljedelstvo

Po oceni je struktura njiv v letu 1957 takale:

žito (s koruzo)	1.925 ha	52.8 ⁰ / ₀
industrijske rastline	7 ha	0.2 ⁰ / ₀
vrtnine (s krompirjem)	925 ha	25.4 ⁰ / ₀
krmne rastline	764 ha	21.0 ⁰ / ₀
nasadi in rb.	22 ha	0.6 ⁰ / ₀
s k u p a j :	3.643 ha	100.0⁰/₀

Če upoštevamo, da je med žita vključena koruza in krmna pesa med krmne rastline, je razmerje poljščin glede na kolobar še kar zadovoljivo.

Glede na kolobarjenje je struktura njiv naslednja:

žito	1.620 ha	44.5 ⁰ / ₀
okopavine	1.303 ha	35.7 ⁰ / ₀
krmne rastline	691 ha	19.0 ⁰ / ₀
ostalo	29 ha	0.8 ⁰ / ₀
s k u p a j	3.643 ha	100.0⁰/₀

Najvažnejša poljščina naše občine, tako po površinah kot po pridelkih in kakovosti, je krompir.

Pridelki žita v letu 1957 (po oceni):

pšenica	12.200 kg na ha
rž	11.500 kg na ha
ječmen	10.800 kg na ha
soržica	10.100 kg na ha
oves	10.900 kg na ha
koruza	13.900 kg na ha
proso	10.700 kg na ha

Kljub temu, da ne moremo naše področje škrti za žitorodno, ker imata prioritetu pridelovanje krompirja, zlasti semenskega, in živinoreja, so v občini pogoji za vse poljščine (razen morda koruze), tako ugodni, da se dajo pri primernih sortah, dobrem semenu in pravilnem gnojenju, doseči dobri pridelki, vsaj v I. industrijsko-poljedelskem rajonu.

Dejstvo je, da za naše kraje še nimamo močno intenzivnih sort, kakršne so nekatere italijanske.

Sadjarstvo

Če bi izkazane površine 205 ha (1.5% površin) v določenih predelih, zlasti v II. živinorejsko-poljedelsko-sadjarškem področju: okolica Radomelj, Hodu, Žiče, Brdo, Rafolče, zavzemale sodobno urejene nasade, bi bilo to velikega pomena. Tako pa je teh nekaj hektarov, ki že rode, in cca 20 ha na novo urejenih sadovnjakov, na posestvu Prevoje okrog 10, ostalo KZ Radomlje.

Posebej bomo sadjarstvo pospešili po sadjarskih odsekih KZ, ki nameravajo v letu 1958 poklicno zaposliti večje število sadjarskih strokovnjakov. Le-ti s svojo prakso in znanjem ne bodo samo dosti pripomogli k sanaciji obstoječih sadovnjakov, ampak tudi operativno vodili proces načrtne sadjarske obnove.

Živinoreja

	Na 100 ha obdelovalne zemlje odpade:					
	konj	govedi	krav	prašičev	ovac	perutnine
v občini Domžale	17	79	42	77	0.7	269
v okraju Trbovlje	12	84	88	85	9	339
v LRS	11	92	45	85	18	323

Nenavadno visoko je število konj. To visoko število konj je pogojeno delno z močvirnim in poplavnim področjem ob Radomlji, Rači in pritokih, delno pa z razvitim prevozništvom v industrijskem bazenu. Ustrezno temu je število govedi nižje. Da je pri precej nižjem številu govedi od republiškega, število krav skoraj enako, kaže na mlečno usmerjeno govedorejo.

Število v rodovnik vključenih krav in krav pod mlečno kontrolo:
rodovniških: kontrolnih:

leto	število	% od skupnega števila	povprečna molznost	število	povprečna molznost
1953	32	1.2	2.097	—	—
1954	132	5.1	2.322	—	—
1955	140	5.4	2.525	67	2.412
1956	140	5.4	2.647	49	2.507
1957					

Dustin Torch

Zelensky

Potrebno bi bilo, da se kontrolna služba razširi predvsem v Črnem grabnu, ker je za te kraje reja plemenske živine naravna pot v razvoju živinoreje. Na ozemlju, kjer je rodovniška reja že utrjena, pa si moramo prizadevati, da bomo redili kvaliteten pomladek in nenehno izboljševali njegovo kakovost.

Sestav goveje črede:	V občini %	Najboljši glede na mlečno čredo z lastno obnovo %
biki	0.6	1
krave	52.7	58
teleta do 1 leta	20.2	17
teleta od 1 do 2 let	12.7	14
nad 2 leti	6.5	10
voli	7.3	—
skupaj	100.0	100.0

Če primerjamo ta dva sestava, moramo poudariti glede na to, da v naših višjih predelih ne moremo govoriti o čisti mlečni proizvodnji, da je sestav še kar ugoden. Zaradi umetnega osemenjevanja smo mogli odstotek bikov zmanjšati, kar je gospodarsko pozitiven pojav. Z voli moramo zaradi značaja terena v visokih legah še vedno računati, vendar bi lahko število le-teh zmanjšali na kake 4⁰%, zato pa povečali število krav in telet, starih od 1—2 let, ki so primernejša za pitanje kot voli.

Visok odstotek telet do 1 leta je delno upravičen zaradi možnosti boljše izbire oziroma odbire in zanesljivejšega prirasta res zdravega pomladka.

Umetno osemenjevanje je pri nas dalo zares lepe uspehe, tako s sanitarnega kot rejskega stališča. Doslej zajema ves zapadni del občine do Doba in delno Krtino, ki izkorišča postaje na moravški strani. Na tem področju dorašča že lep pomladek in okužb praktično ni. Gospodarski problem pa je vprašanje oplemenjevanja na področju KZ Lukovica in Blagovica. Vsi plemenjaki, ki pridejo na področje Krašnje, se v kratkem času okužijo. S tem nastaja velika gospodarska škoda, ki ima lahko dolgoletne posledice. Dobrega plemenjaka je škoda izpostaviti taki nevarnosti, slab plemenjak pa bo zaplodil slab pomladek, ki bo za leta zavrl razvoj živinoreje na tem področju. V letu 1958, in to čimprej, moramo nujno vzpostaviti osemenjevalne mreže za ta predel, da rešimo tako sanitarni problem kakor razvoj živinoreje. Veterinarska služba občine v sodelovanju z občinskim ljudskim odborom Domžale in veterinarsko ter kmetijsko inšpekcijo OLO Ljubljana mora ta problem rešiti takoj.

Vprašanje melioracij je eno izmed najvažnejših gospodarskih vprašanj v kmetijstvu na področju naše občine, ki bi moglo za dobro četrtino zvečati zmogljivost kmetijstva in še posebej kakovost in količino živinoreje. To nam

bo takoj razumljivo, če vemo, da je od celotne rodovitne kmetijske površine v občini, v izmeri cca 13.500 ha, zamočvirjenih skupaj cca 1400 ha ali skoraj 10%. Zlasti je prizadeto travniško gospodarstvo; od celotnih 2348 ha travnikov je namreč zamočvirjenih več kot 50% travnikov.

Gozdarstvo

Gozdovi so veliko družbeno bogastvo. Zaradi njihovega stanja in vsestranskega pomena za proizvodnjo lesne gmote kakor tudi njihovih posrednih, zlasti naravnih funkcij, bomo tudi v letu 1958 izvajali politiko, katere osnove so podane v zakonu o gozdovih in drugih zakonitih določilih o gozdnem in lesnem gospodarstvu.

Poglavitni namen gozdnega gospodarstva je uravnovešanje poseka s prirastkom in povečanje razmeroma majhne proizvodne zmogljivosti gozdov.

V občini Domžale je 6000 ha gozdov. V letu 1957 je bil plan sečnje takle:

Prodaja:		Domača uporaba:		Skupaj:
tehnični les	drva	tehnični les	drva	m ³
3.700	600	2.500	3.200	10.000

Sredstva za gojitev gozdov bodo ostala v letu 1958 približno ista kot leta 1957, in to:

leta	komunikacije	pogozdovanje
1957	4.000.000	245.180

V letu 1957 smo izvršili inventarizacijo gozdov. Opravil jo je OLO Ljubljana (Uprava za gozdarstvo) in to tako v državnem kot v zasebnem sektorju.

Gradbeništvo

V občini Domžale obstoji Gradbeno podjetje Domžale in Remontno podjetje Domžale. Obseg gradbenih del se bo v letu 1958 povečal nasproti letu 1955 za 15%, kar kaže naslednja tabela:

1955	1956	1957	1958
%	%	%	%
100	68	110	115

Število zaposlenih bo ostalo v letu 1958 nespremenjeno, vendar pa bomo obstoječe kapacitete bolje izkoristili. Povečanje obsega gradbenih del bomo dosegli z enakomernejšo dinamiko pri gradnji objektov in z večjo produktivnostjo dela.

Trgovina

V domžalski občini prevladujejo trgovine z mešanim blagom. Specializiranih trgovin je zelo malo in še pri teh je promet nasproti drugim vrstam trgovine v upadanju, kar bi pa lahko ob malo večji komercialni spretnosti izboljšali.

Poglavitni del trgovin z mešanim blagom, ki odpade na kraje izven Domžal, so Kmetijske zadruge, ki nakupujejo kmetijske pridelke in prodajajo industrijsko blago.

Da bi morali tako stanje trgovin nujno izboljšati, nam kaže naslednji pregled gibanja prebivalstva v občini in pregled strukture prebivalstva po stanju z dne 30. junija 1955:

Prebivalstvo:

Stanje 30/6-55	Stanje 31/12-56	Indeks 30/6-55 = 100	Struktura po stanju dne 30/6-1955	
			kmečko %	nekmečko %
15.974	17.026	107	30%	70%

(Število prebivalstva je vzeto po podatkih Okrajnega zavoda za statistiko.)

M. Merhar — Središče Domžal

V tej zvezi je zanimivo število prebivalcev, ki odpadejo na eno prodajalno. Zadevna tabela je takale:

Skupno štev. prodajaln vseh vrst 31/12-56	Število prebivalcev, ki odpadejo na 1 prodajalno		
	z vsemi artikli	z živili ozi- roma meša- nim blagom	z mesom
55	310	587	1.419

Po strokah je razdeljena trgovska mreža takole:

- 2 mlekarni
- 2 prodajalni kruha
- 11 prodajaln mesa
- 2 prodajalni tobačnih izdelkov
- 1 prodajalna živil in gospodinjskih potrebščin
- 31 trgovin z mešanim blagom (od tega 17 prodajaln KZ)
- 1 prodajalna s tekstilom — konfekcijo
- 2 prodajalni obutve
- 2 prodajalni železnine
- 1 prodajalna knjig in papirja

Delež trgovine v ustvarjanju narodnega dohodka iz leta v leto raste. Tako je znašal delež trgovine v ustvarjanju narodnega dohodka v letu 1955 0.99%, leta 1956 1.19% in leta 1957 1.30%. Z osnovnimi sredstvi je trgovina kaj slabo opremljena. To bo najlepše razvidno iz naslednjega pregleda izrabljenosti osnovnih sredstev treh trgovskih podjetij:

Ime podjetja	Sedanja vrednost gradbenih objektov v % od prvotne vrednosti	Sedanja vrednost opreme v % od prvotne vrednosti	Skupna sedanja vrednost osnovnih sredstev v % prvotne vrednosti
Napredek Domžale	46.6%	55 %	49.4%
Planina Domžale	35.7%	50.9%	38.8%
Naša knjiga	—	52.8%	52.8%

Gostinstvo in turizem

V gostinstvu zaznavamo počasnejši razvoj kot v drugih gospodarskih panogah v občini. Gostinstvo ni v gospodarstvu občine odigralo tiste vloge, ki bi jo lahko. Zato seveda obstoje vsaj deloma tudi opravičljivi razlogi, zlasti še, ker je treba upoštevati, da je gostinstvo zelo odvisno od družbenega standarda, osebne potrošnje in od dobrih materialnih pogojev ter solidne tehnične ureditve. Vse to pa v gostinstvu domžalske občine še pogrešamo. Šele po odpravi teh,

delno podedovanih zaostalosti, bomo lahko razvoj gostinstva vskladili z razvojem drugih panog v gospodarstvu.

Udeležba gostinstva v celotnem dohodku gospodarstva občine je v upadanju. V letu 1955 je gostinstvo sodelovalo pri ustvarjanju celotnega dohodka z 0.46%, v letu 1956 z 0.039%, v letu 1957 pa je sodelovalo z 0.40%.

Gostinsko omrežje

A. Po organizacijski obliki je na področju občine takole gostinsko omrežje:

eno gostinsko podjetje z enim obratom

enajst gostišč na pravila

štiri zadružne gostilne

šestnajst zasebnih gostišč

Skupaj je na področju občine 34 gostinskih lokalov.

Na zasebni sektor v gostinstvu odpade 47% lokalov, na zadružni sektor 12%, na splošno-družbeni sektor pa 41% vseh lokalov (računajoč v splošni družbeni sektor tudi gostišče na pravila).

Zasebna gostišča so po številu obratov v gostinstvu sicer najmočnejši sektor, po gospodarski moči pa sta si oba sektorja precej enaka. Obstoj toliko zasebnih gostinskih podjetij opravičuje predvsem dejstvo, da ne bi bilo gospodarno ustanavljati ali obdržati družbena gostinska podjetja z zamotanim sistemom upravljanja in knjigovodstva tam, kjer ni družbenih osnovnih sredstev in kjer ni zagotovljen tolikšen promet, da bi bila možna organizirana delitev dela in kontrola poslovanja.

B. Po vrsti obratov je gostinsko omrežje razčlenjeno takole:

1 restavracija

31 gostiln

2 bifeja

5 menz

dvoje prenočišč v sklopu gostišč, ki nista registrirani kot samostojna obrata, gostišča pa v okviru svoje gospodarske dejavnosti oddajajo tudi tujske sobe.

V preteklem letu gostinstvo na področju občine ni pridobilo nobenih novih pomembnejših kapacitet.

Pomanjkanje posameznih gostinskih obratov negativno vpliva na razvoj turističnega prometa. Domžale z okolico bi lahko v domačem turizmu in pri cenejšem oddihu delavcev in uslužbencev igrale pomembno vlogo, saj imajo za to vse prirodne pogoje, nimajo pa n. pr. za to potrebnih prenočišč.

C. Po poslovnih enotah je bilo leta 1956 v gostinstvu naslednje število sedežev:

v menzah	280
v gostilnah	1.557
v bifejih	49
s k u p a j	1.886

V obeh prenočiščih je 29 sob z 48 ležišči.

Gostinski promet se je v letu 1957 razvijal takole:

a) turistični promet:

Inozemci		Število gostov in nočitev Domači gostje		Skupaj	
gostov	nočitev	gostov	nočitev	gostov	nočitev
55	70	592	189	647	1.259

Iz tega pregleda je razvidno, da je bil turistični promet na področju občine le neznaten. Prenočninske kapacitete so bile izredno slabo izkoriščene. Že pri obstoječih prenočiščih je torej mogoče turistični promet precej povečati, in bi zato ne bilo treba graditi nikakih novih prostorov, vsaj v začetku ne.

b) Finančni promet:

Procentualno so bila posamezna gostinska podjetja leta 1957 po sektorjih v skupnem prometu udeležena takole:

Gostinska podjetja družbenega sektorja	36%
Zadružne gostilne	21%
Gostišča na pravila	18%
Zasebna gostišča	19%
Gostišča družbenih organizacij	6%
S k u p a j	100%

(Pri gostiščih družbenih organizacij je mišljena planinska postojanka PD Domžale.)

V preteklem letu so gostišča splošnega družbenega sektorja ustvarila 36% skupnega prometa, zadružna gostišča pa 21% skupnega prometa. Iz tega izhaja, da so gostišča splošnodružbenega sektorja povsod tam, kjer za to obstajajo ekonomski pogoji ali z drugimi besedami povedano, ta sektor zavzema vsa pomembnejša središča v našem okraju. Udeležba splošnega družbenega sektorja vključno zadružni sektor, znaša glede na celotni promet v letu 1956 81% vsega opravljenega prometa.

Promet zasebnega sektorja, ki znaša 10% vsega opravljenega prometa, je glede na število obratov, ki so vključeni v ta sektor precej nizek, kar dokazuje, da so gostišča zasebnega sektorja samo v manjših krajih in zato ne ustvarjajo večjega prometa.

Skupni promet se je leta 1957 v primerjavi z letom 1956 po posameznih sektorjih gibal takole:

Leto	Gostinska podjetja	Zadružna gostilna	Gostišča na pravila	Zasebna gostišča	Gostišča družbenih organizacij	Skupaj
1956	49.104	17.799	17.622	14.546	—	99.071
1957	34.302	20.620	16.417	16.679	6.201	94.219
Indeks	69	115	93	114	—	95

Ta tabela nam prikazuje, da se je promet v posameznih letih precej prelival iz enega sektorja v drugega. Padeč prometa je opaziti pri gostinskih podjetjih in gostiščih na pravila, pri zadružnih in zasebnih gostiščih pa se je leta 1957 v primerjavi z letom 1956 povečal. To prelivanje prometa izhaja v glavnem iz tega, ker nekatera gostišča nudijo kvalitetnejše gostinske usluge in nam to še enkrat potrjuje dejstvo, da so dobro obiskane samo tiste gostilne, ki skušajo gosta zadovoljiti v vseh pogledih, nekoliko pa je sprememba razmerij med posameznimi sektorji tudi rezultat izvršenih reorganizacij.

Pri vrstah storitev se je skupni promet leta 1957 v primerjavi z letom 1956 gibal takole:

Leto	Nočitve	Hrana	Alkoholne pijače	Brezalk. pijače	Blagovne usluge	Neblag. usluge	Skupaj
1956	214	14.837	72.237	4.019	7.740	24	99.071
1957	210	19.138	62.203	3.419	9.236	13	94.219
Indeks	103	129	86	85	119	54	95.1

Struktura celotnega prometa nam dokazuje, da je promet s hrano precej majhen in bi bila struktura prometa, kar se tega tiče, lahko veliko boljša, če bi gostišča dajala večji poudarek prodaji hrane. Prav tako je še vedno zelo nizek promet z brezalkoholnimi pijačami, čemur je prav gotovo vzrok tudi visoka nabavna cena raznih brezalkoholnih pijač, nekaj krivde pa je seveda tudi na gostinskih obratih, ker nimajo te vrste pijač zadosti v zalogi.

V primerjavi z letom 1956 se je v letu 1957 povečal promet pri nočitvah, najbolj pa se je povečal promet s hrano. Promet z alkoholnimi in brezalkoholnimi pijačami pa je občutno padel.

Struktura skupnega prometa po vrstah storitev kaže, da gostišča v občini rabijo le krajevnim potrebam in da v turističnem pogledu še niso stopila v korak z gostinstvom drugih področij. Položaj v gostiščih je tak, da službeni potniki ali prebivalci, zaposleni v občini, ki nimajo lastnega gospodinjstva, nimajo kje dobiti primerne hrane.

Obrt

Na teritoriju občine Domžale so tale obrtna podjetja socialističnega sektorja:

1. Mesarija Domžale, sedež Domžale	število delovne sile	12
2. Mesarija Radomlje, sedež Radomlje	število delovne sile	2
3. Čevljarna Domžale, sedež Domžale	število delovne sile	5
4. Remont Domžale, sedež Domžale	število delovne sile	16
5. Remont Lukovica, sedež Lukovica	število delovne sile	4
6. Karoserijska delavnica »Vir«, sedež Vir	število delovne sile	27
7. Avtoličarska delavnica, sedež Domžale	število delovne sile	14
8. Mizarska delavnica, sedež Domžale	število delovne sile	4
9. Mehanična delavnica, sedež Domžale	število delovne sile	5
10. Elektromeh. delavnica, sedež Domžale	število delovne sile	3
11. Slaščičarna Bistrica, sedež Domžale	število delovne sile	6
12. Kamnolom Lukovica, sedež Lukovica	število delovne sile	3
13. Pekarija Lukovica, sedež Lukovica	število delovne sile	12
14. Pekarija Jarše, sedež Jarše	število delovne sile	2
15. Kino Domžale, sedež Domžale	število delovne sile	1

S k u p a j

116

Predvideva se, da bo vrednost obrtniške proizvodnje družbenega sektorja v letu 1957 99 milijonov dinarjev in bo s tem obrt udeležena v celotnem produktu družbenega sektorja občine Domžale z 0.93%.

Sedanja obrtna podjetja in delavnice bodo z obstoječo tehnično opremo težko zadovoljile povečano povpraševanje, kar lahko povzroči nadaljnje povišanje cen obrtniškim izdelkom in storitvam. Zato je nujno zagotoviti večjo skladnost med povpraševanjem in ponudbo, kar pa lahko dosežemo z razširitvijo obstoječe mreže obrtnih podjetij in delavnic.

K a p a c i t e t a o b r t i

Osnovna značilnost socialistične obrti je v tem, da so obrati stari, z zastarelimi proizvodnimi napravami, ki je večkrat hkrati z zgradbo in osnovnimi sredstvi celo last bivših privatnikov. Prav zaradi tega razpolagajo obrtna podjetja s povsem nezadostnimi amortizacijskimi skladi, ki marsikje ne dopuščajo niti najmanjših nadomestitev strojev in drugih osnovnih sredstev. Po osvoboditvi se obstoječa obrtna podjetja v pogledu kapacitet niso mogla bistveno razviti, in to zaradi tega, ker ni bilo v polpretekli dobi na voljo investicijskih sredstev, oziroma ker jih obrtna podjetja niso zmogla najti, saj jim tega ni dopuščal organski sestav kapitala. Po osvoboditvi smo zaradi tega v obrtne obrate vlagali le manjša sredstva.

Da bi bili pogoji za najetje investicijskih kreditov čimugodnejši in da bi sredstva, s katerimi razpolaga ObLO Domžale dosegla svoj namen, to je, da se ohranijo že obstoječe obrtne delavnice in podjetja in ustanovijo še nove, je treba tem kolektivom nuditi kredite po čimugodnejših pogojih.

Vprašanje rekonstrukcije in obnove zastarelega strojnega parka v obrtnih podjetjih je eno najaktualnejših vprašanj in mora biti deležno vsestranske skrbi tako organov delavskega samoupravljanja kakor tudi vodstva podjetij. Za vodstvo podjetij in članov delavskih svetov je to vprašanje tembolj važno, ker se dobro zavedajo, da morajo povečati produktivnost dela, če hočejo doseči višji življenjski standard.

Občinski ljudski odbor si je na podlagi pavšalne obdavčitve obrtnih podjetij prizadeval, da se zboljša stanje osnovnih sredstev. Iz nepopolnih podatkov je razvidno, da je pavšaliranje ugodno vplivalo na poslovanje obrtnih podjetij in da so kolektivi pravilno uporabljali višek dohodka. V bodoče naj se s pavšaliranjem omogoči obrtnim podjetjem, da si nabavijo najpotrebnejše stroje oziroma osnovna sredstva in jim tako omogoči, da bodo čimceneje in kvalitetneje nudili potrošnikom obrtne usluge in proizvode.

Ta opis je le skromen in nepopoln pregled gospodarskega razvoja v občini Domžale. Podatki, ki so nakazani, pa bodo naposled le osnova za ugotavljanje in primerjavo bodočih uspehov, ki gospodarstvo občine Domžale ob pogojih socialistične graditve še brez dvoma čakajo.

P LAVLJENJE LESA PO HUDOURNIKU KAMNIŠKI BISTRICI

Viktor Rebolj

Naj ne gre v pozabo ta pred petindvajset leti edino mogoč način spravila lesa iz gozdov Kamniške Bistrice! Tam, kjer se danes vije lepa, široka in moderna avtomobilska cesta, je še pred sedemindvajset leti vodila v Bistrico le peš pot; malo nad njo je bil sicer tudi ozek gozdni kolovoz, ki pa za kak prevoz lesa ali drugega praktično ni bil uporaben, kajti že preko Iverja pred Hudim poljem je moral premagati hudo, malo izza »Pred Konjsko« pa izredno strmino preko Kobilice.

In tik pred to strmino se je od kolovoza odcepila peš pot, ki je bila izredno prijetna in romantična. Že takoj spočetka so te pod Kobilico sprejele v živo skalo vsekane »Galerije«, le malo pod teboj pa je šumela modra in kristalno čista voda Kamniške Bistrice. In vsa nadaljnja pot je vodila kot po gozdnem parku skozi goste in lepe ter vedno hladne gozdove zelenega bukovja, od Kraljevega hriba pa do Kopišč pa skozi gozdove visokih in vitkih smrek. Šele tu na livadi Kopišč si mogel zagledati prelep venec mogočnih Kamniških planin s Štruco in Skuto v sredini.

V objemu tega venca zeleni 3000 ha gozdov, ki so bili tedaj last Meščanske korporacije v Kamniku. Ti gozdovi pa takrat niso bili le zeleni, bili so tudi zavirljivo polni zrelega lesa! Kako lepi so bili jelovi kompleksi na »Jerenskoku«, na »Črnem vrhu«, v »Brsniškem robu«, v »Za Muši« in na »Dolu«, prelepa bukovina pa je bila tudi v dolini Korošice pod Kamniškim vrhom in Mokrico! Tedaj so lahko posekali celotni letni prirastek, t. j. okroglo 7000 m³ neto gmote. To je dajalo letno okoli 3000 m³ jelove in smrekove hlodovine za žago in okrog 500 m³ tako imenovanih »rižavcev« (5 in več metrov dolg tanjši les iglavcev za gradnjo, drogove in rudnike), iz bukovine pa so izdelali blizu 4800 prm ali okoli 960 kamniških klafter drv. (Ker bukovina v vodi ne plava, izvozne ceste pa še ni bilo, je niso mogli izkoriščati za žagarsko hlodovino in drug tehnični les.)

Ves ta posekani les je bilo mogoče spraviti do Stahovice samo s plavljenjem po vodi. Da bi bil les čimlažji, da bi bolje plaval, so smrekovino in jelovino začeli sekati šele, ko je nastopila doba muževnosti. Drevo v soku se dá brez večjega truda omájiti. Zato so to dobo izkoristili le za posek smrekovih in jelovih dreves; ta so nato oklestili in pustili nerazžagana, t. j. »v podrtju« vse do jeseni, da se je les temeljito osušil. Bukovino so zato začeli sekati šele jeseni, razžagovali pa so jo sproti v tako imenovane »goli« (3 m dolga oblovina). Vodstvo je moralo skrbeti, da je bil do prvega snega ves posekani les v iarkih,

Spodnji konec vodne riže v Korošici

hlodovina pa v kupih, da bi se v zapadlem snegu posamezni hlodi ne pogubili in da bi ostali v posekih do naslednje zime!

Brž ko sta prišla zmrzal in prvi sneg, se je začela doba spravila posekanega lesa k vodni strugi Kamniške Bistrice, v Korošici pa do vodne riže, ki je potekala po njeni dolini. Načini tega spravila so bili različni glede na večjo ali manjšo nagnjenost pravilne smeri. Na ravnini je bilo treba ročno s cepini ali pa s konji potegniti les do brega ali sankarske poti, na malo nagnjenih terenih je zadostovalo hlode in rižavce poravnati samo v nekaj žleb, imenovan »lojta«, v bolj nagnjenih je les sam drsel po bregu navzdol, pri premočno nagnjenem terenu in pri prehajanju čez jarke pa je bilo treba zgraditi pravo leseno drčo imenovano »riža«. Rižavce so v obliki žlebov medsebojno povezali z mozniki, da jih po njih drseči les ni mogel razmakniti, raznesti. Večkrat je bilo treba tako rižo položiti na visoke podstavke, sklade, včasih tudi do višine 10 m in več. Na posebno strmih terenih so bile v teh drčah nameščene zavore, tako imenovani »mački«, da hlod ni presegel določene brzine. Po posekih, kjer je bilo mogoče napraviti pot za sankanje ali konjsko vlako, so drvarji veselo sankali na drvarskih samoternih saneh les v dolino k vodni strugi oziroma vodni riži; sankanje je bilo zlasti v navadi v Koncu od Lepega kamna in Žagane peči do vode pod Domom v Kamniški Bistrici. Veliko spretnosti pa tudi nemalo korajžje je zahtevalo tako sankanje po strmejših poteh, saj je bil na saneh naložen po cel prostorninski meter bukovih drv ali blizu tričetrt kubičnega metra hlodovine!

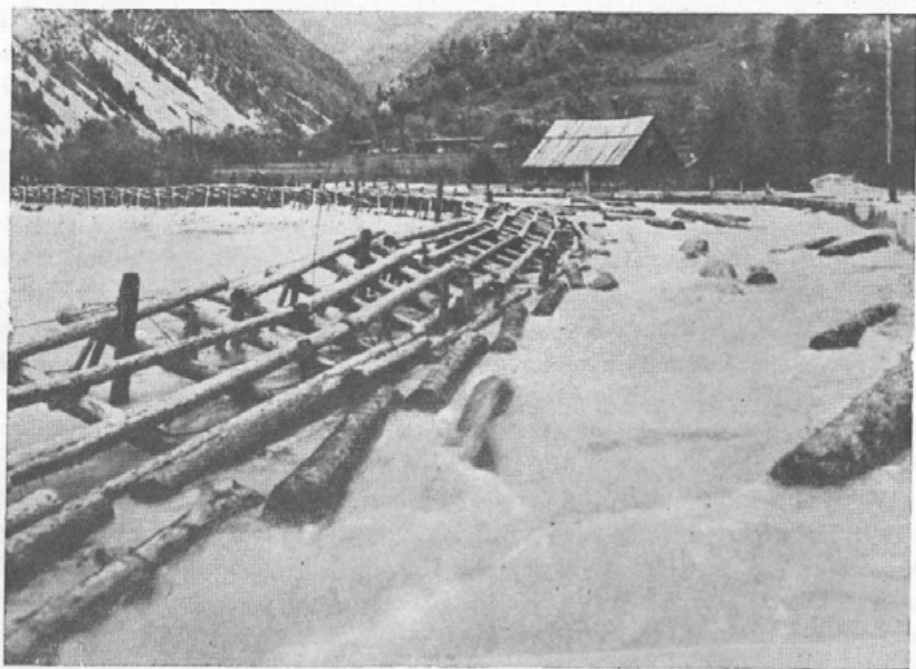
Spričo tega, da je dolina Korošice položna in dolga, v njej pa teče močan potok, so tod zgradili vodno rižo, dolgo 5 kilometrov. Zgrajena je bila kot navadna riža, le notranji deli sestavnih rižavcev so bili otesani, prav tako tudi stične ploskve, da je bila tudi vododržnost večja; te stike so nato še zamašili z mahom. Vodo so zajezili in speljali v rižo, kar so morali ponoviti na vsej progi večkrat, kajti nekaj vode je le spet izteklo iz riže. V rižo spravljena polena ali hlodi so lepo plavali vse do struge Bistrice.

Pred koncem drč so nad Ferjanovim jezom pred žago v Stahovici postavili v polkrogu močne »grablje«, ki so se opirale ob številne v tla zabite pilote. Grablje so preprečevale, da bi plavljeni les uhajal dalje po vodi, in so usmerjale hlode v kanal, iz katerega so jih nato delavci izvlekli in zložili v visoke kupe. Pred te grablje so pri plavljenju hlovov pritrdili debelejšje hlode, pri plavljenju drv pa so naložili drva v križne sklade, ki so odbijali plavajoči les v vodni kanal, a kljub temu omogočali odtok večjega dela vode.

Ko se je v hribih začel topiti sneg, je voda Kamniške Bistrice naglo naraščala; taka je ostala blizu 2 meseca in ravno to dobo april—junij je bilo treba izkoristiti za plavljenje lesa. Vsa bližnja in tudi oddaljenejša okolica je imela tedaj delo, zaposlitev pri plavljenju. Plavilcev je moralo biti še čez 100.

Čeprav je bilo delo pri plavljenju neprijetno, nevarno za zdravje in naporno, so delavci vseeno težko čakali te dobe. In ko je bilo vse pripravljeno, se je plavljenje začelo.

Živo in glasno je bilo tedaj ob vsej pravilni progi, po vsej dolini od Konca pa do Stahovice! Najprej so vedno plavili hlodovino, ki zahteva večjo vodo. Na vseh straneh so začeli metati oziroma spuščati po bregovih v vodo hlodovino, ki so jo v zimskem času spravili v grape in skladišča ob vodi. Voda je odnašala hlodovino navzdol proti Stahovici, toda debelejši in težji hlodi so obtičali ob

Grablje na jezu za časa plavljenja

bregovih ali na plitvinah. Da bi plitvine »poglobili«, so odprto strugo zožili, in to tako, da so z odlaganjem hlodovine napravili po sredi struge ožji plavilni kanal; tako se je tu voda zvišala oziroma »napela« in je tudi debelejši hlod gladko splaval dalje. Ob bregovih so delali iz hlodov »zaklade«, t. j. odbijače, ki so varovali obrežje pred poškodbami, hkrati pa odbijali in usmerjali plavajoči les v sredino struge, kjer je bila voda globlja. Kar 200 do 400 m³ hlodovine se je nabralo v teh »zakladih« in na to so morali misliti, kadar je kazalo, da bo nastal naliv! Takrat je namreč hudournik Kamniška Bistrica naglo narastel, voda je dvignila hlodovino teh »zakladov« in jo prinesla kar na mah v Stahovico, kjer je grozila, da bo podrli grablje nad jezom in splavala dalje!

Ko so metali les v suhe ali vodne riže, je bilo vedno slišati glasno ukazovanje »o-ruk!«, t. j. dajmo ali »o le naprej!«. Če pa je nastala kaka ovira za nadaljnje plavljenje lesa, so po vsej dolini odmevali klici »hub-auf!«. Ob vsej pravilni progi so bili namreč postavljeni pazniki, imenovani »poštarji«, ki so vsako oviro ali okvaro riže najavili z glasnimi opozorili! Od poštarja do poštarja je hitela ta vest po brezžičnem telefonu. Včasih je namreč težji hlod razbil rižo ali pa se je les v strugi kje zagozdil; treba je bilo začasno ustaviti metanje lesa v rižo, oviro pa odstraniti. Poštarji so medtem počivali, drugi pa so pripravljali les, da bi ga potem lahko hitreje splavljali. Ko je bila proga spet v redu, je donelo po dolini »ker-ga«, »ker-ga«, kot povelje, da se delo lahko nadaljuje.

Prav pogosto so nastajale ovire v soteski »Predaselj«, malo preden prideš do Doma v Kamniški Bistrici. Izredno ozka, dolga in čudovito razjedena soteska žive skale je prekinila plavljenje tudi po 10-krat na dan. Voda je pritisnila hlod povprek med stene v strugo in skoro vedno je bila potrebna delavčeva pomoč, da ga dvigne in usmeri dalje po vodi. Na mestu, kjer se je les najpogosteje »zabijal« (malo više od naravnega mostu) sta na vsaki strani tod 40 m globoke soteske čakala po dva poštarja z močno k drevju privezano vrvjo. Delavca so spustili v globino, da je pomagal z cepinom, pogosto pa je moral tak zagozdeni les presekati s sekiro in tako odstraniti zapreko. Tudi po dva delavca, z vsake strani po eden, sta morala na tako delo. Dolgo v tej globini in k temu še v ledeno mrzli vodi ni bilo mogoče vzdržati, zato so se morali delavci tudi izmenjavati. Tod so morali zaradi povedanega plavljenja včasih tudi kar za pol dneva prekiniti.

Druga pogostna ovira v tej soteski je bila na mestu, ki ga je še pred nekaj leti oživiljal prekrasen slap Predaselj. V ozkem prehodu se je pred blizu 70 leti zagozdil les na visoki čeri sredi ožine. Ni in ni se jim posrečilo, da bi ga rešili. Voda je prinašala še drva in vejevje in zopora je postajala vedno čvrstejša. Zato so se plavilci odločili, da bodo še sami pomagali zaječiti vodo, da bi lahko splavljali les preko čeri. In tako je zrastle na tem mestu stena — jez; voda je nenehno nanašala vejevje, drva, les in gramoz ter pesek, nastal je prelep slap. Tako je pripovedoval še danes živeči drvarski in plavilni mojster, zdaj 96 let stari Ajdovc Franc iz Godiča, ki stanuje skoro nasproti nekdanje gostilne »Pri Korlnu« v Stahovici. On je tedaj sodeloval in zato se dobro spominja tedanjega plavljenja skozi Predaselj in nastanka jezu in slapa. Potem so plavili preko tega jezu in po slapu navzdol dalje po stari strugi.

Plavljenje 8 metrov dolgega lesa čez ta blizu 12 metrov visoki slap je bilo včasih zelo težavno. Tak dolgi hlod je kot puščica zdrsel po slapu v vodno globino — tolmun je moral biti globok okoli 12 metrov — v njej se je popolnoma potopil in po nekaj sekundah šele prikazal zopet v navpični legi iz vode, nato se je prevrgel in splaval dalje po strugi. Kadar je priplavalo več kosov hkrati, pa so se tu tako močno zagozdili, da je bilo reševanje izredno težavno in

Plavljenje lesa

do skrajnosti nevarno. Zato je vodstvo okoli leta 1930, ko so še plavili les preko tega slapu, zgradilo blizu 10 metrov dolgo drčo v obliki lijaka, po katerem je vsak hlod v poševni legi zdrsel v spodaj ležečo strugo in mirno plaval dalje.

A tudi v mirni in široki strugi so nastajale težavne in nevarne ovire. Na neki plitvini ali skali je obtičal hlod, za njim drugi, tretji. In če je priplavala na mah večja količina hlodovine ali pa če »poštar« ni pravočasno rešil prvih hlodov, se je sredi struge nakopičil kup lesa, kar je skoro zaprlo odtok vode. Le-ta je za gmoto naraščala, s tem še povečala dotok plavajoče hlodovine iz »zakladov« ob bregovih, in nemalokrat je nato voda celo tako grmado hlodov s silo nesla proti grabljam nad jezom. To je ogrožalo grablje in jez, zato so plavilci morali taka zbiranja takoj preprečiti in vsak hlod spraviti dalje v močnejši tok. Reševanje takih grmad je bilo močno nevarno. Zahtevalo je več smrtnih žrtev, ki so se utopile pod gmoto hlodov. Najsmelejši so morali pri razvozlanju lesa skakati s hloda na hlod, v nenehni nevarnosti, da se kup vsak hip sam zasuje in pokoplje pod seboj reševalce.

Kot sem že omenil, so nenadni nalivi Kamniško Bistrico na mah spremenili v močan hudournik! Tako je leta 1933 ob nočnem nalivu izredno narasla voda dvignila ob bregovih vse zaklade in jih nesla z veliko brzino proti Stahovici. Alarm sirene na žagi v Stahovici je zbral vse delavce sredi noči na jezu in ob

kanalu, da so vsaj delno izpraznjevali kanal in dajali mesto hlodom, ki so na novo priplavali. Vseposod so jih vlekli iz vode, toda le-ta je prinašala venomer nove. Grablje je pretrgalo na blizu 20 m dolžine in nekaj lesa je splavalo dalje. Nekaj let prej pa je narasla voda s plavajočo gmoto hlovine temeljito prebila grablje in več 100 m³ hlovine je splavalo dalje proti Trzinu, med potjo pa porušilo precej jezer ob smodnišnici. Nekega leta je odneslo po Bistrici tudi mnogo drv.

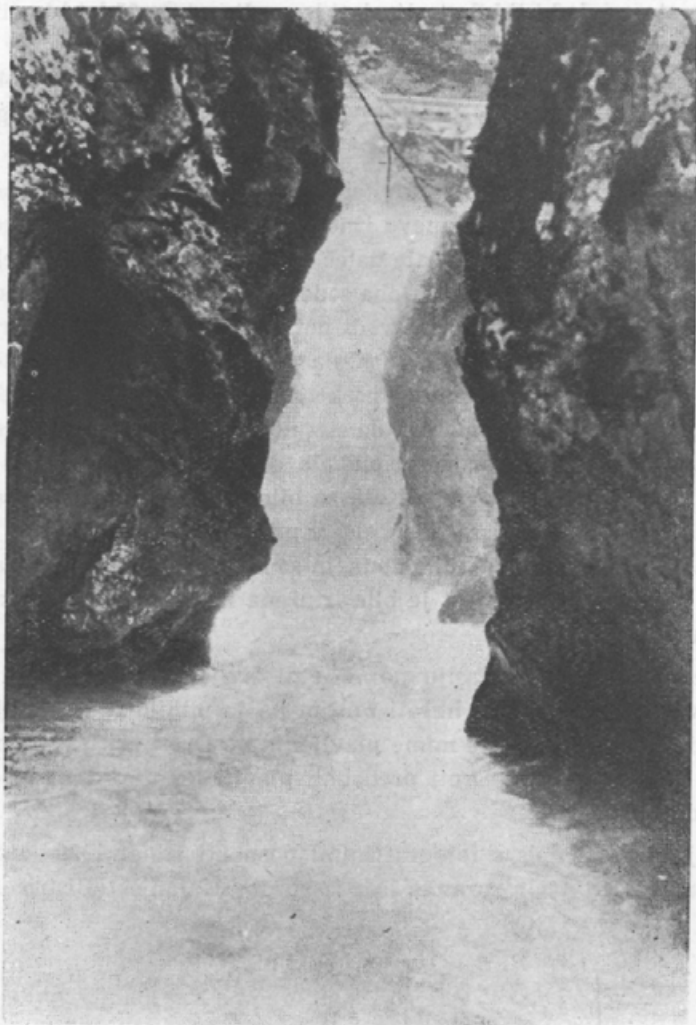
Mimo teh nevarnosti pa je bilo plavljenje za delavca tudi zelo naporno in nezdravo. Vsak čas v ledeno mrzli vodi, ves premočen, je plavil dan za dnem po 10 ur, in to ob vsakem, tudi močno deževnem vremenu. Moker je postajal in posedal, kadar je jedel ali kadar so nastali zastoji pri delu na suhem. A čudno, vseeno so bili izostanki zaradi prehlada in podobnih bolezni zares redki. Razmeroma dober zaslužek je vezal delavce na plavljenje. Seveda ni šlo brez »zdravil«, brez močne slivovke in hudega sadjevca! Ta je moral greti notranjost; vroči čaj so plavilci odklanjali, sprejeli so pa srednjo pot: slivovko s čajem poleg same slivovke!

Za uspešno plavljenje pa je bila potrebna tudi precejšnja izurjenost in dobro vodstvo. Ob vsej progi kakor tudi ob rižah so morali biti pazniki poštarji postavljeni tako nagosto, da so lahko opazovali celotno progo. Vsak zastoj, če ga poštar ni mogel sam takoj odstraniti, je moral naznaniti z glasnimi klici »hub-auf!«. Pa tudi na varnost svojih sodelavcev je moral paziti s klici »varda-warda!«.

Ko so v vodo nametali zadosti lesa, so ves v strugi obviseli les »pognali« proti Stahovici. Na vsaki strani brega je šla skupina blizu 8—10 plavilcev, ki so take hlope oziroma drva spravljali v sredino struge, v globljo vodo oziroma v tok, da je splaval dalje. V ta namen je bilo večkrat treba hlod vleči tudi nazaj po vodi ob bregu navzgor, da so ga tako spravili po mirni vodi do močnejšega toka više v strugi. In nad tem so se razburjali taki nadzorniki, ki plavljenja niso razumeli. Koliko so se nekateri odborniki, ki so plavljenje nadzirali, spričo tega jezili, češ da zavlačujejo delo in plavljenje, delavci pa so se temu posmehovali, včasih pa v zabavo tudi ubogali take hude odbornike, češ se bodo že naučili, kaj je prav.

Ko so bili hlodi in drva na svojih skladiščih v Stahovici, je plavljenje zaključil dober likof z debelo klobaso in dobro pijačo. Veseli in zadovoljni so bili plavilci, še bolj pa korporacijski upravičenci, ki so tako dobili brezplačna drva za vso naslednjo zimo in še več. Drva so na skladišču nasproti žage zložili v skladanico v mero kamniških klafter (1 klafter je 5 prm), in jih oštevilčili, upravna pisarna pa je razdelila med upravičence listke za prevzem teh drv. Na vsako upravičeno številko je prišlo 4 do 7 klafter letno! Mnogi so drva tudi prodali že takoj pri prejemu nakaznic.

Kolikšna je bila vrednost plavljenja? Predvsem je treba ugotoviti, da je bil to tedaj edino mogoč način spravila lesa iz gozdov do Stahovice. Povprečno je stalo delo ca 16 dinarjev za kubični meter hlodovine, urna mezda je bila tedaj še 2.50 din, cena 1 m³ hlodovine pa blizu 150 din; plavljenje je torej stalo šest in pol delovne ure oziroma blizu 10% vrednosti hlodovine. Kakovost lesa pa je močno trpela. Ležal je vso dolgo zimo v grapah, počrnel je, drugod se je osušil, pri plavljenju pa spet namočil, potem je v visokih kupih ležal mesece, včasih tudi skoro leto dni pred žago, kar je hlode močno pokvarilo. In drva?

Slap Predaselj

Počrnela so, zgubila ceno, bila so le še za domačo rabo in za apneničarje. Poskusi, da bi jih razžagana dostavljali v Ljubljano, so tudi propadli, zaradi barve in hitrega preperevanja.

Žal je do gradnje ceste prišlo tako pozno, ker se tedanji korporacijski odbor ni odločil za cesto že v letu 1933, ko je tedanja Mestna občina ljubljanska ponudila, da na svoje stroške postavi tri dolinske pregrade in to v Predaslju, pri Ribji peči in pri Iverju. Tam bi zgradili troje močnih elektrarn, v nadomestek za tako onemogočeno plavljenje pa ob robu bodočih jezer avtomobilsko cesto. Kamniška Bistrica bi bila tako dobila troje lepih dolgih jezer ob njih pa široko avto cesto, ne da bi ji bilo treba dati le en dinar! Že 25 let bi uživali cesto in koristi zato več vrednega lesa iz gozdov Kamniške Bistrice. Cesto v Korošico so zgradili sicer že pred blizu 9 leti, toda prepozno, kajti vso lepo bukovino so do tedaj že posekali za drva. Tudi to cesto naj bi po predlogu zgradili že leta 1932, a predlog ni bil sprejet.

Ob koncu še nekaj besed o čudovitem slapu Predaselj, ki ga danes ni več. Leta 1953 je pri lepem sončnem dnevu iznenada zginil! Voda Kamniške Bistrice se je skalila, črna polena so zaplavala daleč dol po strugi — stena, preko katere je padala voda slapa, se je zrušila. Doba sedemdesetih let je zlomila odpor lesa, ki je zaprl ob plavljenju v tej ožini vodi pot. Vso ogromno gmoto gramoza in lesa izza 13 m visoke stene je voda raznesla po strugi. Vsaj 200 prostorninskih metrov drv, ki so bila 70 let zasuta v pesku nad jezom, je prišlo zopet na dan. Bila so črna, na površini tako mehka, da si z nohtom mogel ogrebsti centimeter debelo plast. Ko pa so ta polena priplavala do Stahovice, so si že obstrgala površino in ko so jih v Stahovici zložili, so bila videti kot zdrava, pred letom dni nasekana drva. Na zunanjo so bila bela, v prerezu pa povsem lepe in zdrave barve. Apnarji so jih kupili za kuho apna, in so bili z njimi močno nezadovoljni. Drva so jih prevarila. Notranjost je bila izlužena in že poapnena, tako da niso imela več kurilne vrednosti.

Tako je preminil v Predaslju po 70-letni življenjski dobi slap, ki so ga občudovali vsi kot naravnega, hkrati z njim pa je minilo tudi plavljenje lesa po Kamniški Bistrici, ki je bilo mimo plavljenja po Dreti pri Nazarjih še edino v Sloveniji. Ker so tudi na Dreti prenehali plaviti les, je s tem ta dejavnost v Sloveniji docela zamrla.

Naj moj skromni opis s fotografičnimi posnetki iz let 1929—1934 ohrani spomin na ta posebni način spravila lesa iz gozdov Kamniške Bistrice.

KAZALO

Uvodna beseda	3
Ivan Rakovec: Geološki razvoj kamniške pokrajine	5
Karel Puppis: O vodnem gospodarstvu Kamniške Bistrice	33
Vlado Valenčič: Prebivalstvo kamniškega področja skozi tri stoletja	41
Božo Otorepec: Privilegijska knjiga mesta Kamnika iz leta 1528	87
Emilijan Cevc: Veronika z Malega gradu	111
Emil Cesar: Kamnik in okolica v slovenski književnosti	146
Anda Peterlin: Detela in pokrajina njegovih junakov	169
Zvone Verstovšek: Fran Albreht in Ljubljanski Zvon	201
Župančičevi verzi v spominski knjigi	223
Vilko Plešnar: Kamniški industrijski okoliš z ozirom na lastno proizvodnjo vrtnin	227
Ciril Jeglič: Arboretum Volčji potok in njegov kulturnoprosvetni pomen	251
Albin Pavlin: Gospodarstvo občine Domžale	256
Viktor Rebolj: Plavljenje lesa po hudourniku Kamniški Bistrici	282
Spomeniško varstvo v Kamniku	291

PODJETJE

»KAMNIK«

KAMNIK

PROIZVAJA:

EKSPLOZIVE — Kamniktit I, Kamniktit II,
amonal, metankamniktit itd

VŽIGALNE VRVICE — vžigalna vrstica dvoj-
na in vžigalna vrstica PVC

ČRNE SMODNIKE — rudarski in lovski
smodnik

PIROTEHNIČNE PROIZVODE — za izvaja-
nje ognjemetov: rakete in bombe raznih
dimenzij, petarde, vodopade, fontane,
bengalski ogenj itd.

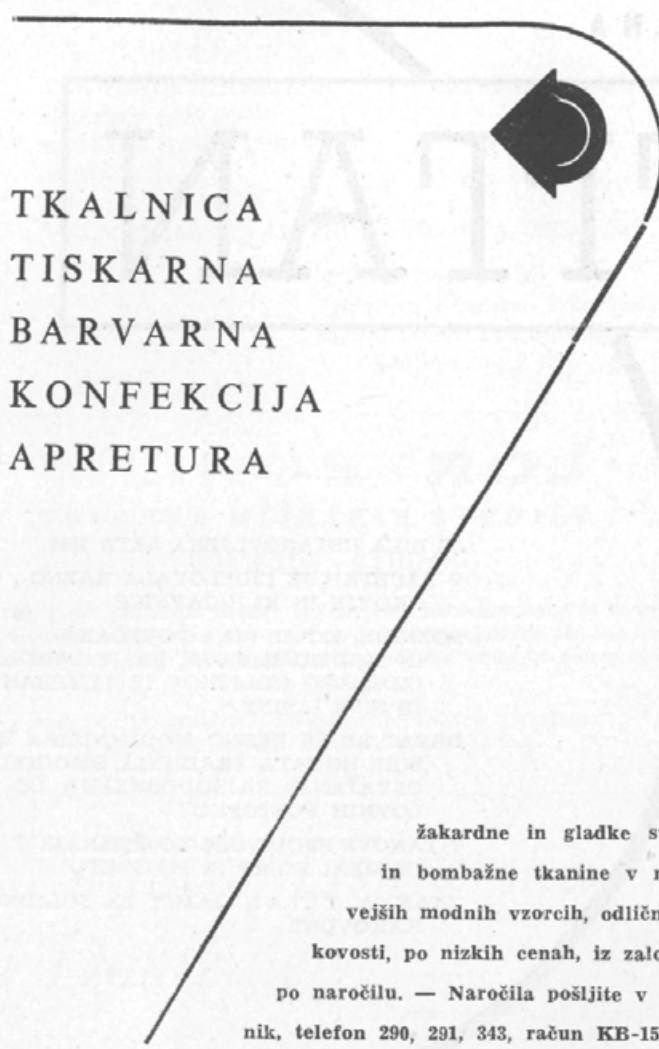
proizvode za ZTP: železniški razpočniki
parafinske in smolnate bakle raznih
vrst

pirotehnično galanterijo: čudežne svečke
za novoletno jelko, kapsule za dečje
pištole, konfeti bombice itd.

telefon: 200, 301, 302

poštni predal: 27

Svilanit

TKALNICA
TISKARNA
BARVARNA
KONFEKCIJA
APRETURA

žakardne in gladke svilene
in bombažne tkanine v najno-
vejših modnih vzorcih, odlične ka-
kovosti, po nizkih cenah, iz zaloge in
po naročilu. — Naročila pošljite v Kam-
nik, telefon 290, 291, 343, račun KB-15-Z-24

TOVARNA

TITAN

JE BILA USTANOVLJENA LETA 1896
V ZAČETKU JE IZDELOVALA RAZNO
OKOVJE IN KLJUČAVNICE

POZNEJE, KO JE BILA POVEČANA
IN MODERNIZIRANA, PA JE UVEDLA
IZDELAVO ODLITKOV IZ TEMPRANE
IN SIVE LITINE

OBRAT SE SE VEDNO MODERNIZIRA IN
SIRI. BOGATA TRADICIJA OMOGOČA
OSVAJANJE NAJSODOBNEJSIH DE-
LOVNIH POSTOPKOV

TITANOVI PROIZVODI SO POZNANI
CENJENI DOMA IN PO SVETU

ZNAMKA TITAN JAMČI ZA SOLIDNO
KAKOVOST

Tesarsko in mizarско podjetje

MOSTE pri KOMENDI

IZDELUJE:

VSE VRSTE STAVBNEGA IN POHIŠTVENEGA MIZARSTVA
OPREMO LOKALOV
STRESNE KONSTRUKCIJE
STOPNICE
LESNO GALANTERIJO
VSA V TESARSKO STROKO SPADAJOČA DELA

Telefon: Komenda 4

Telegram: Tesarstvo Komenda

Bančni račun: Zadrúžna hranilnica

Ljubljana 60-ZŠ-17-Z-633

MLINOSTROJ TOVARNA MLINSKIH STROJEV DOMŽALE - ŠTUDA

izdeluje vse vrste mlinskih strojev za kmečke, polavtomatske in avtomatske
mline. Projektira in montira nove mline. Izdeluje pekovske sejalne naprave;
stroje za strkavanje vreč najnovejšega tipa ter vse vrste in dimenzije mlin-
skih kamnov

Telefon: Domžale 264; telegram: Mlinostroj Domžale;
bančni račun: KB Domžale 60-KB-14-Z-1

USNJARSKA INDUSTRIJSKA
IN TEHNIŠKA SREDNJA
ŠOLA TER SPECIALIZACIJE

*Usnjarska
šola Domžale*

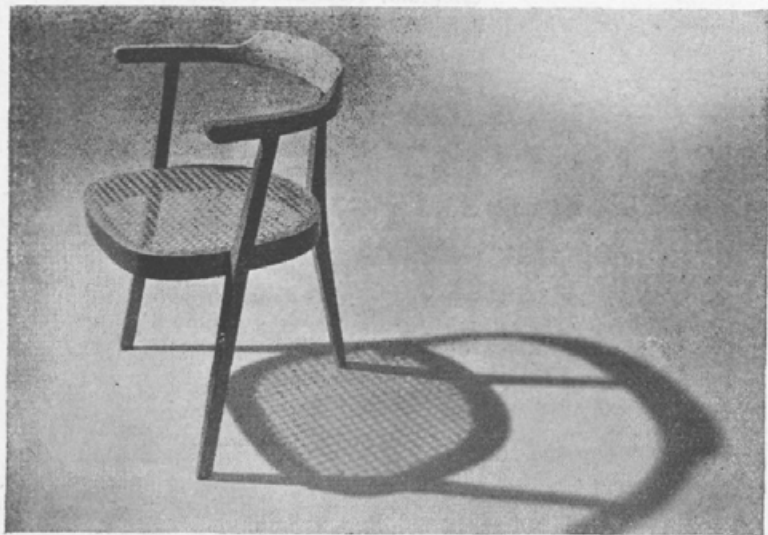
vzgaja nižji, srednji in visokokvalifici-
rani kader — izdeluje vse vrste usnja
— šolske delavnice — inštitut za
usnjarstvo — internat

Telefon: Domžale 311, 370
Telegr.: Usnjarska šola Domžale
Poštni predal: Domžale 21
Tekoči račun šole: KB Domžale
60-KB-14-Z-15
Internat: 60-KB-14-Z-230

**TOVARNA
UPOGNJENEGA
POHIŠTVA**

DUPLICA — KAMNIK

**TELEFON: KAMNIK 204, 205
TELEGRAMI: STOL KAMNIK
POTNIŠKA ŽEL. POSTAJA:
DUPLICA PRI KAMNIKU**

izdeluje:

- Stole iz upognjenega bukovega lesa v serijski proizvodnji po svojih standardih
- Druge stole po individualnih načrtih, predvsem v večjih serijah
- Rex izdelke po lastnem patentu
- več vrst zložljivih stolov,
- sodobno pisarniško pohištvo
- pohištvo kombinirano kovina – les
- Opremlja kinematografske in druge dvorane s fotelji — tapeciranimi in netapeciranimi, montažo opravi z lastno ekipo
- Dobavlja vse svoje izdelke v prvovrstni svetovno priznani kakovosti

IZVOZ OPRAVI
NEPOSREDNO
Z LASTNO
KOMERCIALNO
ORGANIZACIJO

Trgovsko podjetje
na debelo in drobno

KOČNA
KAMNIK

Vam nudi bogato izbiro vsakovrstnega blaga s solidno postrežbo in najugodnejšimi cenami! — Telefon: dir. 322, računovodstvo 213, komercialna 214; telegrami: KOCNA KAMNIK; Tek. rač.: KB Kamnik 60-KB-15-Z-45

S svojimi prodajalnami:

DELIKATESA
METKA (špecerija)
MOJCA (špecerija)
SUKNO
NOVA MODA
USNJE-OBUTEV
TIP-TOP (galanterija)
ELEKTROMATERIAL
KURIVO
ENGRO-SKLADIŠČE

TRGOVINA NA DROBNO

„Potrošnik“

TRGOVSKO PODJETJE, KAMNIK

Prodaja špecerije in gospodinjstvih potrebščin, tekstilnega blaga in konfekcije, knjig, pisarniškega in šolskega materiala, nafte in naftnih derivatov

SOLIDNA POSTREŽBA

Telefon: 369

Telegr.: Potrošnik Kamnik

Tek. rač.: KB Kamnik

60-KB-15-Z-47

TRGOVSKO PODJETJE

Zvezda

- bogata izbira
- vsakovrstnega blaga
- za vsak okus
- Ugodne cene in pogoji

KAMNIK, Tomšičeva 11

Telefon 330

SPLOŠNO KLJUČAVNIČARSTVO IN VODOVODNE INŠTALACIJE

Telefon: 242; telegrami: —
Ključavničarstvo Kamnik —
tek. rač.: — KB Kamnik
60-KB-15-Z-62

IZVRŠUJE PO NAROČILU:

strojno in stavbeno ključavničarstvo, vodovodne inštalacije, stavbeno kleparstvo.

TER IZDELUJE:

»Alu-montaže, montaža izloženih okna, vrata, portale, vetrošote, stopniške ograje, pregraje in drugo iz anodiziranih aluminijastih profilov.

Za vsa navedena dela se priporočamo!

Tovarna gumbov

KAMNIK

Telefon: direktor 345
komerciala 286
Tek. račun: 60-KB-15-Z-26

Izdelujemo gumbes vseh vrst in velikosti (iz biserne matice, kosti, galalita in drugih plastičnih mas) po naročilu, v vseh modnih barvah.

V letu 1957 smo razširili izdelovanje galanterijskih izdelkov ter izdelujemo lepe pisarniške garniture iz plastične mase, dalje sponke za lase, vložke za srajce, platnice za nože, jedilni pribor, ustnike za cigarete, gumbes za harmonike, nože za rezanje papirja, pepelnike, razna stojala za nalivna peresa. Pričeli smo tudi z izdelovanjem plastične embalaže za srajce, pletenine itd.

Izdelujemo pohištveno okovje raznih oblik in barv. Dalje vseh vrst in oblik senčnike s podbradniki iz usnja, umetnega usnja, celuloida in prešpana za uniformance. — Cene konkurenčne, dobava točna.

Priporočamo naše kvalitetne gumbarske in galanterijske izdelke.

SADNA DREVESNICA IN VRTNARIJA KAMNIK

nudi veliko izbiro najboljših sort sadnega drevja, sadike črnega ribeza, vrtno jagode, okrasno grmičevje, enoletnice in trajnice, šopke in vence, zelenjadne sadike in svežo zelenjavo po najnižjih cenah ter se priporoča svojim cenjenim odjemalcem.

Ziro račun 80-ZS-17-206 Ljubljana.

Štev. telefona 362, Kamnik

Slasčičarna »VESNA«

telefon 367; tek. rač.: 60-KB-15-Z-223

se s svojimi kvalitetnimi izdelki
priporoča cenjenim strankam!

AVTOMEHANIKA — Kamnik

NUDI STRANKAM SVOJE USLUGE POCENI IN SOLIDNO!

HRIBOVŠEK MIHA
KAMNIK, Graben 1

„MODNO KROJAŠTVO“
se priporoča svojim cenj. strankam!

LEKARNA KAMNIK

dobavlja za območje občine Kamnik
vsa zdravila, tudi za veterinarske potrebe ter drugi sanitetni material.
Tel.: 266 — Tek. račun: 60-KB-15-Z-148

Keramično - kemična industrija

K A M N I K

Telefoni: Direktor 346 — Ko-
mercialni 348 — Računovodja 337

proizvaja v svojih obratih: Obrat »SVIT«: polirne in brusne paste za vse vrste kovin, polirna sredstva za marmor, nitropolirne paste za kovinsko in lesno industrijo — Obrat »TOBI«: zidne barve, razna livarska pomožna sredstva, kakor tudi uslužnostno mletje — Obrat »KALCIT«: proizvodnja kalcita v kosih in drobljenega za steklarsko industrijo, gradbeništvo in teraco — Obrat »KREMEN«: proizvodnja livarskih peskov in ognjestalne gline za livarstvo — Obrat »KERAMIKA«: proizvodnja dekorativne in tehnične keramike, tekstilnih utenzilij ter term izolacijskega materiala kakor tudi elektroporcelana za šibki tok — Poslužuje se naših kvalitetnih proizvodov!

PODJETJE

Elektro

Telefon: 375

izvršuje vsa elektroinštalaterska dela po ugodnih cenah! Svojim cenjenim strankam se priporoča:

Tek. rač. KB Kamnik 60-KB-45-Z-65

**KROJAČNICA »MODA«
TAPETNIŠTVO IN SEDLARSTVO
SPLOŠNO ČEVLJARSTVO**

KAMNIK

nudijo svoje kvalitetne izdelke po solidnih cenah in se priporočajo svojim cenjenim naročnikom!

ELEKTROPODJETJE HAJJAN VINKO — tel.: 359 izdeluje vse vrste električne inštalacije in vrši previjanje vseh vrst elektromotorjev ter izdeluje elektrovarilne aparate do 600 amp. s prikljopom na 380 voltov.

Tek. rač. 60-KB-15-Z-175

POSLOVNA ZVEZA ZA GOZDNO,
LESNO IN PLANINSKO
PANSKO GOSPODARSTVO

„ŠIPEK“

V KAMNIKU

se bavi z nogo, gojitvijo, varstvom in eksploatacijo gozdov. Vzdržuje vse gozdne komunikacije ter ima lastne gozdne drevesnice.

Tek. rač.: ZHIP 60-ZS-17-Z-199
Telefon: 386

